

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar
Történelemtudományi Doktori Iskola
Eszmetörténeti Műhely

Doktori (PhD) értekezés

Apokaliptikus államelmélet és világszemlélet a XVII. században

Témavezető: Dr. Óze Sándor

Készítette: László Anikó

2015

Tartalomjegyzék

Bevezetés.....	3
Historiográfiai áttekintés.....	9
Kulturális emlékezet.....	17
Keresztény történelemszemlélet.....	19
Wittenbergi történelemszemlélet.....	23
A wittenbergi szemlélet hatása Magyarországon.....	26
Reneszánsz messianizmus.....	31
Apokaliptika.....	34
Az Antikrisztus.....	39
Joachim da Fiore.....	45
“Ende der Welt und der Jüngste Gerichtstag/ nicht mehr fern und weit/ sondern gar nahe vor der Thür sey.”.....	49
Millenarizmus.....	49
Reneszánsz millenarizmus.....	56
16. századi próféciák és a reformáció.....	58
Csillagokba rejtett üzenet.....	63
Dániel próféta könyve.....	69
Messianizmus a harmincéves háború ideje alatt.....	76
Rózsakeresztesek.....	81
Erdélyi felsőoktatás és a gyulafehérvári akadémia megalapítása.....	85
A gyulafehérvári akadémia működése.....	87
Johann Heinrich Alsted.....	88
Diatrobe de mille annis apocalypticis.....	99
Prodromus religionis triumphantis.....	118
A herborni könyvtár próféciái.....	124
Paul Nagel és az 1618-ban felragyogó üstökös.....	126
Paul Egard, Az isteni kegyelem és fény harsonája.....	134
“Propheseyen und Weissagungen jetzt gegenwertig und künfftige sachen...”.....	139
“Wir freuen uns der Freyheit”.....	157
Az újkor prófétái.....	164
Comenius, a béke hírnöke.....	170
Tofeus Mihály.....	178
Összegzés.....	197
Summary.....	201
Bibliográfia.....	203
Források.....	219

Bevezetés

János Apostolnak mennyei jelenésekről való könyve, 20. fejezet

1 És láték egy angyalt leszállani a mennyből, akinél vala a mélységnek kulcsa, és egy nagy lánc a kezében.

2 És megfogá a sárkányt, azt a régi kígyót, aki az ördög és Sátán, és megkötözé azt ezer esztendőre,

3 És veté őt a mélységbe, és bezára azt és bepecsételé ő felette, hogy többé el ne hitesse a népeket, míg betelik az ezer esztendő; azután el kell néki oldoztatni egy kevés időre.

4 És láték királyiszékeket, és leülének azokra, és adaték nekik itélettétel; és látám azoknak lelkeit, akiknek fejüket vették a Jézus bizonyágtételéért és az Isten beszédéért, és akik nem imádták a fenevadat, sem annak képét, és nem vették annak bélyegét homlokukra és kezeikre; és éltek és uralkodtak a Krisztussal ezer esztendeig.

5 A többi halottak pedig meg nem elevenedének, mígnem betelik az ezer esztendő. Ez az első feltámadás.

6 Boldog és szent, akinek része van az első feltámadásban: ezeken nincs hatalma a második halálnak; hanem lesznek az Istennek és a Krisztusnak papjai, és uralkodnak ő vele ezer esztendeig.

A 17. század az újkor prófétáinak ideje. Egymás után tűntek fel a hírnökök, akik hosszabb-rövidebb műveikben arról próbálták meggyőzni olvasóikat, hogy személyes kapcsolatban állnak Istennel, így tökéletesen tudják értelmezni a természet jeleit, a csillagok járását, próféciaikból pedig részletesen megismerhetőek a jövő eseményei. A reneszánsz magával hozta a különböző hagyományok keveredését, melyben -a neoplatonista filozófia elterjedésének köszönhetően- hangsúlyos szerepet játszott a ciklikus történelemszemlélet, melyet Illés próféta hétezer éves világszemléletével és Szent Ágoston hétezer éves világhét-elméletével ötvöztek.

A század eseményeinek tükrében a földön megvalósuló krisztusi királyság jelenthette a “fényt az alagút végén”. A millenarizmus eredetét az ószövetségi könyvekben találjuk, mikor Jahve azt ígéri híveinek, hogy hitükkel és kitartásukkal még a földi életben elnyerhetik méltó jutalmukat. A kereszténység megjelenése után is továbbélt ez az ótestamentumi ígélet, s hamar összekapcsolódott a reménnyel, hogy az utolsó időkben Krisztus visszatér a földre, eljövetelekor pedig feltámadnak a halottak és együtt uralkodnak vele. A krisztusi királyság -néhányak szerint- pontosan ezerévig fog tartani, majd a Góg és Magóg seregei ellen folytatott utolsó nagy harc következik, végül az Utolsó Ítélet zárja földi létünk történetét.

Dolgozatomhoz a kiindulást Keserű Bálint 1996-ban napvilágot látott, *Rajongók Erdélyben* című tanulmánya nyújtotta, melyben a szerző arra hívja fel a figyelmet, hogy a magyar irodalmon belül az eddigieknél sokkal nagyobb jelentőséget kellene tulajdonítanunk a profétikus irodalomnak

és az ehhez kapcsolódó publicisztikának.¹ Rövid, problémafelvető értekezésében Keserű egyenesen az ilyen típusú munkák „*áradatáról*” beszél az 1630 és 1660 közötti évtizedekben. Kiemeli, hogy Erdély szellemi élete szinte egyedülállónak tekinthető, mert folyamatos kapcsolatban állt a nyugat-európai filozófiai és irodalmi áramlatokkal, frissen reagált ezekre, s mégis, mintha a spiritualisztikus irodalom és propaganda jóformán érintetlenül hagyta volna.² De vajon tényleg így történt?

Johann Heinrich Alsted 1629-ben érkezett Gyulafehérvárra, s vele együtt jött két tanítótársa, Johann Heinrich Bisterfeld és Ludwig Philipp Piscator is. A herborni tudósok Bethlen Gábor hívására érkeztek a fejedelemségbe, hogy az újonnan alapított akadémián tanítsanak, s annak európai hírnevét növeljék. *“Megjelenésükkel vitathatatlanul fejlődésnek indult az erdélyi szellemi élet, megélnékült a Nyugatra irányuló peregrináció, működésbe lendült a fejedelmi nyomda, és pezsgő vallási viták alakultak ki a protestáns vallások különböző felekezetei között.”*³ Alsted erdélyi útja előtt nem sokkal, 1627-ben jelent meg leghíresebb millenarista műve, a *Diatrobe de mille annis apocalypticis*. Saját, református körén belül elfogadhatatlan volt a *Diatrobe* középpontjába állított millenarista tétel - hiszen Kálvin követői tételesen is tiltották az ezeréves krisztusi királyság földi megvalósulását – ám az evangélikusok annál szívesebben hivatkoztak rá. A könyv német nyelvű fordítása 1630-ban jelent meg, fordítója a XVI. századi spiritualista gondolkodó, Sebastian Franck neve mögé rejtőzött. A *Diatrobe* németországi sikerét azonban később jóval felülmúlta angol recepciója.

Dolgozatom megírásakor Alsted híres millenarista művére támaszkodtam, s ennek nyomán arra keresem a választ, hogy a 17. században miként befolyásolta a millenarizmus az apokaliptikus államelméletet és világszemléletet. Munkámban felvázolom a korszak történelemszemléletét, s az alábbi kérdésekre keresem a választ: Hogyan látta az újkor embere saját történelmi idejét? Hogyan változott a korabeli történelemszemlélet és ez hogyan változtatta a jövőről kialakított elképzeléseket? Milyen hatást gyakorolt Alsted, majd Comenius Magyarországon és Erdélyben? Mely események befolyásolhatták a korabeli gondolkodókat, hogy a különböző természeti jelenségek mögött kivétel nélkül Isten üzenetét fürkésszék?

2009-ben több mint egy hónapon át Münchenben kutattam, ahol a Bayerische Staatsbibliothek könyvtárából megismerhettem a 17. századi művelődés- és szellemi történettel foglalkozó alapvető és legfrisebb nemzetközi szakirodalmat, a közeli augsburgi Staats- und Stadtbibliothek

1 KESERŰ Bálint, *“Rajongók Erdélyben”, Profetikus irodalom és publicisztika a XVII. század derekán = Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára*, Kolozsvár, 1996.

2 KESERŰ Bálint, *“Rajongók Erdélyben”, i.m., 207.*

3 VISKOLCZ Noémi, *Jövendölések és váradalmak 17. századi protestáns irodalmunkban = A harmincéves háború prófétái és chiliasztái. Források és tanulmányok*, összeáll. JUHÁSZ Levente és VISKOLCZ Noémi, Szeged (Fiatal Filológusok Füzetei 4/1.), 2003, 66.

pedig egyike azon német könyvtáraknak, ahol megtalálható a *Diatrube* német nyelvű fordítása is. Ebben az évben jártam először Herbornban, ahol sikerült a régi nyomtatványok kézzel írt katalógusáról digitális fotókat készítenem. A főiskola eredeti könyvtára körülbelül 3650 kötetből áll, melyek majdnem 8000 címet foglalnak magukba. Az adatokat otthon katalogizáltam, így átfogó képet kaptam az újkori herborni főiskola könyvállományáról, mely jól mutatja a korabeli református teológia sokszínűségét. 2012-ben tértem vissza Herbornba, s az ott töltött idő alatt összegyűjtöttem a köteteket, értekezéseket, amelyek a Biblia textusaira támaszkodva, azokat a különféle természeti jelenségekkel összekapcsolva az újkor soron következő eseményeit próbálják megjósolni. A következő hónapok során a herborni forrásanyag minél alaposabb feldolgozására törekedtem, miközben a londoni British Library falai között tovább bővítettem a 17. századi művelődéstörténethez kapcsolódó ismereteimet.

Előzetes feltételezésem szerint a herborni könyvtár anyaga tovább árnyalhatja a képet, amelyet Howard Hotson alakított ki Alstedről szóló híres monográfiájában, a 2000-ben megjelent *Paradise postponed, Johann Heinrich Alsted and the Birth of Calvinist Millenarianism*-ban. A Herbornban megtalálható forrásanyag segítségével -amely nagyrészt a 17. századi főiskola eredeti, egyben megmaradt könyvállománya- jobban megismerhetjük a *Diatrube* megírásakor népszerű prófétikus műveket, amelyek a világ történelmének utolsó fejezeteivel foglalkoztak. A könyvtár állományában nagy számmal találhatóak különböző próféciaák, asztrológiai jóslatok, amelyek szorosan összekapcsolva a Biblia textusaival, - elsősorban Dániel próféta könyvével, az 1290 és 1335 napról szóló jóslattal, valamint János apostol apokalipszisével- az emberiség utolsó évezredét próbálják meg minél pontosabban leírni.

Dolgozatom bevezető fejezeteiben részletesen foglalkozom a keresztény történelemszemlélet újkori átalakulásával majd a reneszánsz messianizmussal. A földrajzi felfedezéseknek és a nyomtatás elterjedésének köszönhetően kinyíltak a világ kapui a késő reneszánsz gondolkodói előtt, s a nyomtatott röplapokkal létrejött az első információrobbanás. Alsted egyetemes tudománya szorosan kapcsolódik ehhez a reneszánsz univerzalizmushoz, annak egyik kései, tökéletes megtestesülése.⁴ A korszak ikonikus alakjai hittek abban, hogy alaposan ismerik az univerzum felépülését, működésének mechanizmusát, célját, s egyben képesek előre, pontosan meghatározni jövőbeli sorsának kulcsfontosságú eseményeit is. Az újkori információrobbanáshoz kapcsolódik Alsted enciklopédikus törekvése is. Hitte, hogy az 1630-ban megjelent *Encyclopaedia*val sikerült a világ összes tudását egy kötetben összegyűjtenie, s a könyv segítségével -melyben tökéletesen összekapcsolódott a világ két alapvető forrásanyaga, a Biblia és a természet könyve- Isten képe újra

⁴ SZENTPÉTERI Márton, *Egyetemes tudomány Erdélyben, Johann Heinrich Alsted és a herborni hagyomány*, Budapest, Universitas, 2008, 16.

helyreállítható. A címlap kódolt üzenete szerint *“aki végighalad az enciklopédián, avagy kombinatorikus úton mozgósítja a benne foglalt tudáskincset, s napról-napra medítál a teremtés és a Teremtő tökéletességén, az közelebb kerül az üdvözüléshez és méltóvá lesz a kiválasztásra.”*⁵

Az ezt követő fejezetekben az apokaliptika újkori megjelenését járom körbe. Minden korszakban találunk olyan csoportot akik úgy gondolták, igen közel van a világ vége, s a túlélés kulcsa egyedül az ő kezükben van. A 17. századi európai események olyan kiélezett helyzetet teremtettek - elsősorban a reformáció megjelenését, majd annak továbbgondolásával a 17. századi teljes reformációra irányuló törekvéseket és a harmincéves háborút kell kiemelniük- amelyben a bibliai alapú prófécia elsődleges mankót biztosítottak a túléléshez. Joachim da Fiore cisztercita apátot talán a millenarisztikus apokaliptika ősatyjának is nevezhetnénk, ezért mielőtt áttérnék a kiliazmus 17. századi megjelenésére, röviden ismertetem az apát nézeteit, hisz gondolatai elengedhetetlenek a millenarizmus újkori fellángolásának megértéséhez.

Ahogy már említettem a kora újkor során kiemelt jelentőséget kapott az újonnan felfedezett asztrológia, s a korabeli protestáns oktatás során is arra törekedtek Wittenbergben, hogy olyan tudósok nemzedékét neveljék fel, akik humanisztikus érdeklődéssel figyelik az őket körülvevő világ jeleit, Isten kódolt üzeneteit. Alsted is kitüntetett figyelmet szentelt az égi eseményeknek, s kiemelt jelentőséget tulajdonított a szabályos időközönként bekövetkező együttállásoknak, ezek közül is kiemelve a Szaturnusz és a Jupiter nyolcszáz évente megfigyelhető különleges konstellációját. A század során úgy tűnt, végleg megdőlt Arisztotelész nézete, s az égbolt csillagainak útja nem konstans, az évszázadok alatt megszokott rendet pedig egy új csillag feltűnése is megzavarhatja. De mi történik, ha mindez egybe esik a soron következő nagy együttállással, amelyik mindemellett éppen a bűvös hetedik a sorban?

Dániel próféta jóslatai János apostol Jelenések könyvének apokaliptikája mellett a legnépszerűbb bibliai textusok közé tartozott. Egy rövid fejezetben foglalkozom ennek újkori megjelenésével is. A messianisztikus szemlélet újkori “sikerében” kétség kívül meghatározó szerepe volt a harmincéves háborúnak. A korabeli apokaliptikus publikációk gyakorisága a növekvő feszültség és az eszkatológikus várakozások fokozódásának egyenes következménye volt.⁶ Mielőtt Alsted és híres millenarista kötete felé fordítanám figyelmemet egy rövid fejezet erejéig foglalkozom a rózsakeresztességgel is, amely -ha közvetett módon is-, elengedhetetlen Alsted és a korabeli próféták szemléletének tökéletes megértéséhez, majd bemutatom a gyulafehérvári akadémiát, amelynek 1629-től Alsted tíz éven át meghatározó jelentőségű vezetője volt.

⁵ SZENTPÉTERI Márton, *i.m.*, 26.

⁶ Jürgen BEYER, *A harmincéves háború idejének három prófétája és kortárs megítélésük = A harmincéves háború prófétái és chiliasztái*, Források és tanulmányok, összeáll. JUHÁSZ Levente és VISKOLCZ Noémi, Szeged (Fiatal Filológusok Füzetei 4/1.), 2003, 11.

Témám szempontjából Johann Heinrich Alsted két művének van kiemelt szerepe: a már többször is említett 1627-es *Diatrobe de mille annis apocalypticis*-nek és a Gyulafehérváron posztumusz megjelent *Prodromus religionis triumphantis*nak. Dolgozatom során a *Diatrobe* német nyelvű fordítására hivatkozom és több részletet betűhív átirással közlök. Alsted legutolsó, 1641-ben posztumusz megjelent könyvéből elsősorban egy fejezetet emelek ki, mely az ezeréves milleniumi királysággal foglalkozik.

A herborni könyvtár próféciái közül az alábbiakkal foglalkozom részletesen:

- *Der von Gott bestimpten Zahlen deß Antichrists, 1260. endlicher Außgang und Ende, Apocal. 11. 12. 13. Sampt widerholung, wie und welcher Gestalt, gemeldte von Gott bestimpte Zahlen, diese verschienene Jahr her, bey deß regirenden Käysers Rudolph Zeiten, auffß gewisseste zum offtiernmal zugetroffen*, 1608.
- Paul NAGEL, *Des newen Cometen und Wundersterns im October, November und December 1618. erschienen/ wahrhaftige Deutung und Außlegung per Magiam insignem, dergleichen zuvor nicht gesehen: Allen Menschen auff Erden zur guten Nachrichtung und Warnung fürgestellet*, 1619.
- Nicolaus HARTPRECHT, *Tuba temporis ider Wahrhaftige/ Unseilbare Zeitrechnung/ Der gleichen die Welt noch nie gesehen hat*, 1620.
- Ioannis a LIPTITZ, Nobilis Silesii, *Mysteria Apocalyptica, Das ist: Kurze doch gewisse Demonstrations, daß in Anno Christi 1623. die großmächtige Enderung/ mit bald hernach folgendem deß Antichrists fewrigem Untergang eynbrechen werde*, 1621.
- *Propheseyen und Weissagungen jetzt gegenwertig und künfftige sachen/Geschicht und Zufäll/ biß zum Ende der Welt ankündend. Als nemblich: M. Johann Liechtenbergers/ Johann Carionis/ M. Josephi Grumpeck/ Der Sibyllen/ und vil anderer. Den Frommen zur Ermahnung und Trost: färnämblich aber den bösen zum Schrecken und Warnung/ ohne alle Partheyligkeit/ zusammen getragen/ und auß den alten Exemplaren gtrewlich nachgetrucket. Im Jahr 1620.*
- Paul EGARD, *Posaune der Göttlichen Gnade und Liechtes*, 1623.
- M. Gottlieb HEYLAND, *Examen Cronologicum oder Sämtliche Anleitung, zu dem rechten eygentlichen Hauptverstande der H. Offenbahrung S. Johannis unnd anderer Weissagungen Göttlicher Schrift, neben deutlicher Außführung, was bey der Kirchen Gottes und währenden vier Monarchien S. Daniels bißhero von Zeiten zu Zeiten daran erfüllet oder noch zugewarten*, 1623.
- *Wunderbarliche Prophezeyhung und Weissagung eines Siebenbürgischen Prophetem/*

betreffende was sich im 1630. Jahr [...] zugetragen werde, Hermanstadt, 1630.

A herborni könyvtárból hatalmas mennyiségű forrásanyaggal tértem haza. Elsősorban azokra a szövegekre koncentráltam, melyek nem sokkal a *Diatriben* megjelenése előtt láttak napvilágot, és így esetleg hatással lehettek Alsted millenarisztikus szemléletére. Emellett megpróbáltam azokat kiemelni, amelyek valamilyen formában utaltak az európai és ezen belül is a magyarországi és erdélyi helyzetre. Az 1620-ban napvilágot látott *Propheseyen und Weissagungen jetzt gegenwertig und künfftige sachen* című kolligátumban olyan korabeli jóslatok olvashatók összefűzve, melyek igen ismertek voltak a korabeli olvasók körében, s a későbbi “próféták” szinte evidenciaként kezelték ezek állításait. A sorban legutolsóként egy 1630-ban, Nagyszébenben megjelent próféciáskötetet ismertetek, mely első ránézésre szorosan összekapcsolható a herborni professzorok erdélyi útjával. A kiválasztott művek a század ismert próféciái lehettek Európában.

Dolgozatomban olyan forrásokat ismertetek, amelyek a magyarországi szakirodalomban kevésbé ismertek, ezért állításaimat minden esetben hosszabb forrásrészletekkel támasztom alá, melyeket betűhív átirással közlök.

Előzetes feltételezésem szerint ezek a források közelebb vihetnek Alsted millenarista nézeteinek kialakulásához. Az 1623-as év -amelyből a legtöbb korabeli forrást találtam a herborni könyvtárba - talán épp az a sorsfordító év, amely Alstedet a kiliazmus mellé állította. Hotson világított rá Alstedről szóló híres monográfiájában, hogy a herborni professzor 1622 és 1626 között született értekezéseiben még szorosan egymás mellett élt a millenarizmus hite, s annak elutasítása is.⁷ Alsted ingadozott, majd döntéséhez az utolsó lökést kétség kívül Piscator apokalipsziskommentárja adhatta, de minden bizonnyal meghatározó szerepe volt az “újkori prófétáknak” is, akiknek jóslatai a mai napig megmaradtak a régi herborni főiskola falai között.

Dolgozatom utolsó fejezeteiben Alsted szemléletének utóéletével foglalkozom. Jan Amos Comenius a herborni professzor tanítványaként tanára pánszófikus törekvéseit a legtökéletesebb formában vitte tovább és próbálta teljes egészében megvalósítani. Munkásságának, kitűzött céljainak, s szemléletének gyökereinél szinte minden esetben Alsted nézeteinek magjaira bukkanhatunk.

Végezetül a magyar irodalomból Tofeus Mihály alakját emeltem ki, aki zsolttármagyarázatai alapján ahhoz a millenarista körhöz kapcsolható, amelynek alapítótagjai között van Johann Heinrich Alsted is. Dolgozatomban nagyrészt a külföldi forrásanyagra koncentrálok, ám fontosnak tartottam Alsted erdélyi hatásának vizsgálatát is.

A magyar prédikációs irodalomból egyedül Tofeus zsolttármagyarázataival foglalkoztam részletesebben. A témához kapcsolható lett volna Tofeus veje, Nagyari József is, ám ez időben már

⁷ HOTSON, *Paradise postponed*, i.m., 2000, 19 - 23.

nagyon kitágította volna a dolgozat kereteit. A dolgozat időbeli határait így az 1620-as évek és 1683, a *Szent zsolttárok resolutio*-jának megjelenési éve jelölik ki. Későbbi kutatás tárgya lehet Alsted magyarországi, illetve erdélyi hatásának szélesebb vizsgálata, mely során be lehetne vonni Medgyesi Pál, s esetleg Köleséri Sámuel alakját is.

Historiográfiai áttekintés

A 17. századi millenarizmus történetéről igen gazdag nemzetközi szakirodalom áll a kutatók rendelkezésére: impozáns enciklopédiák, bibliográfiák, részletes monográfiák és kizárólag a korszak történetével foglalkozó folyóiratok. *“A reformáció kora egy apokaliptikus korszak. A kutatók a terminusokat nagyon sokféle értelmezésben használták, ez is jelzi azt, hogy milyen sokféleképpen lehet értelmezni ezt a „mentális”.* Az apokaliptikus retorika lehet negatív és pozitív. A pozitív támogatja a politika és a társadalom sorrendiségét, a negatívnál a hívek szembenállnak a mindenkori hatalommal.”⁸ Többen egyértelműen forradalmi ideákat véltek felfedezni a millenarizmusban, s ebben az esetben legfőképpen a mozgalom aktuálpolitikai telítettségére hívták fel a figyelmet.⁹

Az elmúlt évek során több olyan összefoglaló mű is megjelent, melyek hatalmas szakirodalmi- és forrásadatbázissal dolgoznak, így tökéletes alapot nyújtanak a későbbi kutatásokhoz. Elsőként emelném ki ezek közül a három kötetes *The Encyclopedia of Apocalypticism*-t, amelynek szerkesztői Bernard McGinn, John Joseph Collins és Stephen J. Stein.¹⁰ Az enciklopédia átfogó képet nyújt az apokaliptika történetéről a kezdetektől egészen a huszadik századig, nagy mennyiségű szakirodalmat dolgoz fel, emellett bibliográfiája is kitűnő útmutató a későbbi kutatáshoz. Középpontjában legfőképpen a zsidó és a keresztény apokaliptika áll, de egy-egy fejezetben utal az iszlám, illetve a perzsa, görög és ókori római kor apokaliptikus nézeteire is.

Az enciklopédiához hasonlóan gyűjti össze egy csokorba a korszakkal foglalkozó szakirodalmakat Ted Daniels nemzetközi bibliográfiája, mely papírkötésben 1992-ben látott napvilágot, napjainkban azonban a mille.org oldaláról is elérhető.¹¹ A könyv kitűnő bibliográfia, s az elmúlt századok millenarizmusa mellett részletesen foglalkozik saját korának apokaliptikus

8 ÖZE Sándor, *Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció Magyarországon (1526 - 1566)*, akadémiai doktori disszertáció, Piliscsaba, 2011, 48.

9 Hans Jurgen GOERTZ, *Thomas Müntzer, Mystiker, Apocalyptic, Revolutionär*, München, 1989.
William M. LAMONT, *Godly Rule, Politics and Religion 1603-60*, Macmillan, St. Martin's Press, 1969.
B.S.CAPP, *The Fifth Monarchy Men: A Study in Seventeenth-Century English Millenarianism*, London, 1972.

10 *The encyclopedia of Apocalypticism 1-3*, ed: Bernard MCGINN, New York, 1999.

11 Ted DANIELS, *Millenialism, An International Bibliography*, New York & London, Garland Publishing Inc, 1992.
<http://www.mille.org/scholarship/bibliography/bibliosubjects/intro.html> (2014. november)

mozgalmaival és a századvégi millenarista szektákkal is. A kötet segítségével elsősorban a régebbi szakirodalmakról kaphatunk teljes képet, hisz 2000 után rengeteg, új szemléletű tanulmány és monográfia látott napvilágot.

Az újkori protestáns millenarizmus kialakulásánál meghatározó szerepet játszottak a középkori cisztercita apát, Joachim de Fiore gondolatai. A joachimizmus történetének egyik kiváló szakértője Marjorie Reeves¹², akinek könyvei mellett erőteljesen támaszkodtam Robert Lerner¹³, Robert Rusconi¹⁴ és Bernard McGinn tanulmányaira is. McGinn *Antikrisztus, Az emberiség kétezer éve a gonosz bővületében* című alapvető monográfiája 1995-ben jelent meg magyarul. Szemlélete szerint az eszkatológia mint a végidők szemlélete magába foglalja az apokaliptikát, ami pedig magával hozza a millenarizmust.

A fentiekhez hasonló nagyszerű összefoglaló sorozat a négy kötetes *Millenarianism and Messianism in Early Modern European Culture* sorozat, mely elsősorban Richard H. Popkin nevével kapcsolódik össze.¹⁵ A kötetek több mint negyven tanulmányt tartalmaznak, melyek közül több részletesen foglalkozik Alsted, Comenius, Samuel Hartlib, John Dury, illetve Johann Valentin Andreae alakjával és a “millenarista történelemben” betöltött szerepükkel. Popkin 1997 és 1998 között több konferenciát is szervezett Los Angelesben, s végül az itt elhangzott előadásokat szerkesztette össze egy tökéletes, hiánypótló sorozattá. A tanulmányok nagy része alátámasztja Popkin nézetét, mely szerint a millenarizmust a tizenhetedik században a szkepticizmusra és a bibliai szövegkritikára adott adekvát tudományos válaszként kell értelmeznünk.¹⁶ A sorozat tanulmányai alapján egyértelműen látható, hogy Európa szinte minden korszakában találhatunk olyan messianisztikus, apokaliptikus, illetve millenarista próféciákat, melyek egy jobb kor reményét villantják fel az emberiség előtt. Popkin ezekkel a konferenciákkal és a később napvilágot látott köteteivel meggyőzően bizonyította, hogy a tizenhetedik századot egyfajta “messianisztikus

12 Marjorie REEVES, *The Influence of Prophecy in the Later Middle Ages, A Study in Joachimism*, Oxford, 1969.
Marjorie REEVES, *The Prophetic Sense of History in Medieval and Renaissance Europe*, Alersshot, Ashgate Variorum, 1999.

Marjorie REEVES, *Patter and Purpose in History in the Later Medieval and Renaissance Periods = Apocalypse Theory and the Ends of the World*, ed: M. BULL, Oxford, 1995.

13 Robert E. LERNER, *Millenialism = The encyclopedia of Apocalypticism, Volume 2., Apocalypticism in Western History and Culture*, ed: Bernard MCGINN, New York, 1999.

14 Robert RUSCONI, *Antichrist and Antichrists = The encyclopedia of Apocalypticism, Volume 2. Apocalypticism in Western History and Culture*, ed: Bernard MCGINN, New York, 1999.

15 *Millenarianism and Messianism in Early odern European Culture*, 4. Vols, International Archieves of the History of Ideas, Dordrecht, Kluwer Academic Publishers.

Vol.1. *Jewish Messianism in the Early Modern World*, eds Matt GOLDISH, Richard POPKIN

Vol.2. *Catholic Millenarianism: From Savonarola to the Abbé Grégoire*, ed. Karl A. KOTTMAN

Vol.3. *The Millenarian Turn: Millenarian Contexts of Science, Politics and Everyday Anglo-American Life in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, eds. James E. FORCE, Richard H. POPKIN

Vol.4. *Continental Millenarians: Protestants, Catholics, Heretics*, eds. John Christian LAURSEN, Richard H. POPKIN

16 Miriam ELIAV-FELDON, *Millenarianism and Messianism in Early Modern European Culture, Book review*, Utopian Studies, Penn State University Press, Vol.14, 192.

felvilágosodásként” is értelmezhetjük, melyben szorosan összekapcsolódott a millenarizmus, a hermeticizmus és a rózsakeresztes mozgalom, s kétségünk sem lehet afelől, hogy ezek a faktorok karakterisztikus szerepet töltek be a modern Európa megszületésében.¹⁷ Kétségkívül állíthatjuk, hogy a reformáció adta a legnagyobb lökést ezeknek a mozgalmaknak. Egyre többen vallották, hogy a millenium már elkezdődött vagy a nagyon közeli jövőben fog elkezdődni, s a katolikusok felreértelmezték a Biblia textusait, ezáltal becsapták híveiket, mikor azt állították, hogy a Szentírás próféciai már kivétel nélkül beteljesedtek. 1992-ben jelent meg Richard Popkin egyik korszakalkotó kötete, *The Third Force in Seventeenth - Century Thought*¹⁸, melyben a korabeli gondolkodók közötti “spirituális testvérközösségről” írt, a “harmadik erő” képviselőiről, akik a racionalista és az empirikus gondolkodás elemeit teozófiai gondolatokkal egészítették ki, s ezt legvégül a Biblia textusainak millenarista értelmezésével próbálták meg összekapcsolni. Ehhez a csoporthoz kapcsolható Alsted, de ide sorolható Bisterfeld, Comenius, John Dury, Henry More, Newton, majd Leibniz. Mindannyian hitték, hogy a modern tudományos fejlődés már az előttük álló új világot készíti elő.

1974 óta jelenik meg évente Göttingenben a Vandenhoeck&Ruprecht gondozásában a *Pietismus und Neuzeit* című sorozat, mely az újkori protestantizmus történetével foglalkozik. A sorozat igen széles spektrumú. Míg az első kötetek kizárólag a pietizmusra koncentráltak, a későbbi könyvek teológiai, egyháztörténeti, történelmi kérdések mellett részletesen foglalkoznak az irodalom és zenetörténelem, valamint a pedagógia és az orvostudomány újkori helyzetével is. Hasonlóan kiemelkedő sorozat a cseh tudományos akadémia évkönyve, a 17. század intellektuális történetével foglalkozó, 1910-ben alapított *Acta Comeniana* sorozat.

Dolgozatomban erőteljesen támaszkodtam Howard Hotson 2000-ben megjelent monográfiáira. *Johann Heinrich Alsted 1588-1638, Between Renaissance, Reformation and Universal Reform*¹⁹ című könyve a legújabb, s mindezidáig talán a legrészletesebb feldolgozás Alsted életéről és az újkor intellektuális forradalmáról, míg a *Paradise postponed, Johann Heinrich Alsted and the Birth of Calvinist Millenarianism*²⁰ elsősorban Alsted millenarisztikus nézeteire, s a *Diatribes de mille annis apocalypticis* szemléletét befolyásoló forrásokra koncentrált. Hotson kutatásainak előterében a modern európai intellektuális történelem áll, melynek időbeli határait 1550 és 1660 között húzhatjuk meg. Érdeklődése elsősorban a késő-reformáció korára irányul, ezen belül is Comenius

17 Miriam ELIAV-FELDON, i.m., 193.

18 Richard H. POPKIN, *The Third Force in Seventeenth - Century Thought*, Leiden - New York - Kobenhavn - Köln, E.J. Brill, 1992.

19 Howard HOTSON, *Johann Heinrich Alsted 1588 - 1638, Between Renaissance, Reformation and Universal Reform*, Oxford, Clarendon Press, 2000.

20 Howard HOTSON, *Paradise postponed, Johann Heinrich Alsted and the Birth of Calvinist Millenarianism*, Dordrecht, Boston, London, Kluwer Academic Publishers, 2000.

pánszofizmusára, Samuel Hartlib reformprogramjára és Leibniz fiozófiájára. Hotson Maria Rosa Antogazzával közösen vizsgálta Alsted Leibnizre gyakorolt hatását.²¹ A két tudós szövegeinek egybevetésével kimutatták, hogy Leibniz nemcsak ismerte, hanem gyakran alkalmazta is Alsted műveit, legtöbbet az *Enciklopédiáját*.

Hotson kutatását Magyarországon Szentpéteri Márton egészítette ki 2008-ban megjelent, *Egyetemes tudomány Erdélyben, Johann Heinrich Alsted és a herborni hagyomány*²² című kötetével. Szentpéteri könyvében Alsted erdélyi korszakára koncentrál, azon belül is elsősorban módszertani műveinek elemzésére. Alsted gyulafehérvári munkássága, majd Bisterfeld és Comenius későbbi életműve, pánszofikus törekvései egyedülálló jelentőségűek nemcsak a magyar, hanem a nemzetközi kutatás számára is. Alsted erdélyi útjáról, s Apáczai Csere János *Magyar Enciklopaedia*-járól Szentpéteri Viskolcz Noémival közösen írt tanulmányt *Egyetemes tudomány Erdélyben: Alsted, Bisterfeld és Comenius* címmel.²³ Viskolcz Noémi a Szegedi Tudományegyetem oktatója, 2003-ban jelentette meg Johann Heinrich Bisterfeld bibliográfiáját²⁴, emellett dolgozatomban megírásában sokat segített ugyanebben az évben megjelent *Jövendölések és váradalmak 17. századi protestáns irodalmunkban*²⁵ című tanulmánya. Tanulmányában részletesen foglalkozik a korabeli prófétikus röpiratokkal, és Alsted erdélyi útjának szerepével. Szemléletes példákkal mutatja be, hogy Magyarországon is nagy számban találhatunk példákat a prófétikus, kiliaszta irodalomra és publicisztikára. Kimutatta, hogy a zsidó-keresztény apokaliptika öröksége nemcsak a sajátos történelemszemléletben nyilvánult meg, hanem az irodalmi-publicisztikai élet minden területén.

A harmincéves háború prófétáinak szakértője Leigh Penman, aki jelenleg a melbourne-i egyetemen oktatója. Doktori disszertációját a kora 17. századi németországi millenarista próféciákról írta, s várhatóan a közeljövőben megjelenik ebből készült nagyobb monográfiája, az *Unanticipated Millenniums: Chiliastic Thought in Post-Reformation Lutheranism, 1600–1630* is. A már megjelent rövidebb tanulmányaiban részletesen foglalkozik a Jacob Böhme-hez kapcsolható spiriualista tudósokból álló körrel, s a korszak “ifjú prófétáinak”, többek között Paul Nagel, Paul Egard, Paul Felgenhauer nézeteivel.²⁶

21 *Alsted and Leibniz on God, the magistrate and the millenium*, ed. Maria Rosa ANTOGNAZZA, Howard HOTSON, Wiesbaden, HarrassowitzVerlag, 1999.

22 SZENTPÉTERI Márton, *Egyetemes tudomány Erdélyben, Johann Heinrich Alsted és a herborni hagyomány*, Budapest, Universitas, 2008.

23 SZENTPÉTERI Márton-VISKOLCZ Noémi, *Egyetemes tudomány Erdélyben: Alsted, Bisterfeld és Comenius, 1655: Apáczai Csere János: Magyar Encyclopaedia*, villanyspenot.hu <http://villanyspenot.hu/?p=szoveg&n=12309> (2014. november)

24 VISKOLCZ Noémi, *Johann Heinrich Bisterfeld (1605-1655): Bibliográfia: A Bisterfeld-könyvtár*, Budapest-Szeged, 2003.

25 VISKOLCZ Noémi, *Jövendölések és váradalmak 17. századi protestáns irodalmunkban = A harmincéves háború prófétái és chiliaristái. Források és tanulmányok*, összeáll. JUHÁSZ Levente és VISKOLCZ Noémi, Szeged (Fiatal Filológusok Füzetei 4/1.), 2003.

26 PENMAN, Leigh T.I., "Repulsive blasphemies" *Paul Nagel's appropriation of unprinted works of Jakob Böhme and Valentin Weigel in his prodromus astronomiae apocalypticae (1620)*, Daphnis, 2009.

A rózsakereszteség egyik legismertebb kutatója, Carlos Gilly 1985 és 2008 között az amszterdami Bibliotheca Philosophica Hermetica tudományos könyvtárosaként bejárta Európa leghíresebb könyvtárait ritka kéziratok és könyvnyomtatványok után kutatva, melyek a hermetika, gnoszticizmus, mágia, kabbala témaköréhez kapcsolhatóak. Ezek a kutatások nagyban hozzájárultak a későbbi munkáihoz, s meghatározó szerepe volt abban, hogy Tobias Hess, Christoph Besold és Valentin Andreae alakját a rózsakeresztes szövetséghez kapcsolta, megdöntve Frances Yates korábbi állításait. Részletesen foglalkozott többek között a 16. századi protestáns misztikusokkal, Jacob Böhme-mel, Baruch de Spinozával, Paracelsusszal, Adam Haslmayrral, Tommaso Campanellával, Comeniusszal és Johann Arndttal. Gilly tanulmányai mellett erőteljesen támaszkodtam Susanna Akerman²⁷ és Christopher Bamford²⁸ rózsakeresztesekről írt munkáira is.

1969-ben jelent meg Milada Blekastad mindmáig sokat idézett, igen részletes monográfiája Comeniusról, *Comenius, Versuch eines Umrisses von Leben, Werk und Schicksal des Jan Amos Komensky* címmel.²⁹ Emellett még felhasználtam Werner Korthaase³⁰, Milos Kratochvil³¹, Johann Kvacsala³², Gerhard Menk³³, Németh Katalin³⁴ illetve R. Várkonyi Ágnes³⁵ Comeniusról írt tanulmányait.

Wilhelm Schmidt-Biggemann elsősorban vallásfilozófiával, a kora újkor filozófiatörténetével,

PENMAN, Leigh T.I., *The Unanticipated Millennium. Orthodoxy, Heterodoxy and Chilastic Error in Paul Egard's Posaune der göttlichen Gnade und Liechts (1623) = Pietismus und Neuzeit. Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Protestantismus*, 35, 2009.

PENMAN, Leigh T.I., *Climbing Jacob's Ladder: Crisis, Chiliasm, and Transcendence in the Thought of Paul Nagel (†1624), a Lutheran Dissident during the Time of the Thirty Years' War*, *Intellectual History Review* 20 2010.

PENMAN, Leigh T.I., *Boehme's Intellectual Networks and the Heterodox Milieu of his Teosophy, 1600 - 1624 = An Introduction to Jacob Boehme, Four Centuries of Thought and Reception*, ed. Ariel HESSAYON, Sarah APETREI, Routledge, 2010.

PENMAN, Leigh T.I., *A seventeenth-century prophet confronts his failures: Paul Felgenhauer's Speculum Poenitentiae, Buss Spiegel (1625) = Angels of Light: Sanctity and the Discernment of Spirits in the Early Modern Period, Studies in Medieval and Reformation Traditions*, eds. Clare COPELAND, Johannes MACHIELSEN, Leiden, Brill Academic Publishers, 2013.

27 Susanna ÅKERMAN, *The Rosicrucians and the Great Conjunctions = Continental Millenarians: Protestants, Catholics, Heretics, Millenarianism and Messianism in Early Modern European Culture*, Volume IV, eds. John Christian LAURSEN, Richard H. POPKIN, Dordrecht, Boston, London, Kluwer Academic Publishers, 2001.

28 Christopher BAMFORD, *The Meaning of the Rose Cross = The Rosicrucian Enlightenment Revisited*, Ralph WHITE, United States of America, Lindisfarne Books, 1999.

29 Milada BLEKASTAD, *Comenius, Versuch eines Umrisses von Leben, Werk und Schicksal des Jan Amos Komensky*, Universitetsforlaget Oslo – Academia Praha, 1696.

30 Werner KORTHAASE, *Comenius Letzte Posaun über Deutschland = Comenius und der Weltfriede* hrsg von: Werner KORTHAASE, Sigurd HAUFF, Andreas FRITSCH, Berlin, Deutsche Comenius Gesellschaft, 2005.

31 Milos V. KRATOCHVIL, *Comenius élete*, Madách, 1979.

32 Johann KVACSALA, *Johann Amos Comenius, Sein Leben und seine Schriften*, Berlin, Leipzig, Wien, Verlag von Julius Klinkhardt, 1892.

Johann KVACSALA, *Az angol-magyar rintkezések történetéhez (1620-1670)*, Századok, 1892.

33 Gerhard MENK, *Johann Amos Comenius und die HOHE Schule Herborn*, *Acta Comeniana* 8, 1989.

34 NÉMETH S. Katalin, *Comenius elfelejtett propagandistái: Johann Jakob Redinger és Christian Hoburg*, *ItK*, 1997/ 1-2.

35 R. VÁRKONYI Ágnes, *Apafi-Zrínyi-Comenius, Erdély a nemzetközi török háborúban 1663-1664* in: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1996.

metafizikával és a politikai filozófia történetével foglalkozik, jelenleg a keresztény kabbala és a politikai teológia áll kutatásának középpontjában. Dolgozatomhoz elsősorban a *Pietismus und Neuzeit* folyóiratban megjelent tanulmányát használtam fel, melyben Alsted millanarisztikus kötetének apokaliptikájával foglalkozik.³⁶

Robert John Weston Evans 1997 és 2011 között a University of Oxford oktatójaként dolgozott. Kutatásainak központjában elsősorban Kelet-Közép-Európa áll, ezen belül is kiemelt szerepet játszik Magyarország történelme. Témám szempontjából sokat idézett könyve, *Rudolf II and his World*³⁷ 1973-ban látott napvilágot, majd ugyenebben az évben jelent meg magyarul egy rövid tanulmánya Alstedről³⁸ a *Korunk* folyóirat hasábjain. Evans II. Rudolfról szóló monográfiájában kimutatta, hogy Rudolf kora és az uralkodásához kapcsolható prágai udvar egy korszak lezárását szimbolizálta, melyet a katolikus megújulás és a barokk korszaka követett. Rudolf világa a tradicionális kozmológia korszaka, melyet teljesen átítatott a mágia, s a hit, hogy az emberiség és a természet világa a rejtett, csak a kiváltságosak számára megismerhető törvényeken keresztül elszakíthatatlanul összekapcsolódik.

A brit akadémikus történész Norman Cohn könyve, *The Pursuit of the Millenium* legelőször 1957-ben jelent meg. Monográfiájában az európai millenarista mozgalmakat követi végig a 11. századtól kezdődően egészen a 16. századig. Meglátása szerint a mindenkori millenarizmushoz a zsidó és keresztény apokaliptikus tradíció nyújtott állandó keretet, amelyen belül a mindenkori reformerek kijelölhették saját sérelmeiket, s ehhez kapcsolódóan kitűzött céljaikat. Ez az apokaliptikus tradíció magába foglalta a késő középkori bibliai próféciákat, a Sybilla-jóslatokat, valamint Joachim de Fiore gondolatait, melyek szerint a világ a közeljövőben el fog jutni ahhoz a szakaszához, amikor Isten kiválasztottjai feltámadnak, megtisztítják a Földet, s Krisztussal együtt létrehozzák az igazságosság tökéletes királyságát. A könyv részletesen bemutatja a korszakokat és történelmi szituációkat, melyek újra és újra a millenarizmus újjáéledésének és sikerének kedveztek. A könyv az elmúlt évek során igazi sikerkönyv lett, több mint tizenegy nyelvre fordították le.

Az eszmetörténeti kutatások elsősorban az utóbbi évtizedekben kerültek a kutatás középpontjába. Magyarországon a forrásközlés és az apokaliptika-kutatás a két világháború közötti időszakban indult el. Szekfü Gyula nevéhez kapcsolódik az a szellemi-történeti iskola, mely a 16-17. századi törökveszélyt a kialakuló magyar nemzeti hivatástudattal kapcsolta össze, Benda Kálmán pedig *A magyar nemzeti hivatástudat történetében*³⁹ a fogalom alakulását vette végig a 13. századtól

36 Wilhelm SCHMIDT - BIGGEMANN, *Apokalyptische Universalwissenschaft, Johann Heinrich Alsteds "Diatriben de mille annis apocalypticis" = Pietismus und Neuzeit*, Ein Jahrbuch zur Geschichte des Neueren Protestantismus, hrsg. von Martin BRÉCHT, Band 14, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht

37 R. J. W. EVANS, *Rudolf II and his World, A Study in Intellectual History*, Oxford, Clarendon Press, 1973.

38 R. J. W. EVANS, *Alsted és Erdély*, *Korunk*, 32. évfolyam, 12. szám, 1973.

39 BENDA KÁLMÁN, *A magyar nemzeti hivatástudat története a XV-XVII. században*, Budapest, 1937.

kezdődően, egészen a 17. századig, s annak vallásos tartalmára mutatott rá.

Benda kutatásait folytatta Óze Sándor. Első munkája, a „*Bűneiért bünteti Isten a magyar népet*”, *Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*⁴⁰ 1991-ben látott napvilágot. Ebben a könyvében a török támadás okozta sokkérzést járta körbe, majd ennek folytatásaként jelent meg később habilitációs munkája is, *A határ és a határtalan – identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél*⁴¹ címmel. A török mint Isten ostora a lutheri szóhasználatban jelent meg legelőször, s így kezdetben egyértelműen a wittenbergi körhöz kapcsolódott. Míg Zwingli és Kálvin megpróbálták elhatárolni magukat az apokaliptika aktualizálásától, a református teológusok második nemzedéke a wittenbergi körnél is erőteljesebben próbálta felkészíteni a híveket az apokaliptikus oszmán sereg támadására. Óze Sándor legújabb könyvében, akadémiai doktori disszertációjában a korai reformáció idejében vizsgálja a magyarországi apokaliptikus időszemléletet.⁴²

Kathona Géza a 16-17. század eszmetörténetét kutatta, s talán egyik legismertebb és legtöbbet hivatkozott kötete az 1943-ban megjelent, *Károlyi Gáspár történeti világgépe – tanulmány a magyar protestáns reformátori apokalyptika köréből*.⁴³ Dolgozatomban erőteljesen támaszkodtam Kathona Tofeus Mihályról írt tanulmányára⁴⁴ is, mely mindezidáig az egyik legrészletesebb összefoglalás az erdélyi püspök zsoltármagyarázatairól.

A Horváth János nevéhez kapcsolható irodalomtörténeti műhely a reformáció irodalmának magyarországi feldolgozásához nyújtott igen fontos adatokat és szempontokat. Könyvei⁴⁵ alapműnek számítanak a korszak kutatói számára, Zoványi Jenő *Egyháztörténeti Lexikona* pedig mind a mai napig az egyetlen olyan lexikon, amely a magyar protestantizmus fogalmainak legteljesebb összefoglalását nyújtja.

Az újkor toposzrendszerével, s ezen keresztül a korszak önértelmezésével foglalkozik Bitskey István akadémiai székfoglalójában⁴⁶. Imre Mihály könyvének⁴⁷ központjában a *Querela Hungariae*

40 ÓZE Sándor, „*Bűneiért bünteti Isten a magyar népet*”, *Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*, Budapest, 1991.

41 ÓZE Sándor, *A határ és a határtalan – identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél*, Budapest, METEM, 2006.

42 ÓZE Sándor, *Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció Magyarorszáján (1526 - 1566)*, akadémiai doktori disszertáció, Piliscsaba, 2011.

43 KATHONA Géza, *Károlyi Gáspár történeti világgépe – tanulmány a magyar protestáns reformátori apokalyptika köréből*, Debrecen, Városi nyomda, 1943.

44 KATHONA Géza, *Tofeus Mihály kora szellemi áramlataiban = Irodalom és ideológia a 16-17. században*, szerk. VARJAS Béla, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987.

45 HORVÁTH János, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*, Budapest, 1931.

HORVÁTH János, *A reformáció jegyében, A mohács utáni félévszázad története*, Budapest, 1957.

46 BITSKEY István, *A nemzetsors toposzai a 17. századi magyar irodalomban*, 2004.

www.mta.hu/fileadmin/szekfoglalok/000074.pdf lásd még in: *Nemzet, identitás, irodalom, A nemzetfogalom változatai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomban*, szerk: BÉNYEI Péter, GÖNCZY Mónika, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005.

47 IMRE Mihály, „*Magyarország panasza*”, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995.

toposz kialakulása, szövegalkító szerepe, európai kapcsolatrendszere és hazai megjelenése áll. Tarnai Andor tett először javaslatot a panasz és romlás költészeti szerepének vizsgálatára, s ötlete később olyan tervszerű tudományos programokat eredményezett, melyek nyomán a hazai toposzkutatás hamar felzárkózott az európai, s azon belül is legfőképpen a német toposzkutatáshoz.⁴⁸ Imre Mihály könyvében igazolta, hogy az antikvitásból örökölt retorikai formák Magyarországon aktuális jelentéstartalommal bővülve keltek új életre. Legújabb munkája 2012-ben látott napvilágot, *Az isteni és emberi szó párbeszéde címmel*⁴⁹, melyben korábbi tanulmányait gyűjti össze egy csokorba.

Tarnai Andor és Klaniczay Tibor indították el a REBAKUCS-konferenciákat, melyek minden egyes alkalommal újabb és újabb lendületet adnak az újkori irodalom-, eszme- és művelődéstörténeti kutatásoknak. Klaniczay 1973 és 1981 között volt a Reneszánszkutató Osztály vezetője Varjas Bélával közösen, s nevéhez fűződik több kiadványsorozat elindítása is, pl. a *Reneszánsz Füzetek*, a *Humanizmus és Reformáció*, illetve a *Studia Humanitatis*.

A Debreceni Egyetemhez kapcsolódik a *Studia Litteraria* folyóirat, valamint a *Csokonai Könyvtár* kötetei, míg a Szegedi Egyetemen Keserű Bálint és Balázs Mihály vezetésével készült el az *Adattár a XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* című sorozat, mely rengeteg fontos információt sűrít magába. Az Universitas Könyvkiadó sorozata, a *Historia Litteraria* a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének kiadánya, mely szervesen illeszkedik a magyar irodalomtudomány és kritika történetét feldolgozó kutatási programjához. A Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség 1988-ban alakult azzal a céllal, hogy közösen létrehozzák a *Magyar Egyháztörténeti Enciklopédiát*.

A magyarországi protestáns apokaliptikával foglalkozik könyveiben és tanulmányaiban⁵⁰ Győri L. János, aki a Református Művelődés- és Iskolatörténeti Kutatóintézet igazgatója, emellett a Debreceni Református Kollégium Gimnáziumának és Diákotthonának tanára.

Röviden összegezve a millenarizmussal foglalkozó szakirodalmak áttekintését, megállapítható, hogy elsősorban a széles körű nemzetközi szakirodalmakra támaszkodhattam. Magyarországon

48 ÖTVÖS Péter, *A panasz artikulációi, Imre Mihály, Magyarország panaszja*, Tiszatáj, 1997. <http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/folyoiratok/tiszataj/97-01/otvos.htm> (2014. november)

49 IMRE Mihály, *Az isteni és emberi szó párbeszéde, Tanulmányok a 16-18. századi protestantizmus irodalmáról*, Sárospatak, Hernád, Tiszáninneni Református Kiadó, 2012.

50 GYŐRI L. János, *Az exemplumok szerepe Tofeus Mihály zsoltármagyarázataiban*, Studia Litteraria, Debrecen, 1991.

GYŐRI L. János, *Az exemplumok szerepe a XVII. századi református prédikációinkban*, in: Studia Litteraria, XXXII, *Toposzok és exemplumok régi irodalmunkban*, Debrecen, 1994.

GYŐRI L. János, *Izrael történelmének és a magyar nép történetének párhuzama a XVI. – XVII. századi magyar prédikátor irodalomban*, Confessio, 1998.

GYŐRI L. János, *Izrael és a magyar nép történetének a párhuzama a XVI-XVII. századi prédikatori irodalomban*, in: *Egyház és művelődés, Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI-XIX. századi történetéből*, Debrecen, 2000.

GYŐRI L. János, *Reformáció, mártírológia, exemplum*, It, 2001.

csak az utóbbi években lendült fel újra a millenarizmus iránti érdeklődés, s újabb és újabb tanulmányok jelentek meg. Az eszmetörténeti kutatások is mostanába kerültek a tudományos érdeklődés központjába. Míg korábban a szakmai könyvek elsősorban az átfogó struktúrák és a fejlődési folyamatok bemutatását tűzték ki célul, az elmúlt évek során napvilágot látott kötetek sokkal inkább egy-egy részterületre, alakzatra koncentrálnak, s ennek fényében, az új módszerek alkalmazásával egyre inkább szükségessé válik a már feltártnak tekintett korszakok, eszmék vizsgálata is.

Kulturális emlékezet

Dolgozatom az Assmann házaspár nevéhez köthető emlékezet-kutatás módszerén alapul. *A kulturális emlékezet, Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban* című kötetük 1999-ben látott napvilágot.⁵¹ Jan Assmann kutatásának középpontjában a Tóra állt. Vizsgálata során a kulturális csoportemlékezetet állította a középpontba, melynek segítségével a zsidó nép a fogság idején is tovább tudta éltetni a teret, amelyet az áttelepített csoport későbbi leszármazottai sohasem láttak, mégis tökéletesen a magukénak érezték.⁵² A kulturális emlékezet olyan emlékeket foglal magába, melyet a csoport tagjai nem élhettek át, mégis a mindenkori társadalom lehetővé teszi számukra, hogy saját emlékeiként tekintsenek arra.

Az emlékezés kultúrájának alapja minden esetben a múlthoz fűződő viszony. A múlt akkor válik láthatóvá, ha tudatosan a tegnap és a ma különbsége. Assmann meglátása szerint a halottakra való emlékezés valójában az emlékezés kultúrájának egyik legősibb formája. Elsősorban az merül feledésbe, aminek nincsen vonatkozási kerete az adott jelenben, s innen érthető meg a kollektív emlékezet rekonstruktív jellege is, mely szerint az ember a múltat nem egészen őrzi meg, hanem ahogyan a vonatkozási keretek alakulnak, úgy a múlt is folyamatosan újjászerveződik, újjáalakul. A múlt a jelen interakciói során születik meg, s egyben a múltból kiemelt események alakítják az egyén identitását is. Assmann így fogalmaz: *“A személyes és az egyéni identitás szintén tudatosulással támad és fejlődik. Csakhamar ez esetben szükségszerű és elkerülhetetlen folyamatról van szó, melyet az vált ki, hogy az egyén egy eleve adott társadalmi és kulturális alakulatba születik bele. [...] Önmagunk megtapasztalása mindig közvetett, csak másoké közvetlen. Arcunkhoz hasonlóan belső önmagunkat sem láthatjuk másként, mint tükörben. Ez a tükröződés, re-flexio tudatosítás és a reflexivitás szerkezetét mutatja. Tehát nem egyszerű szójátékról van szó. A másokkal való érintkezés egyúttal érintkezés önmagunkkal. Önmagunkra, vagyis személyes*

51 Jan ASSMAN, *A kulturális emlékezet, Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, Budapest, Atlantisz Kiadó, 1999.

52 ÖZE Sándor, *Apokaliptikus időszemlélet, i.m.*, 2011, 19.

identitásra csak kommunikációban és integrációban tehetünk szert. A személyes identitás, egyrészt önmagunk tudata, másrészt a többiek, a mások részéről velünk szemben támasztott elvárások és az ebből fakadó felelősség tudata.”⁵³

Maurice Halbwachs kutatásai szerint az egyéni emlékeket a mindenkori társadalom befolyásolja, hisz az egyszerű tényeket, dátumokat, az általunk át nem élt eseményeket a jelen társadalom alakítja közös emlékké, s emeli ki a saját szemszögéből meghatározó eseményeket a történelem sűrűjéből. Az egyén az, aki emlékezik, de ezek az emlékek a társadalmi csoportok keretei között zajló interakcióban kristályosodnak ki. Halbwachs szemléletében központi szerepet játszik a kommunikáció, hisz ennek megszakadása vezethet a felejtéshez, s éppen emiatt az emlékezés minden esetben konkrét időhöz és helyhez, valamint meghatározott csoporthoz köthető. Az emlékezet nem biológiailag öröklődik, hanem kulturálisan hagyományozódik. Az emlékezet tartalma azon folyamatok, fogalmak, hatások összessége, amelyeket a társadalom adott korszakban, a maga vonatkoztatási keretei között rekonstruálni képes egy adott eseményről.⁵⁴ Ahogyan a múltat alakítjuk, ugyanúgy befolyásoljuk a jövőt is. Az emlékezet nemcsak a múltat rekonstruálja, hanem egyben megszervezi a jövőt is, a múltbeli emlékeink alapján tudjuk elképzelni az előttünk álló jövőt is.

Az újkor embere előtt elsődleges példaként állt a Biblia. A 16. század során az anyanyelvű Biblia lett az egyes nemzetek, mint elképzelt közösségek legfontosabb szöveggönyve, s Izrael története példaként állt az újonnan alakuló nemzetek előtt.⁵⁵ Az újkorban kezdődött a nemzetben való gondolkodás története, s ez erőteljesen függött a bibliai alapú vallásosságtól és az anyanyelvi irodalom terjedésétől. Bitskey István fejtette ki részletesen tanulmányában⁵⁶, hogy a nemzettudat a kollektív identitástudat egyik legjellemzőbb formája, amelynek formái történetileg sokszínű változatosságot mutatnak. Legkorábban a humanista öntudat mutatkozott meg, ez azonban még nem nyelvi és nem etnikai alapon szerveződött, hanem a közös haza, a regnum volt az összetartó erő.⁵⁷

A közösségtudat kialakulásához elengedhetetlen feltétel az olvasás. Az írásos kultúrák időfelfogásában alakult ki elsőként a múlt, jelen és a jövő kontextusa. Az írás nélküli kultúrákban ezzel szemben az egyén a szakrális, örök jelenben él, amelyben folyamatosan újraéli a múlt eseményeit.⁵⁸ A 15. századtól kezdődően az anyanyelvű könyvek számának rohamos növekedése

53 ASSMANN, *i.m.*, 133-134.

54 SZIRÁKI Szilvia, *Nemzeti identitás és biblikus látásmód a XVII. század végi Erdélyben*, Doktori disszertáció a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájában, Témavezető: ÓZE Sándor, Piliscsaba, 2010, 28.

55 Adrian HASTINGS, *The Construction of Nationhood, Ethnicity, Religion and Nationalism*, Cambridge, University Press, 1997, 3.

56 BITSKEY István, *Az identitástudat formái a kora újkori Kárpát-medencében*, *Studia Litteraria*, Debrecen, 2007, 11-24.

57 BITSKEY, *i.m.*, 13.

58 Eliade MIRCEA, *Az örök visszatérés mítosza*, Budapest, Európa Könyvkiadó, 2006, 81-137.

képesé tette az embereket, hogy olyan közösség tagjaiként is értelmezni tudják önmagukat, mint a nemzet, anélkül, hogy ismernék annak összes tagját.⁵⁹ A nyomtatott kultúrát megelőzően fontos szerepet játszhatott a szóbeli kultúra is, legfőképp az anyanyelvi liturgia. A nemzeti közösségek képzete sokkal hamarabb kialakulhatott a protestáns közösségekben, mint a katolikusok körében, ahol a liturgia nyelve mindvégig latin volt. Az írásos kultúrákban az újkortól kezdődően egyre meghatározóbb szerepet tölt be történelem, hisz önmagát a történelemben vizsgálja és értelmezi, jelentőségét pedig a történelemben elfoglalt helye és betöltött szerepe adja meg.⁶⁰

Dolgozatom középpontjában olyan próféciák állnak, melyek a bibliai alapú közös múlt alapján próbálják meg feltérképezni az előttük álló jövőt, s az izraeli nép példájából tanulva felkészülni az előttük álló események sorozatára. A történelem útvesztőjében elsősorban Dániel próféta és János apostol vezetik a hívőket. A múlt értékelése minden esetben jövőorientált. Az újkor folyamán minden esetben tudatosan építettek az ószövetségi hagyományokra, amelyeket saját megfigyeléseikkel egészítettek ki, s ez segítette át őket a korabeli megrázkódtatásokon, melyek közül elsősorban a felekezeti szembenállást, a harmincéves háborút és a török megszállást kell kiemelnünk. Alapvető jelentőségűvé válik a tegnapi és a ma közötti különbség, a jelenben egyedül a múlt számít irányadónak, s jelöli ki a jövő szerepét. Az újkor prófétái hittek abban, hogy a múlt segítségével, a bibliai textusok és a különböző természeti jelenségek alapján egyértelműen leírható és megjósolható a történelem végkifejlete.

Keresztény történelemszemlélet

A nem biblikus eredetű vallásokat a természet ciklikusságán alapuló időszemlélet jellemzi. Ezeknek a népeknek az életét a természet fordulópontjaihoz kötődő ünnepek alakítják, melyeket minden évben ismételtelen megtartanak, s a résztvevők nem csupán felidéznek, eljátszzák az eseményeket, hanem adott pillanatban egyben is azok részeseivé, sőt, előidézőjévé válnak. Hitük szerint az ünnep elmaradása a természeti változás megghiúsulását is eredményezheti. A természeti idő sajátja az örök visszatérés, az állandó biológiai és fizikai megújulás, ahogyan minden reggel újra és újra felkel a nap, ahogyan a tél után minden esetben eljön az életteli teli, virágos tavasz. A történelmi idő központjában ezzel szemben az ember áll, aki saját akarattal és céllal rendelkezik. Cselekedetei a legtöbb esetben egyediek, egyetlen személy vagy egy kollektív történelmi tudat eredményei.⁶¹ A történelmi idő lineáris, nem ismétlődik és soha nem tér vissza eredeti kiindulási

59 FAZAKAS Gergely Tamás, *Nemzet és/vagy Anyaszentegyház, Közösségképzetek a kora újkori református imádságirodalomban*, Studia Litteraria, Debrecen, 2007, 192.

60 SZIRÁKI, *i.m.*, 30.

61 Wilhelm SCHMIDT - BIGGEMANN, *Über die Erwartungen an die Weltgeschichte, ihre Naturalisierung und deren Preis = Apokalyptic versus Chiliasmus? Die kulturwissenschaftliche Herausforderung des neuen*

állapotához, az egyes történelmi korszakok végleg lezárultak, megismétlésük, visszatérésük lehetetlen.

Míg a görög-római antikvitás történelemszemléletét a körkörösség, az állandó megújulás lehetősége jellemezte, a kora újkor idején egyre meghatározóbbá vált az a nézet, hogy a történelemnek célja van, előre eltervezett úton halad. Karl Löwith *Világtörténelem és üdvtörténet* című kötetében a nyugati szellemtörténet nagy fordulatát a zsidó-keresztény teológia hatásában látja, mely szakít az antik kor ciklikus időszemléletével, s a történelem, az emberi szenvedés végső céljára, értelmére kérdez rá.⁶² A végítélet jeleinek észlelése mutatja, hogy a korszakban alapvetően megváltozott az időszemlélet. A protestánsok Szent Ágoston történelemszemléletét sajátították el, mely magába olvasztotta a három lépcsős üdvtörténet elméletét⁶³ és a hat teremtésnapon alapuló történelemfelfogást, ahol a hetedik nap, mikor Isten megpihent, már az üdvtörténet beteljesedését szimbolizálja. Szent Ágoston tanítása szerint a világ történelme Jézus életében, majd halálában eljutott a tetőpontjára, Isten szándékai lelepleződtek, s ezután már nincs lehetőség újabb kinyilatkoztatásra.⁶⁴ A későbbi generációknak már csak egyetlen feladata maradt: kitartóan várni a világ végét és Krisztus második eljövételét, miközben a végítélet jeleit fürkészik. A középkor történelemszemléletére erősen rányomta bélyegét a pesszimista hozzáállás, hogy ez már a vég ideje, túl vannak a világtörténelem legfontosabb eseményein, s már igen közel a legvégső felvonás, az Utolsó Ítélet. Az emberiség előtt álló napok száma véges, így a reneszánsz időszakot követően mind az irodalomban, mind pedig a képzőművészetben gyakori témává vált az idő pusztulásának a gondolata, amely az elkövetkező évtizedekben folyamatos kihívást jelentett az emberi tudat számára.⁶⁵ A korszakban jellemző volt, hogy passzívan álltak hozzá a történelem eseményeihez, hisz az előre megírt eseményeken már nem lehet változtatni, ám úgy gondolták, Biblia tanulmányozásával, értelmezésével és az égbolt szorgos figyelésével megfelelően fel lehet készülni az előttük álló eseményekre.

Míg a múlt alapos ismerete hozzásegít, hogy minél jobban megismerjük saját jelenünket, a próféciákból a legtöbb esetben a jövőre vonatkozó elvárásaink feltételezett történelme bontakozik ki. Nem ismerjük a jövőt, csupán feltételezzük, hogy valamilyen módon kapcsolatban áll majd az eddigi átélt tapasztalatainkkal. Történeteink mind a múltban gyökereznek, a jövőről nem

Milleniums, hrsg: Walter SPARN, Erlangen, Universitätsbibliothek Erlangen - Nürnberg, 2002, 299.

62 Karl LÖWITH, *Világtörténelem és üdvtörténet, A történelemfilozófia teológiai gyökerei*, Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 1996, 14.

63 A három lépcsős üdvtörténeti koncepció alapjait Pál Rómabeliekhez írtott levelében találjuk meg: 1. Mózes előtti idő - *ante legem*; 2. a Törvény ideje - *sub lege*; 3. Krisztus kegyelmének az ideje - *sub gratia*. Ezt a három pontot Szent Ágoston a későbbiekben kiegészítette egy negyedikkel, mely a dicsőség korszaka - *in gloria*.

64 Marjorie REEVES, *The Prophetic Sense of History in Medieval and Renaissance Europe*, Alersshot, Ashgate Variorum, 1999, 41.

65 ÁCS Pál, *Apocalypsis cum figuris, A régi magyar irodalom történelemképe* = ÁCS Pál, "Az idő ósága", Budapest, Osiris, 2001, 150.

rendelkezőnk semmiféle ismerettel. A múltból örökölt elvárásainkkal tekintünk a jövő történelmére, saját jelenünk eseményeit pedig minden esetben döntő jelentőségűnek tekintjük. A jelen történéseinek rabságából sok esetben szinte lehetetlennek tűnik kitörni, képtelenek vagyunk relativizálni, s a jövő szempontjából a mindenkori jelen eseményeinek van a legnagyobb súlya. A próféciák a történelmi idő végére vonatkoznak, így ha annak teljességéről kívánunk beszélni, mindenképpen meg kell fogalmaznunk valamilyen elképzelt jövőképet. A keresztény történelemszemlélet esetében ekkor nyerik el kitüntetett szerepüket a Szentírás próféciái.

Az újkor magával hozta az időszemlélet radikális változását. A század eseményeit szinte kivétel nélkül előremutató isteni jelekként értelmezték, a különböző természeti jelenségek, a korszak történelmi alakjai, a Szentírás sorai mind egy nagyobb kirakó egymás után feltűnő darabjai voltak, melyek egymáshoz tökéletesen illeszkedve rajzolták fel a végítélet képét, a történelmi idő záróakkordját. Az egyes események súlya megnőtt, az időre ezentúl nem mint “üresen” haladó eseménysorra tekintettek, sokkal inkább olyan pillanatok sorozataként, melyek mindegyikének meghatározó, különleges szerepe van.⁶⁶

Az eszkatológikus történelemszemlélet alaptétele szerint, a világtörténelemnek célja van, előre meghatározott koncepcióval rendelkezik, így mindenképpen beszélnünk kell annak végkimeneteléről is. *“Komolyan a történelem végső értelmére kérdezni - ez túllép minden tudhatón és elállítja a lélegzetünket: vákuumba helyez bennünket, melyet csak a remény és a hit tölthet ki.”*⁶⁷ Krisztus születése, halála, feltámadása, majd második eljövetele nyújtják a legfőbb tájékozódási pontokat, s a világtörténelem fordulópontjai csupán ezen eseménysorozat előzményei vagy következményei, de önálló jelentéssel szinte nem is rendelkeznek.⁶⁸ A kereszténység feltételezi a világtörténelem messianisztikus elgondolását, melyet egyrészt a zsidó világtörténelmi koncepcióból eredeztet, másrészt kitágítja annak kereteit, nemzetközivé teszi, kiterjesztve a világ összes népére.

Ézsaiás könyve jól példázza a zsidóság világtörténelmi szemléletét, s atörténelmiség összes lényeges jellemzőjét magán hordozza.⁶⁹ Miután a Seregek Ura, az egész zsidó nép istene alulmaradt a szomszéd népekkel vívott csatában, felvetődik a kérdés, miért tartsanak ki a hívők egy gyenge, vesztes isten mellett, amikor sokkal ésszerűbb lenne a győztesek vallását követni. Ézsaiás történetéből azonban az is kitűnik, hogy Isten a vétkeik miatt büntette meg népét⁷⁰ - hisz vallási és

66 Walter PAGEL, *The Paracelsian Elias Artista and the Alchemical Tradition = Medizinhistorisches Journal, Kreatur und Kosmos: Internationale Beiträge zur Paracelsusforschung*, Franz Steiner Verlag, 1981, 6.

67 LÖWITH, *i.m.*, 14.

68 LÖWITH, *i.m.*, 15.

69 SCHMIDT - BIGGEMANN, *i.m.*, 2002, 305.

70 Ésaías 1, 2. *Halljátok egek, és vedd füleidbe föld! mert az Úr szól: Fiakat neveltem, s méltóságra emeltem, és ők elpártoltak tőlem.*

3. *Az ökör ismeri gazdáját, és a szamár az ő urának jászlát; Izráel nem ismeri, az én népem nem figyel reá!* Ésaías 9, 17. *Ezért ifjaiban sem gyönyörködik az Úr, s árván és özvegyein sem könyörül; mert mindnyájan istentelenek és gonosztevők, és minden száj bolondságot beszél. Mindezekkel haragja el nem múlt, és keze még*

kulturális előírásait nem tartották be-, s emellett nyilvánvalóvá válik az is, ha megtérnek Istenükhöz, annak nagysága újra láthatóvá válik számukra.⁷¹ Végezetül pedig, ha Isten megbocsát megtért népének, eljutnak történelmi idejük végéhez, a Messiás eljövételéhez.

Az itt felvázolt történelmi koncepcióból jól kiolvasható az a későbbiekben is meghatározó szemlélet, mely szerint a világtörténelem alapja a bűn, s az emberiségnek a romlatlan paradicsomi állapotok helyreállítására kell törekednie. Ha ezt sikerül elérniük, akkor juthatnak el ismert világuk utolsó fejezetéhez, s ez adja a világtörténelem célját is. A vég utáni idő már nem része a történelmi időnek, hanem sokkal inkább a ciklikus természeti időhöz kapcsolódik⁷², melyben lehetőség nyílik a megújulásra és az újrakezdesre, egyben változatlan és örök, hisz minden reggel ugyanúgy ragyog fel keleten a nap.

Mind a judaizmus, mind a kereszténység legjellemzőbb attribútuma a várakozás egy olyan eseményre, mely hitük szerint alapjaiban fogja megváltoztatni az addig ismert világ rendjét. A zsidóságon belül ez a babilóni fogság után volt igazán meghatározó, majd tetőfokát a római uralom idején érte el. Az 1947-ben megtalált Holt-tengeri tekercsek is jól példázzák a kereszténység megjelenése előtti évtizedek várakozással teli izgatott hangulatát. A kereszténység egyrészt lezárja ezt azzal az állítással, hogy a zsidó várakozások Jézus megjelenésével beteljesedtek, egyben a parúziával a remény új ajtaját nyitja meg, mely immáron a korábbi próféciaik tökéletes megvalósulását ígéri. Krisztus második eljövételéről a Jelenések könyve számol be részletesen, s épp emiatt a későbbi évszázadok során ennek a könyvnek az értelmezése váltotta ki a legtöbb vitát, s időről időre a Biblia egyik legolvasottabb fejezetévé vált. Szinte minden korszakban könnyen találhatunk olyan személyt, aki a Jelenések könyve alapján, összekapcsolva azt Dániel próféciaival a második eljövétel pontos idejének kiszámítására törekedett. A messianisztikus váradalmak a késő középkor idején lettek igazán népszerűek, majd a protestantizmus megjelenésekor, összekapcsolódva a 17. század eseményeivel a mindennapok egyik legkedveltebb témájává váltak.

Az általam vizsgált korszakban, a 16., de legfőképpen a 17. században a protestáns valláson belül egyre inkább elterjedtek az apokaliptikus gondolatformák, melyeket Thomas Kaufmann tanulmányában *apokalyptische Deutungsstrategien*-ként összegez.⁷³ Ez az apokaliptikus stratégia egyrészt a korábbi századok mentális öröksége, másrészt a korabeli, igen komplex társadalmi és

felemelve van.

18. *Mert a gonoszság felgerjedt, mint a tűz, s tövist és gatz emészt, és meggyújtja a sűrű erdőt, és felgomolyg az füst oszlopában.*

19. *A seregek Urának haragja miatt kiégett a föld, és a nép a tűznek eledele lőn: Senki atyjaifán nem könyörül.*

71 *Ésaías 35, 10 Hisz az Úr megváltottai megtérnek, ls ujjongás között Sionba jönnek; és örök öröm fejkön, vigasságot és örömet találnak; és eltűnik fájdalom és sóhaj.*

72 SCHMIDT - BIGGEMANN, *i.m.*, 2002, 306.

73 Thomas KAUFMANN, *1600 - Deutungen der Jahrhundertwende im deutschen Luthertum = Jahrhundertwenden, Endzeit und Zukunftsvorstellungen vom 15. bis zum 20. Jahrhundert*, hrsg. von Manfred JAJUBOWSKI-TIESSSEN, Hartmut LEHMANN, Johannes SCHILLING, Reinhart STAATS, Göttingen, Vandenhoeck&Ruprecht, 1999.

ökonómiai krízisszimptóma jele. Magában hordozta az újkorra annyira jellemző bizonytalanságot, amit jelentősen befolyásolt és alakított a korabeli Biblián alapuló történelemszemlélet, mely idővel összekapcsolódott a természeti jelenségek alapos megfigyelésével. Ez az apokaliptikus gondolkodás nem egyenlő a krízistudattal, sokkal inkább annak feldolgozását segíti elő, s a Szentírás alapján próbálja megmagyarázni a korabeli eseményeket.⁷⁴

A 16-17. század folyamán a különböző vallási irányzatoknál (pl.: puritanizmus, coccejanizmus, pietizmus) szinte egyszerre jelent meg az igény a megélt, belső vallásosságra, mely a külső események hatására szorosán összefonódott az apokaliptikával. Az idő múlásával egyre inkább hatott a gondolat, hogy a világ a neki rendelt időt már kitöltötte, s a reményt egyedül Krisztus visszatérésének ígérete jelentette.

Wittenbergi történelemszemlélet

A protestáns apokaliptikus történelemszemlélet egyik nagyhatású központja Wittenberg volt, köszönhetően Martin Luther és Philipp Melancthon személyének. Ezen történelemértelmezés alapjait a Carionis Krónikában kell keresnünk, mely igen hamar az egyetemen képzett protestáns értelmiség történelemtankönyve lett. Melancthon 1532-ben adta ki Johannes Carion világtörténetét németül, majd 1537-ben elkészült a könyv egy latin nyelvű változata is Hermann Bonus jóvoltából. Ez a kötet azonban nem nyerte el Melancthon tetszését, így végül 1558/1560-ban látott napvilágot *Chronicon Carionis* címmel a saját latin nyelvű, Dániel könyvéhez írt kommentárjával kiegészített változata.

Melancthon az oszmánok felemelkedését isteni beavatkozásként értelmezte, melynek célja, hogy igaz hitre térítse az eltévelyedett keresztényeket. Luther 1518-ban nyilatkozott legelőször a törökökkel kapcsolatban, majd a későbbiekben több műben is kifejtette véleményét, melyet végül Melancthon rendszerezett.⁷⁵ Luther véleménye szerint az egyház vezetői nem veszik észre, hogy a török Isten büntetése, s így harcba szállnak ellene, ahelyett, hogy az okokat szüntetnék meg, amik miatt Isten különféle csapásokkal⁷⁶ sújtja őket. Ha a törökök ellen sikeresen akarnak fellépni, először erkölcsileg kell megtisztulniuk, s csak utána arathatnak győzelmet a csatáron. A keresztények elsődleges magatartása a bűnbánat kell legyen, s Isten segítségével kell fohászkodniuk,

74 KAUFMANN, *i.m.*, 1999, 75.

75 1529: Vom Kriege wider die Türken, Heerpredigt wider den Türken
1541: Vermahnung zum Gebet wider den Türken

KATHONA Géza, *Károlyi Gáspár történelmi világképe – tanulmány a magyar protestáns reformatori apokalyptika köréből*, Debrecen, Városi nyomda, 1943, 9.

76 A különböző, keresztényeket sújtó csapások közé sorolja a pestist, a háborúkat, földrengéseket, lázadásokat, járványokat, a hitetlen török és tatárok támadásait.

aki a harcokban büntetésképpen a törököket támogatja a keresztényekkel szemben. A növekvő törökveszély miatt a későbbiekben Luther némileg módosította nézeteit, így az 1523-ban megjelentetett, *A világi felsőségnek* című írásában kifejtette, hogy a hívők egyszerre polgárai Krisztus királyságának és a világi államoknak, ezért egyszerre kell bűnbánatot tartaniuk, majd lelküket megtisztítva engedelmeskedni a világi hatalomnak, s részt venni a védekező harcokban. Luther a törököket és a pápát egyaránt a végítélet jelének tartotta. Nézete szerint a római katolikus egyház feje az Antikrisztus lelke, teste pedig a török, aki fegyverrel fordul Isten népe, az igaz keresztények ellen.⁷⁷ Luther az ítélet napját várva meggyőződéssel hitte, hogy a híveket csak a reformáció mentheti meg a teljes pusztulástól, melynek közelségét hirdette a testi és lelki Antikrisztus együttes támadása.

Melanchton a krónika *Von der Turcken Ankunfft* című fejezetében a Kaukázusba teszi a törökök származási helyét.⁷⁸ Meglátása szerint a szaracénokkal kötött béke során jelentek meg a történelem színpadán, s ekkor tértek át az iszlám vallásra is. Az oszmánok akkor alapították meg saját birodalmukat, amikor a Szaracén Birodalom csillaga - különböző belpolitikai problémák miatt - már leáldozóban volt. Egy másik fejezetben Melanchton Góggal és Magóggal állítja párhuzamba a törököket. Az oszmánokra úgy tekint, mint Isten által a végső időkben jóváhagyott hatalmi jelenségre, s történelmük bemutatásával kívánja oktatni a fejedelmeket, s felhívni a figyelmüket arra, hogy hazájuk védelmében egységesen kell fellépniük az ellenséggel szemben.⁷⁹

Melanchton a *Chronicon Carionis*-ban legfőképpen az Ábrahám szövetsége és Krisztus születése közötti időszakra koncentrált. A világtörténeti kronológia alapjaként az úgynevezett Illés-jóslatot, a *Vaticinum Eliae*-t használta fel, mely a Talmudra épült.

„*Hatezer esztendeig áll ez a világ
kétezer esztendeje üres leszen,
kétezer esztendeje törvény alatt,
kétezer esztendeje a Messiásé*”⁸⁰

Carion számításai is nagyrészt megegyeztek az illési jóslattal, így nem meglepő, hogy a későbbiekben Melanchton is ezt vette alapul. A jóslatot állítólag Illés próféta házában találták meg, amelyet a keresztények az isteni szövetségek mentén osztották fel kétezres periódusokra. Az

77 A lutheri szemlélet hatása jelenik meg Batizi András 1544-es költeményében, a *Meglött és megleendő dolgoknak tereméstül fogva mind az ítéletig való históriájában*.

„*Hogy a legutolsó időben támadna
Két hatalmas ország a Jézus Krisztusra,
A török fegyvere, Mahumet országa,
A hamis tudomány pápa csalárdsága.*”
RMKT II., 103.

78 ÓZE, *i.m.*, 2011, 208.

79 ÓZE, *i.m.*, 2011, 208.

80 KÁROLI Gáspár, *Két könyv*, Debrecen, 1563.

Illéshez köthető prófécia a Talmudban a Messiás eljövételével kapcsolatban fogalmaz meg különböző csalhatatlan jeleket, s utal arra, hogy négyezer évvel a teremtés után, de még a Messiás megjelenése előtt az emberiség bűnei miatt a napok megrövidülnek.⁸¹ A 16. századi Andreas Osiander szerint ezzel a jóslattal magyarázható a parúzia késlekedése, hisz az utolsó kétezredik év alatt valójában már elkezdődött a messiási idő, annak ellenére, hogy maga a Messiás még nem jelent meg. A század közepén, több mint ezeröttszáz évvel Krisztus születése után a hívőket a messiási idő pontos vége foglalkoztatta a legjobban. Az utolsó időszak napjának megrövidülését nem egyértelmű büntetesként értékelték, hanem sokkal inkább egyajta jutalomként, mely megmenti a kiválasztottakat az esetleges bűnbeeséstől.⁸²

A 16. század során széles körben ismertté vált az illési jóslat. A prédikátoroknak legtöbb esetben elég volt utalniuk Illésre, a prófécia kifejtésére azonban már nem volt szükség. A világ hatezer éves időtartamának indoklásaként is sokkal több esetben találkozhatunk Illés jóslatával, mint a teremtés analógiájaként értelmezhető hatezer éves világhéttel, hisz ez utóbbi könnyen a chiliazmushoz vezethetett. A lutheri gondolkörbe Melanchtonon keresztül került be a prófécia. A jóslat a történelmet szintén előre meghatározott események láncolataként jeleníti meg, a benne rejlő determináltság mégis háttérbe szorul. A végítélet napját nem határozza meg pontosan - így utalva arra, hogy ennek idejét csak Isten tudhatja -, mégis konkrét, kétezzer éves időtartamokkal számol. Egyedül Isten kezében van a döntés joga, hogy büntetésképpen vagy jutalomként mikor jön el az Utolsó Ítélet ideje.

Szent Ágoston szerves egységbe foglalta a hat teremtésnap és a négy monarchia kettős konstrukcióját. E szerint Isten országa, a civitas Dei a hat teremtésnapnak megfelelő hat emberi életkoron át párhuzamosan folyik a négy dánieli birodalomban végbemenő civitas diabolival. A történelem a civitas Dei és a civitas diaboli folyamatos harca, melynek a Messiás másodszori megjelenése vet véget, amikor az Antikrisztus és a civitas diaboli megsemmisülésével beköszönt az örök béke időszaka, mely a hetedik teremtésnapnak felel meg.⁸³ Nézete szerint a történelemben isteni világterv vonul végig, nem vaktában, hanem a dolgok rendje és módja szerint, mely előttünk rejtett, de Isten előtt jól ismert. Luther saját érvelésében Szent Ágoston filozófiájáig nyúlt vissza, amikor a világra úgy tekintett, mint a jó és a gonosz harcának színterére, s a történelmi eseményeket nem csupán véletlennek vagy kiemelkedő személyiségek tulajdonságának tartotta, hanem ragaszkodva a középkori szemlélethez hitte azt, hogy a nemzeti történelem minden esetben az üdvtörténet része.⁸⁴

81 Volker LEPPIN,

82 LEPPIN, *i. m.*,

83 KATHONA Géza, 1943, 20.

84 GYŐRI L. János, *Izrael történelmének és a magyar nép történetének párhuzama a XVI. – XVII. századi magyar prédikátor irodalomban*, Confessio, 1998, 15.

A próféták jövendölése szerint Krisztus megszületik, majd két hatalmas ország támad ellene, a testi és a lelki Antikrisztus országa. Mahumeté fegyverrel, a pápáé pedig hamis tudományokkal.⁸⁵ A kívülről támadó Antikrisztus-tézis nem számított újdonságnak. Luther előtt, a *Jelenések könyvének* néhány 12. századi magyarzatában is megjelent az elképzelés, hogy az Antikrisztus az iszlám Kelet, a szaracénok és a törökök, majd a 16. század során újból népszerű lett Mohamed azonosítása az Antikrisztussal.⁸⁶ A kettős Antikrisztus-tan azonban nem Luther nevéhez kapcsolódik, sokkal inkább Melanchtonnal köthető össze.

Melanchton elképzelése szerint a dánieli négy birodalom ideje a második kétezer éves periódusra, tehát Ábrahám és Krisztus közötti időszakra tehető. Dániel próféta a negyedik birodalom idejére jósolta a Messiás eljövételét, így ez alapján biztosak lehettek benne, hogy hamarosan itt a világ vége. Az álombeli negyedik állatnál megjelenő kis szarv Melanchton nézete szerint egyértelműen a törököket jelképezi, s az utolsó idők két nagy császársága a mohamedánoknak és a pápának feleltethető meg.

A wittenbergi szemlélet hatása Magyarországon

A 16. században a külföldön tanuló magyar diákok peregrinációjuk során elsősorban a wittenbergi egyetemet vették célba. Az itt tanított világszemlélet segítette, hogy megtalálják és kialakítsák a saját léhelyzetüket is magyarázó teológiai értelmezést. A Melanchton által kidolgozott wittenbergi szemlélet Magyarországon először Batizi András 1544-ben, *Meglöött és megleendő dolgoknak teremtéstül fogva mind az ítéletig való história* című művében jelent meg, mely Horváth János megfogalmazásában bibliai forrású történetfilozófiaként jelenik meg.⁸⁷ A vallási költemény erőteljesen támaszkodik a *Carionis* krónikára. Jól láthatóan jelen van benne a kettős Antikrisztus-fogalom, melyben a pápa a lelki, a török pedig a Góg és Magóg képében megjelenő testi Antikrisztus. A dánieli próféciában szereplő állatokat aktuálpolitikai jelképként alkalmazza, s a megmenekülés egyetlen lehetséges útjának a bűnbánatot tartja. Céltudatosan használja a kollektív bűnösség fogalmát, s a hívek legfőbb bűnét a bálványimádásban látja.⁸⁸

A németországi peregrinációról hazatérő diákok magukkal hozták a bibliai prófécákon alapuló wittenbergi történelemszemléletet, s ahogyan az alábbiakban Kecskeméti Alexis János prédikációs-kötetének bevezetőjéből kiderül a dánieli könyvek jóslatainak igazságával szemben a legkisebb kétely sem merülhetett fel. *“Materiája ennek az könyvnek: az az, Mind azok az mellyeket*

85 HORVÁTH János, *A reformáció jegyében – a Mohács utáni félévszázad magyar irodalomtörténete*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1953, 44.

86 ÓZE, *i.m.*, 2011, 210.

87 HORVÁTH János, *i.m.*, 43.

88 ÓZE, *i.m.*, 2011, 246.

az Daniel be foglalt az ü irasaban; Mennyei dolgok, semmi ebben emberi talalmany, hejaban valosagh, hazugsagh nincsen; de mindenek felette igen igazak, valamiket szamlal az Juda Orszaganak jövendö romlasarol; ez vilagi Monarchiakrol, birodalmakrol; el kezdven az Babiloniai birodalomtul fogva mind ez Vilagnak utolso vegeigh. ”⁸⁹

Az idegen népek támadását szinte kivétel nélkül isteni büntetéseként élték meg a hívek, így nem az újkorhoz, a török támadáshoz köthető ennek a szemléletnek a legelső megjelenése, hanem végigvonul az egész középkoron, Josephus Flaviusnál éppúgy megtalálható, mint később az egyházatyák irodalmában. Rendszerint az aktuálpolitikai helyzetnek megfelelően változtak a büntetés népei, megjelentek ebben szerepben a gótok, hunok, szaracénok éppúgy, mint később a törökök. Magyarországon 1241-ben tűnt fel legelőször⁹⁰ - IV. Béla IV. Konrád német királyhoz írott levelében - az a gondolat, mely szerint a magyarságot bűnei miatt bünteti Isten a tatárok támadásával. „A mi megváltónk megsokallva az idő gonoszságát és a gonoszság mindent felülmúló eláradását, olyan vihart támasztott, amely már nemcsak hullámaival dobálja a hívők hajócskáját, hanem elmerüléssel is fenyegeti, hacsak az Úr hosszú szünetelés után a könyörgők kiáltásaitól és hangjától megindítatván veszélybe jutott népének segítségére nem siet. Mert erősen hisszük, hogy az, akinek akarata irányít mindeneket, az emberiség bűnei miatt engedte a magukat tatároknak nevező barbár népeket, miként a pusztából jövő sáskákat messze keletről a nagyobbik Magyarország, Bulgária, Kunország, Oroszország, Lengyelország és Magyarország elpusztítására. Pedig keményen készültünk és igyekeztünk ellenállni, elkeseredett ütközetet is vívtunk velük, de mostoha lévén a szerencse, bűneink miatt megengedte az Úr, akibe reménységünk horgonyát vetettük, hogy alul maradjunk. ”⁹¹

Batizi András költeményében jelen van az erőteljes eszkatologikus-apokaliptikus jelleg mellett a zsidó-magyar sorspárhuzam, mely az elkövetkezendő évtizedekben meghatározó jellemzője lesz a protestáns irodalomnak, s amelynek felerősödését a Wittenbergben oktatott történelemszemlélet segítette elő. Mózes V. könyvében az Úr megfenyegei népét, hogy ha nem tartják be törvényeit, borzalmas csapásokkal sújtja őket.⁹²

89 KECSKEMÉTI Alexis János, *Dániel próféta könyvének magyarázata*, sar: SZUROMI Lajos, bevezető tanulmányt írta: GOMBÁNÉ Lábos Olga, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974, 94.

90 ÖZE, *i.m.*, 1991, 17.

91 WENCZEL Gusztáv, *Árpádkori új okmánytár II.*, Budapest, 126-127. lsd még: ÖZE, *i.m.*, 1991, 17.

92 Mózes V. 29, 26. És elmentek, és szolgáltak idegen isteneket, és imádták azokat; olyan isteneket, a kiket nem ismertek volt és nem adott nékik az Isten.

27. És felgerjedt az Úrnak haragja e föld ellen, hogy reá hozza mindaz átkot, a mely meg van írva e könyvben. Mózes V. 30, 1. És ha majd elkövetkeznek reád mind ezek: az áldás és az átok, a melyet erődbe adtam néked; és szívedre veszed azt ama nemzetek között, a kik közé oda taszított téged az Úr, a te Istened.

2. És megtérsz az Úrhoz, a te Istenedhez, és hallgatsz az ő szavára mind a szerint, a mint én parancsolom néked e napon, te és a te fiaid teljes szívedből és teljes lelkedből:

3. Akkor visszahozza az Úr, a te Istened a te foglyaidat, és könyörül rajtad, és visszahozván, összegyűjt majd téged minden nép közül, akik közé odaszórt téged az Úr, a te Istened.

4. Ha az ég szélére volnál is taszítva, onnét is összegyűjt téged az Úr, a te Istened és onnét is felvesz téged.

A bibliai párhuzam használata a 16 -17. században élte virágkorát Magyarországon. A Mohács utáni évtizedekben a protestáns prédikátorok előszeretettel alkalmazták az Ószövetségből vett képeket a saját léhelyzetükhöz igazítva, s a későbbi évtizedek során a “Magyar Izrael” kifejezés mellett elterjedt a “Magyar Júda”, illetve a “Magyar Sion is, a török legtöbbször mint Góg és Magóg népe jelent meg, míg a bűnös nép Sodoma és Gomorra képében tűnt fel. Ez a szemlélet még Bod Péter 1746-ban megjelent Bibliai Lexikonában is jelen van, az Izrael címszó alatt találunk egyedül magyar vonatkozást.

„Izrael. Ezt a Nevet adta Isten Jákóbnak, minekutánna az Angyallal küszködött vóna.

Így hivattatik néha:

I. az egész Sidóság, a Nemzetség

II. néha a tíz Nemzetség, mikor ellentétbe tétetik Júdának

III. Az Istennek Új testamentomi Népe, melly rész szerint a Sidókból, rész szerint a pogányokból áll. E szerint az Istennek Magyarok közzül szedegetett Választotti, Magyar Izraelnek igen szépen és díszes Titulussal hivattatnak.”⁹³

A párhuzam legtöbbször csonkán jelent meg, teljes formájával csak ritkán találkozhatunk. Egyes esetekben a bűn és a büntetés kerül az előtérbe, s nem beszél arról, hogy a magyarság Isten választott népe, máskor pedig csak a magyarságot említi, s nem szól a zsidó népről. Farkas András, 1538-ban megjelent *Az zsidó és magyar nemzetről* című verse ebből a szempontból kivételnek számít, ugyanis egyszerre jelen van a párhuzam három alapvető pillére. Isten a bűneink miatt büntet, ahogyan azt a zsidókkal is tette, de ha megtérünk, s visszatalálunk a helyes útra, elveszi a büntetést, megjutalmaz minket, hisz mi vagyunk a választott népe. Bűnösök vagyunk, s a keresztények közül azért sújt Isten éppen minket, mert céljai vannak velünk.⁹⁴

“Végezetre osztán mireánk kihozá

Basáival az hitetlen török császárt,

Mint ah zsidó népre és Jeruzsálemre

Régen vitte vala az Nabugodonozort:

Minket es megvere és mi országunkat

Mind elégetteté, dúlátá, raboltatá.

Sok kejáltásokkal az nagy Istent bántók,

De bűnönkből nem akarnánk kitérni,

Mi kápolnáinkban voltak éneklések,

De ah szent írásnak nem volt predikálása,

⁹³ BOD Péter, *Szent Írás értelmére Vezérlő Magyar Lexikon*, Győr, 1746, 122.

⁹⁴ ÓZE, *i.m.*, 1991, 29.

*Azért elveszteté a sok monostorinkat,
Mint Jeruzsálemben ah Salamon templomát*”⁹⁵

Mikor a magyarországi protestánsok azt kutatták, hogyan foglalhatta el Magyarországot a török sereg, a választ egyre gyakrabban a már nemzeti nyelven is olvasható Ószövetségben találták meg. Ebben a szemléletben Izrael története modellértékűvé vált, példát mutatott a hitre és a hitetlenségre, a bűnre következő isteni büntetésre, s az abból való szabadulásra. Ahogyan a szétszórattatásban csak hite által maradhatott meg Izrael, ez jelentett követendő példát a keresztényeknek is Góg és Magóg népével szemben.

A középkor folyamán Magyarország legtöbbször mint a kereszténység védőbástyája jelent meg, mely megvédi Európát a keletről jövő pogány népek támadása ellen. A szent hivatást kifejező címet nem önmaga alkotta a saját létezésének és feladatának igazolására, hanem a Nyugattól kapta történelmi öntudatának a megnevezését.⁹⁶ A magyar királyság a 14. században Európa egyik legnagyobb kiterjedésű állama volt. Civilizációs teljesítményei, katonai ereje és a keresztény közösség keleti és déli határainak védelmében végzett évszázados szolgálatai miatt óriási tekintélynek örvendett a nyugati világban.⁹⁷ A magyar királyok olyan megtisztelő címeket viseltek, mint a *defensor Christianitatis* (a kereszténység védője), *miles fidei Christianae* (a keresztény hit katonája) vagy *athleta Christi* (Krisztus bajnoka), Magyarországot pedig egész Európa kapujának tekintették. A magyar királyság felfogta a kelet felől érkező barbár népek támadását, és a római katolikus egyház támogatásával térítő hadjáratok sorát vezette. A magyar király éppen egy ilyen hadjárat során ütközött meg legelőször a török seregekkel 1375-ben. Európa az egyetemes kereszténység pajzsának a szerepét várta el a magyar királyságtól, minden hivatalos megállapodás nélkül is. Igaz, Magyarországnak már csak önvédelemből is ellen kellett állnia a keletről jövő támadásoknak, de megfelelően a rá alkalmazott elnevezéseknek – *Vormauer*, *propognaculum*, *Bollwerk*, *Schild* - ezt a feladatot sikeresen el is látta az Anjou-ház uralkodásától kezdve egészen a mohácsi csatáig.

A *propognaculum Christianitatis* toposz a magyar szemléletben a mohácsi csata után is fennmaradt, ám ezzel párhuzamosan erőteljesen hatott egy kisépítészeti tudat megélése is, mely egyfajta bezárkózást vont maga után.⁹⁸ A Nyugatnak szánt latin nyelvű propagandisztikus szövegekben lépten-nyomon megjelent a védőbástya-toposz, azonban sok esetben leértékelődött, s Magyarország

95 *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez, reneszánsz kor*, Szerk: BITSKEY István, JÁNOS István, TARNAI Andor, Budapest, Tankönyvkiadó, 1990, 157.

96 GYŐRI János, *A kereszténység védőbástyája*, Budapest, Minerva, 1933.

97 FODOR Pál, *A szultán és az aranyalma, Tanulmányok az oszmán-török történelemről*, Budapest, Balassi Kiadó, 2001, 179.

98 ÓZE Sándor, *A határ és a határtalan – identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél*, Budapest, METEM, 2006, 51.

egyre inkább csak mint Germánia védfala jelent meg.⁹⁹ A gondolat hangsúlyozásában egyre kevésbé meghatározó a büszkeség és az erő, sokkal inkább a két ország egymásra utaltságát mutatja. Míg a lutheri tiltás miatt ez a toposz a magyarországi protestáns irodalomból szinte teljesen hiányzik, addig a végvárokon harcoló katonák gondolatrendszeréből nem lehetett egyik napról a másikra, parancsszerűen kiirtani ezt a középkortól hagyományozódó szemléletet, hisz ez hordozta magában az erőt és a hivatásodat, ez a toposz volt ösztönözte őket cselekvésre a muszlim hadakkal szemben¹⁰⁰. A protestáns vallások hatására mindemellett egyre erőteljesebben élt a kiválasztottság tudata. A kereszténység védőbástyája, az egyetemes keresztény érzés helyét fokozatosan átvette az etnikai egységet jelentő magyar nemzet, a keresztény közösség helyére pedig a haza fogalma lépett.

A 16. század végére igen összetett toposz-rendszer alakult ki a protestáns művekben. A wittenbergi történelemszemlélet összekapcsolódott a zsidó-magyar sorspárhuzammal, továbbélt a középkori védőbástya-toposz, emellett sokszor előtérbe került egyrészt a *Flagellum Dei* gondolata, másrészt pedig a *Quelera Hungariae* toposz. A legtöbb prédikátor a török seregek sikerességét Isten támogatásával és a hívek bűnösségével tudta megmagyarázni. Ez a gondolatkör olyannyira meghatározó volt, hogy nemcsak a protestáns felekezetnél jelenik meg, hanem megtaláljuk Pázmány Péter, a *Jeruzsálemnek és a zsidó nemzetnek utolsó romlásáról* szóló prédikációjában is. „nem ellenségek hatalmátúl, hanem magunk gonoszságátúl kell félni az országoknak –...– hogy a zsidó nemzet romlására ne jussunk, bűneinkből kitérjünk, életünket megjobbítsuk.”¹⁰¹ Magyarország jövőjeként ugyanazt a sorsot jeleníti meg, amit a wittenbergi történelemszemlélet is megfogalmazott néhány évtizeddel korábban. Pázmány a felekezeti vitapartnereihez hasonlóan fejtette ki a jól ismert bibliai sorspárhuzamot, s ez jól mutatja, hogy hasonló argumentációs bázisra támaszkodtak, mikor a hangsúly a nemzeti lét kérdésein, s nem az interkonfesszionális eltéréseken vol.¹⁰²

A sírás a kezdetektől fogva meghatározó szerepet kapott a magyar irodalomban, s ezt jól példázza, hogy legelső ismert magyar nyelvű versünk is siratóéneke. A reformáció az anyanyelvre lefordított Bibliával és történelemszemléletével új kifejezési formákat adott a lelki felindulás, a veszteség és a fájdalom érzéseire.¹⁰³ Az Ószövetség, ezen belül legfőképpen a zsoltárok példája, képi világa és szókincse segített megfogalmazni a siralomba merült Európa érzéseit. Jeremiás a korszak egyik legkedveltebb szerzője lett, Európa-szerte panaszénekek és siralmak születtek. A magyarországi helyzet, az ország háromrészre szakadt állapota, a kollektív fenyegetettség érzése a

99 HORVÁTH Magda, *A török a német közvéleményben*, Budapest, 1937.

100 ÓZE, *i.m.*, 2006, 299.

101 BITSKEY István, *A nemzetsors toposzai a 17. századi magyar irodalomban*, www.mta.hu/fileadmin/szekfoglakok/000074.pdf, 2004, 5. lsd még: PÖM VII, 306.

102 BITSKEY István, *Virtus és religio, Tanulmányok a régi magyar irodalmi műveltségről*, Miskolc, Felsőmagyarországi Kiadó, 1999, 201.

103 R. VÁRKONYI Ágnes, *Miért sír Kemény János*, in: *Századfordulóink*, Budapest, Liget, 1999, 194.

nemzetközi gondolatformákat igazán egyedivé tette, hisz esetünkben a török támadás veszélye nem csupán a vasárnapi prédikációkban került elő, hanem a mindennapok szerves részévé vált. A magyar siralmak a külföldiekhez képest sokkal tömörebbek, egyszerűbbek. A *Querela Hungariae* avagy *Pannoniae* toposzokban a megszemélyesített Magyarország egyetemes képi rendszerben szólal meg, mint a gyermekét sirató anya, gyászba öltözött nő, ruháját szaggató, haját tépő, megcsönkített asszony.

A 17. század fordulópontot jelentett a magyar történelemben. Míg az előző században még hihető volt, hogy a reformáció térhódítása nyomán, a nép megtéréseivel Isten megszabadítja a töröktől a magyarokat, az 1600-as évek folyamán, a tizenöt éves háború után egyre kilátástalanabbnak tűnt az ország helyzete, s ennek következtében egyre meghatározóbbá vált az eszkatológikus gondolkodás. A 16. században még a protestáns prédikátorok a büntetés elfogadására szólították fel a híveket, s később, a 17. század második felében is ez a magatartás erősödött meg. Az ekkor született protestáns prédikációkban legtöbbször a szenteket állították a hívők elé követendő példaként, akiknek hitbeli és erkölcsi állhatatosságukat hangsúlyozták, csodatételeikről azonban már nem ejtettek szót.

A humanizmus, majd a reformáció történelemértelmező szándéka kedvezett a múlt és a jelen eseményeit átfogó jelentéssel felruházó ismétlődések, párhuzamok kialakulásának. Magyarország sorscsapásokban bővelkedő történelme állandó létértelmezést, önszemléletet, kiútkeresést követelt. A mohácsi csatában vereséget szenvedett Magyar Királyság identitástudata erőteljesen megrendült, a kereszténység védőbástyáján hatalmas repedés keletkezett, s ez a magyarságot jövőbeli sorsának, feladatának átértékelésére készítette. A csatavesztés nemcsak a hazai szemléletet változtatta meg, hanem az európai közvéleményre is hatással volt.

A toposzok egy fikció jelzésszerű szöveges megjelenítései, s ha rendszerré állnak össze, egy korszak önértelmezését közvetítik az olvasónak.¹⁰⁴ A 16.-17. század toposzrendszerét olyan elemek határozták meg, amelyek a múltból, s legfőképpen a Bibliából öröklődtek át, s az aktuálpolitikai helyzethez kapcsolódva segítettek kialakítani a kor sorsdöntő kérdéseire született válaszokat. A régről örökölt toposzok alkalmazkodtak az új korszakhoz, így képezték hidat a múlt és a jövő között, s meghatározó szerepet játszottak a nemzeti identitástudat kialakulásában.

Reneszánsz messianizmus

A 15. század végi európai ember számára kitágult a világ, köszönhetően többek között a földrajzi felfedezéseknek, a nyomtatás elterjedésének, mely magával hozta az európai kontinens

¹⁰⁴ BITSKEY István, *i.m.*, 2004, 10.

szellemi felpezsdülését is.¹⁰⁵ A reneszánsz korszak ikonikus alakjai szinte mindannyian hitték, hogy alaposan ismerik az univerzum felépülését, működését, kialakulását és egyben létezésének célját is. Keresztényként vallották, hogy a világ sorsa előre megírt, így biztosan tudták, hogy egyszer eljut idejének beteljesedéséhez. Miután 1453-ban a törökök elfoglalták Konstantinápolyt, a keleti kereszténység központját, a menekültek magukkal vitték azokat a görög kéziratokat, melyek addig szinte ismeretlenek voltak Nyugat-Európában, s alaposan felkavarták a korabeli tudományos élet állóvizét. A neoplatonista filozófia elterjedésével párhuzamosan újra hatott az antik kor ciklikus időszemlélete. Hérakleitosz filozófiája alapján egy tízezer éves ciklus letelte után a tűz korszakának beköszöntét várták, mely magával hozza a világ teljes megújulását, amikor a bolygók visszatérnek egymáshoz viszonyított eredeti kiindulási helyzetükbe. Ezt a ciklikus szemléletet rendszerint megpróbálták kiegészíteni és összhangba hozni a Szent Ágoston-i hétezer éves világhét elméletével. A reneszánsz egyházi ember egyik tökéletes megtestesítője többek között Viterbo-i Egidio bíboros, aki az 1519-ben befejezett *Historia Viginti Saeculorum* című művében ötvözte a történelem folyamatáról kialakult klasszikus ciklikus szemléletet a korabeli lineárisal.¹⁰⁶ Sajátos módon, az eddigi elterjedt számításoktól eltérően alakította a történelmi periódusokat, s véleménye szerint mind Krisztus megtestesülése előtt, mind pedig utána tíz-tíz korszakot kell elkülönítenünk. Elképzeléseinek alapjait a kabbalista mitológiában kell keresnünk, ahol a tíz az egyik legtökéletesebb szám.

A késő középkor idején mind a zsidóságon, mind pedig a kereszténységen belül a messianisztikus váradalmak felerősödését tapasztaljuk. Hitték, hogy a korabeli világtörténelmi események szinte kivétel nélkül azt a tényt támasztják alá, hogy a történelem végéhez érkeztek, s ez magával hozta Dániel könyvének újabb és újabb értelmezési lehetőségeit.¹⁰⁷ Többen úgy gondolták, hogy a monarchiák sorában az Oszmán Birodalom az utolsó, s utána már az isteni királyság ideje következik, de találkozunk olyan néztekkel is, amelyek szerint a Római Katolikus Egyház, illetve maga a pápa az Antikrisztus megtestesülése, s pusztulásuk a második eljövétel biztos jeleként értelmezhető. A keresztények között egyre többen olvasták és tanulmányozták eredeti nyelven az Ótestamentum szövegeit, remélve, hogy a zsidóknak talán már birtokukban volt a tudás, mellyel pontosan megjósolható az előttük álló események bekövetkezésének ideje. Egyre több keresztény

¹⁰⁵ ÖZE, *i.m.*, 2011, 30.

¹⁰⁶ Marjorie REEVES, *Patter and Purpose in History in the Later Medieval and Renaissance Periods = Apocalypse Theory and the Ends of the World*, ed. M. BULL, Oxford, 1995, 103.

¹⁰⁷ Szimbolikus jelentéssel bírtak többek között az alábbi események: Kasztília és Aragónia egyesülése; 1492: a csoda éve, amikor Kolombusz többek között azt írta a próféciák könyvében Izabella királynőnek, hogy az új földrészen annyi aranyat találtak, amelyből könnyen újjá lehet építeni a Jeruzsálemi Templomot; 1453: Konstantinápoly elfoglalása, a török invázió veszélye egyre reálisabbnak tűnik Európában; 1517: Luther fellépése és a protestantizmus széles körű, igen gyors elterjedése. A reformáció különböző irányzatai alternatívát nyújtottak az addig egyeduralommal rendelkező római-katolikus kereszténység szemben.

fordult a kabbalista filozófia felé, s zsidó illetve áttért zsidó tudósok segítségét kérték kutatásaikhoz. Kérdéseikre a válaszokat a héber nyelvű szövegek numerológikus olvasatában keresték. A zsidó miszticizmus, a kabbala köti össze a reneszánsz idején a hermetikát és a bibliai tudományokat, s ez az, amely a későbbiekben a keresztény millenarizmushoz vezet.¹⁰⁸ A különböző kabbalisztikus technikákat, a gemátriát és a notarikont jól tudták alkalmazni a keresztény értelmezésekben is. Giovanni Pico della Mirandola volt az első, aki a zsidó misztikus tradíciót a bibliai analízis során keresztény eszközként használta fel, s hitte, hogy ennek segítségével pontosan meg tudja határozni a Messiás eljövételének időpontját.¹⁰⁹ Munkássága, s rajongása a kabbala iránt, tökéletesen illeszkedett a reneszánsz eklekticizmusába, abba a felfogásba, mely szerint a teljes igazság kizárólag a széles körű források apró részleteiből rakható össze. Így fonódott össze az újkori tudományokban a keresztény teológia, a zsidó miszticizmus, a hermetika és az arab filozófia.

A hermetikus tradíció alapját a Hermész Triszmegisztosznak tulajdonított *Corpus Hermeticum* jelentette. A kézirat 1460 körül került Cosimo de' Medici kezébe, aki már első látásra is nagy jelentőséget tulajdonított a szövegnek, így az akkor éppen Platón összes művein dolgozó Marsilio Ficinót arra kérte, azonnal fogjon hozzá a fordításához.¹¹⁰ Az értekezéssel igen jelentős szellemi hagyomány alapszövegei kerültek a keresztény Európa kulturális vérkeringésébe. Meg voltak róla győződve, hogy ezek a görög nyelvű dokumentumok ténylegesen az ókori Egyiptomból származnak. A *Corpus Hermeticum* azonban nem volt ennyire régi, valószínűleg a Kr.u. 1. vagy 2. században jöhetett létre. Az értekezés létrehozásakor az elsődleges cél a szóban tovább élő ókori titkos tudományok lejegyzése lehetett, emellett azonban a szövegeken kimutatható egy erőteljes zsidó és perzsa hatás is.¹¹¹ A hermetika tantételeit a kereszténység első évtizedeiben dolgozták ki Alexandriában, alapjait azonban az ókori egyiptomi vallásban kell keresnünk. Az írások legfőbb üzenete abban áll, hogy az emberiség nem csupán a világ működésének megértésére hivatott, hanem könnyűszerrel képessé válhat annak irányítására is. A hermetika egyik legfontosabb alaptétele a világ mikro- és makrokozmosz azonossága, mely szerint a látszólagos különbözőségek ellenére az ember és a kozmosz azonos princípium. Hermész Triszmegisztosz tanításában is tovább élt az az antikvitás korából jól ismert gondolat, mely szerint *ami lent van, az megfelel annak, ami fent van*.¹¹² Ahogyan a való világ az ideák világának képmása, s ahogyan a földi királyság a

108 David S. KATZ, Richard H. POPKIN, *Messianic revolution, Radical Religious Politics to the End of the Second Millennium*, New York, Hill and Wang, 1999, 7.

109 David S. KATZ, Richard H. POPKIN, *i.m.*, 1999, 7.

110 HAMVAS Endre Ádám, *A lélek megváltásának hermészi útja, Hermész Triszmegisztosz és a platóni hagyomány*, Doktori disszertáció a Szegedi Tudományegyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájában, Témavezető: TAR Ibolya, Szeged, 2008, 14.

111 David S. KATZ, Richard H. POPKIN, *i.m.*, 1999, 5.

112 Robert POWELL, *Tycho Brahe, Johannes Kepler, Rudolf II and the Prague Hermetic Renaissance = The Rosicrucian Enlightenment Revisited*, ed: Ralph WHITE, United States of America, Lindisfarne Books, 1999, 127.

mennyei királyság refleksiója. A következő évtizedek során a hermetika szorosán összefonódott a neoplatonizmussal és a gnoszticizmussal is, s a tökéletes megismerés eszközeiként alkalmazta többek között az asztrológiát, alkímiát és a kabbalát. A hermetika a világ titkainak megismerésére törekszik, abszolút célja az ember spirituális és szellemi valóságának megtalálása és kiterjesztése a teljesség felé. Ezek a célkitűzések tökéletesen illeszkedtek az újkori szellemi áramlatokba, melyek az apokaliptika bűvöletében a világ előre megírt történetének pontos megismerésére törekedtek.

Apokaliptika

Az apokaliptika a múltra támaszkodva próbálja leírni és értelmezni az emberiség történelmének jelenét és jövőjét, kijelölve a közösség számára az irányadó morális ösvényt, mely a nem túl távoli jövőben felderengő boldog történelmi véghez vezethet, amikor végre újra helyreáll a bűnbeeséskor elveszített paradicsomi aranykor időtlen boldogsága. Az elnevezés a görög *apokalüpto* szóból származik, melynek jelentése “felfedni, megfejtetni”. Teológiai szakkifejezésként elsősorban olyan irodalmi alkotást értünk alatta, melyben a szerző mitológiai utalásokkal, szimbólumokkal tarkított nyelven, sok esetben víziók és audíciók ábrázolásával megjövendöli a közeli végidőket, illetve az ezt követő hatalmas történelmi fordulatot. A műfaji kategórián túl az apokaliptika bizonyos teológiai látásmódot is jelent, amely először az 5. század korszelleme volt, majd ezt követően képviselhető szemléletként egészen napjainkig is továbbélt.¹¹³ Ezeket az írásokat legtöbbször a pseudonimitás jellemzi, s a próféták meglátásai és intelmei szinte csak saját nemzetük sorsára fókuszálnak.¹¹⁴ Az apokaliptika egyszerre törekszik az eljövendő mennyei birodalom minél részletesebb leírására, s emellett a mindenkori jelen történelem lezárására. Ez a két ellenpólus jelöli ki határait, függőleges síkon összekapcsolva a mennyországot földi létünkkel, horizontálisan pedig a múltat a közeli prófétikus jövővel.¹¹⁵

Az “apokaliptikus dráma” rendszerint akkor veszi kezdetét, amikor egyre szélesebb körben terjed el a nézet, hogy a világ nagy változások előtt áll, melyet csak az emberek nagyon kicsiny, speciális feltételeknek megfelelő csoportja élhet túl. Ezekben a jóslatokban rendszerint közös feltételezés, hogy a korabeli világrend teljesen megszűnik, s helyét egy új, sokkal jobb veszi át, amely legfőbb jellemzői tekintetében szinte teljesen ellentéte az előzőnek. A különböző kozmológiák mind egyet értenek abban, hogy kezdetben ez a világ tökéletes volt, de a korai paradicsomi állapotokat bukás követte, melyből büntetésképpen létrejött nehézségekkel teli

113 *Keresztyén Bibliai Lexikon I.*, szerk: BARTHA Tibor, Budapest, Kálvin Kiadó, 2000, 94.

114 John J. COLLINS, *Apocalyptic Eschatology as the Transcendence of Death = Visionaries and their Apocalypses, Issues in Religion and Theology 2.*, ed: Paul D. HANSON, London, SPCK, 1983, 62.

115 Bernard MCGINN, *The meanings of the millenium*, Washington D.C., IDB Cultural Center, 1996, 1.

világunk, mely sokkal közelebb áll a pokolhoz, mint a mennyországhoz. Az apokalipszis magában hordozza a visszatérés reményét a tökéletes kezdeti állapotokhoz, így szinte minden esetben politikai céllal is rendelkezik, hisz vallja, hogy a jelenlegi világrendet meg kell változtatni, amely egyértelműen politikai aktus, függetlenül attól, hogy végül mely csoport hajtja végre.¹¹⁶

Szinte lehetetlen olyan történelmi korszakot találni, melyben bizonyos emberek, illetve embercsoportok ne lettek volna teljes mértékben meggyőződve, hogy közel a világ vége, s egyedül ők az utolsó idők eseményeinek és a boldogulás lehetőségeinek kizárólagos ismerői. Az apokaliptikus szerzők biztosak benne, hogy nemsokára eljön a vég, amikor evilági szenvedéseik véget érnek, s ők tanúi lesznek a világ utolsó napjainak. Ez a világ statikus, nem játszik benne szerepet sem a személyi elhivatottság, sem a csoportos próféta küldetéstudat.¹¹⁷ A jövő eseményei immáron megváltoztathatatlanok, a történelmi hozzáállás ezért passzív, melyben a hívőknek egyetlen feladata maradt: a türelmes várakozás. Az apokaliptikus idő a várakozás és a remény ideje, mely átszövi a mindennapokat, összeköti a múltat és a jövőt, s egyszerre vezet vissza az emberiség történetének kiindulópontjához és boldog lezárásához. Az ember világát az egyetemes időhöz, az *aeternitashoz* kapcsolja, így adva értelmet az emberi egyedi lét adott pillanatának, s fokozatosan alakítja a közösségi morált.¹¹⁸ Az idő valójában csak az emberiség számára mérhető, a földi lét elhanyagolható tényező az isteni örökkévalósághoz képest. Péter apostol ezt így fogalmazza meg második levelében: *“Ez az egy azonban ne legyen elrejtve előttetek, szeretteim, hogy egy nap az Úrnál olyan, mint ezer esztendő, s ezer esztendő mint egy nap.”*¹¹⁹ A bűnbeeséssel elveszítettük az isteni időtlenséget, s földhöz ragadt időszemléletünkől képtelenek vagyunk elvonatkoztatni. Az Éden minden esetben az időtlenséget jelképezi, hisz a változás a legtöbb esetben minőségbeli romlást hoz magával. Ha lakói elbuknak, kikerülnek a időtlenségből, s a paradicsomi állapotok tökéletes ellentéte jut nekik osztályrészül, melynek egyik legfájdalmasabb attribútuma az elmúlás tapasztalása. Az emberi öregedéssel párhuzamosnak tűnik a világ ideje, így elképzelhetetlennek tűnik a végítélet napjának elmaradása. A keresztény időfelfogás lineáris, s teremtettségéből következően van kezdete és vége, körbehatárolja az idő. Az apokaliptika azonban felvillantja hívők számára az időtlenség visszatérésének reményét. Az apokalipszis egy új világ, mely elhozza Krisztus ezeréves uralmát, majd az utolsó nagy harc után a Mennyei Jeruzsálemben helyreáll a teremtés korának időtlensége.

116 Ted DANIELS, *Charters of Righteousness: Politics, Prophets and the Drama of Conversion = War in Heaven, Heaven on Earth, Theories of the Apocalyptic, Millenialism and Society, Volume 2.* eds.: Stephen D. O'LEARY, Glen S. McGHEE, London, Oakville, 2005, 5.

117 ÓZE Sándor, *Apokaliptika és nemzettudat a XVI. századi Magyarországon = Religio, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk: BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004, 116.

118 ÓZE Sándor, *Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció Magyarországon (1526 - 1566), akadémiai doktori disszertáció*, Piliscsaba, 2011, 35.

119 2. Péter 3,8

A keresztény gondolkodásban mindvégig meghatározó szerepet játszottak az utolsó idők eseményei, s szinte elválaszthatatlanul fonódott össze az optimista és pesszimista nézet a történelem végkifejletét illetően. Egymást erősítve, egymástól sok esetben teljesen elválaszthatatlanul hatott a félelem és a remény. Általánosan elterjedt nézet volt, hogy a világ vége felé közeledve a gonosz egyre nagyobb pusztítást visz véghez, egyre kiterjedtebb hatalomra tesz szert, ezzel párhuzamosan azonban mindvégig ott élt a hívőkben a milleniumi aranykorszak reménye, mely bizonyos elképzelések szerint a földön fog beteljesedni. A középkor végefelé, kiváltképpen az 1500-as évek után, szinte egyeduralkodóvá vált ez a bipoláris nézet.¹²⁰ Az idő haladtával egyre intenzívebben kutattak a végidők jelei után. A történelmi illúzióvesztés és kiábrándultság érzése legalább annyira meghatározó élmény lett, mint a történelmi idő pozitív végkifejletébe vetett hit. A kora újkorban egyre nagyobb érdeklődéssel övezte azokat a próféciákat, melyek az utolsó idők kezdetének pontos meghatározására törekedtek, s köszönhetően a könyvnyomtatás és a reformáció terjedésének a hétköznapi szövegeket, illetve beszédhelyzeteket is erőteljesen alakították a bibliai textusok, szimbólumok, példázatok. A Szentírás kitörölhetetlen részese lett a mindennapoknak. A 17. századi európai krízisről szóló tanulmányok rendszerint úgy értékelik, hogy a korábbi vallási, intellektuális és szociális feszültségek teljesen háttérbe szorultak az 1660-as évek után, pedig még a század kései évtizedeiben, sőt a 18. század elején született írásokban is gyakran olvashatunk a végítélet kettősségének felbukkanásáról.¹²¹ Az előző századok évtizedeiből örökölt hipotézisek nem tűntek egyik pillanatról a másikra, hanem átalakulva, alkalmazkodva a korszellemhez folyamatosan jelen vannak, hogy egy újabb válság idején ismételten meghatározó tényezővé váljanak.

Az apokaliptikus gondolkodás minden esetben kitűnően tükrözi saját korának gondolatvilágát, problémáit, s az erre adott lehetséges megoldások tárházát. Az idők végezetéről szóló nézetek nagyon sokat elárulnak arról, hogy adott korszakban a társadalom milyen jelentést tulajdonít saját történelmének, milyen nézeteket vall a gonoszról, s miképpen alakul a társadalom önmagáról alkotott képe.¹²² A zsidó és keresztény közösségek számára az apokaliptikus szövegek egyfajta térképként funkcionálnak, melyeknek fogalmi hálója könnyen behelyettesíthető saját korszakuk, világuk tereivel, embereivel, történéseivel.¹²³ Az eredeti szövegek, összekapcsolódva az évek során hozzájuk írt magyarázatokkal, bizonyítékként szolgálnak, hogy Isten az értő szemek számára jeleket rejtett el a Szentírásban, melyek helyes értelmezésével felismerhetik az utolsó idők eseményeinek kezdetét és erre felkészíthetik saját közösségüket is. Hátrahagyott jelekként

120 Robin BARNES, *Images of Hope and Despair: Western Apocalypticism: ca. 1500-1800*, = *The encyclopedia of Apocalypticism, Volume 2. Apocalypticism in Western History and Culture*, ed: Bernard McGinn, New York, 1999, 144.

121 BARNES, *Images of Hope and Despair*; i.m., 1999, 144.

122 Bernard MCGINN, *Antikrisztus, Az emberiség kétezer éve a gonosz bűvöletében*, Budapest, AduPrint, 1995, 15.

123 ÓZE, i.m., 2011, 36-37.

értelmezhetőek többek között a szent szövegeket átszövő szimbolikus számok, a különböző valós és csodás állatok, a természeti és természetfeletti jelenségek, majd az intertestamentális korban megnő az angyalok és a démonok jelentősége és száma is.¹²⁴ Rendszerint ezek a csodás, természetfeletti lények töltik be a végrehajtó, mozgató erő szerepét, s néhány esetben ők lesznek a szerző látomásainak magyarázói is.¹²⁵ A reneszánsz idején meghatározó szerepet játszott egyrészt ez a kettősség, másrészt az apokaliptikus könyvekben rejlő miszticizmus is abban, hogy a művészek előszeretettel fordultak ezekhez a bibliai textusokhoz, s műveikben a különleges lények, események minél részletesebb megjelenítésére törekedtek.

Az apokaliptikus szerző tisztában van azzal, hogy nem próféciát mond, hanem az iratokat elemezve saját korát és az emberiség történelmét helyezi a kezdő- és végpont közé, s megpróbálja a teremtés óta élt összes generációt az üdvtörténethez kapcsolni, s így önmaga is az *aeternitas* részese lesz.¹²⁶ A legfőbb kiindulási forrás minden esetben a Biblia, melynek mindkét részét, az Ó- és az Új Testamentumot is előszeretettel forgatták az apokaliptikus szerzők. A leggyakrabban idézett könyvek közé tartozik *Dániel próféta könyve*, *Illés próféta jövendölése*, a *Jelenések könyve*, illetve ezek mellett a 17. századi apokaliptikus irodalomban kiemelkedő szerepet játszott *Ezsdrás negyedik*, apokrif könyve is.¹²⁷ Az evilági történelmet a Dániel könyvében olvasható álmok írják le, ahol a tengerből feltűnő állatok és a szobor egyre silányabb anyagai a hanyatlást, a fokozatos elgyengülést szimbolizálják. A Nabukodonozor álmában megjelenő szobor minden korban lehetőséget adott értelmezői számára, hogy az álmot a *translatio imperii* elméletével összekapcsolva politikatörténeti és államelméleti magyarázatokkal egészítsék ki.¹²⁸ A baljós előjelek az idők végezetéhez közeledve sűrűsödnek, s egyértelműen jelzik a pusztulást. Az utolsó idők eseményeit a Jelenések könyvének sorai rejtik magukban, melyek azt bizonyítják, hogy a történelem végét nem lehet sem késleltetni, sem pedig elkerülni. A Szentírás apokaliptikus figurái sűrűn hálózzák be az Ó- és az Új Testamentum szövegeit, melyek ezeken keresztül is szorosan egymásra épülnek. Ezeket a

124 Volker Leppin a 16. századi lutheránus röpiratokat vizsgálva összegyűjtötte azokat a természeti jelenségeket, melyeket a korabeli szerzők a világ végének eseményeivel kapcsoltak össze: emelkedik a tengerek szintje, tengeri állatok pusztulása, tűzvész, "vérharmat" a fákon, összedőlnek az épületek, földrengés, hegyek omlanak le, az embereket elzavarják a rejtekeikből, holtak kikelnek sírjaikból, csillagok hullanak az égből, az ég és a föld tűzbe borul, az ég és a föld megújul, a világ újjászületik - lsd. ÓZE, *i.m.*, 2011, 38.

125 *Keresztyén Bibliai Lexikon I.*, 94.

126 ÓZE, *i.m.*, 2011, 37.

127 Az ószövetségi könyvek közül a fent említetteken kívül az apokaliptikus szemlélethez kapcsolhatóak még az alábbiak is: Ézsaiás 24-27, Jóél könyve, Zakariás 9-14. A 19. század során ezt a sort tovább bővítették néhány apokrif művel: Énókh első könyve, BárAz Antikrisztusuk második könyve és Ábrahám apokalipszise, melynek alapját egy szlavón kézirat alkotja. A 20. században az apokaliptikus könyvek listája a Holt-tengeri tekercsekkel bővült.

128 Kiváló példaként szolgál erre a magyar protestáns irodalomból Kecskeméti Alexis János prédikációs kötete, mely nem csupán bibliamagyarázat, hanem benne van saját korának, társadalmának teljes képe is: KECSKEMÉTI Alexis János, *Dániel próféta könyvének magyarázata*, sar: SZUROMI Lajos, bevezető tanulmányt írta: GOMBÁNÉ Lábos Olga, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974.

szimbólumokat - melyek nagy része főleg a Jelenések könyvéből eredeztethető - egyik rövid tanulmányában Bernard McGinn rendezte három nagyobb csoportba.¹²⁹ Felosztása alapján az elsőbe tartoznak a *történelmi rend szimbólumai*, melyek lehetővé teszik az olvasó számára, hogy képes legyen az isteni terv alapján kialakított történelmi rendszer megértésére. Ebben a csoportban találjuk meg a számokat is, melyek kezdettől fogva az emberi képzelőerő központjában állnak, s éppen emiatt a számok misztériumában kell keresnünk az apokaliptikus elképzelések gyökereit is. A másik két kategóriát a szerző együttesen az *ellentétek szimbólumai* névvel illette. Ezek közül az első - melyben egyaránt találunk állatokat, embereket, térbeli és időbeli képeket - a világban uralkodó jó és a rossz folyamatos harcát mutatja, a második pedig a jó végső győzelmére utaló jeleket tartalmazza.

Az apokaliptika a jövőből tekint vissza a jelenre, részletesen leírja a hívők előtt álló, előre meghatározott események menetét, s ezen tudás fényében értelmezi, illetve metaforikus ábrázolásának segítségével átfogja a jelent.¹³⁰ Szemlélete szerint az elkövetkezendő idők történésein már nem lehet változtatni, ezért elmarad az erőteljes felszólítás a megtérésre, mely az eszkatológia egyik legfőbb jellemzője. Az eszkatológia jelentését két szó összetétele adja¹³¹, s a végső dolgokról szóló tanítást jelenti. Az eszkatológikus idő a szenvedés és a megpróbáltatások ideje, de egyben az üdvkorszak, az új teremtés kezdete is, mikor az elvesztett világrend helyreállítása már elérhető közelségbe kerül. Ez az elképzelés más vallásokban is megjelenik, viszont a zsidó és keresztény felfogással ellentétben ez az esemény periodikusan ismétlődik, szorosan összekapcsolódik a természet körforgásával. Az apokaliptikával szemben az eszkatológia a jelenből tekint a jövő felé. Hisz abban, hogy az ember mindenkori magatartása határozza meg sorsának végkimenetelét, a jövő nyitott, így a próféták legfőbb feladata a társadalom minél szélesebb rétegeinek megtérítésében áll.¹³²

A zsidó és a keresztény vallás eszkatológiája szorosan összefonódik a történelemmel, Isten és választott népének kapcsolata minden pillanatban a valós történelmi keretek között zajlik. Isten a történelem istene, s így válik a történelem egyben üdvtörténétté, mely előre meghatározott terv szerint halad.¹³³ Az ószövetségi eszkatológia alapmotívuma az ítélet, a beteljesedés napja, amikor Isten megítéli a világban uralkodó igazságtalanságot.

A Biblia apokaliptikus irodalmának mennyisége nem áll arányban a hatással, amely a

129 MCGINN, *i.m.*, 1996, 3.

130 ÓZE, *i.m.*, 2011, 42.

131 A szó jelentését az *eszkhatosz* - végső dolgok - és a *logosz* - tan, beszéd - szóösszetétel adja meg.

132 ÓZE, *i.m.*, 2011, 42.

133 SZIRÁKI Szilvia, *Nemzeti identitás és biblikus látásmód a XVII. század végi Erdélyben, Doktori disszertáció a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájában*, Témavezető: ÓZE Sándor, Piliscsaba, 2010, 39.

későbbi évszázadokban a bibliai tradíciót követte.¹³⁴ A két Testamentumban csupán a kezdetekről olvashatunk, s a téma szempontjából igazán termékeny korszakok csak ezután következtek. A keresztényüldözések, majd később a vallási szembenállások, háborúk, járványok, éhínség minden esetben megfelelő támpontot biztosítottak az apokaliptikus történetmagyarázatoknak és megerősítették az adott korszak hívőit abban, hogy saját korszakuk a világtörténelem utolsó szakasza.

Az Antikrisztus

Az apokaliptika a világban versengő jó és rossz harcát világtörténeti periódusokra osztja fel, melyek közül a legutolsóban lép fel az Antikrisztus. Ha abból a korábbi állításból indulunk ki, hogy az apokaliptika segít jobban megismerni adott társadalom önmagáról alkotott képét, az Antikrisztus-legenda az emberi gonoszság legfelsőbb fokáról alkotott elképzelésének, a legmélyebb félelmek kivetülésének tekinthető.¹³⁵ Az Antikrisztus alakjáról részletes leírást Pál apostol Thesszalonikabeliekhez írott második levelében olvashatunk. Bernard McGinn Antikrisztusról írt könyvében részletesen összefoglalja a legfőbb gonoszról alkotott hit különböző korokon átívelő jellemzőit. Az Antikrisztus-legenda a Második Szentély korának judaizmusában gyökerezik. A korai kereszténység alapját az a meggyőződés alkotta, hogy Jézus - aki halálából feltámadt, így egyre többen fogadták el Megváltónak és Messiásnak - hamarosan vissza fog térni a földre, hogy nyíltan meghirdesse az új kort, mely feltámadásával vette kezdetét. Követői, akik Jézushoz hasonlóan hitük miatt széles körben ellenállásba ütköztek, s üldözték őket, hinni kezdték, hogy a visszatéréskor Krisztusnak össze kell csapnia a világon uralkodó emberi gonoszsággal, s csak ezután tudja megvalósítani a földön saját isteni birodalmát.¹³⁶ Az Új Testamentum textusaiban¹³⁷ már több helyen is találkozunk a felfogással, hogy Krisztus második eljövételét, s ezzel együtt a világ végét, az Antikrisztus megjelenése és hatalmas pusztítása előzi meg. A Jelenések könyvének 13. fejezetét

¹³⁴ *KBL*, I., 97.

¹³⁵ McGINN, *i.m.*, 1995, 15.

¹³⁶ McGINN, *i.m.*, 1995, 16-17.

¹³⁷ 1. János 2, 18: Fiaccskáim, itt az utolsó óra; és amint hallottátok, hogy az antikrisztus eljő, így most sok antikrisztus támadt; ahonnan tudjuk, hogy itt az utolsó óra.

1. János 2, 22: Ki a hazug, ha nem az, aki tagadja hogy a Jézus a Krisztus? Ez az antikrisztus, aki tagadja az Atyát és a Fiút.

1. János 4, 3: És valamely lélek nem vallja Jézust testben megjelent Krisztusnak, nincsen az Istentől: és az az antikrisztus lelke, amelyről hallottátok, hogy eljő; és most e világban van már.

2. Thessaloniki 2, 3 - 4: Ne csaljon meg titeket senki semmiképpen. Mert nem jön az el addig, mígnem bekövetkezik előbb a szakadás, és megjelenik a bűn embere, a veszedelemnek fia,

Aki ellene veti és fölébe emeli magát mindannak, ami Istennek vagy istentiszteletre méltónak mondatik, annyira, hogy maga ül be mint Isten az Isten templomába, Isten gyanánt mutogatván magát.

- mely a tengerből jövő hétfejű vadállatról és a földből jövő kétszarvú vadállatról számol be - tekinthetjük az antikrisztológia első, teljes megnyilvánulásának, melyet a középkor kezdetétől előszeretettel használtak fel forrásként. Már ebben a szövegben is megjelenik a *hamis próféta*¹³⁸, akinek személye szorosan összekapcsolódik az Antikrisztus alakjával. Krisztus eszkatológikus prédikációját az utolsó időkről a Máté 24-ben olvashatjuk.¹³⁹

A legtöbben úgy tartották, hogy az Antikrisztus minden szempontból Krisztus tökéletes ellentétpárja lesz, úgy hitték, hogy zsidó, aki Dániel törzséből fog megszületni Babilonban egy emberpár gyermekeként. Hamis Messiásként jelenítik meg, aki álcosodással képes megtéveszteni a keresztények, illetve a zsidók többségét, s türannoszként fog uralkodni Jeruzsálemben, miután újjáépítette a Templomot. Bukása abban a pillanatban következik be, amikor az Olajfák hegyéről megpróbál a mennybe feljutni. Ekkor csodával határos módon elbukik, s aláhull a pokolba.¹⁴⁰ A harmadik században keletkezett szövegek egyre többet foglalkoztak az Antikrisztus fizikai megjelenésének leírásával, s tetteinek részletezésével.¹⁴¹ *Illés apokalipszise*, mely a patrisztikus irodalom egyik legteljesebb, ugyanakkor leghomályosabb Antikrisztus-története, így jellemzi a

138 Máté 24, 11: És sok hamis próféta támad, akik sokakat elhítenek.

Máté 24, 24: Mert hamis Krisztusok is hamis próféták támadnak, és nagy jeleket és csodákat tesznek, annyira, hogy elhítessek, ha lehet, a választottakat is.

2. János 7: Mert sok hitető jött e világra, akik nem vallják a Jézust testben megjelent Krisztusnak. Ez a hitető és az antikrisztus.

139 Máté 24, 4: És Jézus felelvén, monda nékik: Meglássátok, hogy valaki el ne hitessen titeket,

5. Mert sokan jönnek majd az én nevemben, akik ezt mondják: Én vagyok a Krisztus; és sokakat elhítenek.

6. Hallanotok kell majd háborúkról és háborúk híreiről: meglássátok, hogy meg ne rémüljete; mert mindezeknek meg kell lenniök. De még ez nem itt a vég.

7. Mert nemzet támad nemzet ellen, és ország ország ellen; és lesznek éhségek és döghalások, és földindulások mindenfelé.

8. Mind ez pedig a sok nyomorúságnak kezdete.

9. Akkor nyomorúságra adnak majd benneteket, és megölnék titeket; és gyűlöletesek lesztek minden nép előtt az én nevemért.

10. És akkor sokan megbotránkoznak, és elárulják egymást, és gyűlölik egymást.

11. És sok hamis próféta támad, akik sokakat elhítenek.

12. És mivelhogy a gonoszság megsokasodik, a szeretet sokakban meghidegül.

13. De aki mindvégig állhatatos marad, az idvezül.

14. És az Isten országának ez az evangyélioma hirdettetik majd az egész világon, bizonyosággal minden népnek; és akkor jő el a vég.

15. Mikor azért látjátok majd, hogy az a pusztító utálatosság, amelyről Dániel próféta szólott, ott áll a szent helyen (aki olvassa, értse meg):

16. Akkor, akik Júdeában lesznek, fussanak a hegyekre;

17. A ház tetején levő ne szálljon alá, hogy házából valamit kivigyen;

18. És a mezőn levő ne térjen vissza, hogy az ő ruháját elvigye.

19. Jaj pedig a terhes és szoptató asszonyoknak azokon a napokon.

20. Imádkozzatok pedig, hogy a ti futástok ne télen legyen, se szombatnapon:

21. Mert akkor nagy nyomorúság lesz, amilyen nem volt a világ kezdete óta mind ez ideig, és nem is lesz soha.

22. És ha azok a napok meg nem rövidíttetnének, egyetlen ember sem menekülhetne meg; de a választottakért megrövidíttetnek majd azok a napok.

23. Ha valaki ezt mondja akkor néktek: Ímé, itt a Krisztus, vagy amott; ne higyjétek.

140 Robert RUSCONI, *Antichrist and Antichrists = The encyclopedia of Apocalypticism, Volume 2. Apocalypticism in Western History and Culture*, ed: Bernard MCGINN, New York, 1999, 290.

141 MCGINN, *i.m.*, 1995, 82.

legfőbb gonoszt:

“Megteszi majd mindazt, amit Krisztus megtett, mindössze holttestet nem támaszt fel. Ezáltal fogjátok tudni, hogy ő a Törvénytelen: nincsen hatalma, hogy életet adjon! (3, 12-13)

Kicsiny pelec [bizonytalan jelentésű szó] ő, vékony lábú, magas, szürke hajpamatot visel kopasz homlokán, szemöldöke azonban a füléig ér; kézfejein leprás folt látható. Átváltozik azok szeme láttára, akik látják őt: hol fiatal fiú lesz, hol pedig öregember. Minden jelbe átalakulhat, de fejének jelét nem lesz képes megváltoztatni. (3, 15-17)”¹⁴²

A középkor során a bibliai eredetű, illetve az attól független elképzelések összekeveredtek a legfőbb gonosz mibenlétéről. Fokozatosan alakult ki róla az a fajta leírás, melyben minden emberi bűn összességként jellemezték Krisztus tökéletes ellentétpárját. Szent Ágoston *De civitate Dei* című munkájában úgy ír, hogy mindenkit, aki tetteivel Krisztust tagadja, az Antikrisztus névvel illessék.¹⁴³

Legtöbbször magával a Sátánnal azonosították az Antikrisztust, de a források között találunk olyan példákat is, ahol a legfőbb gonosz első számú szolgájaként jelenik meg.¹⁴⁴ A korai kereszténység idején előszeretettel feleltették meg egymással az Antikrisztust és a Római Birodalmat, s a császárok közül legtöbbször Nérót helyezték az antikrisztusi szerepbe. Pál apostol Thesszalonikabeliekhez íródott második leve alapján úgy gondolták, az Antikrisztus addig nem fog megjelenni, amíg fenn áll a Római Birodalom. - *Ne csaljon meg titeket senki semmiképpen. Mert nem jön az el addig, mígnem bekövetkezik előbb a szakadás, és megjelenik a bűn embere, a veszedelemnek fia.*¹⁴⁵ - A középkor folyamán a Birodalom jogos örökösének tekintették Bizáncot, majd Nagy Károly hatalmát, később pedig természetesen a Német-római Birodalmat. A *translatio imperii* elve az évszázadok során megfelelő magyarázatot adott a végítélet kezdetének folyamatos kitolódására, bár a külső és belső viszályok rendszerint rávilágítottak a birodalom gyengeségére, s teret engedtek az Antikrisztus megjelenésével kapcsolatos találgatásoknak.

Az apokaliptikus drámában elég hamar meghatározó szerepet kapott az iszlám fenyegetés. A 7. század közepén keletkezett az a Pszeudo-Methodiosz jóslat¹⁴⁶, melynek központjában a világcsászár alakja áll, aki az Antikrisztus népeivel harcol. A történetben megjelenik a Kaukázusban épített nagy fal legendája is, amelyet a nagy hódító azért építtetett, hogy népét megvédje a pusztító vad törzsek támadásától.¹⁴⁷ A történet a paradicsombeli kiűzetéssel kezdődik, s a Biblia, valamint az

¹⁴² McGINN, *i.m.*, 1995, 83.

¹⁴³ ÓZE, *i.m.*, 2011, 123.

¹⁴⁴ Marjorie REEVES, *i.m.*, 42.

¹⁴⁵ 2 Thessaloniki 2, 3

¹⁴⁶ McGINN, *i.m.*, 1995, 103.

¹⁴⁷ A kapun túlról támadó népeket, akik magukkal hozzák a pusztulást és a végítélet kezdetét rendszerint a bibliai Góggal és Magóggal azonosították, melynek egyik korai megjelenését az Ezékiel 38 - 39-ben olvashatjuk.

emberiség történetének mentén hét nagyobb részt különít el, melyek az emberiségnek kiszabott hétezer földi évnek felelnek meg.¹⁴⁸ A világ ideje hatezer év, majd ezt követi a Messiás ideje, az aranykor. Miután az utolsó császár hatalmas győzelmet arat az izmaeliták serege felett, megnyílnak az északi nagy fal kapui, s a vadak sokasága támad a keresztényekre, akiket Pszeudo-Methodiosz leírása szerint az angyali seregek egyik vezére semmisít meg Joppa síkján. Ezután a világcsászár tíz és fél éven keresztül uralkodik Jeruzsálemben a legnagyobb békében és egyetértésben, majd átadja lelkét és királyságát Istennek a Golgotán. Igaz, az utolsó császár alakja nem szerepel a Bibliában, Pszeudo-Methodiosz azonban megpróbálja legendáját a Szentírásból vett idézetekkel alátámasztani. Így jelenik meg a szövegben többek között Pál első Korinthusbeliekhez írott leveléből egy részlet, melynek alapján a világcsászár úgy mond le hatalmáról, ahogyan Krisztus átadja királyságát az Atyának.¹⁴⁹

Pszeudo-Methodiosz jövendöléséhez hasonlóan a világcsászár alakja áll a Tiburtiumi Sibylla jóslat egyik latin nyelvű változatának középpontjában is. A történet szerint¹⁵⁰ a trójai király vagy Traianus császár Rómába hívja Tiburtinát, hogy fejtse meg egy álmot, amelyet egyszerre száz szenátor is látott. Az álomban kilenc nap szerepel, melyek a jósnő szerint kilenc egymást követő generációnak feleltethetőek meg. A legutolsó napon, hatalmas megpróbáltatások után, mely az Úr haragja miatt következik be, eljön Constans, az utolsó nagy császár, aki koronája alatt egyesíti a rómaiakat és a görögöket. 112 évig fog uralkodni, s ez idő alatt addig soha nem látott béke köszönt majd a földre. Meghódítja a pogány területeket, leromboltatja a bálványok templomait, ezek helyére keresztet állít, s megkereszteli a pogányokat. Ekkor azonban a Dániel törzséből származó Antikrisztus a híveket különböző csodák és mágikus jelek révén megtéveszti, miközben északról Góg és Magóg seregei támadnak. Constansnak sikerül győzelmet aratnia felettük, majd Jeruzsálembé megy, ahol királyságát és hatalmát átadja az Atyának és Krisztusnak. Ezután kezdődik az Antikrisztus pusztításának kora, melynek Mihály arkangyal fog véget vetni, s ekkor következhet az utolsó ítélet.

Jól látható, hogy Pszeudo-Methodiosz és a Sibylla jóslata szoros egyezést mutat, a szövegek közötti kapcsolat kérdése azonban még több ponton is tisztázatlan.¹⁵¹ A jóslatok középpontjában egy hatalmas római uralkodó, az utolsó császár alakja áll, aki az Úr különböző

148 ÖZE, *i.m.*, 2011, 263.

Az emberiség történetét hatezer évben határozta meg, melynek legfőbb eseményei: a 2000-ben bekövetkezett özönvíz, amelyet a négy birodalom időszaka követett, melyek élén Noé fiai, illetve az ő leszármazottai álltak, majd 5500, Krisztus születésének az ideje.

149 I Korinthus 15, 24 Aztán a vég, mikor átadja az országot az Istennek és Atyának; amikor eltöröl minden birodalmat és minden hatalmat és erőt.

150 ÖZE, *i.m.*, 2011, 264-266; Robert E. LERNER, *Millenialism = The encyclopedia of Apocalypticism, Volume 2., Apocalypticism in Western History and Culture*, ed: Bernard MCGINN, New York, 1999, 331 ; REEVES, *i.m.*, 45.

151 REEVES, *i.m.*, 45.; ÖZE, *i.m.*, 2011, 266-268.

csapásai után addig soha nem látott békét hoz a földre. Milleniumi királyságukat a pogányok felett aratott győzelmük jelképezi, melynek eredetét minden bizonnyal a zsidó messianisztikus próféciáknál kell keresnünk. Mindkét könyv igazi korabeli sikerkönyvnek számított, Pszeudo Methodiusz legendája több mint kétszázhusz másolatban maradt ránk, s a fennmaradt Sibylla jóslatok száma is meghaladja a százötvenet.¹⁵² Igazi népszerűségük a 11. század közepén kezdődött, s a későbbiekben ehhez a hagyományhoz kapcsolódik Adso értekezése is. Középkori kedvező fogadtatásukat Lerner négy pontban gyűjti össze tanulmányában.¹⁵³ Ezek alapján fontos, hogy a jóslatok megbízható forrásból erednek - egy szent és egy jósnő tollából -, visszafogottan írnak az anyagi jólétről, a milleniumi királyság a világtörténelem narratíváján belül jelenik meg, s még az Antikrisztus eljövetele előtt köszönt be a földön, nem pedig a történelem utolsó fázisaként. Az elkövetkezendő évtizedekben több propaganda-szerű jóslat is napvilágot látott, melyek Pszeudo-Methodiusz és Sibylla nyomán az utolsó nagy császár alakját a korabeli uralkodók személyéhez alakították.¹⁵⁴

Az Antikrisztussal foglalkozó irodalomban az első jelentős változás a 11. század után következett be, amikor a Sátán mellett más allegorikus emberi és állati alakok is feltűntek. Ezek rendszerint egy-egy korszakot, uralkodót szimbolizáltak, de adott esetben előszeretettel azonosították őket az eretnekséggel, a zsidósággal vagy az egyházon belüli fertővel. Találkozhatunk olyan művekkel is, amelyekben a legfőbb gonoszt egy-egy valós történelmi személynek próbálták megfeleltetni. Ez a felfogás vezetett el később, a reformáció korában a felvetéshez, hogy az Antikrisztust egyenesen a törökökkel vagy éppen a pápával azonosították, s a protestáns irodalomban a 16. században már több helyen megjelent a kettős Antikrisztus-tan is.

950 körül keletkezett a Montier-en-Der-i apát, Adso átfogó műve az Antikrisztusról, melyet a francia IV. Lajos feleségének ajánlott *De ortu et tempore Antichristi* címmel.¹⁵⁵ Műfaja szerint "anti-hagiográfia", a szentek népszerű életrajzi formájával párhuzamot mutató Antikrisztus-életrajz, mely meghatározó szerepet játszott a későbbi Antikrisztus-tradíció szempontjából is.¹⁵⁶ Leírása szerint az Antikrisztus Babilonban, egy apa és a lánya közötti bűnös kapcsolatból fog megszületni, varázslást tanul, majd Jeruzsálembé megy, ahol úgy viselkedik, mintha ő lenne Isten fia, kiépíti az "álmessiási" birodalmát, sikerül maga mellé állítania a zsidóságot, királyokat győz le, s eddig sosem látott keresztényüldözésbe kezd. Ekkor jelennek majd meg Isten prófétái, Illés és Henoch - akikre a

152 LERNER, *i.m.*, 332.

153 LERNER, *i.m.*, 331.

154 1146-ban jelent meg például az a prófécia, mely VII. Lajos francia királyban vélte felfedezni az utolsó uralkodó, Konstantin alakját.

155 RUSCONI, *i.m.*, 292.

156 MCGINN, *i.m.*, 1995, 113-116

Jelenések könyvének 11. fejezete is utal¹⁵⁷-, s innentől számítva az Antikrisztus hatalma még három és fél évig tart. Ekkor sikerül legyőznie a prófétákat, de utána ő is meghal, s hiába támad fel Krisztushoz hasonlóan a harmadik napon, ugyanis Isten ekkor a pokolba taszítja.¹⁵⁸

Bingeni Hildegard arisztokrata német apátnő *Scivias* című munkája 1151-ben látott napvilágot, amelyben elmond egy, az utolsó időkről szóló híres látomást is. Víziójában az Antikrisztus mellett északon öt fenevad jelenik meg, egy tüzes kutya, egy homokszínű oroszlán, egy fakó ló, egy fekete disznó és egy szürke farkas. Saját idejét a kutyaéval azonosítja, mely jelképezi az egyháziak bűneit, s az egyházon belül uralkodó korrupcióságot, erkölcsi romlottságot. A homokszínű oroszlán az egyház megtisztulásának, a millenarizmusnak az ideje, amikor megtérnek mind a zsidók, mind pedig a pogányok. A fakó ló hozza magával az üldöztetés napjait, a császárság és a pápaság bukását, majd a fekete disznó kora az eretnekséget jelképezi, s a szürke farkas maga az Antikrisztus, aki felfalja a hívőket.¹⁵⁹ Antikrisztus-ábrázolása az előző korokhoz képest több újdonságot is magával hozott. Részletesen kitér a Sátán megtevésztési kísérleteire, színlelt halálára és feltámadására, majd mennybemenetel-kísérletére is. *“Mert amikor a Kárhozat Fia ördögi mesterkedéssel a magasba emelkedik majd, isteni erő taszítja le, és szurok és kén bűze fogadják majd. A körül álló sokaság menekülni kezd majd, hogy elrejtőzzék a hegyekben. Azokat, akik ezt látják és hallják, akkora rémület fogja majd el, hogy megtagadját az ördögöt és fiát és megtérnek a keresztség igaz hitéhez.”*¹⁶⁰

A fent említett művek jól példázzák az apokaliptikus tradíciót, mely profetikusan ábrázolja az eszkatológikus témákkal foglalkozó bibliai szövegeket, s a végítélet idejének szereplőit megpróbálják valós, korabeli, illetve a jövőben megjelenő személyekkel megfeleltetni.¹⁶¹ A millenium környékén értelemszerűen megnövekedett az apokaliptikus váradalmak száma, viszont több szempontból igen ambivalensnek tekinthető ez az időszak. Egyrészt a korabeli természeti események folyamatosan azt a nézetet támasztották alá, hogy közel van a világvége, másrészt az egyház megpróbálta ezeket a fellángolásokat minél jelentéktelenebbnek feltüntetni, s hivatalos állásfoglalásában elsősorban azt hangsúlyozta, hogy Isten útjai kifürkészhetetlenek, s azt földi

157 Jelenések 11, 3: És adom az én két tanúbizonyságomnak, hogy prófétáljanak, gyászruhákba öltözve, ezer kétszáz hatvan napig.

4. Ezek az a két olajfa, és a két gyertyatartó, amelyek a földnek Istene előtt állanak.

5. És ha valaki akar nekik ártani, tűz származik az ő szájukból, amely megöli az ő ellenségeiket; és ha valaki akar nekik ártani, úgy kell annak megöletni.

6. Ezeknek van hatalmuk arra, hogy bezárják az eget, hogy az ő prófétálásuknak idejében eső ne legyen; és hatalmuk van a vizeken, hogy azokat vérré változtassák, és megverjék a földet akármilyen csapással, valamennyiszer akarják.

7. És mikor elvégezik az ő bizonyágtételüket, a mélységből feljövő fenevad hadakozik ellenük, és legyőzi őket, és megöli őket.

158 RUSCONI, *i.m.*, 292-294.

159 MCGINN, *i.m.*, 1995, 142.

160 MCGINN, *i.m.*, 1995, 145.

161 ŐZE, *i.m.*, 2011, 126.

halandó nem ismerheti meg.¹⁶² Az egyházi dokumentumokban, illetve a krónikákban nem találunk konkrét utalásokat 1000-re, ám a sorok között szinte minden esetben ott a félelem és az aggodás, a hívek az utolsó ítélet árnyékában éltek.

A 11. század során Jeruzsálem szimbolikus szerepe egyre nagyobb lett az apokalipszis színpadán. 1095-ben II. Orbán pápa azzal a céllal hirdette meg az első keresztes hadjáratot, hogy ennek segítségével élesszék újjá a kereszténységet Jeruzsálemben, hisz minden bizonnyal ez lesz az a város, ahonnan az Antikrisztus legelső támadásait majd indítja. A város apokaliptikus képét emellett tovább erősítette az utolsó viláгурalkodó mítosza is, akinek képzeletbeli trónját szintén Jeruzsálemben építették fel.

A 12. században újabb elképzelések láttak napvilágot a világ utolsó eseményeiről. Szent Jeromos Dániel könyvére alapozott számításai alapján azt feltételezte, hogy negyvenöt nap fog eltelni az Antikrisztus bukása és az utolsó ítélet között.¹⁶³ Ehhez a nézethez egyre több teológus kapcsolódott, hisz felcsillantotta a reményt, hogy lesz egy köztes, boldog időszak a gonosz bukása és a végítélet között.

Joachim da Fiore

A század második felében Joachim da Fiore cisztercita apát elmélete új fejezetet nyitott az apokaliptikus világtörténelem nagykönyvében. Írásait, melyben a történelmi időt a három isteni személy alapján három nagy korszakra osztotta fel, a IV. lateráni zsinat 1215-ben elítélte. Azt vallotta, hogy a háromlépcsős történelem még nem érkezett el a végéhez, majd a Szentlélek ideje alatt teljeseedik be. Joachim úgy tekintett a világra, mint történelmi fejlődési folyamatra, amelynek belső összefüggései a Szentháromság életének kifejeződésai.¹⁶⁴

A világtörténelem első ideje az Atya korszaka, mely Ádámmal kezdődik s egészen Jézusig tart. A Fiú kora még az Ószövetség alatt kezdődött el, Illéssel, aki megjósolta Krisztus eljövételét - így ez a szakasz kisebb átfedésben van az előző korszakkal - s Joachim saját koráig húzódik, majd ezt követi az utolsó idő, a Szentlélek kora, mely számításai szerint 1260-ban kezdődik el.¹⁶⁵ Az utolsó rend idején a Szentlélek feltárja az embereknek az Ó- és Újtestamentum teljes igazságát, így ekkor már nem lesz szükségük a betű szerinti tudásra.¹⁶⁶ A hatalom a Jövő Egyházának kezében

162 REEVES, *i.m.*, 45.

163 Dániel 11, 11: És az időtől fogva, hogy elvétetik a mindennapi áldozat, és feltétetik a pusztító utálatosság, ezerkétszáz és kilenczven nap lesz.

Dániel 11, 12: Boldog, a ki várja és megéri ez ezerháromszáz és harmincöt napot.

Szent Jeromos a fenti részletekben szereplő időpontok különbségéből számította a negyvenöt napot.

164 MCGINN, *i.m.*, 1995, 150.

165 REEVES, *i.m.*, 49.

166 ŐZE, *i.m.*, 2011, 61.

összpontosul, melynek tagjai vagyontalan, alázatos barátok. Az új szerzetesrend hirdeti majd az evangéliumot s a leromlott testi egyház helyét a tökéletes *Ecclesia Spiritualis* veszi át. Az utolsó idők vezetője a *novus dux* lesz - akinek alakja nem azonos a más tradícióban megjelenő utolsó uralkodóival -, s Krisztus egyházának élére a *pastor angelicus* kerül. Joachim nem hitt az utolsó uralkodó eszményében, elképzelése szerint a világ végét nem megújulás követi, hanem a beolvadás a történelembe.

Joachim történelemszemlélete Szent Ágostontól eredeztethető, bizonyos tekintetben mégis teljesen ellentétes a Szent Ágoston-i hagyománnyal. A fiorei apát a világtörténelem sabbathját, az egyház hetedik pecsétjének feltörését még a történelmen belüli időre tette, s a harmadik szakasszal azonosította. Máté 1, 17¹⁶⁷ alapján az Ábrahám-tól a megtestülésig eltelt időt háromszor tizennégy nemzedékre osztotta, ami 1260 évnek felel meg, miután egy nemzedékre harminc évet számolt. Feltevése szerint a Fiú idejének végén ér véget az Antikrisztus uralma, amelyet az ezeréves királyság időszak követ¹⁶⁸, s ez a tökéletes földi szent birodalom lesz a Szentlélek ideje.

Joachim meggyőződése, hogy Isten a Szentírásban kinyilvánította a világ jövőjére vonatkozó tervét, s a Biblia "spirituális megértésének" adománya lehetővé teszi a hívők számára, hogy kiolvassák és megértsék a múlt, jelen és jövő eseményeit.¹⁶⁹ Soha nem nevezte magát olyan prófétának, aki közvetlen látomások révén biztosan megmondja a jövő eseményeit, viszont vallotta, hogy a *spiritualis intellectus*, mellyel hite szerint megajándékozott, Istentől kapott adomány.¹⁷⁰ A megértéshez egyszerre van szükség tanulásra és jelenésre. A Könyv, s a benne rejlő titkok csak azok előtt tárulnak fel, akik hosszú tanulással, elmélkedéssel és imádsággal nevelik szellemüket. Joachim mélyen hitte, hogy megtalálta a kulcsot, melynek segítségével a Testamentumok és a Jelenések könyvének eseményeit értelmezni tudja, az apokalipszisra mint a legtökéletesebb prófétikus könyvre tekintett.

A fiorei apát visszatért a millenarizmushoz, s Szent Ágostonnal ellentétben azt vallotta, hogy a történelem nem csupán a bajok és a rossz fokozatos növekedéséből áll, - melynek tetőpontját az Antikrisztus üldöztetése jelenti - hanem még a végítélet előtt létrejön a földön egy birodalom, mely elhozza a hívők számára az örömet és a boldogságot. Joachim szemléletében a világ utolsó szombatja eltávolodik a testiségtől, s sokkal inkább a spiritualitás játszik benne meghatározó szerepet. Elképzelése szerint a zsidók ekkor keresztényekké lesznek, levetkőzik földhözragadt testiségüket, s ezután spirituális emberként képesek lesznek tökéletesen megérteni az ótestamentumi

167 Máté 1,17: Az összes nemzetség tehát Ábrahám-tól Dávidig tizennégy nemzetség, és Dávidtól a babilóni fogságra vitelig tizennégy nemzetség, és a babilóni fogságraviteltől Krisztusig tizennégy nemzetség.

168 Jelenések 20,3: És veté őt a mélységbe, és bezárá azt és bepecsételé ő felette, hogy többé el ne hitesse a népeket, míg betelik az ezer esztendő; azután el kell néki oldoztatni egy kevés időre

169 McGINN, *i.m.*, 1995, 149.

170 ŐZE, *i.m.*, 2011, 58.

isteni ígéreteket.¹⁷¹

Joachim saját korát a hatodik pecsét idejére tette, s vallotta, hogy igen közel van az Antikrisztus hatalomrajutása, hisz az idők jelei egyre inkább arra utalnak, hogy a legfőbb gonosz már megszületett és jelen van a világban. Úgy gondolta, az egyház hatodik szakaszában kettős üldöztetésre kerül sor, melyek közül az egyik már megkezdődött Szaladinnal, aki elfoglalta Jeruzsálemet, a másodikkra pedig az Antikrisztus vezetésével kerül sor. Amennyire pesszimistán látta Joachim a saját jelenét, annyira optimistán tekintett a jövőbe. Elmélete alapján, mely szerint a világ történelme is a szentháromság mintájára tagolódik, a közeljövőben beköszönt a Szentlélek kora, mely megújítja, megtisztítja az egyházat, s tisztaságot, békét hoz magával.¹⁷²

Metodológiájának legfőbb alapvetése, hogy a két Testamentum összhangban áll egymással, így az Ószövetség kronológiai mintái könnyen megfeleltethetők a második könyv kronológiájával. A kapcsolat alapvetően a háromságból eredeztethető, ugyanis a *spiritualis intellectus* ugyanúgy mindkét Testamentumból fakad, ahogyan a Lélek is mind az Apából, mind pedig a Fiúból ered.¹⁷³ Joachim Apokalipszis-exegézise ennek fényében a Jelenések könyvét ismétlődő jellegűnek tartja, mely újra és újra ugyanazt a mondanivalót adja elő. Ahogyan a zsidóknak hét üldöztetést kellett elviselniük, ugyanennyi vár a keresztényekre is, amelyeket a Jelenések könyvében megjelenő pecsétek szimbolizálnak.

Krisztus és az Antikrisztus tökéletes szembenállása alapján szükségszerűen két Antikrisztus jelenik meg Joachim elméletében. Ahogyan Krisztusnak két történeti manifesztációja van, először a Sátán is titokban, a második korszak végén jelenik meg, majd az utolsó sabbath után Góg képében. A Jelenések könyve 12, 3-4-ben és a 17, 1-18-ban megjelenő hétfejű fenevad jelképezi a hét Antikrisztust, akik az egyházat a hét korszakában üldözik.

Jelenések 12, 3 *Láttaték más jel is az égben, és ímé vala egy nagy veres sárkány, akinek hét feje vala és tíz szarva, és az ő fejeiben hét korona;*

4 *És a farka utána vonszá az ég csillagainak harmadrészét, és a földre veté azokat; és álla az a sárkány a szülő asszony elé, hogy mikor szül, annak fiát megegye.*

Az első fej minden bizonnyal Heródes, aki a zsidókat üldözte, a második Néró, a harmadik Nagy Konstantin, a negyedik Mohamed, az ötödik Babilón királya, Mesemoth, a hatodik pedig saját korának ellensége Szaladin az egyiptomi és szíriai szultán, aki 1187-ben elfoglalta Jeruzsálemet. Joachim szerint vele azonosítható a Dániel 8, 23-24:¹⁷⁴

Dániel 8, 23 *És ezek országai után, mikor elfogynak a gonoszok, támad egy kemény orcájú,*

171 LERNER, *i.m.*, 350.

172 MCGINN, *i.m.*, 1996, 7.

173 ÓZE, *i.m.*, 2011, 59.

174 RUSCONI, *i.m.*, 300.

ravaszságokhoz értő király.

24 *És annak nagy ereje lesz, noha nem a maga ereje által, és csudálatosképpen pusztít és jó szerencsével halad és cselekszik, és elpusztítja az erőseket és a szenteknek népét.*

A szaracénok Jeruzsálem felett aratott győzelme erőteljesen befolyásolta Joachim történelemszemléletét. Oroszlánszívű Richárd krónikása 1190 -91 telén Szicíliában találkozott az apáttal, akiről feljegyezte, hogy nézetei szerint, az Antikrisztus már megszületett Rómában, s készen áll, hogy magához ragadja az apostoli trónt.¹⁷⁵ Az egyház legfőbb ellenségének más teológusokkal ellentétben Joachim a szaracénokat tartotta, s veszélyesebbnek látta őket még az eretnekeknél is.

1200-ban született írásában, a *Testamentumi levélben* - amelyet a pápának címzett - három munkája kapcsolódik össze, melyek egyesével a Háromság egy-egy alakjához köthetőek. A *Liber Concordiae* központjában az Ótestamentum tanulmányozása áll, azonban a párhuzamokon keresztül már előrevetíti az Újtestamentum értelmezését is. Az *Expositio* az apokalipszis feltámadott Krisztusára összpontosít, s a második státusnak, az Újtestamentum korszakának elemzésével foglalkozik. A *Psalterium* pedig legfőképpen a harmadik korszakhoz kapcsolható *spiritualis intellectus*-ra összpontosít.¹⁷⁶

Joachim korabeli sikere talán abból eredt, hogy nem próbálta meg az Antikrisztus alakját mindenképpen egy-egy korabeli, konkrét személlyel azonosítani, s a jövőről alkotott elképzeléseiben is került a pontos dátumok megjelölését. Sokat foglalkozott a keresztények jövőbeli általános szerveződésével. Elképzelése szerint a millenium nem csupán egy szűk, kiválasztott csoport számára hozza el a földi boldogságot, míg emellett a tömegek pusztulásra ítéltetnek, hanem a legtöbb esetben minden ember megtéréséről beszél. Az átmeneti időszak alakjai a *predicatores veritatis*, akiknek elsődleges feladata a világ rejtett titkainak feltárása, s Isten ígéjének terjesztése.¹⁷⁷ Az egyházat az ígért földjére vezető erők a *viri spirituales*, akik a harmadik korszak gondolkodói, s ők segítik át a világot a változás korán.

Joachim igazán nagyhatású jóslata két új rendről szólt, akiknek a hatodik korban nő meg különösen a szerepe. Idővel ezeket a jóslatokat a domonkos és a ferences rendhez kötötték, bár Joachim eredetileg két különböző feladatkörrel rendelkező csoportot képzelt el, melyek közül egyikük remeteként imádkozik a viláért s látomásokra vár míg a másik csoport aktívan szónokol, s közvetítőként az a feladata, hogy a látomásokat eljuttassa az emberekhez. Joachim a két rendet véli felfedezni a Szentírás több szimbólumában is.¹⁷⁸ A korabeli szemlélet szerint úgy tűnt, hogy a

175 RUSCONI, *i.m.*, 303.

176 ÓZE, *i.m.*, 2011, 61.

177 ÓZE, *i.m.*, 2011, 91.

178 Két angyal jelent meg, hogy Lótót és családját megmentse Szodoma pusztulásától. Zakariás próféta két olajfája is a rendeket szimbolizálhatja, ahogyan a Noé által kirepentett madarak, a holló és a galamb is.

ferencesek és a domonkosok tökéletesen megfelelnek az apát elvárásainak.¹⁷⁹

Joachim úgy gondolta, az utolsó szombat előtti időszakban eretnekek és pogányok együtt üldözik majd a keresztényeket, s ezt a 13. században élő ferencesek könnyen azonosítani tudták saját idejükkel és helyzetükkel. Az első joachimisták is a ferencesek közül kerültek ki. Vallották, hogy az Apokalipszis hatodik pecsétjének angyala minden bizonnyal Szent Ferenc.¹⁸⁰ Joachim elméletében az egyes státuszok közötti átmeneti időszakok legfőbb jellemzője a jó és a rossz között fellángoló harc. Az egyház üldöztetésének kezdetét a hatodik pecsét feltörése jelentette, s Szent Ferencnek és tanításainak ezen megpróbáltatások idején kell segítséget nyújtania az egyház számára, s a híveket az ígéret földjére vezetni.

A 13. században több pszeudo-Joachim mű is napvilágot látott, amelyek a korrupt egyház és a hősként beállított ferences kisebbség közti szembenállásról számoltak be.¹⁸¹ Ezek közül is kiemelkedik Jean de Roquetaillade, francia ferences szerzetes munkája, melyben igen élesen kritizálta az egyházat, s biztos volt benne, hogy a háborúknak, járványoknak, földrengéseknek, a tatárok, szaracénok és törökök támadásának kétség kívül az egyház mielőbbi megtisztítása a célja. Írásaiból saját korának egyik leggazdagabb prófétikus könyve bontakozik ki. Elképzeléseiben központi szerepet kapott egy ferences vezető, akinek elsődleges feladata, hogy Isten segítségével véget vessen az Antikrisztus uralkodásának. Ő lesz az angyali pápa, aki az utolsó időkben szorosán együttműködik a francia királlyal, a helyreállított dicsőséges római birodalom uralkodójával. Az Antikrisztus bukása után a zsidók megtérnek, s a helyreállított Jeruzsálem lesz a megtisztított egyház új központja. Roquetaillade a világ szombatját újra pontosan ezer évben határozta meg.

Joachim szemlélete igen meghatározóvá vált az elkövetkezendő évszázadokban, s több olyan pszeudo-Joachim mű született, melyek az ő millenarizmusát vitték tovább. Ez a millenarizmus a 12. századtól egyet jelentett a reménnyel, hogy Isten majd beavatkozni a történelem menetébe, s még a végítélet előtt elősegíti a földön a boldog krisztusi királyság megszületését. Míg Szent Ágoston elvetette az ezeréves királyság tanát, addig Joachim ezt a középkori spiritualizmus szerves részévé tette.

179 ÓZE, *i.m.*, 2011, 92.

180 REEVES, *i.m.*, 1999, 54.

181 LERNER, *i.m.*, 349.

“Ende der Welt und der Jüngste Gerichtstag/ nicht mehr fern und weit/ sondern gar nahe vor der Thür sey.”¹⁸²

Millenarizmus

A millenarizmus (görög eredetű elnevezése szerint a kiliazmus) Krisztus és a szentek ezeréves királyságára utal, melyről a Jelenések könyvének huszadik fejezetében olvashatunk.

Jelenések könyve 20, 1 *És láték egy angyalt leszállani a mennyből, akinél vala a mélységnek kulcsa, és egy nagy lánc a kezében.*

2 *És megfogá a sárkányt, azt a régi kígyót, aki az ördög és Sátán, és megkötözé azt ezer esztendőre,*

3 *És veté őt a mélységbe, és bezará azt és bepecsételé ő felette, hogy többé el ne hitesse a népeket, míg betelik az ezer esztendő; azután el kell néki oldoztatni egy kevés időre.*

4 *És láték királyiszékeket, és leülének azokra, és adaték nekik itélettel; és látám azoknak lelkeit, akiknek fejöket vették a Jézus bizonyágtételéért és az Isten beszédéért, és akik nem imádták a fenevadat, sem annak képét, és nem vették annak bélyegét homlokukra és kezeikre; és éltek és uralkodtak a Krisztussal ezer esztendeig.*

5 *A többi halottak pedig meg nem elevenedének, mígnem betelik az ezer esztendő. Ez az első feltámadás.*

6 *Boldog és szent, akinek része van az első feltámadásban: ezeken nincs hatalma a második halálnak; hanem lesznek az Istennek és a Krisztusnak papjai, és uralkodnak ő vele ezer esztendeig.*

A Jelenések könyve a keresztény apokaliptika alapköve. János apostol a könyvben saját idejét írta le, mikor a keresztények folyamatosan támadták, így érthető, hogy többnyire pesszimistán értékelte saját helyzetüket és jövőbeli kilátásaikat is. A sötét jelen képei mögött azonban megcsillan az eljövendő aranykorszak reménye. János apostolt sokan a pesszimista optimista jelzővel illetik, aki a jelen üldöztetései közepette is tud a millenium ígérésében bízni.¹⁸³

Norman Cohn széles körben elfogadott, korai definíciója szerint¹⁸⁴ a millenarizmus a megváltás azonnali, kollektív és a földön megvalósuló formája, mely valamely földön kívüli hatalom által valósul meg. Vitatható, hogy elengedhetetlen-e a földön túli erő megnyilvánulása, hisz

182 Daniel SCHALLER, *Vom Ende der Welt. Aus Prophetischer und Apostolischer Schrift bericht / Was ein jeder Christ / einfeltig gad schlecht / davon wissen / halten und gleuben solle. Wider Newen Propheten Adolbertum Termopedium [...]*, Magdeburg, Johann Francke, 1599, [B]2r lsd még: Thomas KAUFMANN, *1600 - Deutungen der Jahrhundertwende im deutschen Luthertum = Jahrhundertwenden, Endzeit und Zukunftsvorstellungen vom 15. bis zum 20. Jahrhundert*, hrsg. von Manfred JAJUBOWSKI-TIESEN, Hartmut LEHMANN, Johannes SCHILLING, Reinhart STAATS, Göttingen, Vandenhoeck&Ruprecht, 1999, 82.

183 Bernard MCGINN, *The meanings of the millenium*, Washington D.C., IDB Cultural Center, 1996, 5.

184 Norman COHN, *Cosmos, Chaos and the World to Come, The Ancient Roots of Apocalyptic Faith*, New Haven, London, Yale University Press, 1999.

ismerünk olyan nézeteket is, amelyek szerint egyszerűen a természet törvényei hordozzák magukban a teljes változást. Azt azonban senki sem vonhatja kétségbe, hogy a millenarizmus egyértelműen földi megváltást jelent, és ez az a jellemző, amely magában hordozza az ezeréves krisztusi birodalom gondolatának középkori, majd újkori sikertörténetét.

Cohn a millenarizmust az apokaliptika legszélsőségebb formájaként határozta meg, mely a társadalomban erőteljesen ható stressz következtében válhatott meghatározó jelenséggé, egyfajta mítosszá. Az emberek, akik úgy gondolják, közel a világ vége, sok esetben igen furcsa dolgokra is képesek, például: visszautasítják vagy pont az ellenkezőjét teszik annak, amit a társadalmi törvények előírnak, mindent a próféciónak rendelnek alá, mely szerint a kiválasztottak egy kis csoportja megmenekülhet a végső pusztulástól, míg a többiek mindannyian az utolsó nagy harcban semmisülnek meg. Ha a politikatudomány szemszögéből közelítjük meg a kérdést, a millenarizmust a forradalmi ideológiák között az elsőként lehetne említeni.¹⁸⁵ A millenarizmus magabiztos hit abban, hogy a változások, melyek helyreállítják a világ rendjét még ebben a században, a földön fognak bekövetkezni.

Az Ószövetségben több helyen is megjelenik Isten ígérete, mely szerint a hívők még a földön elnyerik az őket megillető jutalmukat. Az ígélet egyik legismertebb helye Ézsaiás könyvének 65. fejezete.

Ézsaiás 65.,: 17 Mert ímé, új egeket és új földet teremtek, és a régiek ingyen sem említettnek, még csak észbe sem jutnak;

18 Hanem örüljétek és örvendjétek azoknak mindörökké, amelyeket én teremtek; mert ímé, Jeruzsálemet vígassággá teremtem, és az ő népét örömmé.

19 És vígadok Jeruzsálem fölött, és örvendek népem fölött, és nem hallatik többé abban siralomnak és kiáltásnak szava!

20 Nem lesz ott többé csupán néhány napot ért gyermek, sem vén ember, aki napjait be nem töltötte volna, mert az ifjú száz esztendőskorában hal meg és a bűnös száz esztendőskorában átkoztatik meg.

21 Házakat építenek és bennök lakoznak, és szőlőket plántálnak és eszik azok gyümölcsét.

22 Nem úgy építenek, hogy más lakjék benne; nem úgy plántálnak, hogy más egye a gyümölcsöt, mert mint a fáké, oly hosszú lesz népem élete, és kezeik munkáját elhasználják választottaim.

23 Nem fáradnak hiába, nem nemzenek a korai halálnak, mivel az Úr áldottainak magva ők, és ivadékaik velök megmaradnak.

24 És mielőtt kiáltanának, én felelek, ők még beszélnek, és én már meghallgattam.

¹⁸⁵ Richard LANDES, *Roosters Crow, Owls Hoot: On the Dynamics of Apocalyptic Millennialism = War in Heaven, Heaven on Earth, Theories of the Apocalyptic, Millennialism and Society*, Volume 2. ed: Stephen D. O'LEARY, Glen S. McGHEE, London, Oakville, 2005, 19.

25 A farkas és bárány együtt legelnek, az oroszlán, mint az ökör, szalmát eszik, és a kígyónak por lesz az ő kenyere. Nem ártanak és nem pusztítanak sehol szentségemnek hegyén; így szól az Úr.

A millenarizmus eredetét mindenképpen az ótestamentumi könyvekben kell keresnünk. A világ teremtésekor a lehető legszorosabb volt a kapcsolat ég és föld, Isten és ember között. Ez a kötelék megtört a bűnbeeséskor, képe azonban a millenarista elképzelésekben minduntalan visszatér. Az Úr több esetben is ígéretet tesz híveinek, hogy hitüket és kitartásukat még e földi életben meg fogja jutalmazni. A világ végén egy földi Messiás-birodalom jön létre, amelyben Izrael legyőzi ellenségeit, s helyreáll a dávidi birodalom elveszett, régi dicsősége. Ez a remény kapcsolódott össze később a keresztény hittétellel, hogy az utolsó időkben a mennyből alászáll Krisztus, kinek eljövetelekor felámadnak a halottak, majd mindenkinek az ítélőszéke elé kell állnia. A földi Messiási-király uralma határozott idejű, s Góg és Magóg hatalmas seregei ellen folytatott végső harc fogja követni.

Isten szeretete jeléül minden esetben megmenti egy maroknyi hívő életét, akiknek különböző látomásokon keresztül vagy éppen a saját szavaival kiutat mutat szorult helyzetükből, s a világ történetének lezárásaképpen a paradicsomi állapotok helyreállítását ígéri. A zsidó apokaliptikus szemléletben ezt a szerepet természetesen Izrael népe tölti be, de ahogyan már az előző fejezetben utaltam rá a wittenbergi történelemszemlélet hatásával kapcsolatban, ez a kiválasztottság-tudat adott specifikus helyzetben és időben más-más nemzetnél is hasonlóképpen megjelenhet.

A biblikus szemléletben a világ eseményei kivétel nélkül Isten tervét szolgálják. A legborzasztóbb események, az éhínség, járványok, a Templom lerombolása, kultúrkincsek elrablása, a nép fogságba vetése mind Jahve törvényei szerint történtek, s itt kell keresnünk a zsidó millenarizmus gyökereit is. A világ kezdetén, a bűnbeesés előtt az ember szoros kapcsolatban élt Istennel és a természettel, s a millenarizmus ennek az őállapotnak a visszatérését hordozza magában.

A zsidóságon belül mindvégig megmaradt a ciklikus világszemlélet, így a földön megvalósuló messiási királyságot nem csupán lezárásnak, hanem egyben egy új világciklus kezdetének is tekintették.¹⁸⁶ A keresztény millenarista nézet ezzel szemben szakított a ciklikus szemlélettel, s nézete szerint az ezeréves krisztusi királyság még nem jelenti a világ végét, sokkal inkább az Utolsó Ítéletet követő, örökkévaló boldog állapot előképeként tekintettek rá.

A Jelenések könyve átveszi a zsidó apokaliptika képzeletvilágát, de az ószövetségi leírásokkal ellentétben igen szűkszavú, kerül a részletekben elmerülő, hosszú leírást az ezeréves királyságról. Míg az Ótestamentumban megvan az egyensúly a boldog jövőt ígérő és a tévelygők

¹⁸⁶ Roland HAASE, *Das Problem des Chiliasmus und der Dreißigjährige Krieg*, Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde einer hohen Philosophischen Fakultät der Universität Leipzig, Leipzig, Gebr.Gerhardt, 1933, 24.

megbüntetéséről szóló példázatok között, ez az Újtestamentumból szinte teljesen hiányzik. Igazán pozitív jövőképpel egyedül a Jelenések könyvének huszadik fejezetében találkozhatunk, mikor János apostol az ezeréves királyságról ír. A Sátánt az angyalok megkötözik és a mélybe vetik, a szentek feltámadnak, s Krisztussal együtt ezer éven keresztül uralkodnak a földön. Jelen esetben a jutalomról valójában csak három vers szól a könyv összesen 404 verséből, a milleniumi boldog időt pedig két nagy háború keretezi, így a Jelenések könyvét túlnyomó részt a borzalmak, a szenvedés, az üldöztetés és a pusztulás leírása teszi ki.¹⁸⁷ Nem állíthatjuk, hogy János apostol leírása egyértelműen a földi paradicsom bemutatása lenne, így Lerner véleménye szerint a millenaristák talán épp emiatt sokkal inkább Ézsaiás örökösének mondhatóak, mintsem Krisztusénak.¹⁸⁸ Igaz a Jelenések könyve nem tekinthető a millenarista gondolkodás archetípusának, mégis az egyik legismertebb példája.

A millenium gondolata szinte mindegyik korban megtalálható, legfőképpen pozitív, de bizonyos esetekben éppen negatív előjellel. A korai keresztény millenaristák előszeretettel hivatkoztak az ószövetségi próféciákra, s a zsidó jóslatokat, melyek Jeruzsálem felemelkedéséről szóltak, a saját nézeteikhez igazították. A zsidó apokaliptikus váradalmakban rendszerint két elképzeléssel találkozhatunk az utolsó időköt illetően.¹⁸⁹ Az egyik szerint a mennyből száll alá az isteni küldött, eljövetelekor feltámadnak a halottak, s bekövetkezik az utolsó ítélet. A másik elképzelés sokkal inkább egy földi messiási királyság megvalósulását várta, mely Dávid királyságát állítja helyre, s újra egyesíti az elszakadt törzseket. A korai keresztények a legtöbb esetben a krisztusi királyságtól materiális jellegű jutalmakat vártak. Az aszketikus gondolkodású keresztények később éppen emiatt fordultak el a millenarizmustól, amit a testi judaizmus egyértelmű maradványaként értékelték. Szent Ágoston szerint a Jelenések könyvében megjelenő ezeréves periódus sokkal inkább a történelem utolsó korszakában megvalósuló tökéletességet hordozza magában, mintsem az egyszerű testi örömeket. Véleménye szerint az ezer évet szimbólumnak kell tekintenünk, nem konkrét időintervallumnak. Élesen elítélte, s eretneknek kiáltotta ki a nézeteket, melyek szerint a krisztusi királyság testi örömeket hozna a hívek számára.

A 11. század közepétől egyre több millenarista értekezés látott napvilágot. Az eszme fejlődésével mind határozottabban jelent meg az elképzelés, hogy a földi krisztusi királyság határozott ideig fog tartani a gonosz végső nagy támadása és a világ végének beköszönte előtt. A középkori próféciák nagyrészt Pszeudo-Methodiosz és a Tiburtiumi Sibylla jóslataira vezethetők vissza, s azokat sok esetben propagandaszerűen próbálták meg aktualizálni. Központjukban szinte kivétel nélkül a hős, nagyszerű király állt, aki elsöprő győzelmet arat ellenségén, egyesíti a

187 LERNER, *i.m.*, 327.

188 LERNER, *i.m.*, 328.

189 ÓZE, *i.m.*, 190.

keresztényeket, s még az Antikrisztus megjelenése előtt keletre utazik, hogy saját hatalmának dicsőségét hirdesse. A jövő királyát rendszerint valamelyik korabeli uralkodóval azonosították, vagy születését az igen közeli jövőre datálták. A jóslatok állandó fordulata szerint egyensúlyt és békét hoz a pusztuló világba, viszont arról sohasem esik szó, hogy ennek következtében bármiféle változás következne be a fennálló társadalmi rendben.¹⁹⁰ Az első propagandaszerű prófécia Benzo, Alba püspökének a tollából született, központi alakja IV. Henrik német-római császár. A szöveg elveszettnek hitt Sibylla jóslatokra hivatkozik, mely szerint a császárnak sikerül egész Itáliát a hatalma alá vonnia, Konstantinápolyban megkoronázzák, majd a Szentföldre utazik, s miután azt felszabadította, érdemei elismeréseképpen Jeruzsálemben is koronát helyeznek a fejére.

A millenarizmus legfőbb jellemzője az azonnaliság, a hit abban, hogy a világ vége belátható időn belül bekövetkezik, s az eddigi világrendet egy igazságosabb, jobb fogja felváltani.¹⁹¹ A millenarizmus akkor jelenik meg, s lesz igazán népszerű, amikor az egyetlen menekülő útvonalat csupán az isteni erő által kialakított jobb világba vetett remény jelenti, amikor az emberi erő már kevésnek bizonyul. Nincsen olyan apokaliptikus forrás, mely az összes millenarista mozgalom alapjaként szolgálna, mégis könnyen találhatunk minden vízióban olyan elemeket, amelyek újra és újra felbukkannak. Állandó visszatérő motívumként jelenik meg többek között az utolsó nagy harc, melyben a gonosz egyesíti erejét, végül azonban elveszíti a döntő ütközetet, s a globális katasztrófát a világ tökéletes arany korszaka követi, melyben helyreáll a kezdeti paradicsomi rend.

Nem sokkal a második Templom lerombolása után született Ezsdrás negyedik könyve és az Apokalipszis, melyek kivétel nélkül fontos szerepet játszanak a kiliazmus későbbi történetében. A dánieli jóslatokban szereplő negyedik birodalom szerepét ekkor már az Imperium Romanum tölti be, Róma rendszerint Babilón képében jelenik meg, melynek bukása elengedhetetlen a milleniumi idők beköszöntéhez. A birodalom vezetőjét, a római császárt, a keresztények és a zsidók üldözőjét egyre gyakrabban ábrázolják Antikrisztusként, s ez legfőképpen Néró idejében volt így. A változást Nagy Konstantin uralkodása hozta meg, s az általa kiadott milánói edictum, mely az evangélium győzelmét jelentette az évszázadok óta a keresztényeket üldöző római császárság felett.¹⁹² Ez a változás természetesen megjelent a millenarista várakozásokban is.

Ha tüzetesebben megvizsgáljuk a Konstantin előtti korszakot, szemünkbe tűnik, hogy a zsidó és keresztény várakozások igen hamar nyomot hagytak a Római Birodalomban is. A gondolatvilág egyik legtökéletesebb példáját Vergilius negyedik eklogájában találjuk meg.

“Újraszületve az évszázadok roppant sora tárul./ Eljön a Szűz ismét, már jön Sátornus uralma,/

¹⁹⁰ LERNER, *i.m.*, 333.

¹⁹¹ Ted DANIELS, *Millenialism, An International Bibliography*, New York & London, Garland Publishing Inc, 1992, XV.

¹⁹² Roland HAASE, *Das Problem des Chiliasmus und der Dreißigjährige Krieg*, Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde einer hohen Philosophischen Fakultät der Universität Leipzig, Leipzig, Gebr.Gerhardt, 1933, 30.

*Már a magasságból küld új ivadékat a mennybolt./ Óvd csak e most születő csecsemőt, Lúció, ki majdan/ Véget vetve a vaskornak, hoz a földre aranykort*¹⁹³

A középkor során Vergiliusra sok esetben “pogány szentként” tekintettek, aki költeményében Jézus eljövételét jósolta meg. Vergilius a saját korában igen népszerű keleti eredetű misztikus, millenarista reményekből merített, melyek összekapcsolódva a Sybilla jóslatokkal mind a római politikai, mind pedig az irodalmi körök kedvelt témája voltak.¹⁹⁴ Később azonban -Nagy Konstantin rendeletének köszönhetően- a Római Birodalom megítélése alapvetően megváltozott. Míg az üldözött keresztények szemében rendszerint az Antikrisztus birodalmaként jelent meg, az ediktum kiadása után Konstantin lett a kereszténység megmentője, s Róma már nem Babilonként, hanem a legszentebb városként jelent meg. Ennek a folyamatnak köszönhetően a millenarista váradalmak egy időre háttérbe szorultak, hisz a keresztényeknek sikerült elérniük, amiről előtte csupán álmodni mertek. Az üldözöből egy csapásra a kereszténység legfőbb védelmezője lett, s az új helyzet magával hozta a magyarázatot, mely szerint Isten királysága már Krisztussal megkezdődött a földön, s valójában azonos az egyház földi hatalmával.

A korai középkori exegeták szinte mindannyian antimillenaristák voltak, nem állították, hogy az utolsó időszak megkönnyebbülést hozna az emberiség számára, sokkal inkább a béke, a nyugalom szavakkal jellemezték a korszakot. A 12. század azonban fordulatot hozott, ekkor élték virágkorukat a messianisztikus vezetőkről szóló próféciaik, s egyre szélesebb körben terjedt a nézet, mely szerint az utolsó ítélet előtti időszakot egyfajta földi paradicsom előzi meg. 1100 körül született a *Glossa ordinaria* című könyv.¹⁹⁵ A kötet leginkább a monostorokban lett népszerű, s megjelent benne az elképzelés, hogy az idők vége előtt, az Antikrisztus halála után feltámadnak a szentek, s ez a köztes idő egy rövid arany-kort hoz földön, mikor virágzik majd az egyház és a hit.

1239 körül, a tatár invázió idején látott napvilágot a “libanoni cédrus” próféciaja.¹⁹⁶ Az angyali üzenet szerint, mely mise közben hullott egy szerzetes ölébe, “*Libanon magas cédrusa hamarosan elpusztul*”. A jóslat szerint egy keletről jövő hatalmas támadás az egész egyház balsorsát hozza magával, emellett azonban megtörténik annak teljes megtisztulása is. A közeljövőben hatalmas, véres háborúkat vívnak, megváltoznak a törvények, a régiek helyébe új uralkodók lépnek, s végül egy Isten és egy uralkodó alatt egyesül az új világ. Ez a prófécia kisebb-nagyobb változtatásokkal szinte egészen a 17. századig élt a nyugati hagyományrendszerben. A keletről érkező inváziókat szinte minden esetben apokaliptikus víziókkal kapcsolták össze, s ez nem volt másképpen a török hódítás idején sem.

193 Publius VERGILIUS Maro, Negyedik ecloga, in: Vergilius összes művei, fordította LAKATOS István, <http://mek.niif.hu/06500/06540/06540.htm>

194 HAASE, *Das Problem des Chiliasmus, i.m.*, 33.

195 LERNER, *i.m.*, 345.

196 LERNER, *i.m.*, 339.

Sok esetben nem könnyű a különböző értekezésekben elkülöníteni az utolsó idők eseményeinek pontos sorrendjét. Legtöbbször nem egyértelmű, a szerzők vajon Krisztus spirituális vagy fizikai eljövételét várják, mindez megelőzi-e az utolsó ítéletet, illetve ténylegesen a földön valósul-e meg a mennyei királyság, vagy a Jelenések könyvének ezt a részletét csupán szimbolikusan kell tekinteni.

A millenarizmuson belül három fő irányzatot lehet elkülöníteni. Ezek az elnevezések azonban bizonyos szempontból igen tökéletlenek, mert legfőképpen Krisztus visszatérésének idejére koncentrálnak.¹⁹⁷ A premillenaristák hisznek abban, hogy bizonyos csalhatatlan jelek¹⁹⁸ előzik meg Krisztus visszatérését, amikor Krisztus néhány kiválasztottal együtt uralkodik majd a földön ezer esztendeig. A posztmillenaristák vélekedése szerint Krisztus királysága már a tanításán keresztül megvalósult, s a millenium nem egy teljesen új korszak beköszöntét jelenti, hanem a kereszténység elterjedését a földön, mely tanításának lényegénél fogva magával hozza a békét, s megtalálja a válaszokat az égető szociális és gazdasági kérdésekre. Úgy gondolják, a parúzia csak a millenium után következik be. A harmadik csoportot az amillenaristák alkotják, akik úgy tartják, a Jelenések könyvének huszadik fejezetében megjelenő milleniumot csupán szimbolikusan kell értelmezni, nem egy jövőbeli eseményre utal, hanem a hívők folyamatos spirituális hatalmára.

Reneszánsz millenarizmus

A reneszánsz a különböző hagyományok sokszínű keveredését hozta magával, melyben kiemelkedő szerepet játszott az újonnan felfedezett platonizmus a maga misztikus tudásával együtt. A 14. században terjedtek el az angyali pápáról szóló jóslatok, melyek Bizáncból eredeztethetőek, s az úgynevezett "Bölcs Leó proféciai" közé tartoznak.¹⁹⁹ Az angyali pápák alakja egészen a 16. századik meghatározó szerepet töltött be. A 14. század közepén rendszerint összeillesztették a tizenöt Antikrisztusról szóló jóslatot a tizenöt angyali pápáról szóló jóslattal, s így a kötet egészében pozitív végkicsengésű lett, azt szimbolizálva, hogy az emberiség idejének vége pozitív módon is bekövetkezhet.

A 15. századi Firenze meghatározó alakja volt Girolamo Savonarola, akinek Isten haragjáról szóló prédikációi szinte vallási pánikot indítottak el. A domonkos rendi szerzetes 1482-ben érkezett Firenzébe, ahol két éven belül a morális aszkézistól a részleteiben kidolgozott millenarista nézetig jutott el, melynek alapját teljes egészében bibliai szövegek képezték.²⁰⁰ Prédikációinak gyökereit

197 *The Meaning of the Millennium*, ed.: Robert G. CLOUSE, Illinois, InterVarsity Press, 1977, 7.

198 Háborúk, járványok, természeti katasztrófák, az Antikrisztus megjelenése.

199 Marjorie REEVES, *Patter and Purpose in History in the Later Medieval and Renaissance Periods*, in: *Apocalypse Theory and the Ends of the World*, ed: M. BULL, Oxford, 1995, 96.

200 David S. KATZ, POPKIN, *i.m.*, 1999, 12.

Joachim nézetei között kell keresnünk. Savonarola, a fiorei apáthoz hasonlóan a félelem-keltés mellett igen nagy hangsúlyt fektetett a reményre, mely szerint Isten mind spirituális, mind morális értelemben megújítja majd a világot, s ebben Firenzének meghatározó szerepe lesz.²⁰¹ Elképzelései szerint Firenze lesz a Jelenések könyvében leírt Új Jeruzsálem.

A 15. század végén úgy tűnt, Savonarola millenarista próféciai beteljesülnek, hisz a pestis megállíthatatlanul terjedt, társadalmi hovatartozástól függetlenül szedte áldozatait, s mindeközben Franciaországban VIII. Károly itáliai hódító hadjáratára készülődött. Többen hitték -köztük maga a francia király is-, hogy ő a második Nagy Károly, aki beteljesíti a próféciaikat, s elhozza a világnak a régóta várt békét. Savonarola azonban Károlyt sokkal inkább Cyrus szerepében látta, aki Isten ostoraként bünteti meg a tévelygő Firenzét, s a franciák Itália elleni támadását az Apokalipszis biztos jelének tekintette. A város végül nagyobb pusztítás nélkül élte át a francia seregek áthaladását, s ez arra ösztönözte a prédikátort, hogy még jobban felnagyítsa saját és a város apokaliptikus szerepét.²⁰²

Savonarola igen nagy hatással volt Sandro Botticellire. Reeves elmélete szerint kétség kívül a firenzei domonkos szerzetes prédikációjának hatása jelenik meg Botticelli 1500-1501 között készült festményében, a *Misztikus Krisztus születésében*, mely Krisztus milleniumi királyságának idejét ábrázolja.²⁰³ A kép görög nyelvű felirata szerint a festmény a Jelenések könyvének 11. fejezetében leírt második jaj idején készült, mikor a gonosz újra hatalomra jutott, később azonban egy angyal a Sátánt megkötozi, s a föld mélyére temeti. Botticelli hitte, hogy olyan megpróbáltatások idejében él, melyek a Szentírás szerint Krisztus második eljövételét előzik meg. A jászol tetején, mely egyben a sziklasír is, a hit, a remény és a szeretet színeibe öltözött angyalok járnak táncot, kezükben olajfa-ágat tartva, míg a kép alján szintén három angyal látható, akik három, éppen akkor feltámadt embert ölelnek át. A kép egyszerre utal Krisztus születésére és feltámadására. A festmény tetején tizenkét angyal táncol összeölelkezve, mindegyikük egy-egy szalagot tart kezében, melyek nagy részén még jól kivehető a latin, néhány esetben pedig az olasz nyelvű felirat. Ezek szinte egy az egyben megfeleltethetőek Savonarola 1495-ben megjelent *Compendio di revelatione* című művében felsorolt tizenkét "privilegiumnak", melyeket Szűz Máriához kapcsol.²⁰⁴

A 16. század küszöbén széles körben elterjedt a hit, hogy az Antikrisztus 1500 évvel Krisztus után születik meg, s mivel Krisztus tökéletes ellenképe lesz, ezért születése után harminc évvel, 1530-ban lép a nyilvánosság elé, hogy minél szélesebb körben terjessze téves tanait. Savonarola

201 BARNES, *Images of Hope and Despair; i.m.*, 145.

202 Marjorie REEVES, *The Prophetic Sense of History in Medieval and Renaissance Europe*, Alersshot, Ashgate Variorum, 1999, 62.

203 REEVES, *i.m.*, 1999, 63.

204 Rab HATFIELD, *Botticelli's Mystic Nativity, Savonarola and the Millenium*, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, The Warburg Institute, 1995, 94.

1491-es őszi prédikációjában visszautasította, hogy az Antikrisztus konkrétan 1500-ban születne meg, kerülte a pontos dátum megnevezését, azonban ez a feltételezés az alapja Dürer 1498-ban készült Apokalipszis-sorozatának és Signorelli orvietói katedrálisban található freskójának is.²⁰⁵ Savonarola mindvégig kitartott nézete mellett, hogy az Antikrisztus Jeruzsálemben lát napvilágot, s a város megújításában meghatározó szerepe lesz az újonnan megtért törököknek, ám nyilvánosan soha nem beszélt a Sátán megkötözéséről, s Krisztus ezer éves földi királyságáról.

Mindeközben Spanyolországban is erőteljesen hatott a millenarizmus. A 15. század végi spanyol társadalmat, az 1492-es év generációját két igen fontos esemény tartotta lázban. Végre sikerült a spanyol seregeknek befejezniük a *reconquistát*, s meghódították a mórok utolsó nyugat-európai védőbástyáját, Granadát is, emellett ekkor indult első indiai útjára Kolumbusz Kristóf hajója. 1492-t sokan a csoda évének tartották. Erőteljesen élt a hit, hogy a spanyolok Isten kiválasztottai, akik fontos szerepet kaptak az isteni terv beteljesülésében. Granada elfoglalását, a mórok elűzését megtisztulásnak tekintették, s Kolumbusz útja lehetőséget nyújtott, hogy ezt a hódítást más kontinensre is kiterjesszék, ahová magukkal vitték keresztény hitüket is. A korszakot erős vallási és emocionális hatások jellemezték, emiatt egyáltalán nem meglepő a millenarizmus megjelenése és virágzása.²⁰⁶ Kolumbusz maga is erőteljesen hitte saját, Istentől rendelt szerepét és az utazások apokaliptikus jelentőségét. Amikor harmadik útjáról visszatért úgy nyilatkozott, hogy megtalálta az új világot, melyről a Jelenések könyve is beszél.²⁰⁷ Ekkor kezdett el egy próféciákat tartalmazó könyvön dolgozni, mellyel saját történelmi szerepét akarta bemutatni. A könyvből azonban csak töredékek maradtak fent, melyek nagyrészt a Szentírásból vett részleteket, korabeli spanyol verseket, s néhány levélrészletet tartalmaznak Kolumbusztól és egy kartauz szerzetes barátjától, Gaspar Gorriciótól.

16. századi próféciák és a reformáció

A 15. század végén született Philippus Aureolus Theophrastus Bombastus von Hohenheim, német alkémikus, misztikus filozófus, aki Paracelsus-ként vált igazán ismertté. Állítása szerint a világegyetem kulcsát a kémiában kell keresnünk. Az univerzum, a makrokozmosz egy hatalmas kémiai laboratórium, melyet maga a Teremtő hozott létre, s a káosz rendezetlenségéből szűrte le a rendet, tisztaságot, így hozta létre világunkat.²⁰⁸ Ahogyan a világ létrejöttében meghatározó szerepet

205 HATFIELD, *i.m.*, 99.

206 David S. KATZ, POPKIN, *i.m.*, 1999, 17.

207 David S. KATZ, POPKIN, *i.m.*, 1999, 19.

208 David S. KATZ, POPKIN, *i.m.*, 1999, 30.

játszott a kémia, nem lesz ez másképpen a végén sem. Paracelsus a Malakiás 4,5²⁰⁹ alapján vallotta, hogy az utolsó időkben Illés visszatér a földre, s magával hozza a világ végét, mely valójában a teremtés visszafordítása lesz. Érvelése szerint a millenium a tudománnyal áll szoros kapcsolatban, s így a világ végét egy alkímiai millenium előzi meg. Egyedül az ember képes megérteni az univerzum működését, így tudja megismételni a teremtés folyamatát, beteljesítve az utolsó nap prófeciáját.²¹⁰

Paracelsus követői egyöntetűen vallották, hogy Isten két könyvet adott az emberiség kezébe, melyek közül az egyik a természet könyve, a másik pedig a Biblia. Ádám és Éva bűne miatt azonban az emberiség elveszítette képességét, hogy a természetten keresztül megismerhesse Istent, így a világ tökéletes megértéséhez szüksége van az Írás útmutatására is.²¹¹ A paracelziánusok axiómának tekintették a makro- és a mikrokozmosz-megfeleltethetőségét. A legnagyobb hangsúlyt a természet minél alaposabb megfigyelésére fektették, jól ismerték a csillagok útját, a bolygók periódusait, az állatok, növények, ásványi anyagok jellegzetességeit, s ezek az ismeretek hozzásegítették őket az ember, vagyis a mikrokozmosz minél tökéletesebb megértéséhez is.

Paracelsus könyvei halála után széles körben elérhetővé váltak, nézetei egyre népszerűbbek lettek. Szemlélete a későbbiekben igen nagy hatással volt mind Johann Heinrich Alsted enciklopédiájára, mind pedig Amos Comenius pánszófiájára. Mindannyian azt vallották, a tökéletes tudás a Szentírás, az ókori tradíció és a természet alapos tanulmányozásának együtteséből ismerhető csak meg.²¹² Alsted enciklopédizmusa elválaszthatatlan kapcsolatban állt millenarizmusával, hitte, hogy a hosszas rendszerező munka eredményeképpen végül 1630-ban megjelent eklektikusan harmonizáló alkotása, a harmincöt könyvből álló *Encyclopaedia, Septem Tomis Distincta* az ezeréves királysághoz vezető út egyik legfontosabb mérföldkövét jelenti. A különböző tudományágakat és metódusokat egységbe rendezve próbálta meg korának összes fellelhető tudását egy kötetbe összegyűjteni, s a tudományoknak nem volt olyan fejezete, amelyet ebből az összefoglalásból ki tudott volna zárni. Enciklopédiájában a teológia, a történelem- és a természettudományok mellett szinte egyenrangú alkotóelemként jelent meg többek között a kabbala, a hermetika és az alkímia is.

A 16. század küszöbén, mikor ismét fellángolt a nézet, hogy a világ idejének végéhez ért, a középkori apokaliptika újraéledését figyelhetjük meg. Újra hatott az elképzelés, mely szerint minél

209 Malakiás 4, 5: „Ímé, én elküldöm néktek Illyést, a prófétát, mielőtt eljön az Úrnak nagy és félelmetes napja.”

210 David S. KATZ, POPKIN, *i.m.*, 1999, 31.

211 Allen G. DEBUS, Robert P. MULTHAUF, *Alchemy and Chemistry in the Seventeenth Century*, Clark Library Seminar, March 12. 1966, Los Angeles, University of California, 1966, 8.

212 Charles WEBSTER, *From Paracelsus to Newton, Magic and the Making of Modern Science*, Cambridge, Cambridge University Press, 1982, 15.

idősebb a világ, annál züllöttebb és bűnösebb az emberiség.²¹³ Az aggkorba jutott föld képét előszeretettel alkalmazták az antik sztoikusok, később pedig az egyházatyák is, majd az 1500-as években a protestáns gondolkodók között vált újra időszerűvé a gondolat. A korabeli események fényében úgy tűnt, a helyzet ennél rosszabb már nem lehet. Az új világ felfedezése mellett egyre fenyegetőbbé vált a török invázió, Konstantinápoly elfoglalása egész Európát megrettentette. Az Oszmán Birodalmat az utolsó monarchiák egyikének tartották, és sok esetben a dánieli álomban megjelenő legkisebb szarvval azonosították.²¹⁴ Vitathatatlan előjelként tűnt fel évről évre a pápaság és a klerikusok züllöttségének a kérdése.

A millenarizmus újkori sikertörténetében a legfontosabb lépést kétségkívül a reformáció elterjedése jelentette, mely magával hozta a régóta várt vallási megújulást. Dániel próféta könyve egyre népszerűbb lett, s a benne szereplő jóslatokról újabb és újabb interpretációk láttak napvilágot. Úgy érezték, elérkezett az idő, amikor a jóslatok igazsága beteljesedik, ahogyan azt a Dániel 12, 4-ben olvashatjuk: *Te pedig, Dániel, zárd be e beszédeket, és pecsételd be a könyvet a végső időig: tudakozzák majd sokan, és nagyobbá lesz a tudás.*

Egymás után jelentek meg az utolsó nagy uralkodóról és az angyali pápáról szóló jóslatok, akiktől a hívek egyértelműen a világi rend megreformálását, átalakítását, igazságosabbá tételét várták. Ezek a jövendölések magukban hordozták az igényt a korabeli politikai és vallási káosz megszüntetésére.

Az újkor kezdetén szinte kézzel fogható volt a félelem a pusztulástól és az utolsó ítélettől, minden percben az Antikrisztus születését várták. Fiorei Joachim személyéhez köthető az újfajta Antikrisztus-szemlélet megjelenése. A 12. század végén Joachimnak köszönhetően a különböző próféciákban, leírásokban olvasható jóslatok egyre konkrétabb jelleget öltöttek, s a végső ellenség legendaszerű alakja helyett fokozatosan körvonalazódott egy meghatározott ellenség alakja, aki -különösképpen az investitúra harc után- a politikai érdekeknek megfelelően a pápa vagy egy világi uralkodó volt.²¹⁵ Martin Luther elutasította a legtöbb korabeli apokaliptikus tradíciót, nem hitt sem az angyali pápa, sem az utolsó uralkodó eljövételében, nézete mégis változást hozott a korabeli Antikrisztus-szemléletben. Luther már nem csupán magát a pápát azonosította az Antikrisztussal,

213 Robin BARNES, *Der herabstürzende Himmel, Kosmos und Apokalypse unter Luthers Erben um 1600 = Jahrhundertwenden, Endzeit und Zukunftsvorstellungen vom 15. bis zum 20. Jahrhundert*, hrsg. von Manfred JAKUBOWSKI-TIESSSEN, Hartmut LEHMANN, Johannes SCHILLING, Reinhart STAATS, Göttingen, Vandenhoeck&Ruprecht, 1999.

214 Dániel 7, 7 Ezek után látám éjszakai látásokban, és ímé, negyedik állat, rettenetes és iszonyú és rendkívül erős; nagy vasfogai valának, falt és zúzott és a maradékot lábaival összetaposta, és ez különbözék mindazoktól az állatoktól, amelyek előtte valának, és tíz szarva vala néki.

8 Mialatt a szarvakat szemlélém, ímé, másik kicsiny szarv növekedék ki azok között, és három az előbbi szarvak közül kiszakasztaték ő előtte, és ímé, emberszemekhez hasonló szemek valának ebben a szarvban, és nagyokat szóló száj.

215 RUSCONI, *i.m.*, 1999, 318.

hanem annak intézményét, az egész pápaságot.²¹⁶ Kezdetben nem tulajdonított különösebb jelentőséget a Jelenések könyvének, azonban ahogyan Európa helyzete egyre kilátástalanabbnak, s a török veszély egyre fenyegetőbbnek tűnt, úgy vált Luther számára is a prófétai éleslátás elengedhetetlen forrásává János apostol utolsó könyve.

Hiába ítélte el Luther a világ végére vonatkozó precíz számításokat, az 1500-as évek közepén ismételten több olyan számítás is napvilágot látott, melyben Krisztus második eljövételének időpontját próbálták pontosan meghatározni. Michael Stifel 1533. október 19-én reggel 8 órára jósolta meg a világ végét.²¹⁷ 1530-ban jelent meg Melchior Hoffman értekezése, melyben azt állította, hogy ő a földre visszatért Illés, a Jelenések könyvében²¹⁸ megjósolt két tanú egyike. Stiefelhez hasonlóan ő is 1533-ra várta Jézus visszatérését, s az új idők spirituális Jeruzsálemének Strasbourgot tartotta.²¹⁹ Hoffman szemléletében meghatározó szerepet játszott Martin Borrhaus Cellariusnak, a baseli egyetem ismert professzorának 1527-ben megjelent munkája, a *De Operibus Dei*. Cellarius könyvében összefoglalta a Szentírás próféciait, s úgy vélekedett, a hamarosan bekövetkező pusztulást a földön teljes megújulás követi majd.

Nagy hatása volt a ferences rendi Johann Hilten²²⁰ jóslatainak. A szerzetes 1500 körül halt meg, próféciai, melyek nagy változásokat jövendöltek az 1600-as évszázadfordulóra, több mint harminc év múlva lettek igazán népszerűek, rendszeresen hivatkozott rájuk többek között David Herlitz is *prognosticonjaiban*.²²¹ Egyik leghíresebb jóslatát, melyben az egyház megtisztulását 1516-ra jósolta, természetesen Luther működésével kapcsolták össze. Próféciai között emellett bőven találunk utalást a török hatalom terjeszkedésére is, mely jóslata szerint a törökök hamarosan egész Európát bekebelezik. Az oszmán birodalom uralmának 1600-ban, de legkésőbb 1606-ban véget vet Krisztus második eljövetele.²²² *“Denn das er [sc. der Jüngste Tag] nicht weyt sey / hat ein frommer Man Johan Hiltenius der vor 60. Jahren zu Eysenach inn Düringen gelebet / geweyset / welcher denn dazumal viel dings zuvor gesagt / das also ergangen / und sonderlich hat er geschrieben / das im jar 1516. ein anfang sein würdt der Emendation in der Christlichen Kirchen etc. unnd geben solchs / das der Türck bald inn gantz Europa wüten werde [...]”*²²³

216 BARNES, *Images of Hope and Despair*, i.m., 1999, 152.

217 BARNES, *Images of Hope and Despair*, i.m., 1999, 153.

218 Jelenések könyve 11,3

219 BARNES, *Images of Hope and Despair*, i.m., 1999, 149.

220 Johann Herwick aus Ilten bei Hannover

221 Thomas KAUFMANN, *1600 - Deutungen der Jahrhundertwende im deutschen Luthertum = Jahrhundertwenden, Endzeit und Zukunftsvorstellungen vom 15. bis zum 20. Jahrhundert*, hrsg. von Manfred JAJUBOWSKI-TIESSSEN, Hartmut LEHMANN, Johannes SCHILLING, Reinhart STAATS, Göttingen, Vandenhoeck&Ruprecht, 1999, 99.

222 Nicolette MOUT, *Chiliastic Prophecy and Revolt in the Habsburg Monarchy during seventeenth century = Prophecy and Eschatology*, ed. Michael WILKS, The ecclesiastical History Society, Blackwell Publishers, 1994, 96.

223 Jobus FINCELIUS, *Wunderzeychen, Wahrhaftige beschreibung unnd gründlich verzeychnuß schrecklicher Wunderzeychen und Geschichten / di von dem Jahr an M. D. XVII. biß auf yetziges Jar M.D.IVI. geschehen*, Nürnberg, 1556, VD16 F1104, lsd még: KAUFMANN, *1600*, i.m., 1999, 99.

A 16. század elején az újonnan létrejött protestáns egyházak még elítélték a millenarizmust. Az evangélikusok ezt 1530-ban az Augsburgi hitvallásban tették meg, az anglikán egyház az 1552-ben kiadott negyvenkét hittétel között, míg a reformátusok a *Második helvét hitvallás*ban 1566-ban. Azonban ahogy közeledett a századforduló, ez a nézet fokozatosan átalakult. Az *Egyességi irat* 1577-ben már meg sem említi az eretnokségek között a millenarizmust, a 17. század során pedig egyre több elismert protestáns teológus foglalkozott az előttük álló ezeréves királyság lehetséges kezdeti időpontjának meghatározásával.²²⁴

A 16. század közepén megvalósult német területen a millenarizmus radikális formája. A mozgalom tetőzése az 1534 és 1535 közötti, híres münsteri anabaptista felkelés volt. A felkelés vezetői, Jan Matthijs, Bernhard Rothmann, Bernard Knipperdolling és Jan van Leiden azt hirdették, hogy Münsterben megvalósult Krisztus földi királysága. Az “isteni eredetű mozgalomnak” ellenálló polgárokat kiátkozták, a többieket javaik megosztására kötelezték, s végül Jan van Leiden Münster, az Új Jeruzsálem királyává koronáztatta magát.²²⁵ A terrorisztikus királyságnak 1535 júniusában szakadt vége, amikor a környező fejedelemségeknek sikerült megtörniük van Leiden hatalmát.

Mind Michael Stifel példája, mind a münsteri királyság botránya arra sarkallta Luthert, hogy tartózkodjon a konkrét dátumok megjelölésétől. 1541-ben jelentette meg kronológiai művét, a *Supputatio annorum mundi*-t, melyben számításai szinte teljesen megegyeztek Carion krónikájával.²²⁶ Igaz, Luther pontos dátumot nem jelölt meg kronológiájában, viszont kortársaival együtt vallotta, hogy a világ ideje a végéhez érkezett. 1530 után született művei, melyekben egyre többet foglalkozik a világ végezetével, halála után lettek igazán népszerűek. A török inváziót, mely 1520 után mind inkább elkerülhetetlennek tűnt, az istentelen világ méltó büntetésének gondolta. A század közepétől a prófétai találgatásoknak már nem lehetett gátat szabni.

1544-ben jelent meg az idősebb Andreas Osiander értekezése, *Coniecturae de ultimis temporibus, ac de fine mundi, ex sacris literis* címmel, melyben a korabeli szemléletben uralkodó kettősséget próbálta meg összeegyeztetni. Véleménye szerint ugyan nem számítható ki pontosan a világ utolsó napjának ideje, Isten mégis azt rendelte, hogy a hívek folyamatosan kutassák az események rendjét és idejét, s ebben nyújt nekik segítséget a Szentírás és maga a természet. Egyre népszerűbb lett a Libanoni cédrus próféciája, s az utolsó uralkodó alakja szinte teljesen összeforrt a protestáns hit legfőbb támogatójával. Luther személyének sokan isteni eredetet tulajdonítottak, negatív jóslatai azt a hitet támasztották alá, hogy ő a világ utolsó nagy prófétája, a földre visszatért Illés, kinek legfőbb feladata Krisztus második visszatérésének előkészítése.²²⁷ Igazán nagy hatása

224 Howard HOTSON, *Paradise postponed, Johann Heinrich Alsted and the Birth of Calvinist Millenarianism*, Dordrecht, Boston, London, Kluwer Academic Publishers, 2000.

225 BARNES, *Images of Hope and Despair, i.m.*, 1999, 150.

226 BARNES, *Images of Hope and Despair, i.m.*, 1999, 153.

227 BARNES, *Images of Hope and Despair, i.m.*, 1999, 156.

Basilius Faber 1565-ben megjelent *Allerlei christliche, nötige und nützliche Unterrichtungen von den letzten Händeln der Welt* című munkájának volt.

Csillagokba rejtett üzenet

Melanchton és tanítványai számára a Szentírás értelmezése szorosan összefonódott a természet és a történelem eseményeinek vizsgálatával. A 16. század során igen népszerűek lettek a kronológiák. Melanchton érdeklődéssel fordult az asztrológia felé - amelyet korábban Luther egyértelműen elutasított -, és az égi események megfigyelése fokozatosan a protestáns apokaliptika egyik támpillére lett. A wittenbergi oktatás erősen prófétikus hitű protestáns tudósok nemzedékét nevelte ki, akik emellett humanisztikus érdeklődéssel figyelték a természet jeleit.²²⁸ A 17. század elején már egyre több lutheránus hivatkozott értekezéseiben a Biblia mellett legfőbb forrásként a természet könyvére is, kiváltképpen az égi megfigyelésekre. Nézeteik szerint ezek a jelek magukban hordozzák az igazságot és tökéletesen alátámasztják a Szentírás prófeciáit.²²⁹

Az 1555-ös augsburgi vallásbéke csupán a felszínen teremtette meg az egyetértést, valójában ettől kezdve egyre nagyobb számban jelentek meg a különféle apokaliptikus jóslatok, prédikációk. A sokasodó különös jeleket Isten egyértelmű üzeneteiként értelmezték. 1572-ben új csillag jelent meg az égbolton, amire a korabeli asztrológiai ismeretek szerint nem volt példa a betlehemi csillag feltűnése óta, s éles ellentétben állt az arisztotelianus világméretű alapuló csillagászzal, mely szerint az állócsillagok szférája változatlan. Az új csillag értelmezésével kapcsolatban több érvelési mód jelent meg.²³⁰ Voltak, akik az új csillagokat a Holdon túlra, az állócsillagok szférájába helyezték, néhányan azonban továbbra is kitartottak Arisztotelész elmélete mellett, mely szerint az új csillag a Hold alatti szférában jelent meg, s így speciális légköri jelenségként magyarázták. Többen Isten hatalmának megnyilvánulásaként értelmezték az állócsillagok között feltűnő szupernóvát, néhány tudós pedig a jelenséget azzal magyarázta, hogy a bolygók által kibocsátott fény koncentrációja az égbolt egy adott pontjára tükröződik vissza. 1577-ben újabb jelentőségteljes esemény történt: az égbolton fénylő üstökös ragyogott fel, 1603-ban pedig a két legfőbb bolygó, a Jupiter és a Szaturnusz különleges együttállása következett be, melyre csak nyolcszáz évente van

Illés helyreállító szerepét az 1 Kir. 18, 21-ben ismerhetjük meg, majd Jézus a Máté 17, 10-13-ban megerősíti ezt: Máté 17, 10 És megkérdezték őt az ő tanítványai, mondván: Miért mondják tehát az írástudók, hogy előbb Illésnek kell eljőnie?

11 Jézus pedig felelván, monda nékik: Illés bizony eljő előbb, és mindent helyreállít;

12 De mondom néktek, hogy Illés immár eljött, és nem ismerék meg őt, hanem azt mivelék vele, amit akarának.

Ezenképpen az ember Fiának is szenvednie kell majd ő tőlük.

228 BARNES, *Der herabstürzende Himmel, i.m., 1999,*

229 BARNES, *Images of Hope and Despair, i.m., 1999, 156.*

230 FARKAS Gábor Farkas, *Régi könyvek, új csillagok*, doktori disszertáció, Budapest, 2010, 27.

példa.²³¹ Számításaik szerint hasonló volt a bolygók állása a teremtés, vagy az özönvíz idején is, így biztosak voltak benne, hogy az előbbiekhöz hasonló, a világ történetének meghatározó eseményéhez értek. Johann Heinrich Alsted az 1624-ben napvilágott látott *Thesaurus Chronologiae*-ben az alábbi módon foglalta össze a világtörténelem nagy együttállásainak sorozatát:

1. *Prima conjunctio post creationem mundi accidit eo tempore, quo omnia fuerunt heroica.*
2. *Secunda conjunctio accidit eo tempore, quo homines primi mundi susque deque habuerunt conciones Noachi, qui coepit concionari anno M. 1536, annis 120 ante diluuium.*
3. *Tertia conjunctio accidit tempore pressurae sive servitus Ægyptiacæ, a qua liberati fuerunt Israëlitæ 69 annis post.*
4. *Quarta conjunctio accidit 17 annis ante Romam conditam, cum Saturnus & Jupiter convenissent in trigono igneo.*
5. *Quinta conjunctio magna Saturni & Jovis in principio Leonis contigit anno Chr. 26.*
6. *Anno Christi 800 rursus cæpit igneus trigonus, & sexta conjunctio accidit anno 826, quo tempore Pontifices abuti cæperunt donatione Pipini & Caroli Magni.*

Trigonus ugnerus rursus cæpit anno Chr. 1600, ita ut anno 1603 contigerit magna conjunctio Saturni & Jovis, numero septima, in igneo signo Sagittarii.”²³²

Az újkori asztrológiai próféciákban a ptolemaioszi rendszer alapján a két legfőbb bolygó, a Jupiter és a Szaturnusz egymáshoz viszonyított elhelyezkedése játszotta a főszerepet. Míg a Szaturnusz keringési ideje harminc év, a Jupiternek tizenkét évre van szüksége, hogy megkerülje a Napot. A két bolygó húsz évente találkozik egymással, azonban kétszáz évnek kell eltelnie, míg az asztrológiai jegyek által alkotott egyik hármastól a másikba lépnek át²³³, s legalább nyolcszáz év szükséges, hogy egy teljes nagy kört tegyenek meg, s visszajussanak a kiindulási pontba. A nyolcszáz évente bekövetkező különleges konstellációt, a conjunctione magna-t az évszázadok során mindig különleges figyelem övezte.

A lutheránus valláson belül az 1600-as évfordulót megelőző években a különböző váradalmak száma jelentősen megnövekedett. Daniel Schaller Adolbertus Termopedius neve alatt jelentetett meg egy pseudonym jóslatot, melyben Krisztus második eljövételét 1599 nagyhetének keddjére jósolta, Johannes Krabbe lutheránus matematikus és asztrológus pedig pontosan 1600-re jövendölte a világ végének beköszöntét.²³⁴ Schaller és Krabbe számításaikat nagyrészt a Jelenések könyve 14.

231 David S. KATZ, Richard H. POPKIN, *Messianic Revolution, Radical Religious Politics to the End of the Second Millenium*, New York, Hill and Wang, 1999, 58.

232 Johann Heinrich ALSTED, *Thesaurus Chronologiae, In quo Universa temporum & historiarum series in omni vitæ genere ponitur ob oculos*, Haerbornae Nassoviorum, 1624, 324.

233 Az állatövi jegyeket a négy őselem alapján osztják hármast csoportokba. Tűz: kos, oroszlán, nyilas; Föld: rák, bika, szűz; Levegő: mérleg, vízöntő, ikrek; Víz: rák, skorpió, halak

234 Thomas KAUFMANN, *1600 - Deutungen der Jahrhundertwende im deutschen Luthertum = Jahrhundertwenden, Endzeit und Zukunftsvorstellungen vom 15. bis zum 20. Jahrhundert*, hrsg. von Manfred JAJUBOWSKI-TIESEN, 1999, 14.

fejezetének 20. versére alapozták: *És megtaposták a borsajtót a városon kívül, és vér jöve ki a borsajtóból a lovak zablájáig, ezer hatszáz futamatnyira.*

Az 1600-as évhez azonban nem csak egyértelműen negatív jóslatok kapcsolódtak. A keletről jövő Antikrisztus, az oszmán hódítók Konstantinápoly elfoglalása óta egyre nagyobb rettegésben tartották Nyugat-Európát. David Herlitz, az asztronómiai és történelmi értekezéseiről híres teológus 1596-ban jelentette meg értekezését *Tractatus theologastro nomistoricus. Von des Türkischen Reichs Untergang und endlicher Zerstörung etlicher conjecturen und Vermutungen aus der h. Schrift, Sternkunst und der historien genommen* címen. Herlitz más tudósokkal együtt azon a véleményen volt, hogy Isten a törököknek csak ezer évnyi uralmat adott, így ha számítása szerint Mohammed 597-ben született, legkésőbb 1597-ben le kell áldoznia az Oszmán Birodalom csillagának.²³⁵ Ezt a nézetet egészítette ki egy török prófécia is, mely azt jósolta, a törökök maximum 150 évig tartják ellenőrzésük Konstantinápolyt.²³⁶ Az oszmánok ezer évig tartó sikeres előrejutását megtaláljuk a protestánsoknál épp úgy, mint a katolikusoknál, s abban sem volt nézeteltérés közöttük, hogy az 1600-as év minden bizonnyal radikális változást hoz addig ismert világuk helyzetében. Többen Góg és Magóg népével azonosították a törököket, akik a végső nagy csatára készülnek Isten népe ellen, ahogyan azt az Ezékiel 38-ban és a Jelenések könyvének 20. fejezetében is olvashatjuk.

A csillagászat népszerűségének növekedésében meghatározó szerepe volt Cyprian von Leowitz 1564-ben megjelent könyvének, melynek címe: *Grundliche, klaerliche Beschreibung und historischer Bericht der fürnemsten großen Zusammenkunft der oberen Planeten, der onnenfinsternissen, der Kometen und derselben Wirkung, so sich in der vierten Monarchien erzeugt.* Leowitz értekezésének középpontjában az 1584. év állt.²³⁷ Számításai szerint a világ létezése óta ebben az évben jön létre hetedik alkalommal az úgynevezett “tüzes háromszög” együttállása a kos, az oroszlán és a nyilas csillagképekben.

A 17. század fordulóját, az 1600-as évet izgalmas jóslatok előzték meg, többen úgy hitték, az évforduló nagy változást hoz magával. Nem sokkal halála előtt Luther dolgozószobájának a falára az alábbi jóslatot jegyezte fel: *Millesimo Sexcentesimo veniet Turcus // Totam Germaniam devastaturus.*²³⁸ A protestáns matematikus, orvos és történész David Herlitz értekezéseiben is többször megjelenik az 1600-as szám szimbolikája. 1596-ban így írt az évfordulóról: *“das nu [...] eine neue Monarchey oder Keyserthumb zu verhoffen / Sondern viel mehr der liene Jüngste tag*

Hartmut LEHMANN, Johannes SCHILLING, Reinhart STAATS, Göttingen, Vandenhoeck&Ruprecht, 1999, 82.

235 KAUFFMANN, *i.m.*, 96.

236 KAUFFMANN, *i.m.*, 103.

237 BARNES, *Der herabstürzende Himmel, i.m.*, 1999,

238 Johannes FICKER, *Eine Inschrift Luthers im Lutherhaus*, Theologosche Studien und Kritiken 107, 1936, 65-68. lsd még KAUFFMANN, *1600 - Deutungen der Jahrhundertwende, i.m.*, 97.

unnd letztes Gericht / darinnen wir die Fünffte Monarchey und ewige himlische Keyserthumb anfahren werden.”²³⁹ Szoros párhuzamot feltételezett a világbirodalmak fennállása között. Számításai szerint, ha az asszír és a babilóniai birodalom hatalma 1645 éven keresztül tartott, nem lehet hosszabb a Római Birodalom életideje sem. Az utolsó nagy birodalmat Caesar Kr.e. 45-ben alapította, így pontosan 1600-ban éri el fennállásának 1645. évfordulóját.

Miután az 1600-as év szinte eseménytelenül telt el, a már említett 1603-as év jelentette az újabb eszkatológiai tetőpontot. A Máté 24, 37²⁴⁰ szerint Jézus eljövetele az özönvízhez hasonlóan történik, s ezt a hasonlóságot jelen esetben a csillagok állása támasztotta alá. Erre az évre várta Paracelsus Illés visszatértét, Tommaso Campanella pedig a Messiás eljövetelét.²⁴¹ A soron következő nagy együttállás azonban nem a korszak egyetlen rendkívüli eseménye volt. Pár hónappal a Jupiter és a Szaturnusz találkozása után, 1604 elején új csillag ragyogott fel a Serpentariusban, közvetlenül a két fő bolygó között. A kortársaknak úgy tűnt, Isten az új csillaggal a jótékony Jupiter erejét erősíti meg, nyomatékot adva égi üzenetének.²⁴² Keplert annyira lenyűgözte a két, egymáshoz közeli, egyedülálló esemény, hogy jelentőségüket egyenesen a betlehemi csillag feltűnéséhez hasonlította, Campanella pedig hitte, hogy ezeknek az asztrológiai eseményeknek meghatározó szerepük van utópiájának, a Nap városának létrejöttében. Alsted enciklopédiájában, az alábbi módon foglalta össze az újonnan feltűnt csillag és az együttállás jelentőségét: *“Hinc significationes conjunctionis et huius stellae sunt eadem: videlicet reformatio ecclesiae ipsiusque liberatio ab infinitis pressuris in ultimo et septimo statu, ac proinde tyrannorum et haereticorum, vel saltem irritus conatus. Et hic effectus tum stellae, tum conjunctionis magnae universaliter est accipiendus: quia omnes populi utramque viderunt, exceptis paucis in zonā frigidā septentrionali habitantibus. In primis autem effectum illum experientur loca sub signis trigoni ignei sita: videlicet Germania, **Hungaria**²⁴³, Moravia, Bohemia, Dalmatia, Slavonia, Silesia, Italia, Sicilia...etc.”*²⁴⁴ Alsted azt vallotta, hogy ezek a különleges égi események az egyház reformációjának csalhatatlan jelei. Közéleg már a teljes reformáció ideje, mikor végre megszabadulhatnak a türannoszok hatalmától, s vége lesz az évszázadok óta tartó üldöztetésnek. A csillag és a különleges együttállás hatása univerzális, mégis erősebb befolyással lesz azokra a területekre, melyek közvetlenül a tüzes háromszög jele alatt találhatóak, így többek között Németországra, Magyarországra illetve a cseh területekre. Howard

239 David HERLITZ, *Tractatus Theologastronomicus, Von des Türkischen Reichs Untergang und endlicher Zerstörung etlicher conjecturen und Vermutungen aus der h. Schrift, Sternkunst und der historien genommen*, Stettin, 1596, C3r
Ild még KAUFMANN, *1600 - Deutungen der Jahrhundertwende, i.m.*, 102.

240 Máté 24, 37 Amiképpen pedig a Noé napjaiban vala, akképpen lesz az ember Fiának eljövetele is.

241 Roland HAASE, *Das Problem des Chiliasmus und der Dreißigjährige Krieg*, Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde einer hohen Philosophischen Fakultät der Universität Leipzig, Leipzig, Gebr.Gerhardt, 1933, 98.

242 HOTSON, *Paradise postponed, i.m.*, 46.

243 kiemelés tőlem

244 Johann Heinrich ALSTED, *Encyclopaedia septem tomis distincta*, Herborn, 1630, 1076.

Hotson *Paradise Postponed* című kötetében²⁴⁵ kimutatta, hogy Alsted fentebb leírt magyarázata szoros kapcsolatban áll Johannes Dobricius 1612-ben megjelent, *Zeiterinner* című értekezésével.²⁴⁶ Különleges jelentőséget tulajdonítottak annak, hogy ez a hetedik nagy együttállás, mely a Jelenések könyvében megjósolt hetedik trombitaszó alatt történik meg. Dobricius így ír könyvében a hetes szám misztériumáról: *“Es ist aber der numerus Septenarius / eine sehr hohe / wichtige / und geheime Zahl / [...] In ihr liegen beschlossen alle zeiten dieser welt: in ihr lieget beschlossen die ruhe / und die wiederkehrum zum gutten / zu der einigen warheit / und zu der einigen einen vereinigung / da das böse weichen / das gute aber hergegen herschen/ und bleiben sol. Est numerus Sabbathi, vindicationis gloriae, et majestatis Dei, eiusque Christi. Ausser dieser zahl sol keine zeit mehr sein.”*²⁴⁷ A hetes szám, hozza meg a várva várt békét a világnak, a megnyugvást, a jó végleges győzelmét a gonosz felett. Ez a szám jelképezi a szombatot, mely napon megpihent a Teremtő, s hirdeti Isten és Krisztus dicsőségét.

Az asztrológiai jóslatok és a hetes szám misztériuma tökéletesen illeszkedett Illés prófécijához, s így több oldalról is megerősítést nyert az elképzelés, hogy a vég már a világ ajtaján kopogtat. A bolygók visszaálltak kiindulási állapotukba, így a korszak tudósainak szemszögéből tekintve, a korabeli történelmi események ismeretében elképzelhetetlennek tűnt, hogy a világ megérne egy újabb nyolcszáz éves periódust. A Szaturnusz és a Jupiter következő nagy együttállására biztos nem fog 2399 előtt sor kerülni, ám addigra mindenképpen letelik az Illés által jósol hatezer év, s szinte adta magát a magyarázat, hogy a világ ott fog véget érni, ahol elkezdődött.²⁴⁸ A hetedik együttállás idejére a bolygók tökéletes ciklust zártak le. A pogány elképzelés szerint ezek a ciklusok hordozták magukban a folyamatos megújulást, újakezdést, azonban ez a felfogás mégis tökéletesen összeolvadt a keresztény történelemszemlélettel, mely szerint a világ előre eltervezett úton halad a beteljesedés felé.²⁴⁹ Johannes Dobricius értekezésében arról írt, hogy közel van már az Antikrisztus bukása, amit minden bizonnyal az Új Jeruzsálem megjelenése követ majd, s nem a millenaristák által megjövendölt ezer éves béke időszaka.

Az 1604. év, az új csillag feltűnése meghatározó szerepet kapott a rózsakeresztes szövegkorpuszokban is. A rend irataiban kitüntetett figyelmet tulajdonítottak az új csillag

245 Howard HOTSON, *Paradise postponed, Johann Heinrich Alsted and the Birth of Calvinist Millenarianism*, Dordrecht, Boston, London, Kluwer Academic Publishers, 2000.

246 HOTSON, *Paradise postponed, i.m.*, 2000, 46.

Johannes DOBRICIUS, *Χρονομηνυτορ, das ist Zeiterinner / In welchem...erkleret und anzeigt wird / In was vor einer zeit wir jetzo sein / und was nun mehr unfehlbar der Welt und uns schierkünfftig zuegewarten*, Liegniz, 1612.

247 DOBRICIUS, *Zeiterinner; i.m.*, 1612, 27.

248 Ez a nézet jelenik meg Alsted enciklopédiájában is.

“Magnus annus est spatium temporis, in quo planetae omnes simul cum stellis fixis ad loca, quae in primā mundi origine tenuerunt, revertuntur.”

ALSTED, *Encyclopaedia, i.m.*, 1071.

249 HOTSON, *Paradise postponed, i.m.*, 2000, 54.

feltűnésének, s ebben az évben találták meg Christian Rosenkreutz sírját is. Szinte egész Európát lázba hozták ezek az események, egymást érve láttak napvilágot a különleges csillagálláshoz kapcsolódó próféciaik.

A 17. század kezdetén úgy tűnt, végleg megdőlt Arisztotelész nézete, az égbolt nem állandó és változatlan, s a megszokott, évezredekken át kialakult rendet még egy új csillag feltűnése is feldúlhatja. Érthető módon a legtöbb asztrológus és teológus nehezen adta fel hitét, mely szerint az égbolt Isten igéjéhez hasonlóan állandó és örök, s változatlan fennmaradása a Teremtő dicsőségét hirdeti a világ utolsó napjáig. Az új század kezdetén azonban egyre inkább úgy tekintettek a csillagokra, mint a jövő eseményeinek biztos prófétáira. Az 1500-as évek végén több értekezés is napvilágot látott, mely a világ romlásához hasonlóan a kozmosz hanyatlásáról szólt. Melancton a Lukács 21. fejezetéről szóló prédikációjában például többek között kifejtette, hogy a nap Ptolemaiosz ideje óta tízezer mérföldet süllyedt a föld felé.²⁵⁰ Ezt a nézetet később tanítványa, Johann Garcaeus is átvette, majd kiegészítette azzal, hogy a nap nem csak süllyed, hanem fokozatosan veszít is az erejéből, s így az emberi léthez hasonlóan ideje végéhez közeledve egyre gyengébb lesz. Daniel Scheller 1595-ben megjelent *Herold, Ausgesandt in allen Landen* című művében összegyűjtötte a jeleket, melyek csalhatatlanul a világ végének eljövetelére utalnak, emellett pedig kifejtette, hogy nemcsak a föld és a kozmosz lesz minduntalan öregebb, hanem a földet benépesítő emberiség is egyre gyengébb, silányabb.²⁵¹ Míg a világ első korszakában akár több száz évig is élhetett valaki, addig saját korára már csak ötven-hatvan év adatik. A paracelziánus nézetek hatására, a mikro- és a makrokozmosz megfeleltethetőségének köszönhetően a 17. század axiómája lett a kozmosz, a föld és az emberiség hanyatlása, s úgy tűnt, már lehetetlen elkerülni a világ végét, a természet jelei, s a történelem eseményei csalhatatlanul erre utaltak. A kérdés egyedül az volt, vajon mennyi ideje van még a világnak az utolsó ítélet előtt, s a még hátralévő időt vajon megrövidítik-e az emberiség bűnei.

A teológiai- apokaliptikus elképzelések nem álltak ellentétben a korabeli, folyamatosan bővülő természettudományos ismeretekkel. A század során tudósok, lelkipásztorok, orvosok, városi polgárok egyaránt az égi eseményeket fürkészték, s talán egyik korszakban sem született annyi csodás jelekkel, próféciaikkal foglalkozó könyv, mint a 16. és 17. század során.²⁵² Kopernikusz nézetei igen hamar népszerűek lettek a németországi lutheránus egyetemeken. Az erős kötődésnek köszönhetően szinte elválaszthatatlanul forr össze a teológia és az asztrológia, sok esetben maguk a csillagászok is teológusként léptek fel, s értekezéseikben prédikátorokhoz hasonlóan szólították fel bűnbánatra olvasóikat.

250 BARNES, *Der herabstürzende Himmel, i.m.*, 1999,

251 BARNES, *Der herabstürzende Himmel, i.m.*, 1999,

252 BARNES, *Der herabstürzende Himmel, i.m.*, 1999,

Érdekes a különböző szemléletek között feszülő ellentét, melyek ennek ellenére mégis együtt határozták meg az újkor tudományos viszonyulását. Egyrészt az égi jeleket Isten biztos üzeneteiként értelmezték, ezzel párhuzamosan azonban -köszönhetően a folyamatosan fejlődő csillagászati megfigyeléseknek- a bolygók állását és bizonyos égi anomáliákat egyre pontosabban meg tudták előre határozni. A 17. század tudósai hitték, hogy a csillagászat, összekapcsolódva a teológiával lehetőséget nyújthat az isteni terv minél pontosabb megismerésére.

Dániel próféta könyve

A kora újkor idején, az égbolt tanulmányozása során szinte kivétel nélkül tudósok és laikusok jutottak arra a végkövetkeztetésre, hogy ők a világ romlásának tanúi, s a sokasodó egyedülálló jelenségek mind a világ pusztulásának egyértelmű jelei. Az aggkorba jutott föld képe nem csak a 16. századi értekezések kedvelt párhuzama, megjelent már az ókori sztoikusoknál is, majd a középkor során újra és újra feltűnt az egyházatyák írásaiban is. A Bibliában az öregedő, fokozatosan romló világ képe Dániel könyvének második fejezetében jelenik meg, mikor a prófétának Nabukodonozor aranyfejű, cseréplábú szoborról szóló álmát kell megfejtene.²⁵³ A szobor fejétől a lába felé haladva egyre silányabb anyagok jelennek meg, melyek egy-egy nagy birodalmat szimbolizálnak. A prófécia szerint a legutolsó monarchia lesz a leggyengébb, hisz cserépből áll, könnyen elpusztítható, mégis a legkegyetlenebb, hisz a cserép mellé vas is keveredik. A szobrot végül a semmiből előtűnő kis kő zúzza össze, s ekkor az arany, ezüst, bronz, cserép és vas keveredéséből felépül az ötödik, végleges és elpusztíthatatlan világbirodalom. A tökéletes, utolsó monarchiát Isten teremti meg, ehhez azonban ki kell várni a korábbi négy birodalom idejét.

Az ószövetségi apokaliptikus irodalomban kiemelt szerepe van Dániel próféta könyvének. Feltehetően a Kr. e. 2. században keletkezett, szerzője ismeretlen, forrásként azonban felhasználta Dániel, Kr. e. 6 században élt próféta fennmaradt hagyatékát.²⁵⁴ Bernard McGinn Antikrisztusról szóló monográfiájában arról ír²⁵⁵, hogy Nagy Sándor hódítása és a hellenisztikus kultúra elterjedése magával hozta az apokaliptikus irodalom népszerűségét a keleti népek körében is. A zsidó apokaliptikára jellemző a pseudonimitás mellett a számszimbolika, a gematria, titkos nyelvezet, a

253 Dániel 2, 31 Te látád, oh király, és imé egy nagy kép; ez a kép, mely hatalmas vala és kiváló az ő fényessége, előtted áll vala, és az ábrázata rettenetes volt.

32 Annak az állóképnek feje tiszta aranyból, melle és karjai ezüstműből, hasa és oldalai rézből,

33 Lábszárai vasból, lábái pedig részint vasból, részint cserépből valának.

34 Nézed vala, amíg egy kő leszakada kéz érintése nélkül, és letöré azt az állóképet vas- és cseréplábairól, és darabokra zúzá azokat.

35 Akkor egygyé zúzódék a vas, cserép, réz, ezüst és arany, és lőnek mint a nyári szérűn a polyva, és felkapá azokat a szél, és helyöket sem találák azoknak. Az a kő pedig, amely leüté az állóképet nagy hegygyé lőn, és betölté az egész földet.

254 SZIRÁKI, *Nemzeti identitás, i.m.*, 2011, 42.

255 MCGINN, *Antikrisztus, i.m.*, 1995, 23.

notarikon, a történelem szakaszolása és a szövegben felbukkanó rejtélyes utalások a jövőre.²⁵⁶

Az apokaliptikus művek -ahogyan azok értelmezése is- rendszerint az elnyomatás és az üldöztetés ideje alatt kerülnek előtérbe, céljuk elsősorban a reménykeltés. A dánieli látomások bizonyítékot próbálnak nyújtani, hogy csak Isten birodalma tart örökké, az egyre gonoszabb emberi monarchiák ideje véges, nemsokára beköszönt az utolsó ítélet. A könyv különböző jelekre hívja fel az olvasók figyelmét, melyek az arra érzékenyek számára jelzőkőként szolgálhatnak a történelem hosszú útján.

Dániel próféta könyvére előszeretettel hivatkoztak a 16-17. századi apokaliptikus értekezésekben, majd a századfordulón és a harmincéves háború idején lett igazán népszerű. A könyv az egyetemes történelem teológiai értelmezéseként jelenik meg, melyben az emberiség sorsa az Isten által előre eltervezett rend szerint halad. A 16. század elején -mely a nemzetállamok születésének az ideje- a dánieli próféciák alapján a katolikus és a protestáns táboron belül is találhatunk olyan államokat, melyek a dánieli látomások alapján vezető szerepet tulajdonítottak önmaguknak a történelmi események sodrában. Nemcsak a zsidók és a keresztények, a muszlimok is előszeretettel láttatták magukat az ötödik birodalomban kiemelt szerepet betöltő népként.²⁵⁷

Dániel könyve két részre tagolható. Az első rész a prófétának és társainak megpróbáltatásairól szól a babiloni királyi udvarban, a második négy apokaliptikus látomást tartalmaz azok angyali eredetű magyarázataival együtt. Az itt olvasható látomások kivétel nélkül azt bizonyítják, hogy Isten hamarosan véget vet az emberi gonoszságnak, s végre megvalósítja teljes hatalmát a földön. Egyedülálló szimbolikájukkal élesen elkülönülnek a könyv első hat fejezetében olvasható, mesészerű történetektől.²⁵⁸

A különböző látomások szerint az egymást követő birodalmak egyre romlottabbak, s gonoszságuk minden esetben túlesz a korábbi monarchiakon. Ahogyan halad az idő, a végkifejlet felé közeledve, mikor a hívőket szinte a teljes megsemmisülés fenyegeti Isten rendszerint közbeavatkozik, igazságot szolgáltat, megteremti saját tökéletes és örökkévaló uralmát, mely kiterjed minden nemzetre.²⁵⁹ A könyv legfőbb célja sokkal inkább a remény fenntartása, a vigasznyújtás, mintsem a végidő pontos idejének kinyilvánítása. Talányos utalásai, rejtélyes dátummeghatározásai mégis sok esetben kiváló kiindulási alapot nyújtottak a világ végének idejét

²⁵⁶ ÖZE, *Apokaliptikus időszemlélet, i.m.*, 2011, 54.

²⁵⁷ *Europa, Tausenjähriges Reich und Neue Welt, Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuches*, hrsg. von Mariano DELGADO, Klaus KOCH, Edgar MARSCH, Stuttgart, Universitätsverlag Freiburg Schweiz, 2003, 8.

²⁵⁸ Klaus KOCH, *Auserwähltes Volk, Universalgeschichte und Reich der Ewigkeit - Das Geschichtsverständnis des Danielbuches = Europa, Tausenjähriges Reich und Neue Welt, Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuches*, hrsg. von Mariano DELGADO, Klaus KOCH, Edgar MARSCH, Stuttgart, Universitätsverlag Freiburg Schweiz, 2003, 13.

²⁵⁹ ÖZE, *Apokaliptikus időszemlélet, i.m.*, 2011, 188.

kutatók számára. Ezek a látomások mindemellett hosszú időn keresztül az államelméleti gondolkodás alapját is jelentették, s látszólagos bizonyítékot kínáltak, hogy a világi események Isten előre meghatározott terve szerint alakulnak.

A szoborról szóló nabukodonozori álom mellett a legtöbbet idézett jóslat Dániel könyvének hetedik fejezetében olvasható, melyben a próféta egy saját látomását és annak magyarázatát jegyzi le. Dániel álmában négy különböző, földöntúli állat jött elő a tengerből. Az első egy oroszlán, melynek sas szárnyai voltak, majd őt követte egy medve, egy négy szárnyú és négy-fejű párdac, s végül előjött a negyedik állat is, mely mind közül a legfélelmetesebb volt.

Dániel 7, 7 *Ezek után látám éjszakai látásokban, és ímé, negyedik állat, rettenetes és iszonyú és rendkívül erős; nagy vasfogai valának, falt és zúzott és a maradékot lábaival összetaposta, és ez különbözék mindazoktól az állatoktól, amelyek előtte valának, és tíz szarva vala néki.*

8 *Mialatt a szarvakat szemlélém, ímé, másik kicsiny szarv növekedék ki azok között, és három az elébbi szarvak közül kiszakasztaték ő előtte, és ímé, emberszemekhez hasonló szemek valának ebben a szarvban, és nagyokat szóló száj.*

A magyarázat kifejti, hogy az egymást követő vadállatok birodalmakat ábrázolnak, a szarvak pedig a hatalmat és az erőszakot jelképezik.²⁶⁰ Eszerint a negyedik monarchia különb lesz minden előzőnél, szétzúzza a földet, s az egészet a hatalma alá rendeli. A vadállatokat rendszerint a babiloni, méd-perzsa, görög-makedón és római monarchiákkal azonosítják.²⁶¹ Ezeknek a birodalmaknak közös jellemzője, hogy a szobor érceihez hasonlatosan egyre silányabbak, romlottabbak, emellett azonban ahogyan a vadállatok is jelképezik, egyre kegyetlenebbek.²⁶² A negyedik birodalomnak tíz királya lesz, akik közül az utolsó a legborzasztóbb, aki

260 Az Ószövetség kedveli a birodalmak és a különböző, sok esetben csodás állatok párhuzamának alkalmazását.

Pl: Ezékiel 17, 3 És mondjad: Így szól az Úr Isten: A nagyszárnyú nagy saskeselyű, melynek hosszú csapótollai valának, s mely rakva vala különféle színű tollakkal, jöve a Libanonra, és elfoglala a cédrusfa tetejét.

Ezékiel 19, 1 Te pedig kezdj gyászéneket Izrael fejedelmeiről.

2 És mondjad: Mi volt anyád? Nöstény oroszlán; oroszlánok közt fekszik vala, fiatal oroszlánok között nevelé fel kölykeit.

3 És fölnevele egyet kölykei közül; fiatal oroszlánna lön, és megtanula ragadományt ragadozni, embereket evett.

Ezékiel 29, 3 Szólj és mondjad: Így szól az Úr Isten: Ímé, én ellened megyek, Faraó, Égyiptom királya, te nagy krokodil, aki fekszik folyói közepette, aki ezt mondja: Enyém az én folyóm, és én teremtetem magamnak.

261 Ez a felosztás jelenik meg Batizi András, *Meglőtt és megleendő dolgoknak teremtéstül fogva mind az ítéletig való históriá-jában* is.

“Babiloniai első birodalom,

Másik persiai jeles birodalom,

Harmadik utánna az gereg császárságm

És ezek elmúlván római császárság.”

Régi Magyar Költők Tára II, közreadja SZILÁDY Áron, DÉZSI Lajos, Budapest, MTA, 1877 - 1930, 98.

“Azert az arany fő Nabugodonozor;

Másik az ezüst mell Cyrus és Darius,

Harmadik az réz has világbíró Sándor,

Negyedik az vasláb Julius Augustus.”

RMKT II., 102-103.

262 Ez az összehasonlítás kiegészíthető még az ovidiusi arany-eszüst-réz és vaskor elmélettel is, mely a földi létezés az idő múlásával egyre silányabbnak látja.

hatalomrajutásával három királyt aláz meg.

Az utolsó kis szarvat a 16. századi kommentárokból rendszerint az Antikrisztussal azonosították, mely elnevezésen sok esetben a pápát, majd inkább a törököket értették, végül a protestáns táboron belül egyre elterjedtebbé vált a kettős Antikrisztus tan. Luther *Heerpredigt wider den Türken* című művében a Dániel 7,3 alapján állította, hogy a török több, mint egyszerű ellenség. „Biztos lehetsz abban, hogy a török az utolsó kártya az ördög kezében a kereszténység ellen, és egyben Isten legnagyobb büntetése a hálátlan és istentelen Jézus-követőkre. Hisz Dániel azt mondja, hogy a török után következik az ítélet és a kárhozát, ezt láthatjuk azon, ahogy a törökök ártatlan nőket, gyerekeket, időseket, fiatalokat válogatás nélkül a halálba taszítanak, úgy cselekszik, mintha maga lenne a sátán. Még soha királyság nem örvengött ennyire.”²⁶³ A protestánsok között az Antikrisztus megjelenésébe vetett hit egyben magával hozta azt a nézetet, hogy most már nincs lehetőség a világi állapotok javulására, hisz a Krisztus utáni történelemben elkülöníthető szakaszok szerint az Antikrisztus megjelenését követi annak hatalmának kiteljesedése, majd az utolsó nagy harc, mely a gonosz végső megsemmisülésével és Krisztus második eljövételével zárul. A próféciaik nagy részét így már beteljesültnek tartották, ezért a Bibliában a jövőre vetített eseményekkel saját múltjukat vetették össze.²⁶⁴

Dániel próféciai mind a saját korában, mind a későbbi időkben nagy hatásúak voltak, hiszen apokaliptikus jellegükből adódóan a szövegben bárki megtalálhatta saját korának nagyhatalmait.²⁶⁵ A könyvben megjelenő álmok szorosan összefonódtak Illés jóslataival, s a négy birodalom idejét az utolsó kétezer évre tették. Történelemértelmezés szempontjából az Illés-féle felosztás leginkább a szent történelemre vonatkoztatható, míg Dánielé a politikaira. A történelem kétfajta felosztását rendszerint nem tekintették különálló diszciplínának.²⁶⁶ A kora újkor eseményei²⁶⁷ magukkal hozták a könyv újabb és újabb értelmezési lehetőségeit, s többen elérkezettnek látták a 12,4-ben megjövendőlt idő beköszöntét.

Az ókori világban a ciklusokban gondolkodásnak köszönhetően kapcsolódott össze a négy égtáj a négy évszakkal, ami a későbbiekben fennmaradt az elnevezéseikben is.²⁶⁸ A következő lépés szinte adta magát, melyben az égtájakat és a napszakokat egyrészt az évszakokkal, másrészt a dánieli négy

263 ÖZE, *Apokaliptikus időszemlélet, i.m.*, 2011, 202.

264 ÖZE, *Apokaliptikus időszemlélet, i.m.*, 2011, 203.

265 KÖSZEGHY Miklós, *A négy világbirodalom koncepciója Dániel könyvében (Dán2) = Aelius Aristeidés, Róma magasztalása*, Fordítás és kísérő tanulmányok, KRE BTK. Ókortörténeti Tanszék kiadványai II. 2002. 150.

266 ÖZE, *Apokaliptikus időszemlélet, i.m.*, 2011, 39.

267 A háborúk, a járványok, éhínség és a természeti katasztrófák pusztítása mellett azonban különböző pozitív események is alátámasztották ezt a nézetet, többek között Kolombusz útjai, Gutenberg találmánya, s ennek köszönhetően a tudás gyors terjedése, a tudományos ismeretek növekedése.

268 Kelet és reggel: *oriens*, dél és délidő: *meridies*, nyugat és este: *occidens*, s ezekhez hasonlóan szoros a kapcsolat észak és éjfél között is.

birodalommal feleltették meg.²⁶⁹ Johann Heinrich Alsted az 1624-ben megjelent *Thesaurus*-ában az alábbi módon foglalja össze ezeket a kapcsolatokat: “*Philosophi rerum astronomicarum peritiores numerant quatuor monarchias non secundum praedominium regnorum, sed secundum quatuor cardines mundi. Prima est orientalis, Assyriorum: secunda meridionalis, Persarum et Graecorum: tertia occidentalis, Romanorum: quarta est septentrionalis, sive borealis, quam Deus constituet in septentrione per leonem septentrionalem, magna cum admiratione illorum, qui divinam Apocalypsin et harmoniam illam, quam hic exserto digito monstramus, nihil faciunt.*”²⁷⁰ A négy birodalom a világ négy égtájának feleltethető meg, így az asszír birodalom jelenti a keletet, a perzsa és a görög birodalmak egyet jelentenek a déllel, míg a nyugatot a római hatalom szimbolizálja. A negyedik birodalom egyet jelent északkal, melyet Isten hoz létre az Észak oroszánjának segítségével. A gondolat nem Alsted újítása, Paracelsustól és Michael Sendivogiusztól kölcsönözte azokat, ahogyan azt az 1627-ben megjelent *Diatribé*-ben részletesen ki is fejti. “*Viel aus den Alten und Newen scribenten haben viel geschrieben von dem Elia Artista, der da kommen solle; von den Mitternächtlichen Löwen/ der für der thür sey: Von der grossen Reformation Von bekehrung der Juden. Siehe Theophrastum Paracelsum; Michaellem Sendivogium*²⁷¹ *tract. de Sulph. Stephanum Pannonium de circulo operum & iudicorum DEI, da er unter andern also schreibet.*”²⁷² Az északi király történetét egyrészt Dániel könyvének 11. fejezetében kell keresnünk, melyben az északi és a déli király összetűzéséről ír. Alsted a *Diatribé*-ben részletesen kitér ennek a fejezetnek a magyarázatára, s elméletének forrásaként Conradus Graserus munkájára hivatkozik.²⁷³ A déli király

269 HOTSON, *Paradise postponed, i.m.*, 2000, 55.

270 Johann Heinrich ALSTED, *Thesaurus chronologiae*, Haerbornae Nassoviorum, 1624, 325-326.

271 Hires lengyel alkémista, aki megfordult II. Rudolf prágai udvarában, emellett rövid ideig Móric tartománygróf támogatását is élvezte Hessenben. 1615 és 1616 között járt Marburgban, megismerkedett Johann Hartmannal, illetve Oswald Croll-lal, Michael Maier-ral és Raphael Egli-vel, akik szintén Móric támogatását élvezték. 1616-ban jelentette meg *Tractatus de sulphure* című értekezését, melyben kifejtette a később Alsted által is hangoztatott a négy égtáj és a dánieli négy birodalom kapcsolatot.
HOTSON, *Paradise postponed, i.m.*, 2000, 56-57.

272 Johann Heinrich ALSTED, *Diatribé de mille annis Apocalypticis*, Christlicher und Wolgegründeter Bericht von Der künftigen Laufend Jährigen Glückseligkeit der Kirchen Gottes auss dieser Erden / nach der Weissagung des heiligen Propheten Daniels; und des heiligen Evangelisten und Apostel Johannis, verdeutschet durch Sebastianum Francum, Schleusungens, 1654. 141-142.

273 Der Acht und Dreißigste Ort ist Dan 11.v.44.45. Es werden ihn aber neue Zeitungen erschreden von aufgang und von Mitternacht: darumb wird er mit großem auffziehen/ willens viel zu vertilgen und zu verderben. Und er wird die zelren seines Pallastes setzen zwitschen den Meeren und den herrlichen Berge. darnach wird er zu seinem ende kommen/ und niemandt wird ihm helffen. In dieser Propheceyung werden folgende drey stück erkläret: Nemlich *protalis*/ der vorlauff der Tumulten und auffruhen/ durch welche vordeßen das Jüdicliche Landt schwerlich geplaget worden/ und heutiges tages Europa da mit geplaget wird: Darnach *Epitasis* die schädliche zwitrachten und Empörungen an ihnen selbst; und entlich *Catastrophe* der gewünschte außgang/ den diese Tumulten und Empörungen gewonnen. Wie nun dieses alles an *Antiochi* als einem vordbild des Antichrist sey erfüllet worden gehöret zu unserm vorhaben nicht: und ist solches ohne das nicht zu unbefandt. Wollen demnach sehen/ wie diese drey Stück vom Antichrist gesagt werden können. Die *Protasis* oder der vortrab derselben Tumulten stehet in diesen worten: Es werden ihn aber Neue Zeitungen erschrecken vom aufgang und von Mitternacht. Die Neue Zeitung vom auffgang ist erschollen Anno Christi 1453/ da die Stadt Constantinopel eingenommen worden: Item Anno 1481/ da *Geduces Bassa* in Wälschland gefallen. Eben diese neue zeitung ist gehöret worden/ da die Othomannen/ nach austilgung des Sultanisches Reichs/ ihre macht auffß new gegen Europam gewendet/ und nach eroberung der

szimbolizálja a római Antikrisztust, a keletről jövő hírek a török birodalom hihetetlen növekedését jelentik, Konstantinápoly, Belgrád és Rodosz elfoglalását. Az oszmán birodalom térnyerése egész Európát fenyegette. A protestantizmus 1517-es megjelenésére utalnak az észak felől érkező hírek. Dániel próféciájában a déli királyról az olvashatjuk, hogy *“megriasztyák őt napkeletről és északról való hírek, és kivonul nagy haraggal, hogy elveszessen és megöljön sokakat. És felvonja az ő sátorpalotáját a tengerek és a dicső szent hegy között; és végére jut, és senki sem segít rajta.”*²⁷⁴ Alsted interpretációjában ez a prófécia az ellenreformációra utal. A *Diatribében* Alsted továbbviszi a dánieli jóslatot, s azt írja, egy nagyobb erő jelenik majd meg, s a hajóskapitány hajótörést szenved.²⁷⁵

Paracelsus próféciái között találjuk meg kérdésünkre választ, hogy hol ki lesz az az erő, aki képes leigázni a déli király hatalmát. Észak, avagy ahogy a paracelsuszi jóslat nevezi, az Éjféli oroszlánja. A pszeudoparacelszi jóslat szerint három különböző helyen kincset ástak el, melyek közül az egyiket az utolsó császár, Rudolf bukása után találnak meg, s ekkor *„épp ez időben jönni fog egy oroszlán északról, aki a Sas követi majd, sőt idővel le is győzi egész Európát, valamint Ázsia és Afrika egy részét is hatalmába keríti. Ennek az Oroszlánnak azonban sok fáradságába kerül, amíg a Sas karmából kiszabadítja a birodalmat, és mielőtt ez megtörténne, minden országban nagy zűrzavar és felfordulás keletkezik, az alattvalók saját uraik ellen fordulnak és nagy lesz az ellenségeskedés [...] De ezzel még nincs vége, hanem ezután nehezen eloltható nagy tűz keletkezik, és ezen túl nagy romlások lesznek [...] De Észak oroszlánja legyőzi, elpusztítja és kiirtja a rettenetes ellenséget. Ha ez az Oroszlán a Sas jogarát megszerzi, mindenki órá tekint majd és követni fogja. És akkor mindenfelé béke, nyugalom és egyetértés lesz, és akkor már nem lesz messze a vég.”*²⁷⁶ Az oroszlánt kezdetben pfalzi Frigyessel azonosították, majd bukása után Gustav Adolf

Stadt Christlichen Weisenburg und Rhodiß die gantze der Lateinischen Kirchen beschritten haben. Ausff diese neue zeitung von Mitternacht/ im Jahr Christi 1517/ und folgendt/ Die *Epitasis* ist in diesen worten verfaßet: Darumb wid er mit grossem grim außziehen/ willens viel zu verderben/ und er wird die zelten seines Pallastes setzen zwitschen den Meeres und den herrlichen heiligen Berg. In der *Praxi* und täglichen ubung dieser dinge/ sehret der AntiChrist heut zu tag aufs schleunnigste und glücklichste fort. Denn nach dem er durch die Newe zeitung non Mitternacht erschreckt worden/ ist er mit großem Grimm ausgezogen wieder alle diejenige/ welche diese Mitternächliche zeitung theils angefangen/ theils ausgebreitet haben/ und noch ausbreiten. Und hat er seine sachen nicht gefeilet. Denn er hat ihr viel vertilget und verderbet. Darnach hat er die zelten seiner Eterisen gesetzt zwitschen den Meeren umb den herrlichen heiligen Berg/ das ist/ er hat seine Religion fortgeplantzet unter den jenigen Völckern/ welche reine lehr und Religion vorlengst befand haben. Aber sehr gut ist es/ daß die *Catasrophe* und der außgang mit der *Epistali* nicht übereinstimmet. Denn mitten in dieser pflanzung wird diesem gärtner etwas wiederwärtiges und unglückhaftiges begegnen. Den weil er zu seinem Ende kommen ist wird ihm niemand helffen. Es wird nemlich plötzlich ein wertet entstehen/ in welchem dieser schieffherr schieffbruch leiden/ und zu grunde gehen wird. Besiehe mehrerm die Historien des AntiChristis *Conradi Graseri*.

ALSTED, *Diatribes de mille annis Apocalypticis*, i.m., 1654, 108 - 112.

274 Dániel 11, 44-45.

275 Es wird nemlich plötzlich ein wertet entstehen/ in welchem dieser schieffherr schieffbruch leiden/ und zu grunde gehen wird.

ALSTED, *Diatribes de mille annis Apocalypticis*, i.m., 1654, 112.

276 GILLY, „ÉSZAK OROSZLÁNJA”, i.m., 104.

jelent meg ebben szerepben, s általa vált a korábban csupán alkímistákhoz, rózsakeresztesekhez kötődő látomás széles körben elfogadottá és reménykeltővé a protestáns táboron belül.²⁷⁷ A svéd király németországi hadjárata előtt pénzt veretett, melyek egyik oldalán a saját képmása volt, másikon pedig az “Éjféli oroszlánja”.

Alsted a Michael Sendivogiushoz köthető rendszert -mely szerint az egyes birodalmak egyértelműen megfeleltethetőek a négy égtájnak- összegyúrta a Stephanus Pannonius 1608-ban megjelent, *Circulus operum et iudiciorum Dei* című könyvében kifejtett világciklussal, s ebből a két elméletből alkotta meg saját világtörténelmi szemléletét, melynek ábrája az 1614-ben megjelent *Praecognita theologicá*bán található.²⁷⁸ A világ történelmét egy körben ábrázolta, melyben a nap a keleti birodalmaktól, Júdeától és Egyiptomtól halad dél és nyugat felé, majd az északi birodalmakon keresztül újra visszajut keletre, melyet jelen esetben Bohemia, Polonia és Hungaria szimbolizál. A történelem tökéletes ciklusa a bolygók járásához hasonlóan ott végződik, ahol elkezdődött, Júdeánál. Ez teljes összhangban áll a Jelenések könyvével, mely az idők végezetére várja a pogányok megtérésével együtt a zsidók megkeresztelkedését.

Az apokalipszis ismét a nyugati kereszténység központi problémája lett. Miközben a végítélet jelei után kutattak bizton hitték, hogy az új világ beköszöntétől csupán napok választhatják el őket. A legégetőbb problémát természetesen az utolsó birodalom kérdése jelentette, hisz azt már csak az ötödik, krisztusi királyság követi, ahogyan Dániel látomásában a négy állat után tűnik fel az Emberfia, akinek örök hatalom adatik.

Dániel 7, 13: *Látám éjszakai látásokban, és ímé az égnek felhőiben mint valami emberfia jöve; és méne az öreg korúhoz, és eleibe vivék őt.*

14 *És ada néki hatalmat, dicsőséget és országot, és minden nép, nemzet és nyelv néki szolgálja; az ő hatalma örökkévaló hatalom, amely el nem múlik, és az ő országa meg nem rontatik.*

Az utolsó birodalom ideje összekapcsolódik a Jelenések könyvének huszadik fejezetére támaszkodó millenarizmussal, melynek eredetét a zsidó apokaliptikus váradalmakban kell keresnünk. A kanonikus és az apokrif művek alapján két fő elképzelés alakult ki a világ utolsó idejének menetéről. Az egyik szerint majd a mennyből száll alá az Emberfia, kinek eljövetelekor feltámadnak a halottak és bekövetkezik az utolsó ítélet. A másik egy földi Messiás-birodalom megvalósulását várta, melyet a dávidi királyság újjáéledéseként képzeltek el. Az eszme fejlődésével párhuzamosan jelent meg a köztes elképzelés, mely szerint a Messiás földi uralma a világ vége előtt, egy meghatározott ideig tartó királyság lesz, s ezt követi majd az utolsó nagy harc, melyben Góg és Magóg egyesült seregei szállnak szembe Isten erejével. Az újkorban a messianisztikus

277 HOTSON, *Paradise postponed, i.m.*, 60.

278 HOTSON, *Paradise postponed, i.m.*, 65.

szemlélet a politikai gondolkodás szerves része lett, a várakozások sok esetben helyet kaptak az aktuálpolitikai gondolkodásban is, s szinte végigsöpörtek egész Európán Spanyolországtól egészen az Oszmán Birodalomig.²⁷⁹ A Joachim de Fiore nevéhez kapcsolódó millenarizmus 16. századot követően újkori reneszánszát élte. Az idők végezetének kérdése magával hozta a történelem felosztásának és korszakolásának a problematikáját.

Dániel könyvéhez készült a 3. században az első görög nyelvű Biblia-kommentár, mely Hippolütosz nevéhez fűződik, s bizonyítja, hogy már ekkor is a dánieli prófécia alapján próbálták meg a történelmet korszakokra bontani. Hippolütosz Krisztus születését a világ teremtése utáni 5500. évre tette, s ezt összevetve a 6000 éves világidővel, elmélete szerint 500 körül lesz vége a világnak.

A skolasztikus filozófia Arisztotelész tanainak újjáéledését hozta magával, mely szerint a világ ideje határtalan, így a különböző történelmi szakaszokra vonatkozó találgatások a későbbiekben értelmüket veszítették. A bibliai alapú történelemszemlélet egészen a humanizmus megjelenéséig háttérbe szorult. Erasmus elevenítette fel ismét a véges világtörténelem gondolatát.

A Biblia utolsó apokaliptikus iratában, a Jelenések könyvében a dánieli prófécia alakjai újból előkerülnek. Az apokaliptikus alakok közül legtöbbször az úgynevezett apokaliptikus triász jelenik meg, a fenevad, a hamis próféta és a babiloni parázna.²⁸⁰ Az Apokalipszis vadállata magában hordozza és egyesíti a dánieli, tengerből kiemelkedő állatok tulajdonságait.

Jelenések könyve 12, 1: *És láték egy fenevadat feljöni a tengerből, amelynek hét feje és tíz szarva vala, és az ő szarvain tíz korona, és az ő fejein a káromlásnak neve.*

2 *És e fenevad, amelyet láték, hasonló vala a párduchoz, és az ő lábai, mint a medvéé, és az ő szája, mint az oroslán szája; és a sárkány adá az ő erejét annak, és az ő királyiszerkét, és nagy hatalmat.*

4 *És imádák a sárkányt, aki a hatalmat adta a fenevadnak; és imádák a fenevadat, ezt mondván: Kicsoda hasonló e fenevadhoz? kicsoda viaskodhatik ő vele?*

Dániel könyve sok esetben megfelelő kiegészítést nyújtott a Jelenések könyvének értelmezéséhez, a különböző motívumok párhuzamos előfordulása miatt a kommentárokból rendszerint a két könyv együttes exegézise támasztotta alá a világ végére vonatkozó számításokat.

Messianizmus a harmincéves háború ideje alatt

279 Richard H. POPKIN, *Introduction in: Continental Millenarians: Protestants, Catholics, Heretics, Millenarianism and Messianism in Early Modern European Culture*, Volume IV, eds John Christian LAURSEN, Richard H. POPKIN, Dordrecht, Boston, London, Kluwer Academic Publishers, 2001.

280 ÓZE, *Apokaliptikus időszemlélet, i.m.*, 2011, 39.

A 17. században Európa nagyhatalmai szinte folyamatosan hadban álltak, hol egymással hadakoztak, hol az idegen, keletről érkező hatalmas oszmán sereggel kellett szembeszállniuk. Ezek a harcok határozták meg az életüket, mindennapjaik részévé váltak, s hosszú időre megváltoztatták a kontinens arculatát is. A kortársak számára nyilvánvaló volt az elkövetkezendő évek eseményeinek sorsdöntő szerepe a világ végének közeledtében.

A korszakot több szempontból is stagnálás jellemezte. Az állandó háborúk, a járványok és a rossz termésátlag miatt erősen visszaesett a gazdaság fejlődése, mely magával hozta az élelmiszerárak jelentős növekedését. A kilátástalanság, a bizonytalanság és a félelem a krízishelyzetek elsődleges katalizátoraként működtek. Az augsburgi vallásbéke csak viszonylagos békét teremtett, a felszín alatt azonban tovább folytatódott a korábbi szembenállás, s a publicisztikai háború egyre hevesebben dúlt a felek között.²⁸¹ A harmincéves háborúban legalább olyan fontos szerepet játszottak a nyomdászok, mint a katonák, egymást érték a politikai pamfletek, röpiratok, újságok, képsorozat, satirikus énekek, asztrológiai számítások, üstökös-értelmezések és a végső időre vonatkozó jóslatok áradata.²⁸² A katolikus oldalon a tridenti zsinat megteremtette a kívánt egységet, a protestáns táboron belül azonban egyre élesebb lett az egyes felekezetek között húzódoó határ.²⁸³

Ennek ismeretében nem meglepő fordulat, hogy a millenarista elképzelések, a világ mielőbbi megváltásába vetett remény ekkor újból központi téma lett, s a korábbi évszázadok messianisztikus elképzelései a századfordulón új életre keltek. Dániel könyve nemcsak az egymást követő birodalmak történetére nyújtott példát, s nem csupán államelméleti forrásként szolgált, hanem rejtélyes dátummeghatározásai és utalásai következtében²⁸⁴ a millenaristák első számú kézikönyve lett.

Popkin híres tanulmánykötetében Luther fellépéséhez kapcsolja az ókori szkepticizmus

281 Carlos GILLY, „ÉSZAK OROSZLÁNJA”, a „SAS” és a „VÉGÍTÉLET KRISZTUSA”, *Politikai, vallásos és chiliasta publicisztika a harmincéves háború röpirataiban, illusztrált röplapjain és nép énekeiben*, in: *Művelődési törekvések a korai újkorban, Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk: BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÖTVÖS Péter, Szeged, József Attila Tudományegyetem Régi magyar irodalom tanszéke, 1997, 103.

282 Carlos GILLY, „ÉSZAK OROSZLÁNJA”, *i.m.*, 103.

283 A századforduló népszerű mondása így hangzott: „Lieber päpist als Calvinisch”
Carlos GILLY, „ÉSZAK OROSZLÁNJA”, *i.m.*, 103.

284 Dániel 7, 25 És sokat szól a Felséges ellen és a magasságos egek szenteit megrontja, és véli, hogy megváltoztatja az időket és törvényt; és az ő kezébe adatnak *ideig, időkig és fél időig*.

Dániel 12, 6 És monda egyik a gyolcsba öltözött férfúnak, aki a folyóvíz felett vala: Mikor lesz végök e csudadolgoknak?

7 És hallám a gyolcsba öltözött férfút, aki a folyóvíz felett vala, hogy felemelé az ő jobb kezét és bal kezét az ég felé, és megesküvék az örökké élöre, hogy *ideig, időkig és fél időig*, és mikor elvégezik a szent nép erejének rontását, mindezek elvégeztetnek.

Dániel 12, 11 És az időtől fogva, hogy elvétetik a mindennapi áldozat, és feltétetik a pusztító útálatosság, *ezerkétszáz és kilencven nap* lesz.

12 Boldog, aki várja és megéri az *ezerháromszáz és harmincöt* napot.

újjáéledését Európában.²⁸⁵ A korabeli szellemi válságra adott válaszreakciók igen szerteágazóak voltak, s a 16. század útkeresésének egyik legbeszédesebb és egyben legtalányosabb példája Heinrich Cornelius Agrippa von Nettesheim életműve.²⁸⁶ Fiatalkorában jelentette meg a *De occulta philosophia* című enciklopédikus kötetét, mely a szinkretikus bölcséleti hagyomány jegyében fogant, s szisztematikusan foglalkozott többek között az asztrológiával, kabbalával, teológiával, amulett-, talizmán-, s más különleges jóslástudománnyal. Ehhez a hagyományhoz kapcsolható Ramon Llull művészete, akinek *Ars brevis* című munkájához épp Agrippa készített széles körben ismertté vált kommentárt. A kölni tudós később azonban mind a titkos tudományokat, mind Llull művészetét és minden emberi tudományt haszontalannak nyilvánított *De vanitate et incertitudine scientiarum* című negatív enciklopédiájában, mely a korszak egyre kiteljesedő krízisére szkeptikus szellemben reagált.²⁸⁷ Popkin értekezésében rámutatott, hogy a szkepticizmus mellett a 17. századra egyre nagyobb szerepe lett egy új tudományos tradíciónak is, melyben a “racionalista és empirikus gondolkodás elemeit teozófiai spekulációkkal és a Szentírás millenarista értelmezésével igyekeztek összekapcsolni.”²⁸⁸ Ezt a spirituális testvérközösséget nevezi Popkin a “*harmadik erőnek*”, mely meghatározó szerepet töltött be a század kaotikus világában és tudományos életében, s egyik legfőbb céljának tekintette, hogy visszaszorítsa az egyre nagyobb teret nyerő szkeptikusokat. Az utólag alkotott csoport központi alakjának John Dury tekinthető, meghatározó teoretikusának pedig Henry More, aki hosszú utat járt be a teljes szkepticizmustól a bibliai próféciáig, illetve a neoplatonizmus és a kabbala kombinációjáig.²⁸⁹ Ugyanebből a gondolatkörből indult ki Newton, majd Leibniz is és természetesen ide sorolható Alsted, Bisterfeld és Comenius is.

Popkin tanulmányában Comenius 1651-ben, Londonban megjelent, *Naturall Philosophie Reformed by Divine Light or a Synopsis of Physics* című kötetére támaszkodik, mikor az újkori szellemi mozgalom ismeretelméleti álláspontját részletezi.²⁹⁰ Comenius ebben a kötetében úgy érvel, hogy a kegyes és keresztény bölcsélet biztos forrása az érzékelés, az értelem és a Szentírás hármasa. Ezt követve érthetjük meg, hogy nézete szerint minden ismeretünk az érzékelésből származik, s a tapasztalat hiányosságait értelmünkkel és a Szentírás soraival korrigálhatjuk. Comenius szemléletének forrását herborni tanítómesterénél, Alstednél kell keresnünk, akinek fizika előadásai nagy hatással voltak fiatal cseh tanítványára. Alsted 1620-as, majd az 1630-as enciklopédiájának a bevezetőjében is kifejtette a tapasztalat, az értelem és a Szentírás

285 Richard H. POPKIN, *The Third Force in Seventeenth - Century Thought*, Leiden - New York - Kobenhavn - Köln, E.J. Brill, 1992, 90.

286 SZENTPÉTERI Márton, *Egyetemes tudomány Erdélyben, Johann Heinrich Alsted és a herborni hagyomány*, Budapest, Universitas, 2008, 18.

287 SZENTPÉTERI, *i.m.*, 19.

288 POPKIN, *i.m.*, 90.

289 POPKIN, *i.m.*, 91.

290 POPKIN, *i.m.*, 104-106.

Szentháromsághoz igazodó tökéletes triászát. A *sensus* ugyanis nem tapasztalhat olyasmit a természet könyvében, mely nem áll tökéletes összhangban a Szentírással, s ugyanígy az értelem sem képes olyat elfogadni, ami ellentmondana az isteni kinyilatkoztatásnak.

A “harmadik erő” tudósai vallották, hogy a millenium belátható időn belül megvalósul a földön, s hittek abban, hogy az általuk folytatott tudományos munka már az új világ napjait készíti elő. Rendszerint a Biblia soraiból indultak ki, s ennek interpretációjával próbálták minél pontosabban meghatározni a krisztusi királyság kezdetét. Hitték, hogy kezükben van a jövő eseményeinek tévedhetetlen kulcsa. Munkásságuk forrásaként rendszerint Jacob Boehme miszticizmusát találjuk.

John Dury skót protestáns családból származott, kapcsolatrendszere azonban szinte egész Európát behálózta. Leidenben tanult a francia református szemináriumban, innen prédikátorként Kölnbe, majd Elbingbe került. Itt ismerkedett meg Comenius-szal, Samuel Hartlibbal és a rózsakeresztesek szellemi vezetőjének is tartott Johann Valentin Andreae-val. Pár évvel később Duryt már Hollandiában találjuk I. Károly lányának, Mária hercegnőnek a káplánjaként. Aktív elkötelezettje és támogatója volt egész Európa-szerte a millenarista politikának, s emellett szívén viselte a zsidók kereszténnyé válását. Dury Hartlib-bal közösen jelentetett meg egy rövid értekezést, *Englands Thankfulness* címmel, melyben az olvasók vallásos ismereteit próbálták meg fejleszteni, legfőbb céljuk azonban az volt, hogy ezzel a művel is a zsidók áttérését készítsék elő, melyet 1656-ra datáltak.²⁹¹ Emellett Dury személyesen is kísérletet tett az evangéliumi egyházakat egyesítésére, s ennek érdekében Hartlibon keresztül kapcsolatba lépett Joseph Mede-del²⁹², akinek ugyancsak 1627-ben látott napvilágot millenarista értekezése, a *Clavis apocalyptica*, ahogyan Alsted munkája, a *Diatribes de mille annis apocalypticis*.

Ezek a korabeli rövid értekezések tömören vázolták az egyre népszerűbb eszkatológikus nézet irányvonalait. Érvrendszerük sokkal inkább a Biblián, a prófétikus számmisztikán és a bolygók állásának értelmezésén alapult, mintsem konkrét történelmi utalásokon. Nem olvashatunk hosszú jeremiádokat a kor istentelen állapotáról, véget nem érő felsorolást az Antikrisztus gonoszságairól, vagy fantasztikus víziót az emberiség jövőjéről. Természetesen a sorok között ott van mind a harmincéves háború borzalma, mind a hívők előtt álló milleniumi évek boldogsága, de ezek sokkal inkább általános jellemzőikben jelennek meg, nem pedig a teljességre törekvő részletekben.

Joseph Mede Cambridge-ben tanult, ahol kezdetben ő maga is a szkepticizmussal foglalkozott, később azonban, túljutva ezen a gondolati labirintuson, egyaránt foglalkozott teológiával, anatómiával, nyelvészettel, történelemmel, matematikával és asztronómiával is. Szkeptikus

291 POPKIN, *i.m.*, 109.

A 1650-es évek Angliájában terjedt el az a nézet, mely szerint az Antikrisztus bukását és a millenium kezdetét 1666-ra datálták.

292 POPKIN, *i.m.*, 94.

krízisének megoldását a Jelenések könyvének soraiban találta meg. A *Clavis apocalyptica* az egyetlen, még életében megjelent könyve, mely tanítványainak köszönhetően rövid időn belül népszerű lett Angliában, majd Hollandiában is. Mede és a körülötte csoportosuló tudósok hitték, hogy végre eljött a pápa és az Antikrisztus bukásának ideje. Henry More egy helyen úgy nyilatkozott, hogy a milleniumi prófécia megértésének a teológiában legalább akkora jelentősége van, mint a vérkeringési rendszer felismerésének a biológia területén.²⁹³

A “third force” More és a cambridge-i platonisták ideje alatt jutott működésének tetőpontjára, a következő tudós generáció számára ők alkották a spiritualista értelemben vett metafizikai bázist.²⁹⁴ Dury és Descartes 1634 -35 telén találkozott, és hosszú beszélgetésük eredményeképpen arra a megállapításra jutottak, hogy a szkeptikus krízis megoldására a tudósoknak két lehetséges út közül kell választaniuk. Az egyik választás feltétele a matematikába vetett rendíthetetlen bizalom, míg a másik a bibliai prófécia csalhatatlan interpretációját feltételezte. Rendszerint ezen a második úton indultak el az újkor gondolkodói, akik a Szentírás csalhatatlan próféciaiba vetett hittel saját szkepticizmusukat próbálták legyőzni. Szentpéteri Márton kötetében ezt Alsted nyomán az alábbi módon foglalja össze: “*A teremtés megértése a “helyes észjárástól” (recta ratio), azaz a “természet fényétől” (lumen naturae) megvilágított priori ismeretektől; az ugyancsak a lumen naturaetól vezérelt “tapasztalástól” (experientia), vagyis a természet könyvéből vett a poszteriori ismereteinktől és a “Szentírásból” (Sacra Scriptura) merített hit, illetve a “kegyelem és a dicsőség fényétől” (lumen gratiae et gloriae) beragyogott tudástól függ együttesen.*”²⁹⁵

Az egyre szélesebb körben terjedő tudományos felfedezéseket szinte kivétel nélkül a millenium előfutárának tartották²⁹⁶, s Alstednek, majd később tanítványának, Comeniusnak is legfőbb célja volt, hogy munkásságukkal felkészítsék a híveket az előttük álló nagy változásokra. A hit, hogy a földön belátható időn belül megvalósul az Új Jeruzsálem a millenarista, a misztikus, a racionális és a szkeptikus nézetek olyan különleges és egyedülálló keveredését hozta létre, mely egészen a 18. századig meghatározta a tudósok szemléletét. Alsted erdélyi pánszófikus törekvéseit egyértelműen a harmadik erőhöz kapcsolható hagyományhoz kapcsolhatjuk. A különleges csoport utolsó tagja Gottfried Wilhelm Leibniz volt, akinek korai értekezéseit erőteljesen áthatotta a millenarizmus.

A 17. század az újkor prófétáinak ideje. Sorra tűnnek fel az új kor hírnökei, akik azt bizonygatták, a régi korok prófétáihoz hasonlóan személyes kapcsolatban állnak Istennel, szavaik a jövő eseményeit rejtik magukban. Többen úgy vélték, hogy a katolikusok becsapták a hívőket, mikor azt állították, hogy a prófécia már a régmúltban beteljesedett, hisz ezek mind éppen a saját

293 POPKIN, *i.m.*, 100.

294 POPKIN, *i.m.*, 116.

295 SZENTPÉTERI, *i.m.*, 19.

296 POPKIN, *i.m.*, 116.

jelenükben történnek.²⁹⁷ Kitüntetett szerepet tulajdonítottak a reformációnak, mely végre megtörte az Antikrisztus egyre növekvő hatalmát. A 17. század közepe felé megingathatatlaná vált a nézet, mely szerint a Szentírás sorai valós ismereteket közölnek az emberiség jelenéről és jövőjéről, s a tudósok egyre kevésbé prófétaként láttatták magukat, sokkal inkább inspirált olvasóként, aki a Biblia segítségével saját koruk eseményeit értelmezi.²⁹⁸

Rózsakeresztesek

A 17. század történetével foglalkozva, függetlenül attól, hogy a művelődéstörténet, vallás, irodalom, természettudomány vagy éppen a pedagógia felől közelítjük meg a korszakot, a rózsakeresztesek szinte minden esetben megkerülhetetlennek tűnnek. A testvériség talán úgy határozható meg legjobban, mint a tudomány, a művészet és a vallás univerzális reformjának rejtett, szimbolikus központja.²⁹⁹ A *Fama fraternitatis*, a rózsakeresztes testvériség közleménye, mely 1614-ben látott először nyomtatásban napvilágot, értelmezhető Kiliaszta jellegzetességeket mutató, teljes megújulást szorgalmazó hitvallásként.³⁰⁰ A *Fama fraternitatis* megjelenésével a tudás reformációjának kezdetét hirdette.³⁰¹ Miután a hitvallás napvilágot látott, több mint háromszáz értekezés született, amelyek valamilyen formában kapcsolatban álltak a rózsakeresztesekkel. Olvashatunk felszólalásokat mellettük éppen úgy, mint ellenük, néhányan vállalták írásaik mellett a teljes nevüket, a legtöbb értekezés azonban csupán monogrammal ellátva vagy leginkább névtelenül jelent meg.³⁰² Rengeteg kérdés merült fel a rózsakeresztesekkel kapcsolatban, melyek közül az egyik legizgalmasabb minden bizonnyal az, hogy ténylegesen létezett-e ez a közösség, mely a világ és a társadalom teljes spirituális megújulását hirdette. Az 1614 és 1620 között megjelent rózsakeresztes iratok újfajta kinyilatkoztatások voltak, melyek Paracelsus nézetei mentén próbálták meg olvasóikkal saját világukat, mikrokozmoszbeli létüket megismertetni. A paracelziánus

297 POPKIN, *i.m.*, 290.

298 POPKIN, *i.m.*, 292.

Az 1650 és 1700 közötti időszakból Popkin tanulmánykötetében Henry Hammond és Edward Stillingfleet nevét emeli ki, akik azt próbálták bizonyítani, hogy a Szentírást ugyanúgy kell kezelni, mint bármelyik más történelmi dokumentumot, s ha vallották, ha pontosan elfogadják annak szövegét, akkor ez az elfogadás magába foglalja a próféciaik valóságába vetett megkérdőjelezhetetlen hitet is.

299 Christopher BAMFORD, *The Meaning of the Rose Croos = The Rosecrucian Enlightenment Revisited*, ed. Ralph WHITE, United States of America, Lindisfarne Books, 1999, 46.

300 Nicolette MOUT, *Chiliastic Prophecy and Revolt in the Habsburg Monarchy during seventeenth century = Prophecy and Eschatology*, ed. Michael WILKS, The ecclesiastical History Society, Blackwell Publishers, 1994, 93.

301 S. ÅKERMAN, *The Rosicrucians and the Great Conjunctions = Continental Millenarians: Protestants, Catholics, Heretics*, Millenarianism and Messianism in Early Modern European Culture, Volume IV, eds. John Christian LAURSEN, Richard H. POPKIN, Dordrecht, Boston, London, Kluwer Academic Publishers, 2001, 1.

302 Carlos GILLY, *Die Rosenkreuzer als europaisches Phanomen im 17. Jahrhundert und die verschlungenen Pfade der Forschung = Rosenkreuz als europaisches Phanomen im 17. Jahrhundert*, hrsg von der Bibliotheca Philosophica Hermetica, Amsterdam, In de Pelikaan, 2002, 21.

természetfilozófia igen népszerű volt a német tartományokban. Az elképzelés, mely szerint a makrokozmosz, mely a mikrokozmosz meghatározó befolyása alatt áll, erőteljes politikai kapcsolatot jelentett. Az analógia sok esetben tökéletes kiindulási alapot biztosított a német fejedelmek számára, hogy személyes hatalmi igényüket érvényesítsék a Római Birodalom politikai univerzumában.³⁰³

A *Fama fraternitatis* Christian Rosenkreutz sírjának megtalálásáról számol be, mely a történet szerint halála után pontosan százhusz évvel következett be, 1604-ben, mikor az új csillag is felragyogott az égen. A könyv az arab asztrológia ismeretében érthető meg a legkönyebben, hisz alapvető tézisként használja az együttállásokat. Erre az időre jósták, hogy bekövetkezik a teljes reformáció, s Wilhelm Eon Neuhäuser például 1603-ra várta a pápaság egyesülését a többi vallással, mely elengedhetlen a világvégebeli békéhez.³⁰⁴

A rózsakeresztesek feltűnését követő reakciókat Carlos Gilly gyűjtötte össze 2002-ben megjelent részletes tanulmányában.³⁰⁵ Néhány lutheránus teológus a rózsakeresztesekről értekezve egy újonnan megalakult, rejtélyes arab-mór testvériségről beszélt, mely mögött véleményük szerint valójában a kálvinisták rejtőznek, akiknek alig titkolt célja, hogy az európai nagyhatalmakat egymás ellen fordítsák, s minél nagyobb viszályokat szítsanak közöttük. A jezsuita François Garasse is a vallás és az állam elleni veszélyes összeesküvőknek tartotta az új rend tagjait, míg egy Antwerpenben megjelent, szintén jezsuiták által kiadott röpiratban a téli király cinkostársaiként jelentek meg. A kálvinisták közül többen Pfalzi Friggyessel hozták összefüggésbe a rózsakereszteseket, akik aktívan részt vettek a király csehországi hatalmának előkészítésében, közvetlenül a harmincéves háború kirobbanása előtt. Ez a sokáig igen népszerű elképzelés Frances Amelia Yates³⁰⁶ rózsakeresztesekről szóló tanulmánykötetének köszönhetően vált ismertté. A valóságban azonban ez csupán legenda volt, mely eredetileg Johannes Karchertől eredt, aki Johannes Plaustrarius von Kayserslautern álnéven jelentetett meg politikai röpiratokat 1618 és 1621 között. Ezekben az éjfél oroszlánjáról szóló próféciákat és a Confessio Fraternitatis oroszlánról

303 Bruce T. MORAN, *The Alchemical World of the German Court, Occult Philosophy and Chemical Medicine in the Circle of Moritz of Hessen (1572 - 1632)*, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1991, 25.

304 HAASE, *Das Problem des Chiasmus*, i.m., 98.

305 GILLY, *Rosenkreutz als europaisches Phanomen*, i.m., 2002, 21.

306 Frances A. YATES, *The Rosicrucian Enlightenment*, London, 1972.

szóló jóslatát³⁰⁷ pfalzi Frigyes alakjával kapcsolta össze.³⁰⁸

A rózsakeresztesek megjelenésekor azonban Frigyes kezében még nem volt jelentős politikai hatalom. Móric tartománygróf szerepének köszönhetően Hessen a kezdetektől támogatta a mozgalmat, a manifesztum is az udvari könyvnyomtató, Wilhelm Wessel munkájának köszönhető. Talán még II. Rudolf sem patronálta olyan erőteljesen az okkult tudományokat prágai udvarában, mint Móric. A tartománygróf udvara a századfordulón az európai paracelziánusok, alkimisták, rózsakeresztesek, természettudósok, asztrológusok kedvelt központja lett. *The Compleat Gentleman* címmel, 1622-ben jelent meg az ifjabb Henry Peacham könyve, melyben Móricot tökéletes humanista tudósként jellemezte, aki a tudományok és a művészetek aktív művelője, tökéletesen játszik különböző hangszereken, tíz nyelven beszél. A felsorolást Peacham egy erőteljes retorikai allúzióval egészítette ki, mely szerint Móric rendszeresen részt vett csizmában és sarkantyúban az egyetemi disputákon, ahol egyenrangú félként vitatkozott még a legnevesebb professzorokkal is.³⁰⁹ Az okkult szemléletmód megfelelő támaszt nyújtott a politika és a vallás összeolvadásának, Móric pedig nagyapjának és apjának az útját járta, mikor a német protestáns tartományok minél erősebb szövetségét próbálta létrehozni.

A *Fama fraternitatis* megjelenését csend követte, a testvériség hallgatott, a napvilágot látott reakciók áradatára semmilyen válasz sem érkezett a rend oldaláról. Ezt a csendet a testvériség támogatói próbálták meg áthidalni.³¹⁰ Idővel azonban nemcsak Németországban, hanem Svédországban, Angliában, illetve francia és holland területeken is sorra jelentek meg olyan művek, melyeknek szerzői a rózsakeresztes testvériség tagjának tartották magukat, habár ilyen szervezet hivatalosan nem létezett.³¹¹

307 “Ekkor félreérthetetlenül felharsan majd trombitánk: mint mondtuk, mihelyt az, amit most csak néhányan suttognak, és az eljövendők, amiket most rejtélyes utalásokkal lehetőleg lepleznek, a Földet nyilvánosan eltöltik majd. Ahogyan a pápát is sok jámbor ember vont a kétségbe és támadta meg titokban a kényurasága miatt, s félénk szidás után most Németországból (Luther) nagy erővel döntötték le a trónjáról és taposták meg, úgy végleges bukását a mi korszakunkra halasztották, amikor tapasztalni fogja az oroszlán mancsainak szétépítő erejét, s a pápa bömbölésének egy új hang fog véget vetni. Tudjuk, hogy ez Németország sok tudósának lett már világos, amit viselkedésükkel és csendes helyesléssel bizonyítanak.”

A Rózsakereszt Szerzetének Hitvallása, Confessio Fraternitatis R.C., J.van RIJCKENBORGH, Rozekruis Pers-Haarlem- Hollandia, 2004, 9.

“A mi kincseink pedig változatlanul, érintetlenül a mieink maradnak, míg fel nem áll az oroszlán, hogy jogal magának követelje, megkapja és birodalmának erősítésére használja fel.”

Confessio Fraternitatis R.C., 2004, 10.

308 GILLY, *Rosenkreutz als europaisches Phanomen, i.m.*, 23.

309 MORAN, *The Alchemical World of the German Court, i.m.*, 12.

310 1618-ban jelent meg Michael Maier könyve, *Themis Aurea* címmel, melyben a rózsakeresztesek törvényeit foglalta össze; giesseni Heinrich Nollius *Parergi Philosophici Speculum* címen jelentetett meg egy rózsakeresztes regényt, melyet a Kémiai Mennyegző hatására írt; Adam Haslmayr több értekezést is megjelentetett a testvériség védelmében.

311 A csúcst minden bizonnyal a würzburgi Philipp Ziegler személye jelentette, aki egyik írásában egyenesen a rózsakeresztesek királyának vallotta magát. A rend eredetének tisztázásában az elkövetkezendő évszázadok sem segítettek. A 18. században a templomos lovagokkal hozták őket kapcsolatba, majd a későbbiekben sokszor a szabadkőművesek leszármazottaiként tekintettek rájuk.

GILLY, *Rosenkreutz als europaisches Phanomen, i.m.*, 27.

Carlos Gilly *Die Rosenkreuzer als europäisches Phänomen im 17. Jahrhundert und die verschlungenen Pfade der Forschung* című tanulmányában részletesen végigveszi a korszak tudósait, akik szerzőként a rózsakeresztes iratok mögött állhattak. Hosszas kutatómunka után jutott a felfedezésre, hogy a testvériség központi alakja nem Johann Valentinus Andreae volt, akit korábban a hitvallások kizárólagos szerzőjének hittek, hanem minden bizonnyal a kiliaszta és paracelziánus Tobias Hess.³¹² Hess és baráti köre eredetileg öt nyelvre akarta lefordítani a *Fama fraternitatis*-t, melyet a latin nyelvű *Confessio*val együtt juttattak volna el Európa tudósaihoz. Az intellektuális elit összehívásával így akarták a társadalom univerzális reformját előkészíteni.³¹³ Amíg a fordítások megjelentetésének legalkalmasabb időpontját keresték, a kéziratok - valószínűleg Benedictus Figulus jóvoltából, akit mind a *Fama* mind a *Confessio fraternitatis* erősen kritizált - villámgyorsan bejárták Európát, s tudni lehetett, hogy előbb-utóbb napvilágot látnak nyomtatásban is.³¹⁴ Andreae-nek és Tobias Hessnek nem sikerült az eredetileg tervezett meglepetésszerű hatást elérnie. Úgy tűnt, az irányítás kicsúszott kezük közül, s a rengeteg válaszként született kritika után már nem lehetett az eredeti tervek szerint folytatni.

Andreae Herzog Augustnak címzett, 1643. augusztus 2-án keltezett levelében azt írta, hogy a rózsakeresztesek a valóságban nem, csupán a mesékben léteznek, s ő ebben a bizonyosnál is bizonyosabb.³¹⁵ A későbbiekben még három másik társaság³¹⁶ alapítása is a nevéhez kapcsolódik, ezek azonban szintén elakadtak a tervezési fázisban.

A rózsakeresztesek -a millenaristákhoz hasonlóan- hitték, hogy a világ végét egy rövid, arany korszak előzi meg, melyet a negyedik birodalom, az észak oroszánja hoz el a keresztények számára. Az 1630-as évektől kezdődően az Éjféli oroszánját előszeretettel ábrázolták az egyház megmentőjeként, aki Németországba érkezve kardjával könnyűszerrel győzelmet arat az apokalipszis sokfejű bestiája felett.³¹⁷ Ezeknek a várakozásoknak Gustav Adolf halála vetett véget 1632-ben a lützeni csatamezőn. Halála után már nem volt olyan politikailag is hangsúlyos szereplő, akit az oroszánhoz köthető felszabadító szereppel ruházhattak volna fel.³¹⁸

A testvériség lehetséges tagjaiként több név is felmerült az utóbbi évtizedek kutatásai során,

312 GILLY, *Rosenkreutz als europaisches Phanomen*, i.m., 40.

313 R. J. W. EVANS, *Rudolf II and his World, A Study in Intellectual History*, Oxford, Clarendon Press, 1973, 280.

314 GILLY, *Rosenkreutz als europaisches Phanomen*, i.m., 41.

315 GILLY, *Rosenkreutz als europaisches Phanomen*, i.m., 56.

316 1616: Fraternitas Christi; 1619: Societas Christiana; 1627: Unio Christiana

317 Carlos GILLY, „ÉSZAK OROSZLÁNJA”, i.m., 109.

318 Az oroszánnak, mint megváltónak a motívuma nem a 17. században jelenik meg először, eredetét az ókori suméroknaál kell keresnünk. A keletről érkező oroszán alakja a természeti népek felfogásában szoros kapcsolatban állt a felkelő nap képével. Ezt jól mutatja az is, hogy mind az elő-ázsiai, mind pedig az egyiptomi kultúrában is az oroszán rendszerint a nap szimbólumaként jelent meg. Az északi oroszán magyarázatát pedig minden bizonnyal abban a történetben kell keresnünk, mely szerint az elveszett paradicsom északon, a nagy fal mögött található. Roland HAASE, *Das Problem des Chiliasmus und der Dreißigjährige Krieg*, Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde einer hohen Philosophischen Fakultät der Universität Leipzig, Leipzig, Gebr.Gerhardt, 1933, 33.

melyek közül a legtöbben különféle millenarista próféciákkal is kapcsolatba hozhatóak. Yates egyik tanulmányában azt állítja, a rózsakeresztségre úgy kell tekintenünk, mint John Dee, angol matematikus, asztrológus, okkultista és geográfus missziójának elkésett eredményére, Hugh Trevor-Roper meglátása szerint pedig a testvériség a paracelsus-i elveken alapszik, így azok ismerete nélkül szinte lehetetlen megérteni mondanivalójukat.³¹⁹ Dee megalkotta sajátos szimbólumát, a *hierografikus monádot*, mely hét fő elemből épült fel, magába foglalva a világmindenséget. A későbbiekben ez a szimbólum jelent meg egy versnek a margóján, melyet Christian Rosenkreutz olvas, illetve ott van könyvének címlapján is.

Nem lehet egyértelműen rózsakeresztesnek nevezni, Johann Amos Comenius munkássága, céljai mégis szorosan összefonódtak a testvériség célkitűzéseivel, hisz mindannyian egy átfogó vallási-, tudományos- és politikai reformot akartak megvalósítani. Comenius 1628-ban írt először levelet Andreae-nek, melyben tanítványának és követőjének ajánlotta magát, s végül Andreae egy 1629. szeptember 15-én kelt levelében örökségét Comeniusra és társaira bízta, remélve, hogy az ifjaknak sikerül helyreállítaniuk a kereszténység régi dicsőségét.³²⁰ Andreae visszavonult, így a 17. század második felében végigsöprő millenarista hullám gyújtópontjába ezzel Comenius került.

Comenius 1611. március 30-án iratkozott be a herborni akadémiára, ahol Johann Heinrich Alsted és Johannes Piscator tanítványa lett.³²¹ A professzorok eszkatológikus világszemlélete legalább annyira meghatározó volt Comenius számára, mint a heidelbergi egyetem híres oktatójának, David Pareusnak irénizmusa. Comenius vallotta, hogy a pedagógia nélkülözhetetlen eleme a teljes reformációnak, aminek szerepet kell játszania az elkövetkezendő milleniumkor. Erről az 1668-ban megjelentetett *Via lucis* előszavában így írt: *“Als die Flamme des Krieges [...] bald ganz Europa ergriff und alle Dinge im Christentum mit Verderben bedrohte, diente mir nichts zum größeren Trost als die alten Weissagungen vom letzten Lich, daß es enlich die Finsternis besiegen werde, und wenn da eine menschliche Mitwirkung nötig wäre, dachte ich, daß die nichts anderes sei, als daß die Jugend, die aus Labyrinth herausgerissen werden solle, in allen Dingen (gleich von den ersten Fundamenten) besser unterrichtet werden möge.”*³²²

319 KATZ, POPKIN, *Messianic revolution*, i.m., 63.

320 HAASE, *Das Problem des Chiliasmus*, i.m., 106

“ Da Du [...] so eifrig nach der 'Christlichen Gesellschaft' forschest, so werde ich Deinem sehr ehrenwerten Verlangen nicht entgegenstehen. [...] Darum übergeben wir Euch die Geschichte unseres Schiffbruchs zum Lesen und, wenn es Euch gefällt, zum Verbessern; wir sind zufrieden, wenn wir nicht ganz unseren großen Zweck verfehlt haben. So trösteten sich diejenigen, welche mit ihren Irrfahrten neue Welten denen erschlossen, die mit mehr Glück ihnen folgten. Mein Ziel war, Christum wieder an seinen Ort zu stellen, nachdem ich die alten religiösen wie literarischen Götzenbilder zerbrach. Aber er wird sich zu seiner Zeit selbst einsetzen [...] Gebraucht unseren Rat; führt die Sache tüchtig und seid unseres Beifalls gewiß.”

HAASE, *Das Problem des Chiliasmus*, i.m., 106.

321 *Die Martikel der Hohen Schule und des Paedagogiums zu Herborn*, hrsg von Gottfried ZEDLER, Hans SOMMER, Wiesbaden, Verlag von J.F. Bergmann, 1908.

322 *Via lucis* előszava, idézi: Johann KVACSALA, *Johann Amos Comenius, Sein Leben und seine Schriften*, Berlin, Leipzig, Wien, Verlag von Julius Klinkhardt, 1892, 113.

A harmincéves háború időszaka felerősítette a millenarista várakozásokat, a röpiratok kedvelt témája volt a Római Birodalom -a dánieli negyedik monarchia - illetve Róma -a nyugati Babilonbukása, az Antikrisztus, a parázna, a császár és a pápa hatalmának növekedése, majd teljes megsemmisülése, végül Krisztus második eljövetele, s a kereszténység elterjedése az egész földkerekségen. Úgy tűnt, maga a háború a világtörténelem oly régen megjósolt utolsó fázisa.

Erdélyi felsőoktatás és a gyulafehérvári akadémia megalapítása

A 11-13. század során sorra alakultak Európában a neves egyetemek. Magyarország minden esetben megpróbált lépést tartani a nyugat-európai keresztény államok oktatáspolitikájával, s hozzájuk hasonló, nagy vonzáskörzettel rendelkező felsőoktatási intézményt létrehozni, azonban a többszöri kísérlet ellenére sem sikerült olyan egyetemet alapítani, mely túlélte volna a folyamatos török támadásokat.

A magyar diákok tömeges európai peregrinációja a reformációval kezdődött. Kezdetben legfőképpen a német, majd a holland és az angliai egyetemekre mentek. A középkori, egyetemalapító magyar királyok sorához csatlakozott Bethlen Gábor fejedelem, amikor Gyulafehérváron európai szintű akadémiaát kívánt létrehozni. Törekvése korántsem nevezhető előzmény nélkülinek, már János Zsigmond előtt is az a cél lebegett, hogy az erdélyi felsőoktatást felvirágoztassa. Elsősorban a nemzetközi rangú értelmiség, Petrus Ramus meghívásával próbálta ezt elérni, később pedig a padovai új arisztotelianizmus egyik kulcsfiguráját, Giacompo Zabarellát szerette volna Erdélybe hívni.³²³ Báthory István Kolozsváron alapított felsőfokú teológiai végzettséget nyújtó jezsuita tanintézményt, ezt azonban a protestáns rendek nyomására a későbbiekben betiltották. Báthory Zsigmond uralkodása alatt, 1594-ben az iskola újra megnyitotta kapuit, de a jezsuitákkal szembeni ellenállás miatt végül 1603-ban földig rombolták.³²⁴

1622. májusában hangzott el először az erdélyi országgyűlésen Bethlen Gábor előterjesztése, melyben a gyulafehérvári akadémia minél hamarabbi megalapítását sürgette, s kimondta, hogy az iskola felállítása „*perpetuum statutum*”, azaz örök időkre szóló határozat.³²⁵ A kolozsvári országgyűlés még ugyanebben a hónapban el is fogadta az *Academicum Collegium seu Gymnasium Illustre* alapítását, pár hónappal később, szeptemberben, pedig már olyan határozatot hoztak, amelyben perbe fogással fenyegették meg az akadémia ellen izgatókat.³²⁶

323 SZENTPÉTERI Márton, VISKOLCZ Noémi, *Egyetemes tudomány Erdélyben, Alsted, Bisterfeld és Comenius*, Villanyspenót, <http://villanyspenot.hu/?p=szoveg&n=12309> (2013. augusztus)

324 ÁCS Pál, SZÉKELY Júlia, *Életmód, Oktatás in: Kereszt és félhold, a török kor Magyarországon (1526-1699)*, Budapest, Enciklopédia Humana Egyesület, 1999.

325 JUHÁSZ István, *Diákélet a Bethlen Kollégiumban*, 6. http://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf3190.pdf (2013. augusztus)

326 JAKÓ - JUHÁSZ, *i.m.*

Az iskola rövidesen egyre több fejedelmi privilégiumot kapott. 1624-ben törvényt hoztak arról, hogy a földesurak nem hívhatják vissza, illetve nem hozhatják el a jobbágyifjakat a kollégiumból, így a fejedelem szándéka szerint a tanulás és művelődés többé már nem csak a nemes ifjak előjoga volt. „... némelyek a patrónusok közül jobbágyok gyermekit is az scholátul megfognák, sőt ha scholában volnának is, ki akarnák őket hozni. Végezetül azért országul, hogy az kik tanúságnak okáért, nem egyéb praetextus alatt, nem is öreg korokban mennek az scholákba, kedvek ellen onnan ki ne vehessék.”³²⁷ Ha valaki ezen törvény ellen vétett, azt ezer forint büntetéssel is sújthatták.

Bethlen biztosította a gyulafehérvári iskola szükséges birtokjavadalmaikat, s ezáltal lehetővé tette az akadémia tanári gárdájának kialakítását. Rendelettel biztosította, hogy az akadémia kincstári eredetű javadalma „se ezután következő fejedelmektől, se egyéb rendektől soha el ne vetessék”.³²⁸ 1625 körül jelent meg az akadémia fegyelmi szabályzata, melyből jól kiolvasható a fejedelem szándéka, hogy az *Academico-Gymnasium* elsősorban ne papnevelő intézmény legyen, a hangsúlyt a művelt, világi nemes ifjak színvonalas képzésére fektessék, akik később az állami élet különböző posztjain teljesítenek.³²⁹

A fejedelem 1629. szeptember 2-án keltezett adománylevelében gondoskodott az akadémia hosszú távú megmaradásához szükséges anyagi feltételeiről: „a mi Enyed városunkat, csonkítatlan egészében, mindenféle adóival, taksáival, dézsmáival és bármilyen néven nevezett jövedelmeivel, hasonlóképpen a miriszlói, felenyedi, murczinai és hidasi birtokokat teljes egészükben, nemkülönben [...] a décsei részjóságokat mindenféle hasznukkal és tartozékaikkal, mindenféle területeikkel [...] az általunk alapított [...] kollégiumnak adtuk és adományoztuk.”³³⁰ Az enyedi birtokadományhoz csatlakozott még három további adomány is, melyek által az iskola a tokaji Hétszözlőt, Debrecen város évi 2000 aranyat kitevő taksáját és a fejedelem 20000 aranyat számláló hagyatékát is elnyerte.³³¹

A gyulafehérvári akadémia működése

1628 márciusában kelt Bethlen Gábor Alvinczi Péterhez írt levele, melyben a főiskolai évfolyamok helyzetéről számol be. „A mi fehérvári scholánk, mely szépen kezdett légyen florealni, ha kegyelmed egyebektől nem hallotta, ez mi levelünkből bizonyosan értheti: jó reménységű ifjak nevelkednek tudományokban, felesedni is kezdettek: vagynak öreg deákok, reméljük 75, avagy talán

327 JUHÁSZ, i.m., 6.

328 JUHÁSZ, i.m., 5.

329 PUKÁNSZKY Béla, NÉMETH András, *Neveléstörténet*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996.

<http://mek.oszk.hu/01800/01893/html/06.htm#Heading13>

330 JUHÁSZ, i.m., 8.

331 JUHÁSZ, i.m., 9.

80 is.”³³²

A Gyulafehérvárra hívott külföldi értelmiség elsődleges feladata az európai színvonalú oktatás kialakítása volt. A professzorok olyan protestáns iskolatípust kívántak létrehozni, amelynek mintáját a nyugati iskolákból, elsősorban a herborniból hozták magukkal. Bethlen korai halála miatt Alstedék a fejedelem feleségének, Brandenburgi Katalinnak nyújtották át az iskola átalakításáról szóló tervezetüket, melyben így írnak:” Szükség, hogy a mi főiskolánk lehetőleg megközelítse elrendezésében azt az eszményt, amelyet a Német- és Franciaországban és másutt virágzó képzőintézetek valósítanak meg.”³³³

Az ötosztályos középiskolára hároméves teológiai vagy bölcsészeti stúdium épült. A rendszer a keresztény tanok megértéséhez nyújtott erős retorikai-filológiai képzettséget, melynek legfőbb pillérei a három szent nyelv oktatása, a retorika és a katekizmus volt.³³⁴ A diákok tanulását segítette a mindenkori főprofesszor felügyelete alatt álló nyomda, amely törekedett arra, hogy egységes tankönyvekkel lássa el a tanulókat. A nagy neves professzorok mellett kiemelt szerepet játszottak az oktatók között a fejedelem külföldön taníttatott ösztöndíjasai is, többek között Csulai György, Balai Mihály, Gálospetri Ferenc, Galgóczi István, Maray Péter, a Prágában filozófiai doktorátust szerzett Ascanius Mihály, illetve Keresztúri Bíró Pál, aki 1629-ben kezdte tanítói munkáját.³³⁵

Az első „bibliothecarius” Barsi Mihály volt, akinek elsősorban a fejedelem könyvtárát kellett kezelnie. A könyvtárról Szalárdi János krónikájában azt jegyezte fel, hogy a fejedelem sok ezer tallért fordított arra, hogy a különböző tudományok legújabb könyveit beszerezzék. 1622-ben például a fehérvári akadémia Kolozsvárra érkezett könyvládáinak továbbszállításához a kolozsvári sáfárnak két szekérről, s az azokat vontató tíz ökörrel kellett gondoskodnia.³³⁶ Ahhoz, hogy az erdélyi iskola a nyugat-európai protestáns főiskolákhoz hasonlatossá váljon, elengedhetetlen volt a megfelelő könyvtár kialakítása, ezt azonban nem lehetett egyik napról a másikra elővarázsolni. Ezt az akadályt a fejedelem saját könyvtárának megnyitásával hárította el, mellyel azt mutatta, hogy az akadémia sorsát szívügyének tekinti. 1622-től a fejedelmi könyvtár egyben a Collegium Academicum könyvtára is lett, s Bethlen a későbbiekben is fenntartotta magának a gyűjtemény gyarapításának és kezelésének jogát, így fejedelmi jellegét változatlanul hangsúlyozta.³³⁷ A kezdeti évtizedekben tehát a fejedelmi és a kollégiumi könyvtár egymással teljesen azonos volt. Ez az állapot I. Rákóczi György uralkodásának idejében változott meg. Az új fejedelemnek már nem volt

332 JUHÁSZ, *i.m.*, 7.

333 JUHÁSZ, *i.m.*, 7.

334 SZENTPÉTERI, *i.m.*, 2008, 15.

335 JUHÁSZ, *i.m.*, 6.

336 JUHÁSZ, *i.m.*, 6.

337 JAKÓ Zsigmond, *Írás, könyv, értelmiség, Tanulmányok Erdély történelméhez*, Bukarest, Kriterion, 1976.

<http://mek.oszk.hu/03200/03227/html/jako24.htm> (2013.05. 09.)

személyes kapcsolata a kollégiummal -mely elődjének nagyságát hirdette-, így a korábbi kezdeményezések továbbvitele helyett sokkal inkább a Rákóczi-központban, Sárospatakon működő iskola és könyvtár fejlesztésére koncentrált.

Johann Heinrich Alsted

Johann Heinrich Alsted a 17. század nagyhatású gondolkodója volt, alakja napjainkra mégis homályba veszett, munkája sokszor háttérbe szorul tanítványa, Comenius életműve mögött. Szentpéteri Márton 2008-ban megjelent kötetében Alsted egyetemes tudományát a reneszánsz univerzalizmus legimpozánsabb, kései megtestesülésének nevezi.³³⁸ A herborni professzor enciklopédikus világfelfogása elválaszthatatlan a korabeli spirituális és kulturális reformtörekvésektől, s mindvégig a Marsilio Ficino, Giovanni Pico della Mirandola és Heinrich Cornelius Agrippa von Nettesheim által elkezdett úton haladt. Alsted egyetemes tudományának elsődleges célja az volt, hogy művei nyomán létrejöjjön egy békés világ, melyben mindenki boldogan végzi a neki rendelt feladatot, dicséri a Teremtőt, s napról napra azon fáradozik, hogy a Szentírás útmutatásával és a természet megfigyeléséből levont tanulságokkal helyreállíthassa a bűnbeeséskor megsérült *imago Dei*-t.³³⁹

Alstedet talán két szóval lehetne a legjobban jellemezni. Ezek közül az első a fiatakorában is használt anagramma, a *Sedulitas*³⁴⁰, a második a kiliazmus. Első ránézésre a két attribútum távol esik egymástól. Úgy tűnik, nehezen kapcsolható össze a kiliazmus a herborni professzor hatalmas tudásával, másrészt a szorgalom, a serénység sem vezet egyenes úton a millenarizmushoz. Mégis, mind a két jelző egyformán Alstedé.³⁴¹

Mielőtt Alsted Erdélybe érkezett, peregrinációs állomásai, majd a Herbornban töltött évek meghatározó szerepet játszottak gondolatrendszerének kialakulásában. A herborni egyetemen Johannes Piscator tanítványa volt, akinek fia később Alsteddel együtt ment Erdélybe. Piscator révén már 1608 előtt megismerkedhetett a millenarizmussal, de teljes azonosulása az eszmerendszerrel csak fokozatosan ment végbe. Piscator 1589 és 1597 között jelentette meg bibliakommentár sorozatát, az evangéliumok, az apostolok cselekedetei és a levelek magyarázata után azonban több mint tizenhat évnek kellett eltelnie az Apokalipszis kommentárjának megjelenéséig. Utolsó könyvének előszavában a professzor azt írja, már kilenc évvel hamarabb készen állt a magyarázat

338 SZENTPÉTERI, *i.m.*, 16.

339 SZENTPÉTERI, *i.m.*, 17.

340 Howard HOTSON, *Johann Heinrich Alsted 1588 – 1638: Between Renaissance, Reformation and Universal Reform*, Oxford, Clarendon Press, 2000, 8.

341 LÁSZLÓ Anikó, *Mártírok királysága*

vázlata, de időre volt szüksége, hogy a Szentírás minden részlete megvilágosodjon előtte.³⁴² Utolsó kommentárját teljes egészében áthatja a millenarizmus, de valójában ez a nézet már jelen volt Piscator 1604-es bibliafordításának jegyzeteiben, és az ószövetségi prófétákhoz írt kommentárjaiban is.

Alsted 1608-ban iratkozott be a heidelbergi egyetemre, ahol több magyar diákkal együtt hallgatta David Pareus előadásait, aki a kálvinista ortodoxia kiemelkedő európai képviselőjeként az irénizmus egyik meghatározó alakja volt. A 'heidelbergiánusok' hazatértük után is folyamatosan tartották egymással, illetve tanárukkal a kapcsolatot. Pareusszal azonban nemcsak volt diákjai váltottak sok éven keresztül leveleket, hanem maga az erdélyi fejedelem, Bethlen Gábor is. A sokoldalú intellektuális élet erősítette közöttük az összetartozás érzését, egyazon szellemi műhely tagjai voltak mindannyian. Alsted 1611-ben jelentette meg *Methodus theologiae* című munkáját, melyben egy sajátos, a kiliazmushoz már közelítő felfogást dolgozott ki. Az ezeréves periódus kezdetét Nagy Konstantin uralkodásához kötötte, s így a közeli jövőben még nem a millenium beköszöntét várta, hanem Krisztus második eljövételét.

Alsted életében Heidelberg után Marburg játszotta a következő fontos állomást, itt ismerkedett meg a folytatódó reformáció harmadik formájával. Marburgban peregrinációja idején még erőteljesen hatott a rudolfi Prága szellemi kisugárzása, valószínűleg innen ered Alsted Giordano Bruno iránti rajongása, alkímiai és asztrológiai érdeklődése. Herbornban tehát elsősorban a ramizmus volt Alstedre erőteljes hatással, Heidelbergben a Keckermann által képviselt skolasztika, míg a marburgi évekből az okkult tudományok tapasztalatát kell kiemelnünk.

A marburgi évek során a zürichi teológus és alkímista Raphael Egli volt a legnagyobb hatással Alsted szellemi fejlődésére. Egli valószínűleg egy pénzügyi botrány miatt menekült Svájcból, s talált új otthonra Móric hesseni gróf udvarában.³⁴³ Aktív szerepe volt a rózsakeresztes manifesztum terjesztésében, emellett a háttérből irányította az ifjú Alstedet, aki Giordano Bruno kéziratának kiadásán dolgozott 1612-ben. Howard Hotson értekezésében részletesen kimutatta, hogy Alsted sokszor szó szerint idézi Egli 1598-ban megjelent, *Prophetica halieutica nova et admiranda* című értekezését az 1614-es *Praecognitorum theologorum* kiadásában a forrás pontos megjelölése nélkül. Ebben minden bizonnyal nagy szerepet játszhatott, hogy Egli könyvének tudományos megítélése egyáltalán nem volt egyértelmű. A zürichi teológus könyvének központjában ugyanis néhány tengeri hal és az azok oldalán olvasható rúnajelek álltak. 1587 novemberében a norvég és dán partoknál szinte tökéletesen egy időben egy-egy heringet fogtak, melyek oldalán csodás írásjelekre lettek figyelmesek. A feliratokról készült metszetek hamar eljutottak Európa tudósaihoz,

342 HOTSON, *Johann Heinrich Alsted...*, 2000, 16.

343 Howard HOTSON, *Paradise postponed: Johann Heinrich Alsted and the Birth of Calvinist Millenarianism*, Dordrecht, Kluwer Academic Publishers, 2000, 102.

s a korszak hangulatához illően egymást érték a találgatások és a rúnajelekre alapozott kalkulációk. 1588-ban jelentette meg a témához kapcsolódó értekezését Ananias Jeraucurius matematikus, majd ugyanabban az évben látott napvilágot a paracelziánus, proto-rózsakeresztes Helisaeus Roeslin interpretációja is.³⁴⁴ Egli legelső pamfletje 1587-ben jelent meg Zürichben, melynek bővített kiadását három évvel később jelentette meg. Mikor lassanként feledésbe merültek a furcsa jelek, 1596-ban az északi vizekben két újabb halat fogtak, melyek újból felkavarták a kedélyeket. Egli úgy értékelte, hogy az újonnan feltűnt halak oldalán olvasható isteni jelek alátámasztják a Dániel könyvében és az Apokalipszisen alapuló számításait. Látni fogjuk a későbbiekben, hogy Alsted szinte ugyanazt a számítási módot alkalmazta a millenium kezdetének meghatározásához, mint marburgi professzora. Egli a második jeruzsálemi templom lerombolásának dátumából indult ki, azonban ezt Kr.u. 86-ra datálta, s ehhez adta hozzá a Dániel könyvében olvasható napok számát, az 1290-et, majd az 1335-t.

Nemcsak Egli volt az, akit ilyen élénken foglalkoztattak a kifogott halak oldalán olvasható rejtélyes rúnajelek. Pár évvel később, 1624-ben Alvinczi Péter egy hasonlóan csodás esetről számolt be Bethlen Gábor fejedelemnek. A prédikátor levele sajnos nem maradt fent, viszont ismerjük a fejedelem válaszát: *“Kegyelmed levelét ma vöttem együtt az monstrummal, kin nem keveset csudálkozom. Bizonyosan merem magamnak suadeálni, hogy valami nagy romlás nélkül el nem múlik, portendál nagy veszedelmet, de nem Sléziában, Braslóban, amint kegyelmed írja, hanem Varsovánál, az Viszlában fogatott. Mihelyt láttam az hátom ígét R.P.F., én arra magyaráztam: regnum Poloniae fragitur. De én ahhoz semmit sem értek, hanem ex signis et circumstantiis coniectálok az sueciai király általvaló ruináját az tenger felől való részéről, mivel német zászlók, fegyverek láttattanak rajta lenni. Az oroszán körmöl lábón az törököt coniectálhatni, alkalmasint is elkezdett effectuma, mert 25. Maji indult Cantamir szultán ötvenezer tatárral Lengyelországba rablani az Neszter mellett.”*³⁴⁵ Bethlen korában még ugyanannyira népszerűek voltak a csodahalas röplapok, ahogyan korábban Eglinél is. A harmincéves háború ideje alatt több alkalommal is felkapottá váltak azok a röplapok, melyek egy-egy furcsa, legtöbbször halon megjelent talányos jelet próbáltak meg értelmezni, s a csillagok állásához hasonlóan úgy vélték, hogy Isten üzenetét tartják kezükben, melynek pontos értelmezése hozzásegíti őket a jövő eseményeinek ismeretéhez. A fejedelem egy 1623-ban, a Visztulából kifogott halról beszélt, melynek oldalán három betű, az R.P.F olvasható. Viskolczy Noémi tanulmányában részletesen foglalkozik ezekkel a korabeli

344 Howard HOTSON, *Paradise postponed* ..., 2000, 101.

345 Bethlen Gábor Alvinczi Péternek, Várad, 1624.június 9. in ALVINCZI Péter, *Magyarország panaszainak megoltalmazása és válogatás prédikációiból, leveleiből*, kiad. HELTAI János, Budapest, 1989, 174. idézi VISKOLCZ Noémi, *Jövendölések és váradalmak 17. századi protestáns irodalmunkban =A harmincéves háború prófétái és chiliasztái*, Fiala Filológusok Füzetek, Korai Újkor, Szeged, 2003, 76.

röpiratokkal³⁴⁶. Meglátása szerint a betűk feloldásakor maga a fejedelem is csak találgathatott, mikor azt a legyél királyság megsemmisüléseként magyarázta, s a halakon látható jeleket a további háborús eseményekkel hozta összefüggésbe.³⁴⁷ A rövid kitérő után azonban kanyarodjunk vissza Alstedhez.

Alsted millenarista beállítottsága és felekezetifüggetlen törekvései irénikus jellegűek. Hotson monográfiájában három korszakot különít el a herborni professzor életében.³⁴⁸ Véleménye szerint 1622 előtt valójában nem beszélhetünk Alsted millenarista nézeteiről, hisz az addig megjelent értekezéseiben az ezer év kezdetét mindvégig a múltban feltételezte, a *Theologia prophetica* az első olyan kommentár, melyben a milleniumot már a közeljövőre teszi. Ez a szövegrész szinte szó szerinti egyezést mutat Johannes Piscator apokalipsziskommentárjába, mely először 1613-ban jelent meg, majd 1621-ben, a teljes Újtestamentum magyarázatának részeként.³⁴⁹ Joseph Mede saját álláspontját a későbbiekben így hasonlította a herborni professzorééhoz: *“Különbözöm tehát Piscatortól és egyezem Alstediussal, amennyiben az Első Feltámadás szentjei a Millenium alatt nem a mennyben, hanem a földön fognak uralkodni.”*³⁵⁰ Piscator kezdetben azt vallotta, hogy a feltámadott szentek a millenium ideje alatt a mennyben fognak uralkodni, miközben a földi egyház töretlenül folytatja működését, miközben a földön korábban soha nem látott béke uralkodik. Halála előtt nemsokkal azonban módosította nézetét, s ezt követte a későbbiekben maga Alsted is.

Alsted kezdeti írásaiban sokkal inkább a lullizmus, a memória művészete és az alkímia iránti rajongás a meghatározó. Korai kronológiáiban nincs helye a milleniumnak, viszont már akkor is vallotta, hogy a világ vége még a 17. században bekövetkezik. 1622 és 1626 közötti értekezéseiben egymás mellett él a millenarizmus és annak elutasítása, majd 1627-re végül a kiliaszta nézet válik egyeduralgódóvá. Alsted minden bizonnyal már 1625-ben elkezdett dolgozni a *Diatriben*-n. Munkájára erőteljesen hatott Piscator utolsó kézírata, s talán ez volt az, mely arra ösztönözte, hogy végleg a millenarizmus hite mellé álljon. Valószínű, hogy az ebben az évben megjelent *Diatriben* volt Comenius millenarizmusának is elsődleges forrása, ugyanis ezt megelőzően értekezéseiben még egyáltalán nem találunk kiliaszta utalásokat. A *Diatriben* az akadémikus millenarizmus meghatározó műve lett, hasonlóképpen Joseph Mede *Clavis apocalyptica*-jához, mellyel szinte egy időben látott napvilágot, s több szempontból is párhuzamot vonhatunk az értekezések között. Amikor Alsted Erdélybe ment, pánszofikus törekvései összeolvadtak millenista nézeteivel, s a század végén bekövetkező világvége utáni ezeréves békeidő ígéréteiben fogalmazódtak meg.

346 VISKOLCZ Noémi, *Jövendölések és váradalmak i.m.*, 76-80.

347 VISKOLCZ Noémi, *Jövendölések és váradalmak i.m.*, 79.

348 HOTSON, *Paradise postponed, i.m.*, 2000, 19 - 23.

349 Howard HOTSON, *A Diatribe de mille annis apocalypticis forrásai = A harmincéves háború prófétái és chliasztái*, Fiatal filológusok füzetek, Kora újkor 4., összeállította JUHÁSZ Levente, VISKOLCZ Noémi, Szeged, 2003, 45.

350 HOTSON, *i.m.*, 2003, 46.

Életének legfőbb célja, hogy könyvei révén tanításával olyan eszményi társadalmi és szociológiai állapotot hozzon létre, mely tökéletesen előkészíti Krisztus második eljövételét. Alsted az 1622-ben megjelent *Theologica prophetica* ajánlását azzal zárta, hogy fő műve ezennel véget ért, *“mostantól nem szándékozom írni a nyilvánosság számára, hanem minden időmet a meditációra és a Szent Írásban foglalt örök bölcsesség gyakorlására fordítom.”*³⁵¹ 1625-ben megjelent könyve, a *Triumphus Bibliorum* jól mutatja, hogy a tudományokat kivétel nélkül a Szentírás autoritására alapozta.

Vajon mi fordíthatta Alstedet végül a millenarizmus felé? A professzor hatalmas életművet hagyott maga után, ezzel azonban csöppet sem könnyítette meg olvasói helyzetét. Enciklopédiáinak, értekezéseinek eklekticizmusában könnyen eltévedhetünk anélkül, hogy megtalálnánk a kiindulási kérdésre keresett választ. Talán egyértelmű válasz nincs is, és egyforma szerepet játszott a millenium ígéréteinek győzelmében Alsted asztrológiai alapú optimizmusa és a harmincéves háború kilátástalansága.³⁵² 1618 novemberében egy fénylő üstökös hasított keresztül az égbolton, mely kitűnő táptalajt nyújtott az újabb találgatásoknak, akárcsak a századfordulón bekövetkezett nagy együttállás és az újonnan felragyogó csillag. A *Thesaurus cronologiae*-ben így írt Alsted: *“Nemo est, qui non observaverit hujus anni cometam, de quo multi multa scripserunt. Praesagium ipsius jam eheu est in manibus nostris.”*³⁵³ Úgy hitték, az üstökös a béke hírnöke lehet, s ennek fénye jelentette az elkövetkezendő években szinte az egyetlen reményt. A béke azonban az egyre távolabbi jövőbe tolódott, míg a háború fokozatosan a mindennapok részévé lett. Howard Hoston *Paradise Postponed* című tanulmánykötetében a harmincéves háborút és a hermeticizmust jelöli meg Alsted millenarizmusának legfőbb indikátoraként.³⁵⁴

Alsted kiterjedt kapcsolatrendszerrel rendelkezett, mely Angliától Hollandián, Németországon és Lengyelországon keresztül egészen Magyarorszáig terjedt. Hasonló nyíltság és sokszínűség jellemzi műveit, melyek a politikai és kulturális határokon messze átívelve próbálták egybegyűjteni a világ összes elérhető tudását. Eklekticizmusa kitűnően egyeztette a különböző tendenciákat, s végeredményképpen tökéletesen egyedülálló keveréket hozott létre. Enciklopédikusságának háttérében kétség kívül meghatározó szerepet játszott a korabeli információrobbanás, melynek okai között feltételezhetjük a humanista teológia és az archeológia által újra felfedezett teóriák sokasodását, a nyomtatás felfedezését, s a könyvek illetve a könyvtárak egyre szélesebb körű

351 Johann Heinrich ALSTED, *Theologica prophetica*, Hanau, 1622, Conrad von der Tann-nak szóó ajánlás, idézi: R. J. W. EVANS, *Alsted és Erdély*, Korunk, 32. évfolyam, 12. szám, 1973, 1911.

352 HOTSON, *Paradise postponed*, i.m., 105.

353 Johann Heinrich ALSTED, *Thesaurus Chronologiae, In quo Universa temporum & historiarum series in omni vitae genere ponitur ob oculos*, Haerbornae Nassoviorum, 1624, 336.

354 HOTSON, *Paradise postponed*, i.m., 155.

elterjedését.³⁵⁵ Az új médiumnak köszönhetően addig soha nem tapasztalt szimultaneitás jöhetett létre, s a tudósok között olyan aktív, s viszonylag gyors eszmecsere, melyre korábban nem volt lehetőségük. A természetbeli akadályok, a tudósok közötti távolság a könyveknek köszönhetően könnyen legyőzhetővé vált, majd az információtelítettség néhányukat arra ösztönözte, hogy a könyvtárakban fellelhető tudást egy nagy enciklopédiába rendezzék össze.

Hatalmas könyvtárak jöttek létre. Alsted könyvtárának nagyságáról és minőségéről legjobban saját művei árulkodnak, melyek kivételes mennyiségben tartalmaznak idézeteket és kompilációkat mások munkáiból. Ismerve a korabeli tudósok könyvtárainak méretét, talán több ezer saját kötettel is rendelkezhetett.³⁵⁶ Herbornban saját könyvtára volt, melyhez hozzátartozott a könyvtárrész is, melyet apósától, Christoph Corsinustól, a nyomdásztól örökölt végrendelet útján 1620-ban. Mikor Erdélybe jött, minden bizonnyal könyvtárának egy részét is magával hozta, útközben azonban kirabolták őket, s lehetséges, hogy így kerülhetett később az egyik, tulajdonosi bejegyzéssel is ellátott kötete a bécsi Egyetemi Könyvtárba.³⁵⁷ Alsted végrendeletét Kruppa Tamás azonosította a kolozsvári Akadémiai Könyvtár Kézirattárában, melyből kiderül, hogy a professor élete végén úgy döntött, könyvtárát és kéziratos hagyatékát meg kell semmisíteni. A professor haláláról Geleji Katona István számolt be Rákóczi Györgyhez intézett levelében, melyből megtudjuk, hogy egyrészt Alsted „[...] *a manuscriptumit sub anathemate hagyá, hogy megégessük [...]*”, másrészt, amikor Alsted a kérés végrehajtását veszélyben érezte, előhozattatta egyik „*nagy testes munkáját*”, azt saját kezével feldarabolta és „[...] *az árnyék székben vettette [...]*”. Onnan egy mendicanssal kivetették a megcsúfolt kötetet, s Alsted felesége kérésére átadták Alsted vője „[...] *Bisterfeldius [...]* ő kglme kezéhez [...]”.³⁵⁸ A professor felesége végül szembehelyezkedett Alsted utolsó kívánságával, s a hagyaték gondozását Bisterfeldre bízta, s így a professor szó szerint vett szellemi örököse Alsted sógora és leghűségesebb társa lett, aki mindvégig kitartott mellette.

Több alkalommal is felmerült a kérdés, vajon miért nem jelentette meg Bisterfeld a megmentett Alsted köteteket. A legújabb kutatások rámutattak, hogy a herborni professor kései műveinek egy része mégis eljutott a nyomdáig.³⁵⁹ 1661-ben jelent meg Hágában a posztumusz kiadott *Bisterfeld*

355 SZENTPÉTERI, *i.m.*, 17.

356 Viskolcz Noémi, *Johann Heinrich Bisterfeld (1605–1655) bibliográfia – A Bisterfeld-könyvtár*. Bp.–Szeged, 2003. Scriptum Rt., lsd még: KNAPP Éva, *Johann Heinrich Alsted könyvtárának egy kötete a budapesti Egyetemi Könyvtárban*, Magyar Könyvszemle, 121. évf. (2005) 1.sz., <http://epa.oszk.hu/00000/00021/00044/Ksz2005-1-04.htm> (2013. november)

357 A negyedréti alakú kolligátum mindhárom tagja Frankfurtban, Lukas Jennis nyomdájában jelent meg. A kolligátum első tagja a tübingeni Christoph Besold által kiadott, Johann Tauler neve alatt megjelentetett ál-tauleri mű, a *Nachfolgung des Armen Lebens Christi* (1621). E kolligátumtag őrzi az 1994-ben, Ulrich Bubenheimer által kiegészítve közölt bejegyzést a következő formában: „[Johann] H[einrich] Alsted, [Theologieprofessor in Herborn], 1624”. A bejegyzés fő jellegzetessége Alsted vezetéknevének a német nyelvű könyvhöz illeszkedő németes alakja. KNAPP Éva, *i.m.*

358 *Geleji Katona István levelei Rákóczyhoz*. Közli BEKE Antal, Irodalomtörténeti Közlemények (4.) 1894. 338, lsd még KNAPP Éva, *i.m.*

359 SZENTPÉTERI, *i.m.*, 2008, 288.

redivivus. Az itt közölt tanulmányok egységesen Bisterfeld neve alatt szerepelnek, azonban a tüzetesebb vizsgálat után kiderült, hogy valójában több értekezés szerzője Alsted. A könyv kiadója, Adrianus Vlacq a hozzákerült kéziratokat nem ismerhette olyan alaposan, hogy megfelelő módon szét tudta volna őket válogatni, főleg, hogy ha Alsted szövegei is Bisterfeld másolatában illetve átdolgozásában kerültek hozzá.³⁶⁰

Alsted könyvállományának későbbi sorsáról több elmélet is napvilágot látott.³⁶¹ Knapp Éva rövid közleményében gyűjtötte össze Alsted kiemelkedő könyvtárának 1638 utáni sorsát. Feltételezése szerint elképzelhető, hogy a könyveket Alsted felesége 1647 őszén magával vitte Herbornba, de lehet, hogy mindet a fia örökölte, aki élete végéig Erdélyben maradt. A professzor végrendeletében ingóságait és ingatlanait három gyermeke között egyenlő arányban felosztotta, így lehetséges, hogy a könyvek is erre a sorsra jutottak. Emellett azonban Knapp felveti azt is, hogy Alsted özvegye esetleg a könyvtárat egyben tartotta, nem engedte szétarabolni, s azt teljes egészében vejenek, Bisterfeldnek a gondjaira bízta.

Szentpéteri Márton monográfiájában³⁶² a herborni professzorokat, illetve a hozzájuk kapcsolódó értelmiségieket befolyásoló szellemi erőt a *millenarista egyetemes tudomány* fogalmával jellemzi, míg a németországi hagyomány az *apokalyptische Universalwissenschaft* kifejezést használja. Korábban az irodalomtudomány *enciklopédistáknak* nevezte őket, ez a terminus azonban sokszor zavart kelt, hisz a millenarista egyetemes tudomány hívei más szellemi körben tevékenyedtek, és más szellemi szándékok szerint dolgoztak, mint a francia enciklopédisták.

Alsted iskolareformjának alapját az 1630-as nagy enciklopédia jelentette, amely mintegy hatszáz könyvet helyettesített önmagában, és a reformáció iskolai műveltségének nyugati kánonját képviselte Erdélyben. Alsted, majd az ő nyomán haladva Bisterfeld is olyan enciklopédia megalkotását tervezte, amely minden tudásra érdemes dolgot egy könyvben foglal össze, így pedig a világegyetem tükréként funkcionál. Alsted az enciklopédia *Archeologia* című bevezető fejezetében foglalja össze a disciplinákat, melyek legfontosabb céljaként *“Isten dicsőségét”* (gloria Dei) jelöli meg, s ennek alárendelve, azonban még mindig kiemelt helyen szerepel az *“ember örök üdve”* (salus aeterna hominis) és *“Isten képének helyreállítása”* (instauratio imaginis Dei).³⁶³ Szentpéteri Márton fentebb idézett monográfiájában kimutatta, hogy az 1630-ban megjelent enciklopédia emblematikus címlapja tökéletesen alátámasztja ezt az állítást.³⁶⁴ Ha az emblémákat vertikálisan olvassuk, egyértelművé válik, hogy az enciklopédia helye a történelem idejében a teremtés és a parúzia között helyezkedik el, a horizontális olvasat pedig arra mutat rá, hogy az

360 SZENTPÉTERI, *i.m.*, 2008, 288.

361 KNAPP Éva, *i.m.*

362 SZENTPÉTERI, *i.m.*, 2008, 8.

363 SZENTPÉTERI, *i.m.*, 2008, 26.

364 SZENTPÉTERI, *i.m.*, 2008, 26 - 27.

enciklopédia *“szinkrón értelemben mindig valaminő philosophia perennis jegyében képzendő el, benne a kegyesség és a humanitás, teológia és bölcséleti igazság mindig egybecseng”*.³⁶⁵ Aki végighalad az enciklopédián, hasznosítja annak tudását, emellett Isten és a teremtés tökéletességén medítál, az napról-napra közelebb kerülhet a kiválasztáshoz s az üdvözüléshez.

A herborniak fontos szerepet játszottak a reformáció radikális szárnyai ellen irányuló „irodalmi támadásban”. Alsted maga is bibliakommentárokat jelentetett meg, katekizmust állított össze, disputákat és előadásokat szervezett, mindezt természetesen az erdélyi fejedelmek erőteljes támogatása mellett.

Alsted kései pánszofikus reformját egyszerre jellemezte a keresztény kabbala, a reneszánsz mágia, a hermetika különféle formái, a paracelziánus alkímia és az asztrológia. A teljes program -ahogyan Alsted nevezte- a „nagy reformáció” egy szélesebb értelemben vett kulturális és spirituális reform, melynek keretén belül foglalkozott a protestáns felekezetek közötti unióval, a nem keresztény hívők megtérítésével, a Biblia lefordításával több nyelvre, a tudás enciklopédikus katalogizálásával, illetve egy eszményi, a Szentháromság tökéletességét tükröző társadalmi berendezkedés megvalósításával.³⁶⁶

Bisterfeld Alsted munkáját, szellemi örökségét vitte tovább. Nyitott volt az empirikus módszerekre, műveiben a platonizmusban gyökerező természetes teológia, a politikai irénizmus nézeteit hirdette. A herborni professzorok Gyulafehérváron nemcsak nyugati színvonalú oktatási rendszert hoztak létre, hanem kiépítették az európai tudományos kapcsolatrendszer keleti őratornyát is. Comenius az alábbi levelében így összegezte a professzorok erdélyi szerepét: *„(...) többen ezekkel a szavakkal fordultak hozzám: Jöjj és szabadíts meg minket a barbárságtól! Midőn én [Comenius] e fölött csodálkoztam, mert a magyar nemzetben láttam egyszerűséget, de barbárságot nem, az ott lévők egyike (előkelő férfi, a fejedelem tanácsosa) azt mondta: Ha harminc évvel ezelőtt jöttél volna, láttad volna a scythák érdességét, de Alstedius, Piscator és Bisterfeld urak letörölték már a durvaságot, a többit folytasd te!”*³⁶⁷

Izgalmas kérdésként merül fel, vajon miért vállalták el a herborni professzorok, hogy az erdélyi fejedelem hívására az európai szellemi élet körforgásából szinte a „világ végére”, Európa peremére jönnék. Alstedet nem csak Bethlen szerette volna megnyeri főiskolájának, gyulafehérvári útja előtt felkérést kapott több hollandiai egyetemre ³⁶⁸ is, azonban mégis Erdélyt választotta, s nemet mondva a nyugati iskolák hívásának, útját kelet felé vette. Alsted döntéséről levélben tájékoztatta

365 SZENTPÉTERI, *i.m.*, 2008, 26.

366 SZENTPÉTERI, *i.m.*, 2008, 31.

367 COMENIUS, Johann Amos. „Comenius apológiája: *Continuatio admonitionis fraternae de temperando charitate zelo*”, ford. és az előszót írta ÖSZ Ferenc, Piliscsaba–Esztergom, PPKE BTK Szlavisztika–Közép Európa Intézet, 2005, 45.

368 Harderwijk, Franeker

Bisterfeldet, akit szinte sokkolt professzorának választása. Riasztotta a törökök közelsége, az ismeretlenség, saját prekonceptiói az ország áldatlan állapotáról, lakosainak műveletlenségéről, végül mégis felülkerekedett saját félelmein, s Alstedet követve, élete végéig a fejedelmet szolgálva, Erdélyben maradt.

Ha alaposan megfigyeljük Alsted műveit, feltűnik, hogy a legtöbb inspirációt keletről kapta. Elsődleges forrásai közé tartozott a lengyel Michael Sendivogius, a belgrádi Stephanus Pannonius, a sziléziai származású Johannes Dobricius, s a Habsburg udvar csillagásza Cyprian Leowitz és Johannes Kepler.³⁶⁹ Történelemszemléletét az ő nyomdokaikon haladva alakította ki, ők ismertették meg az égi jelek értelmezésével, melyet aztán a Szentírás soraival összevetve arra a meggyőződésre jutott, hogy Magyarország, s a protestáns erdélyi fejedelem szerepe meghatározó lesz az elkövetkezendő években. A fejedelem invitálása Alsted számára kihívást jelenthetett, hisz míg a franekeri egyetemen csupán filozófiai széket kínáltak neki, Gyulafehérváron egy egész főiskolát. Lehetőséget kapott, hogy pedagógiai reformját egy feltörekvő közegben valósítsa meg, ahol még erőteljesen hatott a reneszánsz szellemisége, s Bethlen fejedelemsége megfelelő közegnek tűnt a reformáció tökéletesítéséhez, beteljesítéséhez. Alsted olyan inspiráló közegben találta magát, ahol elismeréssel fogadták, s aktívan részt vehetett az egyház felvirágoztatásában.

Bethlen Gábor uralkodása alatt nyilvánvalóvá lett, hogy Erdélynek a saját útját kell járnia, önállóan kell megélnie mindaddig, amíg az európai helyzet lehetővé nem teszi a szétszakított ország újbóli egyesítését. Bethlen kivételes gondot fordított az új értelmiség kinevelésére. Tudatos művelődéspolitikáján belül több irányvonalat különíthetünk el, melyek segítségével az erdélyi értelmiség hiányát próbálta enyhíteni. Egyrészt igyekezett Kelet-Magyarországról az értelmiségieket Erdélybe csábítani, emellett saját egyetemet kívánt létrehozni, és a saját költségén több diákot is külföldre küldött tanulni. Az egyetemjárás az állami művelődéspolitikai szerves része lett. Bethlen uralkodása alatt, illetve az őt követő időszakban az egyetemjárók száma minden korábbit és évszázadokra minden későbbit is felülmúlt. A bethleni abszolutizmus reformprogramjának egyik legfontosabb tényezője volt ez a kétirányú eszmeforgalom, mely egyrészt az erdélyi diákok peregrinációjának támogatását, másrészt a külföldi egyetemek híres professzorainak Gyulafehérvárra hívását jelentette. A külföldről hazatért diákok -akik közül a kálvinista egyház későbbi vezetői is kikerültek- rendszerint hazatértük után is szoros kapcsolatot tartottak fent az európai egyetemek neves professzoraival.

A fejedelem a gyulafehérvári iskolát, ahol valaha ő is tanult, gimnáziumi, majd főiskolai színvonalra emelte. Legvégső célja az volt, hogy az intézményt egyetemmé fejlesszék tovább, s így az igen költséges külföldi egyetemek helyett az országhatáron belül képezzék ki a legifjabb erdélyi

³⁶⁹ HOTSON, *i.m.*, 1999, 232.

értelmiséget. Végül azonban csak a teológiai fakultást sikerült megszervezniük. Bethlen már az országgyűlési határozat évében megkezdte az iskola egyetemmé fejlesztését.

A gyulafehérvári akadémia tanárgárdájába legelőször az európai hírvű Martin Opitz-ot, a német irodalomtudóst és filológust sikerült megnyernie. Opitz erdélyi tartózkodása alatt a római kori emlékekre hívta fel a humanista tudósok figyelmét, 1623-ban azonban csalódottan tért vissza hazájába, nem maradt sokáig a fejedelemségben.³⁷⁰ Az első évek professzorai és lektorai között találunk más németországi tanárokat is, Jacob Kopitsch-ot, Franz Pauli-t és Johann Schwarzenburg-ot.³⁷¹

Bethlen, miután Opitz visszatért hazájába -valószínű, hogy tanácsadója, Szenci Molnár Albert javaslatára, aki a herborni főiskola alumnusaként később is jó kapcsolatot ápolt az ottani értelmiségekkel- Johann Heinrich Alstedet, Johann Heinrich Bisterfeldet és Philipp Ludwig Piscatort hívta el az új főiskolára tanítani. 1629-ben a fejedelem meghívólevelét valószínűleg csak Alstednek és Piscatornak címezte, Bisterfeld erdélyi útja ekkor még bizonytalan volt. Alstedet Herbornban a fejedelem udvari történésze, Bojti Veres Gáspár és egy kísérője, Bornemissza Ferenc kereste fel 1628 októberében.³⁷² Az utazásról, s az Alsteddel való találkozásról így írt Bethlen egy levelében: Bojti elment „*Norinbergába, onnét Francofurtumba ad Moenum és onnét egy városba, az hol amaz méltán Európában - az mint halljuk - legnevezetesebb theologus doctor Alstedius lakik [...] és azt mind addig ostromolta, hogy az mi szolgálatunkra adta magát. [...] Őkivüle más két professzort is fogadott, kiknek Bojti conventiót adott és előre kinek 50, kinek 100 aranyat. Amazok reverzálist adtak magokról.*”³⁷³

A professzorok döntésében azonban minden bizonnyal több szempont is meghatározó szerepet játszott, a választ nem szűkíthetjük le csupán egyetlen aspektusra. A 2013-ban Bethlen Gábor hatalomra kerülésének négyszázadik évfordulója alkalmából Kolozsváron rendezett konferencián szintén felmerült ez a kérdés, s a jelen lévő kutatók saját tudományterületük szemszögéből próbáltak meg választ találni a herborniak döntésére. Egy zenetörténész arra hívta fel a figyelmet, hogy a középkor, majd az újkor során a udvari zenészek legtöbbször abban az esetben szegődtek el hazájuktól messze, mikor lakhelyükön már nem maradhattak tovább, mikor különböző okok miatt tovább kellett állniuk, “égett a lábuk alatt a talaj”. Ez a feltételezés igaz lehet Alstedék esetében is, hiszen a harmincéves háború pusztítása lassanként elérte Herbornt is, s a harcok ellehetetlenítették a Német-római Birodalom területén több évtizede működő református

370 JAKÓ Zsigmond, JUHÁSZ István, *Nagyenyedi diákok 1662-1848*, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1979, 6.

371 JUHÁSZ István, *Diákélet a Bethlen Kollégiumban*,

http://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf3190.pdf (2013. augusztus)

372 SZENTPÉTERI Márton, *Egyetemes tudomány Erdélyben, Johann Heinrich Alsted és a herborni hagyomány*, Budapest, Universitas, 2008, 32.

373 JUHÁSZ, *i.m.*, 7.

felsőoktatás működését. *“Ha Csehország elvesztése tragédia volt, akkor a rajnai Pfalz bukása katasztrófát jelentett.”*³⁷⁴ Alsted Johann Piscator felett mondott temetési beszédét a reménytelenség, a teljes kilátástalanság hatotta át. A korabeli meghatározó szellemi központok, így Herborn sorsa is kétségessé vált, s Alsted számára a maradással szemben egyre realisabb gondolatként jelent meg a kivándorlás gondolata. A protestáns Rajna-vidék korábban összekötő szerepet töltött be kelet és nyugat között, funkcióját azonban a háború pusztításai közepette elveszítette, s ezt a feladatkört fokozatosan a közép-kelet-európai, újonnan felemelkedő központok vették át. Erre a pozícióra pályázott a bethleni gyulafehérvári akadémia is, s ennek fényében szinte kézenfekvőnek tűnt, hogy Alsted igent mondjon az erdélyi fejedelem felajánlására.

A konferencián egy művészettörténész arról beszélt, hogy az itáliai kőfaragók rendszerint azért szegődtek el messzi városokba, mert míg szülőföldjükön a szakma telítettsége miatt sokkal nehezebben válhattak sikeressé és elismertté, addig keleten, pl. az erdélyi fejedelem udvarában hatalmas megbecsüléssel fogadták őket, tudásuk egyedülállónak számított, s ennek köszönhetően kitüntetett szerepet kaphattak az udvarban. Alstedet is többször hívták Európa különböző neves egyetemeire oktatni. Ezekben az universitasokon azonban csupán a sok professzor egyike lehetett volna, s minden bizonnyal hosszabb időnek kellett volna eltelnie, míg az egyetemi ranglétrán feljebb léphet. Ezzel szemben Gyulafehérváron tárt karokkal várták, egy újonnan indult akadémia vezetője lehetett, személyét és tudását a legnagyobb elismeréssel fogadták.

A herborniak esetében mindenképpen számolnunk kell az igen erős kálvinista küldetésstudattal is, amely –főleg Alsted esetében– erőteljes millenarista rajongással párosult. A fentebb vázolt szempontok mellett minden bizonnyal meghatározó szerepet játszhatott az is, hogy a nemzetközi kálvinisták körében igen pozitív volt Bethlen Gábor megítélése, mert a fejedelemség területén a „keleti Heidelberg” kiépítésén fáradozott. Mindemellett az erdélyi fejedelem erősen a szívében viselte a főiskola sorsát, európai hírnevét, így ennek megfelelő összeget fizetett a professzoroknak.

Bethlen Gábor és Alsted személyesen már nem találkozhattak, a herborni professzor azonban szívvel-lélekkel a fejedelem embere volt, s az Erdélyben töltött kilenc év alatt mindvégig a fejedelem által kijelölt úton haladt. Alsted, majd Bisterfeld új értelmiségi generációt nevelt ki Erdélyben. A nyugat-európai professzorok tekintélye sokszor nyomasztóan tornyosult a magyar tanárok fölé.

Az Erdélyből induló diákok peregrinációjuk során, valószínűleg professzoraik tanácsára, Németország után eljutottak Hollandiába, majd Angliába is. Alsted és Bisterfeld mindvégig szoros kapcsolatban álltak a korabeli puritanizmus képviselőivel, többek között Wilhelm Amesiuszal, aki Angliából menekülve a holland egyetemeken tanított. A puritánus szellemiség már annak tényleges

374 R. J. W. EVANS, *Alsted és Erdély*, Korunk, 32. évfolyam, 12. szám, 1973, 1909.

beáramlása előtt is megjelent hazánkban, első jelei felismerhetők Szenci Molnár Albert és kortársainak tevékenységében.

Bethlen az alapítólevelében fogalmazta meg igen pontosan, hogy az ország veszedelmes állapota csak úgy kerülhető el, ha folyamatosan gondot fordítanak a tudós, hazaszerető ifjúság oktatására. Ezt a gondolatot vitte tovább 1662-ben Apafi Mihály is, akinek rendeletében ezt olvashatjuk: „*állam, nemzet, kormányhatalom tartósan nem virágozhatik, s feladatainak tartósan meg nem felelhet a szabad tudományok gyakorlása nélkül.*”³⁷⁵

Diatrobe de mille annis apocalypticis

1627-ben jelent meg Alsted értekezése, mely az újkori millenarizmus egyik legmeghatározóbb műve. A teljes címe így hangzik: *Diatrobe de Mille Annis Apocalypticis, Non illis Chiliarum et Phantastarum, sed Beatorum Danielis et Johannis*. Rögtön szembetűnik, hogy az értekezés alcímében Alsted elhatárolja magát a kiliazmustól, melyet különféle fantazmagóriákkal említi egy szinten, s Dániel és a Jelenések könyvét jelöli meg kiindulási forrásaként. A könyv bevezetőjében kijelöli az előtte álló feladatot. *“Denn weil die Weissagung vom heiligen Geist herkömpt / so ist von nöthen / daß sie auch wiederumb von ihm erkläret werde. Darnach dienet zu dieser Sachen nicht wenig eine Gottselige und fleissige Lesung und Gegen einander haltung der Prophecenungen. Endlich die Erfahrung der Weissagung / und also die Erfahrung ist gleichsam der Schlüssel / damit die Prophecenung eröffnet wird. Dahero Irenaus lib. 4. Cap. 43 recht und wolschreibet: Alle “Weissagung / ehe sie erfüllet wird /” ist eine Retzel oder verblüimte Rede: “Wann sie aber erfüllet worden / so hat” sie als denn eine offenbare Auslegung und Verstand.*³⁷⁶ A jóslatok a Szentlélektől erednek, így megértésükhöz az istenfélő és szorgalmas olvasás mellett elengedhetetlen a Szentlélek segítsége. Beteljesülése előtt minden prófécia csupán rejtvény, amikor azonban elérkezik az idő, egyértelmű kinyilatkoztatássá válik.

Alsted jelenében a harmincéves háború eseményei szolgáltatják a nyilvánvaló okot, melyek támpontot nyújtanak a Szentírás értelmezéséhez. Kortársaihoz hasonlóan úgy ítélte meg, hogy egy újabb történelmi szakasz lezárásához érkeztek, s minden bizonnyal ez a felismerés fordította a millenarizmus felé. A korszakolás kérdése magával hozta az enciklopédizmus, kiliazmus és a történelmi kronológia egymáshoz fűződő kapcsolatának a problematikáját. Hitte, hogy a világ történelme a végéhez ért, s ezt későbbi munkáiban is részletesen kifejtette.

A bevezető utáni részben latinul és görögül is közli János apostol Jelenések könyvének huszadik fejezetét. Munkáját két nagy részre osztja. Az első a *Prolegomena*, melyben a szerzőről, a textusról

375 JUHÁSZ, *i.m.*, 10.

376 Johann Heinrich ALSTED, *Diatrobe de mille annis Apocalypticis*, 1654.

és annak összefüggéseiről értekeznek, a második a *Summa Argumentorum*, ahol a szöveg belső logikáját analizálja, kérdések segítségével tárja fel jelentését, végezetül a Szentírás más szöveghelyeivel veti össze.

Alsted érvelésének magja a *Prolegomena* második fejezetében jelenik meg.³⁷⁷ Véleménye szerint a küzdő egyház különleges boldogságát három jellemző mutatja. A mártírok feltámadása, az egyház üldözésének megszűnése, majd ezer év eltelte után az általános feltámadás és az utolsó ítélet.³⁷⁸ Ezután már a diadalmas egyház ideje következik, ami a boldogság örökkévalóságát hozza el.

A következő oldalakon bibliai kronológia segítségével mutatja be az egyház helyzetét, melyet első pontban földi és égi állapotra különít el. A földi egyház helyzetében a bűnbeesés jelenti a választópontot, amikor a paradicsomi kiűzetés után az evangéliumi idő következik, melyet Alsted két részre bont tovább, egy örökkévaló belső és egy időszakos külső szakaszra.³⁷⁹ Az egyház örökkévaló állapotát a társadalom egysége és a Szentlélek uralma határozza meg, míg az időszakos külső szakasz a kinyilatkoztatás előre meghatározott útján halad, s az Ó- és Új Testamentum alapján két részre tagolható. Az Ótestamentum ideje 3887 évet tesz ki, s a teremtéstől fogva Júda elfoglalásáig tart. Alsted ezt az időszakot az alábbi szakaszokra osztja fel.³⁸⁰ Kronológiája alapján az első korszak 1656-ban ért véget az özönvízzel, majd ettől kezdve folyamatosan erősödött az egyház, egészen 1757-ig, Bábel tornyának építéséig. 2023 Ábrahám leszármazottainak ideje, s ettől az évtől számítjuk a 430 évet, melyet Izrael gyermekei Egyiptomban töltöttek. Ez idő alatt Ábrahám, Izsák és Jákob leszármazottai megtapasztalhatták a jó és rossz dolgok váltakozását. József halála után az izraelieket szolgamunkára kényszerítették, s így éltek 2360-tól egészen 2453-ig, mikor Mózes kivezette őket Egyiptomból. Ezután negyven éven keresztül bolyongtak a sivatagban, míg végre

377ALSTED, *Diatriben...*, 1654, 8.

378 *“Der Streitenden Kirchen sonderbahre Glückseligkeit wird mit dreyen stücken beschrieben: Nemlich mit der Sicherheit vor dem feindlichen einfacher Gottlosen ganzer Laufend Jahr mit der Aufferstehung der Märtyrer und der Allgemeinen Aufferstehung mit bewunderbahren Erlösung der Gottseligen von der letzten Verfolgung der Gottlosen welche nach diesen Tausend Jahren erfolgen soll.”* ALSTED, *Diatriben...*, 1654, 7-8.

379 *“Der Kirchen Zustand auf dieser Erden ist zweyerlen. Einer vor dem Fall der ersten Menschen; und dieser ist unter dem Evangelio. Der Kirchen Zustand nach dem fall ist wieder zweyerlen: Ein innerlicher und Immerwehrender / und ein eusserlicher und zeitlicher. Der innerliche und immerwährende Zustand der Kirches bestehet in der Einigkeit ind Gemeinschaft und Regierung des heiligen Geistes.[...] Dahero kömpt es / das die Kirche einig / heilig und unüberwindlich ist. Der eusserliche und zeitliche Zustand der Kirchen ist beydes Creutzes oder der Verfolgung.”* ALSTED, *Diatriben...*, 1654, 8.

380 *“[...] welche sich im Jahr der Welt 1656. mit der Sündflut beendet. Von dannen ist die Kirche fortgepflanzt worden biß auffs Jahr 1757 ohne merckliche verfolgung / welche zur selben Zeit die Erbarmung deß Babylonischen Thurms / und dannenhero rührende verwirrung der Sprachen verursacht. Im Jahr der Welt 2023. ist die Kirche auff Abrahams nachkommen gebracht worden. Und hier nehmen ihren Anfang die 430. Jahr der Inwohnung der Kinder Izrael in Egypten. Da Abraham /Isaac/ Jacob und Joseph eine vielfeltige Abwechselung guter und böser dinge erfahren haben; Ihre Nachkommen aber nach Todt Josephs mit überaus achwehrender Dienstarbeit beladen worden./ vom Jahr der Welt 2360 biß zum Jahr 2453. da die Kinder Israel aus Egypten geführt worden. Von bannen biß zum Jahr 2493. Haben sie in der Wüsten interschiedene wolthaten gerichte Gottes erfahren. Nachdem sie aber in das Land Canaan eingeführt worden / welches geschehen im Jahr der Welt 2493 hat Josua die ersten sechs Jahr mit den Canaritem glücklich gestritten / und 21. Könige erlegt.* ALSTED, *Diatriben...*, 1654, 10-11

Kánaán földjét elérhették. 2879-ben, Saul ideje alatt jött létre az izraeli királyság, s az egyháznak éppen az új birodalom legelső királyától kellett üldöztetést elszenvednie. A régóta várt békét és nyugalmat végül Dávid és Salamon uralkodása hozta meg. A hetvenéves babilóni fogság ideje 3350-ben kezdődött.³⁸¹ A börtön ajtaját a nagy Kürosz nyitotta meg 3419-ben, amikor engedélyezte a zsidóknak, hogy visszatérjenek hazájukba, vallásukat szabadon gyakorolhassák, s kezükbe adta saját területük irányításának jogát. Az elkövetkezendő 107 esztendőben azonban a zsidóságnak sok esetben nem sikerült megfelelően érvényesítenie ezt a jogát. A zsidó egyház viszonylagos nyugalomban élhetett 3781-ig, a perzsák és Nagy Sándor ideje alatt, majd 3887-ben, mikor a rómaiak elnyomták Izraelt, sivataggá tették. Innentől kezdődik az Új Testamentum ideje. Ezt a részt Alsted négy szakaszra osztja, mely közül az első Jézus ideje, Keresztelő Szent Jánossal kezdődik és Kr.u. 50-ig tart. A második részt ismételten négy periódusra tagolja fel az ezeréves időszak kezdetéig.³⁸² A millenium alkotja a harmadik nagy szakaszt, majd az utolsó ítélet után következik az egyház örökké tartó boldog állapota.

Központi kérdés a harmadik szakasz, az ezeréves időszak kezdete, melynek pontos dátuma nehezen meghatározható. Alsted felsorol néhány előjelet, amelyek biztosan jelezhetik a hívők számára a változást.³⁸³ Ezek közé tartozik a mártírok fetámadása, a zsidók és a pogányok megtérése és a keresztényeket ért üldöztetések vége. Alsted érvei közül a legnagyobb hatása a zsidók megtérésének volt, olyannyira, hogy maga Cromwell is megpróbálta az angliai zsidókat

381 *“Was die Kirche im Königreich Juda anlaget / hat dieselbe viel Enderung der deformation und reformatson der Verfolgungen und Siegen ausstehen müssen/ biß zum Jahr der Welt 3550/ da die Siebenzig Jährige Babylonische Gefängniß angefangen. Im Jahr 3419 hat Cyros diese Gefängniß eröffnet / und den Jüden in ihr Vaterland zu ziehen / und daselbst die Regiement und Gottesdienst wieder anzurichtet erlaubet. Aber es ist dieses Privilegium auff vielerley weise verhindert und widersprochen worden biß zum Jahr der Welt 3527 / das ist / den 107. Jahr lang. Von dannen biß zum Jahr der Welt 3781 Hat die Kirche der Jüden unter den Persen / wie auch unter Alexandro Magno ihre liebliche und sichere Wohnung gehabt; Aber unter dem Nachkommen Alexandri sonderlich unter den Königen in Syrien ist sie auff vielerley Wege angefochten worden/ biß im Jahr der Welt 3783 und folgend die Macabeer für ihre Religion und Vaterland glücklich gestritten haben. Vom Jahr 3887. ist das Jüdlische Land von den Römern und Parthen sehr verwüestet/ und gedrucket worden. Also daß der Zustand derselben sehr elend und jämmerlich gewesen. Nun wollen wir kommen auf den Zustand der Kirchen Neues Testaments. “ALSTED, Diatribe..., 1654, 12-13.*

382 A harmadik szakasz további felosztása:

1. Pogány császárok ideje Nagy Konstantinig (64 – 323)
2. Keresztény császárok ideje Nagy Konstantintól kezdve Phocas császárig (323 – 606)
3. Római pápák ideje, III. Bonifáctól X. Leóig (606 – 1517)
4. Római pápák hatalmának leáldozása, 1517-től kezdődően az ezeréves periódus kezdetéig.

ALSTED, Diatribe..., 1654, 14-15.

383 *“Was sie auch noch künfftig für Glück zugewarten haben werde von dem Jahr an/ da wir dieses schreiben / biß zu Anfange der Tausend Jahren / das können wir insonderheit nicht beschreiben. In gemein aber wissen wir/ daß die Kirche durch die Verfolgung / so sie ietzo erduldet / gleichsam ausgebrant / gereinigt und erleutert werden solle/ damit sie solche gestalt auf die grosse Reformation, welche in der Rechnung unserer Tausend Jahr erscheinen wird / allmachtsam vorbereitet werde. Der dritte Periodus der Alter der Kirchen Newes Testaments ist und geschicht vom Anfang der Tausend Jahren / biß zum Ende derselben. Es wird aber diese Kirche in sich begreifen / so wie die Märtyrer die da auferstehen sollen/ als die Heyden so noch nicht bekehret sind / und dann auch die Juden; und wird aller Verfolgung frey seyn. ALSTED, Diatribe..., 1654, 16.*

megkereszteltetni, ezzel is siettetve az ezeréves krisztusi királyság beköszöntét.³⁸⁴ Alsted azon a véleményen van, hogy a zsidók az Antikrisztus végleges bukása után térnek át az igaz hitre. *“Ich aber halte davor/ das die Juden aus dem Fall des Antichrist die gelegenheit ihrer bekehrung nehmen werden.”*³⁸⁵

A krisztusi királyság végre magával hozza majd a teljes reformációt, mikor az egyház nagyságában és tökéletességében ragyoghat. A herborni professzor értekezésében több helyen is kifejti, hogy az ezer évet nem csupán a tökéletesség szimbólumaként kell értelmeznünk, hanem ismert világunk természetes időbeosztása szerint.³⁸⁶

Értekezésében Alsted többször is hangsúlyozza, hogy az ezeréves birodalom, a mártírok feltámadása és uralkodása a földön megy végbe, még az utolsó ítélet előtt, így a millenium gondolatát teljesen evilági jelenséggé formálja. Az újkori apokaliptikus váradalmak visszatérő eleme, hogy az egyház ezer évig széles körben terjesztheti tanait, hisz Isten angyala a Sátánt a föld mélyén ketrecbe zárta, így nem tévesztheti meg többé az embereket, s sor kerülhet a zsidók és a pogányok megtérésére.

A *Diatribé* több oldalon keresztül foglalkozik a mártírok feltámadásával, illetve Alsted külön táblázatot is készített a feltámadás természetéről. Első lépésben különbséget tett lelki és testi feltámadás között, majd ez utóbbin belül további két csoportot különített el. Eszerint beszélhetünk általános feltámadásról, melyben az utolsó ítélet során minden hívő részt vesz, illetve tanúi lehetünk különleges, egyedi eseményeknek is, melyhez példaképp Elizeus, Lázár, és Krisztus halálakor feltámadott szentek csoportja mellett a mártírok feltámadását említi. A mártírok abban a különleges kegyben részesednek, hogy az első feltámadás után, egyedülálló cselekedeteikkel és szenvedésükkel kiérdemelve örök életet kapnak és Isten papjaként Krisztus egyházát irányíthatják. Uralmuk azonban nem hasonlítható az ismert világi uralkodók hatalmához.³⁸⁷ Alsted részletesen kifejti, hogy

384 Wilhelm SCHMIDT - BIGGEMANN, *Apokalyptische Universalwissenschaft, Johann Heinrich Alsteds “Diatribé de mille annis apocalypticis” = Piestismus und Neuzeit, Ein Jahrbuch zur Geschichte des Neueren Protestantismus*, hrsg. von Martin BRECHT, Band 14, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 59.

385 ALSTED, *Diatribé...*, 1654, 21.

386 *“Tausend Jahr / Natürliche und gewöhnliche Jahr”* ALSTED, *Diatribé...*, 1654, 31.

“Die Tausend Jahr lang/ vonn welcher im vorigen vers zu sehn: Denn das die Tausend Jahr der bindung des Satans/ und des reichs der Martyrer mit Christo einerley/ und nicht unterschieden seyen/ ist gnugsam offenbahr aus dem Artickel [...] so virnahl wiederhohlet wirdt/ nemlich v. 3.4.5.7. und beweiset solches auch der gesetzte termin der aufflösung des Satans. Ist derowegen falsch/ das erliche die Tausend Jahr in 4.und 6. vers figürlicher weise [...] von der ewigkeit, die andern aber im 3.5. und 7. vers nach dem Buchstaben verstehen” ALSTED, *Diatribé...*, 1654, 36-37.

387 *“Diese wurden wieder lebendig/ Hier wird der sonderbahre lohn beschrieben/welchen die märtirer für ihre leyden und herrliche thaten empfangen haben. Und Regierten / in dem sie nemhlich zu Regieren der Christlichen Kirche /so ihre leibliche und sichere wohnung auf dieser Erden überkommen/gesetzt worden.”* ALSTED, *Diatribé...*, 1654, 36.

“[...] sie werden Priester Gottes und Christi sein/ Nicht nach gemeiner weise/ welcher nach alle Außerwelten in diesem leben Geistliche priestre sind/ die sich selbstn durch den Geist Christi Gott auffopffern. Sondern nach sonderbahrer (praerogativ), welcher nach die Außerwelte Martyrer in den Kirchen/ als die Priester Gottes unnd Christi/ den Vorzug haben werden/ wie vor diesen Tausend Jahren die Priester des Antichrists den vorzug und

a mártírok feltámadását teljes, testi feltámadásként kell értelmeznünk, nem csupán lelkiként, ahogy az ember a bűn halálából vagy mint egy rossz álomból feltámad.³⁸⁸ Ezek ugyanis mindennapos, általános események, a feltámadás azonban ennél sokkal különlegesebb, s először csak a mártírok részesedhetnek ebben a kegyben, akik a milleniumi királyság ideje alatt -mikor a Sátán képtelen megtéveszteni a híveket- Isten és Krisztus papjaként szolgálhatnak. A mártírok uralkodásának ideje alatt a Sátán megkötözve fekszik ketrecében.

Alsted legfőbb tézise, mely szerint az ezeréves birodalom megelőzi az utolsó ítéletet, saját állítása szerint Mattaeus Cotteriustól ered. Cotterius az alábbi módon magyarázta a Jelenések könyvének 20. fejezetét, a Sátán megkötözését és az ezer év kezdetét: *“Der Satanas ist gebunden worden/ da nach dem die zeugen erwecket/ und die finsternüß der lügen ausgetrieben worden/ die lebendige warheit der schrifft auff Erden platz behalten/ da wird der Satanas gebunden werden auff Tausend welche zuvor verfließen müßen/ ehe er neue Irrthumb austrewen und die welt dadurch verführen wird / Das ist die gefengnüß/ das ist die freiheit oder auflösung Satans.*

Ibidem v.2. Wenn ist aber der Teufel erstlich gebunden worden?

Anno 1517. da die zeugen erwecket worden. Von derselben zeit an haben alle Völcker kein neues giefft der Herzerey geschöpffet/ welches den glauben schwäche und außrotte.

*Zu dem 1517. Jahren setzte 1000 Jahr/ so werden heraus kommen 2517 Jahr: zu welcher zeit der Satan die Herden allererst in schreckliche ketzereyen stürzen wird.”*³⁸⁹ Cotterius magyarázata szerint a Sátánt akkor kötözték meg, miután életre keltették a jeleket, mikor a sötétség és a hazugság már teljesen elterjedt, amikor a Szentírás élő igazsága végre megvalósult a földön. Vajon mikor mehetett mindez végbe? 1517-ben, ugyanis ettől fogva a népek szívébe senkinek sem sikerült új mérget plántálnia, mely hitüket meggyengíthette vagy kioldotta volna. Ha az 1517-hez hozzáadunk ezret, 2517-et kapunk. Ekkor taszítja majd a Sátán ismételten a hívők seregét az eretnekségbe. Alsted egyetértett Cotterius-szal abban, hogy az ezer év nem csupán szimbólum, hosszát szó szerint kell értelmezni, s ez egyben jelentette azt is, hogy az Utolsó Ítélet nem azonnal következik be, hanem megelőzi Krisztus királyságának ideje. *“Die Rechnung aber unnd anfang deroselben wird nicht recht auff das 1517. Jahr geleet. Denn damals hat sich nur ein praeludium und vortrag dieser Tausend Jahr angefangen.”*³⁹⁰ Az idézet alapján Alsted az 1517-tel kezdődő időszakra a boldog idők előjátékaként tekintett, mely a szó zenei jelentéséhez illeszkedve felvezeti a tényleges

Oberstelle gehabt. Und werden mit ihm regieren Tausend Jahr lang/ Nemlich in der Christlichen Kirchen/ ohne einige hindernüß im Christenthum.” ALSTED, *Diatriben...*, 1654, 39.

388 *“Darnach die Aufferstehung der Martyrer wird bewiesen aus der entgegensetzung v.4&5. ganz deutlich gesagt wird/ die übrigen Todten seien nicht wieder lebendig worden/ bis das erfüllet würden Tausend Jahr. Derowegen wenn von Martyrer gesagt wird/ das sie gelebt haben/ ist zuverstehen/ das sie wieder lebendig worden seien.”* ALSTED, *Diatriben...*, 1654, 79.

389 ALSTED, *Diatriben...*, 1654, 138-139.

390 ALSTED, *Diatriben...*, 1654, 139.

nagy művet. Ezt követően Alsted Piscator kommentárjából emeli át az ezer éves időszak rövid definícióját: *“Die glückselikeit der gleubigen/ welche nach dem fall des Babstums aff dieser Erden leben werden/ ist eine sicherheit von dem feindlichen einfall der Gottlosen gantzer Tausend Jahr lang.”*³⁹¹ A pápaság bukása magával hozza a hívők földi boldogságát, elbuknak a hitetlenek, s ez az időszak biztosan ki fog tartani ezer éven keresztül.

Az Utolsó Ítélet előtt lesz az utolsó nagy összecsapás, melyet nem szabad összetéveszteni a harcokkal, melyekről János apostol a Jelenések könyve 19,19-ben ír.³⁹² Az ezer éves periódus után a Sátán kiszabadul, ismét visszanyeri hatalmát, s Góg és Magóg seregeinek élén a keresztények ellen támad. Ez azonban csupán átmeneti, rövid időszak lesz az utolsó ítélet előtt. Később ezzel a magyarázattal tagadja Alsted azt az elképzelést is, mely szerint az ezer éves időszak a jeruzsálemi templom lerombolásakor kezdődött volna 69-ben. Ha ehhez a dátumhoz hozzáadunk ezret, már 1069-ben vége lett volna az ezer éves periódusnak, viszont az azóta eltelt 556 évet a legnagyobb jóindulattal sem lehet rövid szakasznak nevezni, hisz több mint a felét jelenti az egyház boldogságos állapotának.³⁹³ A krisztusi királyság múltbéli kezdetének tagadásaként említi, hogy nincs tudomásuk olyan mártírról, aki az elmúlt időszakban feltámadt, s Krisztussal együtt uralkodott volna, emellett pedig a Jelenések könyvében János apostol azt írja, hogy míg a Sátán a föld mélyén raboskodik ketrecében, nem lesz, aki a pogányokat és a zsidókat megtévessze. Ezzel ellentétben azonban ők még mindig nem tértek meg, hasonlóképpen az indiánokhoz és a törökökhöz,³⁹⁴ így bizton állítható, hogy az ezer év valamikor a jövőben kezdődik el.³⁹⁵

Bizonyos nézetek szerint a Jelenések könyvének 20. fejezetében a mennyből alászálló angyalt Krisztussal kell azonosítanunk, aki valójában már születésével győzelmet aratott a Sátán felett. Alsted több alkalommal is kitér arra, hogy létezik olyan számítási mód is, mely szerint az ezer éves királyság Krisztus megszületésével vette kezdetét, s akkor történt a Sátán megkötözése is. Alsted

391 ALSTED, *Diatriben...*, 1654, 140.

392 Jelenések 19, 19 És látám, hogy a fenevad és a föld királyai és az ő seregeik egybegyűltek, hogy hadakozzanak az ellen, aki a lovon ül vala és az ő serege ellen.

“Die Zukunfft Christi zum Jüngsten Gericht wird allererst erfolgen nach dem ogischen Krieg/ welcher unterschieden ist von dem/ der Cap. 19.v.19 beschrieben wird. Denn der Gogische streit wird betreffen die heiligen/ die das verheißenen langwirigen friedens schon allerbreit genisen.” ALSTED, *Diatriben...*, 1654, 76-77.

393 *“Darnach wenn die Tausend Jahr sich geendet haben im Jahr Christi/ 1069. so folget/ daß sie 556. Jahr welche von derselbigen zeit an biß das gegenwärtige 1624ste Jahr verlauffen / gegen die Tausend Jahr eine kleine zeit seyen: weil gesagt wird/ das nach verfließung der Tausend Jahren der Teufel eine kleine zeit werde auffgelöst werden/ die Heiden wiederumb zuverführen 3.7.8. Aber wie können 556 Jahr gegen die Tausend Jahr eine kleine zeit genenn werden/ so die noch mehr als die helfft deroselben in sich halten?”* ALSTED, *Diatriben...*, 1654, 82.

394 *“Endlich mus man in gedachtem Ort durch die Heiden nicht allein vertehen/ sondern auch die Juden; welche noch verführet werden, wie auch die Indianer/ Türcken und andere.”* ALSTED, *Diatriben...*, 1654, 154.

395 *“Johannes schreibet/ es werden innerhalb dieser Tausend Jahren die Heiden nicht verführet werden v.3. So denn nicht allein die Heiden/ sondern auch die Juden zuverstehen sind/ Denn der Satanas wird also gebunden/ und die helle gewiesen/ daß er überal Niemand/ und demnach auch die Juden nicht verführet kan. Nun weiß aber iederman wol/ wie jämmerlich die Juden vom Leiden Christi an bis auff diese Zeit verführet werden. Derowegen müsen diese Tausen Jahr noch künfftig sein.”* ALSTED, *Diatriben...*, 1654, 83-84.

nem is tagadja, hogy esetleg akkor is sikerült ketrecbe zárni a legfőbb gonoszt, viszont vallja, hogy ez teljes mértékben különbözött attól, amiről a Jelenések könyvében olvashatunk.³⁹⁶ Hasonló felvetésként jelenik meg a *Diatribé*-ben, hogy 1073-ban, VII. Gergely pápa uralkodásának idején engedhették szabadon börtönéből a Sátánt, ugyanis maga a pápa *ördögi varázsló* volt, aki a pápaság élére kerülve az egész kereszténységet háborúba és vérfürdőbe vezette, így tetteivel a felszabadított Sátán eszközének tűnt.³⁹⁷ A feltett kérdésre Alsted válasza szerint nem kizárt, hogy a Sátán 1073-ban, hosszú idő után újból erőre kapott, hisz minden alkalommal ez történik, mikor az egyházat valakinek ilyen tökéletesen sikerül megtévesztenie. A Jelenések könyvének próféciája szerint azonban, mikor a Sátán kiszabadul börtönéből, hatalmas sereget gyűjt maga köré, s a világ történelmének utolsó nagy ütközetére készül fel, melynek rövid idő alatt vége lesz.³⁹⁸ 1073 óta azonban már olyan hosszú idő telt el, hogy ez az év semmiképpen sem lehetett a milleniumi királyság utolsó éve.³⁹⁹

Az ezeréves birodalom kezdetének számítását Dániel próféta könyvének jóslataira alapozza. *“Dan. 12.v.11.12. Und von der zeit an/ wenn das tägliche Opffer abgerhan/ und ein verwüstender grewel gesetzt wird sein/ sind TausendZweyhundert und neunßig Tag. Wol dem der da erreichen und erwarten wir TausendDrey hundert und fünff und dreißig Tag. Diese wort: Unnd von der zeit an [..] sind allhier zu verstehen von der zerstörung der Stadt Jerusalem durch Titum geschehen/ dieweil dazumal das tägliche Opffer gethan/ und ein verwüstender grewel gesetzt worden/wie zu sehen aus der Collatin mit dem 9.Cap. Dieselbe Wochen aber sind Prophetisch; Darum so sind auch diese Tag prophetisch. Es leitet uns nemlich Daniel zu dem Ende der Welt in dem es uns zween Periodus oder Alter des Newen Testamentes vorleget/ und dieselben mit seinem 70. Wochen zusammen knüppfet/ der gestalt: die 70. Wochen enden sich in der zerstörung der Statt Jerusalem/ das ist/ im*

396 *“Es ist zwar der Satanas feylich zur selben zeit auch gebunden/ aber nicht auff die weise/ wie er dise Tausend Jahr über wird gebunden sein.”* ALSTED, *Diatribé...*, 1654, 154.

“Es is wahr/ der Teuffel ist zur zeit der geburt Christi gebunden worden/ aber nicht auff diese weise/ wie allhier erzehlet wird.” ALSTED, *Diatribé...*, 1654, 155-156.

397 *“ Aus dem Ende der bindung des Satans kan man den anfang dieser Tausend Jahren leichtlich schließen und abnehmen. Dieses Ende aber fehlt ein in das Jahr Christi 1073, in welchem Georgius VII. ein teuffelischer zauberer nach erlangten Babstum alles übr und überkehret/ die gantze Christenheit mit krieg und blutvergisen erfüllet/ und sich also ein sonderbahres werckzeug des auffgelösten Satans erwiesen hat.”* ALSTED, *Diatribé...*, 1654, 161-162.

398 Jelenések 20, 7 És mikor eltelik az ezer esztendő, a Sátán eloldatik az ő fogságából.

8 És kimegy, hogy elhitesse a föld négy szegletén lévő népeket, a Gógót és a Magógót, hogy egybegyűjtse őket háborúra, akiknek száma, mint a tenger fövénye.

9 És feljövének a föld szélességére, és körülvevék a szentek táborát és a szeretett várost; és Istentől a mennyből tűz szálla alá, és megemészté azokat.

10 És az ördög, aki elhítette őket, vetteté a tűz és kénkö távába, ahol van a fenevad és a hamis próféta; és kínoztatnak éjjel és nappal örökkön örökké.

399 *“Freilich ist der Satan im Jahr Christi 1073 aufgelöset worden/ wie er denn allezeit aufgelöset zu achten/ wenn er die Kirche verwirret: Aber die auflösung/ so nach diesen Tausend Jahren geschehen sol/ wird viel eine andere sein. Dann da wird Satanas aufgelöset werden/ daß er die beiden zum Gogischen Krieg versamle/ und zwar Iso wird er loß gelassen werden/ daß er nicht lang tobe. Nun sind aber vom Jahr Christi 1073 bis auff diese zeit schon etlich hundert Jahr verfloßen.”* ALSTED, *Diatribé...*, 1654, 162.

*Jahr Christi 69. Hier fenget an die rechnung der 1290 Tagen/ das ist/ Jahren; also werden wir kommen auff das Jahr Christi 1359. da der anfang zu machen ist der 1335. tagen, Kommen wir derowegen also auff das Jahre Christi 2694/ in welchem sich die Tausend Jahr des Offenbarung enden: und nach vollendung deroselben wird angefangen der Gogische Krieg/ welcher durch das Jüngste gericht wird geendet werden.”*⁴⁰⁰ Dániel így ír a 12. fejezet 11. versében: *És az időtől fogva, hogy elvétetik a mindennapi áldozat, és feltétetik a pusztító útálatosság, ezerkétszáz és kilencven nap lesz.* Alsted számításának kiindulásaként a jeruzsálemi templom lerombolását, Kr.u 69-et vette, melynek alapja a Dániel könyvében többször is megjelenő hetven hét ígérete.⁴⁰¹ A kezdeti dátum meghatározása tökéletesen illeszkedett a korabeli számítási metódusokba, hisz maga Luther is így írt: *“Erstlich is man darin gantz und gar eins, das diese siebenzig Wochen nicht Tagewochen, sondern Jarwochen sind. [...] Zum andern ist man des auch eins, das solche siebenzig Wochen sind völandet gewest, da Jerusalem zustöret ist von den Römern.”*⁴⁰² Nemcsak Alsted vette a templom pusztulásának idejét az első periódusnak, hasonlóképpen számolt értekezésében többek között Mede, s a holland vallási vezető, Joseph Justus Scaliger is. A 69-hez Alsted először 1290-et adott, majd az így kapott 1359-hez adta hozzá az 1335 napot. Az így kapott dátum, a 2694 ismert világunk végdátumát jelenti, a legutolsó periódus, az utolsó nagy harc és az utolsó ítélet ideje. A földi krisztusi királyság kezdetének meghatározásához már csak egyetlen lépés maradt hátra, a 2694-ből von ki ezret, s így jut el 1694-hez, mely véleménye szerint a millenium kezdetének biztos időpontja.

Alsted számításának sikerében minden bizonnyal tökéletes egyszerűsége rejlett, mely kizárólag a Szentírás alapjaira építkezett. Hitte, hogy legkésőbb az 1694-es év magával hozza a millenium kezdetét.⁴⁰³ Többször hivatkozik arra, hogy míg az Írás több helyen kijelenti, hogy ember nem tudhatja meg a világ végének kezdetét⁴⁰⁴, a kalkulációjához használt összes adat és érv kizárólag a Szentírás szövegére támaszkodik. Isten nem véletlenül bocsátotta az Írást a hívők rendelkezésére, s talán éppen akkor hibáznának, ha ezeket a jeleket, a sorok között elrejtett titkos üzenetet teljesen figyelmen kívül hagynák.⁴⁰⁵ Ez az ellentmondás több alkalommal is előjön a *Diatriben*-ben. Alsted

400ALSTED, *Diatriben...*, 1654, 113-114.

401 Dániel 9, 24: Hetven hét szabatott a te népedre és szent városodra, hogy vége szakadjon a gonoszságnak és bepecsételtesék a bűn, és hogy eltöröltessék a hamisság és elhozassék az örök igazság, és bepecsételtesék a látomás és a próféták, és felkenettesék a Szentek szente.

402 LUTHER, *Werke: Kritische Gesamtausgabe*, 58. vols, Weimar, 1883-1948, 492 - 500. idézi HOTSON, *Paradise...*, 95.

403 *“Wenn demnach vonn den 2694 Jahren 1000 Jahr abgezogen werden/ so kommen wir auff das Jahr Christi 1694, Darumb entweder in disem Jahr/ oder noch eher/ unsere Tausend Jahr ihren Anfang nehmen werden.”* ALSTED, *Diatriben...*, 1654, 133.

404 Máté 13, 32: Arról a napról és óráról pedig senki semmit sem tud, sem az égben az angyalok, sem a Fiú, hanem csak az Atya.

405 *“Nam cum Deus numeros quosdam in historiis et prophetiis verbi sui expresserit, ingratitude et negligentiae fuerit, illos non expendere in timore Domini.”* ALSTED, *Thesaurus...*, 1624, 325.

értekezésének végén a millenarizmussal szembeni ellenvetésként is felhossa, felelete pedig így hangzik: *“1. kein Mensch kan den tag des Jüngsten Gerichts beschreiben oder benennen. Denn ob man wol aus der gleichung des Propheten Daniels und der Offenbarung Johannis weiß/ das der jüngste Tag vor dem jahr Christi 2694 nicht kommen werde: so kan doch auff keinerley wege erforschet werden/ in welchem Jahr er nach derselben zeit kommen werde. 2. Was ihm Gott allein vorbehalten hat/ das können und sollen wir nicht erforschen oder beschrieben. Aber diesen perodium oder 2694. Jahren hat Gott in seinem wort ausdrücklich verzeichnet.”*⁴⁰⁶ Válasza szerint ember nem mondhatja meg az Utolsó Ítélet pontos időpontját. Dániel prófécijának és János jelenéseinek egyenletéből tudható, hogy semmiképpen sem következik be 2694 előtt, azt azonban már nem tudhatjuk, hogy konkrétan melyik évben érkezik el. A pontos dátumot egyedül Isten tudhatja, s éppen emiatt ezt nem is erőltethetjük tovább. A 2694 éves periódust viszont maga Isten jelölte meg a kinyilatkoztatásban, s így juttatta a hívők tudomására. Az utolsó idők kezdetét több csodás jel is előre mutatja.

Az égen megjelenő új csillag, a fényesen felragyogó üstökös, a földrengés, s más természeti katasztrófák mind a végítélet közeledtére emlékeztetik a hívőket.⁴⁰⁷ Az Antikrisztus ideje hamarosan beteljesedik. Alsted Dániel könyvének 11. fejezetére hivatkozik, mikor a közelmúlt eseményeinek meghatározó szerepet tulajdonít. *De megriasztyák őt napkeletről és északról való hírek, és kivonul nagy haraggal, hogy elveszessen és megöljön sokakat. És felvonja az ő sátorpalotáját a tengerek és a dicső szent hegy között; és végére jut, és senki sem segít rajta.*⁴⁰⁸ Alsted magyarázata szerint ebből a próféciből három tényt kell kiemelnünk.⁴⁰⁹ Egyrészt, ahogyan Dániel idejében a zsidó területeken különböző zavargások és lázadások voltak, hasonló helyzet állt elő az újkori Európában is. Érvelése szerint az ószövetségi történetek saját korának tökéletes előképei, az értő olvasók a Szentírás soraiból megismerhetik az előttük álló események bekövetkeztének idejét és lezárását is. *“Es werden ihn aber Neue Zeitungen erschrecken vom aufgang und von Mitternacht. Die Neue Zeitung vom auffgang ist erschollen Anno Christi 1453/ da die Stadt Constantinopel eingenommen worden: Item Anno 1481/ da Geduces Bassa in Wälschland gefallen. Eben diese neue zeitung ist gehöret worden/ da die Othomannen/ nach austilgung des Sultanisches Reichs/ ihre macht auffs new gegen Europam gewendet/ und nach eroberung der Stadt Christlichen*

406ALSTED, *Diatriben...*, 1654, 182 - 183.

407 *“Die mancherley wunderzeichen/ als Neue Stern und Cometen: Item Erdbeben und deroglichen/ so die rechte Jahr her observiret worden/ verkündigen sonder zweiffel eine große verenderung.”*ALSTED, *Diatriben...*, 1654, 132.

408 Dániel 11, 44-45

409 *“In dieser Propheceyung werden folgende drey stück erkläret: Nemlich protalis/ der vorlauff der Tumulten und auffruhen/ durch welche vordeßen das Jüdlische Landt schwerlich geplaget worden/ und heutiges tages Europa da mit geplaget wird: Darnach Epitasis die schädliche zwitrachten und Empörungen an ihnen selbst; und entlich Catastrophe der gewünschte aufgang/ den diese Tumulten und Empörungen gewonnen.”* ALSTED, *Diatriben...*, 1654, 109.

*Weisenburg und Rhodiß die gantze der Lateinischen Kirchen beschritten haben. Ausff diese neue zeitung von Mitternacht/ im Jahr Christi 1517/ und folgendt/*⁴¹⁰ Napkeletről és Északról érkező hírek rázták meg Európát. A napkeleti hírek szerint a törökök 1453-ban elfoglalták Konstantinápolyt, 1481-ben pedig vereséget szenvedtek Itáliában. Gyulafehérvár majd Rodosz támadásával próbálták kiterjeszteni a szultáni birodalom befolyását az egész keresztény Európára. 1517-ben jöttek az északi hírek. A török maga az Antikrisztus, aki sátorpalotáját a tengerek és a hatalmas szent hegyek között állította fel,⁴¹¹ vallását minél szélesebb körben igyekezett meghonosítani. Az északról jövő hírek azonban megijesztik, s haragját azok ellen fordítja, akik részt vettek az új vallás elterjesztésében.⁴¹² Az Antikrisztusnak végül nem sikerül tervét beteljesítenie, teljesen egyedül marad, s olyan váratlan esemény következik, melynek eredményeképpen -Alsted metaforáját használva- a hajóskapitány hajótörést szenved, s végleg a mélybe süllyed.⁴¹³ Forrásaként jelen esetben Alsted Conradus Graferus Antikrisztusról írt történetét nevezi meg.

A zsidók megtérése biztosan a jövőben történik meg, ahogyan arról a Jelenések könyvében János apostol ír. Kiindulási szöveggént Alsted Hóseás próféta könyvének harmadik fejezetének 4-5. részét hozza.⁴¹⁴ A zsidó nép szétszórátása Salmanassar király uralkodása alatt kezdődött, Alsted érvelése szerint azonban abban minden tudós egyet ért, hogy a prófécia szerint a világ végezetén a zsidóság keresztény hitre tér, s mindannyian Krisztust követik, kinek előképe Dávid király volt, akinek elsőként sikerült egyesítenie a tizenkét törzset.⁴¹⁵ A zsidók még nem tértek meg, s ez egyértelmű jele, hogy a milleniumi királyság valamikor a jövőben valósul csak meg.

A milleniumi királyság ezer évét követi az utolsó nagy harc, mikor a Sátán kiszabadul, s a világ négy tájáról hatalmas sereget gyűjt össze a végső összecsapáshoz. Végezetül az Utolsó ítélet után

410 ALSTED, *Diatriben...*, 1654, 110.

411 *“Darumb wid er mit grossem grim außziehen/ willens viel zu verderben/ und er wird die zelten seines Pallastes setzen zwitschen den Meeres und den herrlichen heiligen Berg.”* ALSTED, *Diatriben...*, 1654, 110.

412 *“Denn nach dem er durch die Newe zeitung non Mitternacht erschreckt worden/ ist er mit großem Grimm ausgezogen wieder alle diejenige/ welche diese Mitternächtliche zeitung theils angefangen/ theils ausgebreitet haben/ und noch ausbreiten.”* ALSTED, *Diatriben...*, 1654, 111.

413 *“Aber sehr gut ist es/ daß die Catasrophe und der außgang mit der Epistali nicht übereinstimmt. Denn mitten in dieser pflanzung wird diesem gärtner etwas wiederwärtiges und unglückhafftiges begegnen. Den weil er zu seinem Ende kommen ist wird ihm niemand helffen. Es wird nemlich plötzlich ein wertet entstehen/ in welchem dieser schieffherr schieffbruch leiden/ und zu grunde gehen wird. Besiehe mehrerm die Historien des AntiChristi Conradi Graferi.”* ALSTED, *Diatriben...*, 1654, 111-112.

414 Hóseás 3, 4 Mert az Izráel fiai is sok ideig maradnak király nélkül, fejedelem nélkül, áldozat nélkül, szoborkép nélkül, eföd nélkül és theráfok nélkül.

5 Azután megtérnek Izráel fiai és keresik az Urat, az ő Istenöket, és Dávidot, az ő királyukat, és remegve folyamodnak az Úrhoz és az ő jóságához az utolsó időkben.

415 *“Diese herrliche weißagung verstehen alle alte Lehrer von der bekehrung der Juden zum Christlichen glauben am Ende der Welt. Und sind traun die wort klar und offenbar: weil die Kinder Israel/ welche durch den König Sallmanaßer ins Elens gefenglich wegführet/ und in mancherley Länder zerstreuet waren/ wieder kommen sollen zu dem Herrn und David ihrem Könige/ das ist/ zu Christo/ deßen Vorbildt David gewesen. Welche bekehrung weil noch nicht geschehen/ so ist ganz gewiß/ daß sie noch zukünfftig sein müse. Sie gehöret aber zu der glückseligkeit Newen Testaments: Welche die Offenbahzng Johannes mit Tausend Jahren beschreibet.”* ALSTED, *Diatriben...*, 1654, 116.

jelenik meg az új ég és az új föld, melyről a Jelenések könyvének 21. fejezete szól.⁴¹⁶ Ez azonban már a diadalmas egyház ideje. Alsted a *Diatribé*-ben nem csak a Jelenések könyvének millenarista értelmezését nyújtotta, hanem ezzel együtt az Ótestamentum kiliaszta szemléletű olvasatát is. Érvelésében nagy számban találunk ótestamentumi szövegrészleteket is.

Alsted értekezésében a Szentíráshoz hasonlóan központi szerepet játszik a hetes szám. Hét nélkülözhetetlen jellemzőt gyűjt össze a millenium idejére⁴¹⁷, a Jelenések könyvében szereplő látomásokat hét pontba szedve állítja párhuzamba saját történelmével.⁴¹⁸ Értelmezése szerint az első látomásban megjelenő hét arany gyertyatartó és a hét csillag az ázsiai hét gyülekezet jelenlegi és jövőbeni állapotát tükrözi. A hét pecséttel lezárt könyv az egyház Új testamentumi helyzetére utal, János apostol halálától egészen 606-ig. Krisztus halála és 1517 között eltelt időszak jelképe a hét harsona, ahogyan a napba öltözött terhes asszonynak és a fiát elragadó sárkánynak, a fenevadnak és a báránynak a képe is. Az ötödik látomásban megjelenő hét pohár már Alsted saját jelenére vonatkozik. Az első három kiöntött csésze az 1617 és 1625 közötti időszakot jelképezi, míg a maradék négyet 1694-ig, vagyis az ezeréves periódus kezdetéig fogják kitölteni. A hatodik kép nagyrészt olyan büntetéseket jelenít meg, melyeknek még Krisztus második eljövetele előtt be kell következniük, míg a legutolsó látomás már az új égi város születéséről szól.

Alsted számításának gyökerét Raphael Egli már fentebb is vázolt értekezésében találjuk meg. Egli kalkulációja szerint a világ vége 1711-ben következik be. Ezt a dátumot Alsted módosította, s a millenium kezdetét tizenhét évvel korábbra, 1694-re hozta, viszont számításának módja, s bibliai szövegbázisa tökéletesen megegyezik a *Prophetica halieutica nova et admiranda*-ban olvasottakkal.

A *Diatribé*-ben Alsted a legtöbb forrását saját maga nevezi meg, a közvetett módon jelenlévőkre pedig Hotson világított rá *Paradise Postponed* című tanulmánykötetének hatodik fejezetében.⁴¹⁹ Robert Clouse 1963-ban megjelent értekezésében mutatott rá elsőként, hogy Alsted legelső millenaristának tekinthető megnyilatkozását az 1622-ben megjelent *Theologia prophetica*-ban olvashatjuk, mely szinte szó szerinti egyezést mutat Johannes Piscator 1613-ban publikált Apokalipszis-kommentárjával.⁴²⁰ A *Diatribé*-ben ezen kívül számos olyan szövegrészletet is találunk, melyeket Alsted tanárának kéziratban fennmaradt műveiből emelt át. Piscator Jelenések könyvéhez írt kommentárja azonban a *Diatribé* legfőbb támpilléreinek számít. Igaz, Alsted sok részletet szinte egy az egyben átemelt Piscator értekezéseiből, sokkal fontosabb kérdés azonban,

416 Jelenések 21, 1 Ezután láték új eget és új földet; mert az első ég és az első föld elmúlt vala; és a tenger többé nem vala.

417 Feltámadnak a mártírok, keresztény hitre térnek a zsidók és a pogányok, megszűnik az egyház üldöztetése, hosszú békés időszak köszönt a hívőkre, a keresztények boldogságban élnek, s végbemegy a teljes reformáció.

418 ALSTED, *Diatribé...*, 1654, 25-27.

419 HOTSON, *i.m.*, 2000, 121-153.

420 Robert CLOUSE, *Influence of Alsted*, 1963, idézi: HOTSON, *Paradise postponed*, *i.m.*, 121.

hogy saját gondolataival kiegészítve hogyan keltette új életre professzorának munkáját. Piscator kéziratára támaszkodva megtalálta azt a biztos szövegbázist, melyre támaszkodva fel tudta sorolni érveit az ezeréves krisztusi királyság mellett. Saját kompiliációs technikájának köszönhetően a korszak népszerű forrásait sokszor sajátos szemszögből közelítette meg, s a korabeli információrobbanásnak köszönhetően könnyen hozzáférhetővé vált könyveket egyedi módon gyúrta teljesen újszerű egészé.

Alsted a forrásai közül kiemeli a korban oly népszerű vált Ezsdrás negyedik könyvét, mely a zsidók megtérésével foglalkozik, illetve érintőlegesen utal a könyvben olvasható oroszán és a sas történetére is. A sorok között megtaláljuk Carion krónikáját, melynek kronológiájára Lutherhez, Melanctonhoz hasonlóan épített maga Alsted is. *“Bey den Sybyllen ist auch etwas zu finden dem fall des AntiChrist/ und dem glücklichem zustand der Welt nach demselben fall. [...] Alle Vätter sind der Meinung gewesen/ Elias werde kommen/ und alles zu recht bringen.”*⁴²¹ Az Antikrisztus bukásáról, majd a világ utána következő boldog állapotáról olvashatunk a Sibylláknál, illetve az egyházatyák mind egyetértenek abban, hogy Illés vissza fog térni a földre, hogy helyreállítsa a világ elvesztett rendjét. *“Wie zu sehen ist/ beim Alfonso Conrado im Commentario über die Offenbahrung Johannis/ setzen zwischen der zukunfft in der Mäjestät und Herrlichkeit noch eine mittlere zukunfft/ welche sie nennen die zukunfft der Geistlichen krafft und starcke zu tödten den grosen AntiChrist/ und die Kirche zu reformieren.”*⁴²²

A mantuai joachimista Alfonsus Conradus Jelenések könyvéről írt kommentárja 1560-ban látott napvilágot, s a *Diatriben* egyik tökéletes millenarista forrásának számít. Conradus Apokalipszis kommentárjában részletesen kifejtette, hogy egy átmeneti időszak előzi meg az egyház jövőbeni dicső állapotát, melyet a “lelki erő jövőjének” nevez, mikor az Antikrisztus halottai feltámadnak, s bekövetkezik az egyház teljes reformációja. Szintén Conradus-ra hivatkozik Alsted, mikor a kiliazmusról beszél. Állítása szerint sokan amiatt támadják a kiliazmus híveit, mert a kettős feltámadás tanán keresztül a mártírok testi feltámadását, a krisztusi királyság idejére pedig - ahogyan azt Szent Ágoston is írta⁴²³ - csupán a testi örömök megvalósulását várják. A Conradustól vett idézet végén azt olvashatjuk, hogy a Jelenések könyvének huszadik fejezetével kapcsolatban rengeteg kérdés vetődik fel, éppen emiatt a legtöbb kereszténynek el kellene határolódnia ettől a tantól. *“Aber diese lehr/ weil sie viel ungeraumte ding in sich hat/ sollen alle Christen fliehen und meiden.”*⁴²⁴ Alsted válaszában három fontos momentumot emel ki a Jelenések könyvének huszadik

421 ALSTED, *Diatriben...*, 1654, 134.

422 ALSTED, *Diatriben...*, 1654, 134 - 135.

423 *“Die von schreibet Augustinus libr. de haeresibus Cap.8. also “Sie (die Caerinthianer) fabuliren und dichten auch/ das nach der auffersthung in den irdischen Reich Christi kommen würden Tausend Jahr nach fleischlichen Wollüsten des eines: Dannhero sie auch Chiliasten genent worden.”*”ALSTED, *Diatriben...*, 1654, 164.

424ALSTED, *Diatriben...*, 1654, 166.

fejezetéből.⁴²⁵ Elsőként egyrészt biztosak lehetünk abban, hogy az ezer éves időszak elején az Antikrisztust megsemmisítik, így vége szakad az egyház üldöztetésének, s az ezer éves királyság végén elkezdődik a Góg és Magóg ellen vívott utolsó nagy háború. Másodsorban nem igaz, hogy mindenképpen a testi bizonyosságról szól a mártírok feltámadása. Amit biztosan kijelenthetünk, hogy ezer évig nem lesz hitetlen ember a földön, s Krisztus látható módon fog uralkodni a földön. Az ezeréves királyságról szóló prófécia tökéletesen illeszkedik Illés tradíciójához, a hatezeréves világról szóló jóslathoz. A prófécia ezen része egyáltalán nem foglalkozik sem a törökökkel, sem a zsidókkal, s a legfontosabb dolog, amit ki kell emelnünk, hogy egyetlen egy Isten létezik. Érvelését Alsted ezekkel a szavakkal zárja: *“Also ist auch der nicht alßbald für einen Chiliasten zu halten/ welcher das jenige verthädiget/ was die Chiliasten aus heiliger schrift rechts und wol behauptet haben.”*⁴²⁶ Az idézet szerint nem feltétlenül kell kiliasztának tartani, aki a fenti kijelentések közül bármelyiket védelmébe veszi, melyeket a kiliaszták a Szentírás alapján helyesen és igaz módon állítanak.

Alsted más helyen Lucas Osianderre hivatkozik⁴²⁷, aki azt mondta, a Dániel 12. könyvében olvasható időknél akkor lesz vége -ami egyben az ezeréves királyság végét is jelenti -, mikor végre teljesen megtörik a római pápaság hatalma, igaz titokban még tovább él néhány hívő lelkében egészen az utolsó ítéletig.⁴²⁸ Osiander az értekezésében ennek a periódusnak a kezdetét Phocas bizánci császár uralkodásához, 606-hoz kötötte, és az idejét 1200 évre jósolta.⁴²⁹

Alsted egy helyen forrásainak szinte teljes listáját nyújtja át olvasóinak: *“Viel aus dem Alten und Newen scribenten haben viel geschriben von dem Elia Artista, der da kommen solle; von den Mitternächtlichen Löwen/ der für die thür sey: Von der grossen Reformation, Von bekehrung der Juden. Siehe Teophrastum Paracelsum, Michaelem Sendivogium tractatus de Sulphur, Stephanum Pannonium de circulo operum & iudicorum Dei.”*⁴³⁰ A fenti felsorolás a korabeli proto-millennarista eszkatológia tökéletes összegzése. Forrásai között említi Elias Artista alkémikus alakját, mely

425 *“Antwort. 1. In dieser meinung sol bewiesen werden/ das/ was grund hat in heiliger schrift: als da sind diese drey stück: Daß der Antichrist vor anfang der Tausend Jahren sol vertiget werden: Daß die Kirche diese Tausend Jahr aber von aller verfolgung frey sein werde: Endlich daß nach diesen Tausend Jahren der Gogische Krieg anfangen solle. 2. Eben in dieser Meinung verwerffen wir/ daß sie eine fleischliche sicherheit einführet: daß sie spricht/ es werden in diesen Tausend Jahren gantz keine Gottlosen sein: das sie dafür helt/ Christus werde sichtbarlich auff dieser Erden regieren: Endlich daß sie diese Tausend Jahr der Ofenbahrung so genaw und kurtz zusammen setzen mit den Sechs Tausend Jahren der welt/ welche aus der Tradition des hauses Eliae hergenommen sind. 3. Der ist nicht alsbald ein Türck oder Jud zu nennen/ der mit dem Türcken oder Juden etwas verjähret oder glaubet. [...] Daß ein Einiger Gott sey”* ALSTED, *Diatriben...*, 1654, 166-167.

426 ALSTED, *Diatriben...*, 1654, 167.

427 ALSTED, *Diatriben...*, 1654, 138.

428 *“Ich bin der Meinung/ das das ende dieser Tausend Jahr in die Zeit eintreffen werde/ wenn das Römische Bapstthumb auch leiblich wird zu grunde gerichtet werden/ ob es wol in etlicher hersetzen heimlich bleiben wird/ biß an den Jüngsten Tag.”* ALSTED, *Diatriben...*, 1654, 138.

429 HOTSON, *Paradise postponed, i.m.*, 138.

430 ALSTED, *Diatriben...*, 1654, 141 - 142.

legfőképpen Paracelsus értekezéseiből eredt, a rózsakeresztes manifesztum eszméjét és az észak oroszlánját, melynek próféciáját Sendivogius a dánieli monarchiák történetéhez kapcsolta. Ezt a gondolatot Alsted később a platóni világév elméletével egészítette ki, hozzátéve Stephanus Pannonius elképzelését a történelmi ciklusokról. Mindezek mellett Alsted utal az utolsó nagy császár mítoszára is, aki Babilón bukása után végre békét hoz a világnak, s a szentháromság nevében tökéletes uralkodóként irányítja azt.⁴³¹ A felsorolás végén Alsted megemlíti Johannes Dobritius *Zeiterinnern* című értekezését is, melyben Dobritius az 1604-ben felragyogó új csillagot a nagy együttállással összekapcsolta össze, s ez alapján jósolta meg az egyház közeljövőben megvalósuló boldog állapotát.

A könyv bevezető szakaszában, ahol a zsidók megtéréséről beszél, Alsted további forrásokat is felsorol. *“Die Erklärung dieser Oerter besiehe drunten in den Fragen/ und hin und wieder bey Johannem Ferum in der Erklärung des Ersten Buchs Mosis Cap. 21. 27. und 38. Seraphinum Firmianum Apoc. Cap. 14. Remalcum de Vaux in Harpocate divino fol. 33. Martinum Cellarium [...] Celium Secundum Curionem de amplitudine beati regni DEI [...] Petrum Cuneum [...] Justum Heurnium [...] Johannem Dobritium in Chronomnetore, Christophorum Besoldum”*⁴³² Míg a felsorolásban szereplő első három személy, Johann Wild Ferus, Serafino da Fermo és Remalce de Vaux mindannyian katolikus szerzők voltak, addig a lista további tagjai kivétel nélkül a 16-17. századi protestáns tudományos élet meghatározó alakjai, akik rendszerint millenarista nézeteket is vallottak. Martin Cellarius - Borrahaus nagyhatású könyve, az *De operibus Dei* 1527-ben látott napvilágot. Cellarius 1536-ban Baselba ment, ahol kezdetben teológiát tanított, később pedig az egyetem rektora lett. Az Augsburgi Hitvallásban valószínűleg az ő hatására utasították el olyan élesen a kiliazmus eszméjét.⁴³³ Cellarius művében az arianizmust kombinálta a millenarizmussal, s ez később meghatározóan hatott az antitrinitarizmus első generációja, Giorgio Blandrata, illetve Dávid Ferenc nézeteire.⁴³⁴ Dávid Ferenc legelső megjelent művében, a *De mediatoris Jesu Christi hominis divinitate aequalitateque libellus*-ban több szemelvényt átvett Cellarius művéből, melyet a saját írásával együtt publikált.

Petrus Cunaeus, Justus Heurnius, Johannes Dobritius és Christoph Besold már sokkal közelebb

431 *“Es seie gewißer als gewiß/ daß / wenn die reformation des Orients und Mittags herbey nahe/ ein großer Kayser/ deßen vorbilde Constantinus und Theodosius beyde gros gewesen/ öffentlich herfür kommen und nach auffgerichteter freyheit der religion den jenigen / so den Namen der heiligen Dreyeinigkeit bekennen/ etwas grossen zur Ehre Gottes/ erbawung der Kirchen/ und zum fall des Babylons in der welt verrichtet werden.”* ALSTED, *Diatriben...*, 1654, 142.

432 ALSTED, *Diatriben...*, 1654, 20.

433 HOTSON, *Paradise postponed, i.m.*, 145.

434 Howard HOTSON, *Arianism and millenarianism: the link between two heresies from Servetus to Socinus, = Continental Millenarians: Protestants, Catholics, Heretics, Millenarianism and Messianism in Early Modern European Culture*, Volume IV, eds. John Christian LAURSEN, Richard H. POPKIN, Dordrecht, Boston, London, Kluwer Academic Publishers, 2001, 11.

álltak Alsted saját korához és világához. Közvetett kapcsolata talán csak Besold-dal lehetett, aki Johann Valentin Andreae és Tobias Hess mellett a rózsakeresztes manifesztum harmadik kulcsfigurája volt.⁴³⁵ Howard Hotson tanulmánykötetében részletesen kimutatta, hogy a *Diatriben* sok helyen nemcsak szó szerinti egyezést mutat Besold *De Hebraeorum ad Christum salvatorem nostrum conversione conjectanea* című, 1620-ban megjelent értekezésével, hanem annak hivatkozási listáján is csak egyetlen egy változtatást végzett.⁴³⁶ Besold forrásként jelöli meg Jacopo Brocardót, akinek a nevét Alsted törölte a listáról, s helyére Dobritiust tette.

Ha végigtekintünk Alsted megnevezett forrásain, láthatjuk, hogy legfőképpen a korabeli proto-millennarista, illetve hermetikus tradícióhoz köthetőek. Szemléletében meghatározó szerepet játszott az újkorban egyre népszerűbbé vált asztrológia, különösen Tycho de Brahe és Kepler személye, akinek 1604-ben megjelent értekezéséből, a *De Stella nova in pede Serpentarii*-ből is idézett a *Diatriben* bevezetőjében. Hotson mutatott rá, hogy ez az idézet kétség kívül szintén Besold könyvéből származik, ugyanis az eredeti szövegen a baseli teológus több apró változtatást végzett, melyeket Alsted egy az egyben átemelt értekezésébe.⁴³⁷ A harmincéves háború során a protestáns területeken egymás után születtek a különböző apokaliptikus próféciák, melyek a millenarizmus reményébe menekülve próbáltak a híveknek utat mutatni a korabeli kilátástalan helyzetből. Ebbe a sorba illeszkednek a *Diatriben* mellett az értekezésben felhasznált források is.

Alsted a *Diatriben* utolsó fejezetében 36 ellenvetést próbál pontról pontra cáfolni, melyeket a század során előszeretettel hangoztattak a millenarizmus támadói. Ezek közül ebben a fejezetben már több választ is részletesen bemutattam, az alábbiakban a további érveléseket vizsgálom meg. A huszonötödik ellenvetés⁴³⁸ szerint az ezer éves királyság a Szentírásban csak egyetlenegy helyen szerepel, éppen ezért nem elképzelhetetlen, hogy az ezer év csupán rendkívül hosszú időszakot jelöl, s a meghatározott szám meghatározhatatlan időintervallumra utal. Alsted válaszában a dánieli 70 hét próféciáját hozza fel, melyet szintén csak egyetlen egyszer olvashatunk, mégis senkinek sem jutott eszébe, hogy ne szám szerint értelmezze. Ha figyelmesen olvassuk a Szentírást, észrevehetjük, hogy nem csak egyszer utal rá, hanem több fejezeten keresztül is az egyház boldog állapotáról olvashatunk.⁴³⁹ Utolsó előtti ellenérvként olvashatjuk, hogy a reformáció valójában már

435 HOTSON, *Paradise postponed*, i.m., 146.

436 HOTSON, *Paradise postponed*, i.m., 146 - 150.

437 HOTSON, *Paradise postponed*, i.m., 148.

438 "Die Fünff und zwanzigste Einrede: Es wird in der Heiligen schrift dieser Tausend Jahren nirgend gedacht/ als in diesem einigen Ort. Darumb ist nicht unglaublich/ daß diese Tausend Jahr eine lange zeit bedeutet/ unnd also eine gewisse zahl für eine ungewiße gesetzet werde. Antwort: 1. es folget gar nicht: Dieses wird nur einmahl in heiliger schrift gedacht. Derowegen sol es nach dem Buchstaben nicht verstanden werden. Denn auch die 70. Wochen Daniels werden nur einmal in heiliger schrift affgezeichnet gefunden/ und dennoch wird diese 70. zahl dem Buchstaben nach ausgeleget/ also daß sie für eine gewisse/ endliche und umschriebende zahl gehalten wird." ALSTED, *Diatriben...*, 1654, 175.

439 "Aus den unterschieden zeugnüsen der schrift/ so wir droben beygebracht und erkläret/ unnd aus den schlusreden/ die in der Ersten Claß erzehlet worden/ und auß den mit der schrift verglichenen sprüchen/ ist

végbement az egyházban, továbbiakra nincs is szükség.⁴⁴⁰ Alsted válasza szerint azonban a teljes reformáció valamikor a jövőben valósul meg. Tanítása az élet alapja lesz. A Szentírás bizonyos részeit sokkal jobban megértjük, s ezáltal a teológia életünk szerves részévé válik.⁴⁴¹

Élete ötven éve alatt rengeteg könyvet írt Alsted, de állíthatjuk, hogy megkönnyítette volna olvasóinak helyzetét. Úgy tűnik, 1624 után mindvégig kitartott millenarista nézete mellett, ez azonban teológiai értekezéseiben szinte egyáltalán nem jelent meg. A *Diatribé*, a kronológiák és az enciklopédia történelemmel foglalkozó fejezetei tartalmazzák a szövegrészteteket, amelyekben millenarizmusa meghatározó szerepet játszik.⁴⁴² Alsted hitte, hogy az ezeréves birodalom kezdetére megfelelő módon kell felkészülniük a hívőknek, a millenium beköszöntét a teljes reformációnak kell megelőznie. A herborni professzor számára az enciklopédiában összegyűjtött tudás, a történelem alapos ismerete, a természet rejtélyeinek feltárása jelentették a millenarizmushoz vezető út alapköveit, s innen már csak egy lépést kell tennünk, hogy megértsük Comenius egyetemes pedagógiájának céljait. Alsted enciklopédikus programjában egymás mellett éltek a görög és hellenisztikus eredetű bölcséleti irányzatok, a zsidó kabbala keresztény interpretációja, s tanítása során ezeket a Krisztus előtti bölcséleti hagyományokat próbálta minél tökéletesebben ötvözni a keresztény hitvallással.⁴⁴³ Szentpéteri Márton tanulmányaiban úgy érvel, hogy a Bisterfeldre és Comeniusra ható alstedianus modellt bizvást nevezhetjük millenarista egyetemes tudománynak, s ehhez egyik legfőbb érvként Alsted posztumusz megjelent kötetének, az 1641-es *Prodromus religionis triumphantis* előszavát hozza fel, melyben a szerző a könyv olvasását más egyéb, szintén Erdélyben íródott teológiai és pánszofikus műveivel együtt ajánlja.⁴⁴⁴ Alsted meglátása szerint az „igaz” és „győzedelmes vallás”, a „bölcselet helyes módjának rekonstrukciója” és a „méltón helyreállított enciklopédia” mind tökéletes egységet alkotnak.

Utolsó éveiben az igaz vallás számára a millenarista váradalmakkal telített kálvini hitvallással volt egyenértékű. Gondolatvilágát erőteljesen áthatotta az irenikus szemlélet, hisz arra is készen

augenscheinlich abzunehmen/ daß der glückselige zustand der Kirchen diese Tausend Jahr über in vielem Capitel beschrieben wird.” ALSTED, *Diatribé...*, 1654, 175 - 176.

440 “Die Kirche ist schon gnugsam Reformieret. Derowegen sol man auff keine andere reformation hoffen.” ALSTED, *Diatribé...*, 1654, 185.

441 “Die große reformation welche künfftig ist/ werd so wol wie lehr als das leben betreffen. Was die lehr anlangt/ wird der grundt deroselben bleiben. [...] Darnach werden auch viel örter und sprüch der H. schrift/ welche auch den allergelehrtesten viel zu schaffen machen/ beßer verstanden werden. Von dem leben ist nicht noth zusagen. Die sacht an ihr selbst bezeugt/ das wir in unserm leben fast gantz keine Theologiam haben: wie wir auch sonst beschaffen sein/ und nahmen haben mögen. Derowegen eine Reformation hoch von nöthen thut.” ALSTED, *Diatribé...*, 1654, 185 - 186.

442 Wilhelm SCHMIDT-BIGGEMANN, *Apokalyptische Universalwissenschaft: Johann Heinrich Alsteds „Diatribé de mille annis apocalypticis”*, in *Pietismus und Neuzeit: Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Protestantismus*, Band 14, Göttingen, Vandenhoeck&Ruprecht, 1988, 69.

443 SZENTPÉTERI Márton, VISKOLCZ Noémi, *Egyetemes tudomány Erdélyben: Alsted, Bisterfeld és Comenius*, <http://villanyspenot.hu/?p=szoveg&n=12309> (2014. február)

444 SZENTPÉTERI, VISKOLCZ, *i.m.*, <http://villanyspenot.hu/?p=szoveg&n=12309>

állt, hogy visszatérítse a szentháromságtagadókat. Alsted teljes programja olyan átfogó kulturális, spirituális reform, mely a milleniumi évekre való felkészülés jegyében elképzelhetőnek tartotta a protestáns egyházak közötti uniót, a pogányok, zsidók, muszlimok és törökök megtérítését, és ennek érdekében a Biblia több nyelvre fordítását, Salamon templomának jelképes vagy akár valós rekonstrukcióját, s egy eszményi társadalmi berendezkedés létrehozását, mely tükrözi a szentháromság tökéletességét.⁴⁴⁵ A korabeli keresztény tudósok legfőbb feladatának tartotta, hogy mindent átfogó, zárt tudásrendszert alakítsanak ki, mely ötvözi a Szentírást, a zsidó misztikus irodalmat, az arisztotelészi és a paracelziánus természetfilozófiát, a természettudományokat, kiváltképpen a csillagászatot, s adott esetben az alkímiát is. Az 1625-ben megjelent *Triumphus Bibliorum Sacrorum*ban már részletesen foglalkozott a kabbalával és az alkímiával is. Vallotta, hogy a világ tudományának nincs olyan szelete, melyet ki lehetne hagyni az enciklopédiából, hisz az csak teljességében törekedhet Isten képének a helyreállítására.

Ahogy dolgozatomban korábbi fejezetemben is említettem, a korabeli kálvinista értelmiségtől nem állt messze a törökösség, sokukat aktívan foglalkoztatta a Szentírás török nyelvre fordításának kérdése. A téma egyik legnagyobb ideológusa Abraham Scultetus, aki a törökkel kötött Habsburg-ellenes politikai szövetség teológiai legitimitását hirdette. Scultetus V. Frigyes udvari prédikátora volt, s meghatározó szerepet játszott abban, hogy a fejedelem elfogadta a cseh koronát. A vesztes fehérhegyi csata után Scultetus a királlyal együtt hagyta el Prágát. Először Heidelbergben telepedett le, majd amikor Tilly seregei feldúlták a várost, újra menekülnie kellett. Ekkor Emdenbe ment, s itt élt egészen haláláig, 1625-ig. Scultetus Szenci Molnár Albert közvetlen szellemi környezetéhez tartozott. Szentpéteri Márton 2008-ban megjelent tanulmánykötetében részletesen foglalkozik Szenci és Alsted levelezésével, s kutatómunkája során egy eddig alig ismert 1609-es levélre bukkant Alsted papírjai között, melyet napjainkban a Wiesbadenben található Hesseni Állami Főlevéltárban őriznek: *“Bizonyára sokan akadnak majd, akiknek kedves lesz a munkád, és, ki tudja, talán Istennek tetsző dolog lesz efféle serkentőkkel is hozzákezdeni a zsidók sötétségének elosztatásához. Amiképpen az én efféle munkáimat, és a törököknek majdan tetszőeket is nem kevés kortársam várja tőlem.”*⁴⁴⁶ Amikor Szenci a “zsidók sötétségéről”, tudatlanságáról beszél, minden bizonnyal a zsidóság Jézus messiási voltát, illetve a Szentháromság tanát elutasító álláspontjára utal. A zsoldárok fordításának gondolata tökéletes összhangban áll Alsted millenarista elképzeléseivel, mely szerint mind a zsidóknak, mind a törököknek 1694-ig meg kell térniük, el kell ismerniük az igaz vallást, hisz ez Krisztus második eljövételének egyik legfontosabb előfeltétele. Alsted meglátása szerint a

445 SZENTPÉTERI, VISKOLCZ, *i.m.*, <http://villanyспенot.hu/?p=szoveg&n=12309>

446 SZENTPÉTERI, *Egyetemes tudomány...*, *i.m.*, 260

“Erunt certe multi quibus pergratus erit labor tuus, et quis scit fortassis placuerit Deo, huiusmodi incentivis etiam Judaeorum caliginem excutere incipere? Quemadmodum etiam meos eiusmodi labores et Turcis olim placituros sperant mei nonnulli populares.”

zsidók a történelem során részesedtek az igazságból, de messiástagadásuk elválasztja őket attól, hogy megismerjék a teljes igazságot. Éppen emiatt saját hagyományaik segítségével kell őket a helyes útra visszatéríteni, s ráébreszteni őket eltévelyedett állapotukra.⁴⁴⁷ A zsoltárok kiemelt szerepéről Alsted a *Triumphus bibliorum* költészettanában beszél részletesebben. Véleménye szerint a Szentlélek költői szabályokba foglalta a zsoltárokat, így azok egyrészt serkentik a memóriát, s a mérték elvének köszönhetően az ige érthetőbbé és megjegyezhetővé válik a nép számára.⁴⁴⁸ A zsoltárok legfőbb célja, hogy segítségükkel emlékezetünkbe vessük az élet összes cselekvésének harmóniáját.

Alsted és Szenci gondolatvilága a zsoltárparafrázisokon kívül több ponton is összekapcsolódott. Az 1612-ben, Oppenheimben napvilágot látott bibliakiadásának előszavában Szenci így írt: *“Mivelhogy az egyedül igaz Istennek esmereti az örök élet: két könyvet adott Isten ő felsége az emberek eleibe, mellyekből ötöt megismerjéc, és örök életec legyen. Az első könyv az egész világ, és az menyec s' földnec ékes epületi: mellyben az elő Isten az ő örök mindenhatóságánac, bölcseségénec, igassaganac és jótevő kegyes vóltánac sokféle diczőséges jegyeit és biztosságit óltotta és nyomta bé: és az ő teremtett allatiban magát ugyan kiirta és kiábrázolta hogy tudniillic ő legyen minden teremtett allatoknac, kiváltképpen az embereknac atyai gondviselője. Ez két széles levelő nagy könyvnec azért, annyi szantalan soc bőtüi vadnac, mennyi az sok külömbkülömb teremtett állat az égen és e[z] földön.”* A második könyv pedig a Szentírás, melyben *“ az Isten sokkal világosban tanit minket az ő idvösséges esmeretire.”*⁴⁴⁹ Szinte egy az egyben Alsted gondolatai köszönnek vissza Szenci bevezetőjében, mely szerint Isten két könyvet bocsátott az emberek rendelkezésére, hogy megismerjék a világ tökéletes rendjét. A teremtés megértéséhez mind a két könyvre egyformán szükség van, s a Biblia tanulmányozása mellett elengedhetetlen a természet jelenségeinek alapos megfigyelése, melyek a Teremtő szellemében található ősképek lenyomatai.

Isten a legfőbb teljesség, minden teremtett dolog archetípusa. Az újplatonikus elképzelések hierarchikus rendje szerint az Istenhez való hasonlatosság nem csak az emberre, hanem minden teremtett lényre egyaránt vonatkozik, az ember azonban értelmével kiemelkedik a többi létező közül.⁴⁵⁰ Alsted úgy gondolta, az enciklopédia a megfelelő eszköz, mely a maga teljességével hozzásegíti az emberiséget, hogy a teremtett világ megfigyelésétől eljusson annak teremtőig, minden létező ősképig. A milleniumra történő felkészülés fontos momentuma, hogy a hívek

447 SZENTPÉTERI, *Egyetemes tudomány...*, i.m., 262.

448 Johann Heinrich ALSTED, *Triumphus bibliorum sacrorum, seu encyclopaedia biblica, exhibens triumphum philosophiae, jurisprudentiam et mediciniae sacrae, itemque sacrosanctae theologiae, quatenus illarum fundamenta ex Scriptura V. et N.T. colliguntur* Frankfurt, 1625, 264 - 265. lsd még SZENTPÉTERI, *Egyetemes tudomány...*, i.m., 268.

449 RMKT, XVII/6, 481.

450 Dieter GROH, Birgit BIEHLER, *Universalwissenschaft, Millenarismus und Zweite Reformation*, ZKG, 2006.

megértsék Istenhez való hasonlatosságukat. Alsted szerint ahogyan a teológiának három alappillére van, a *ratio*, az *experimentia universalis* és a *Scriptura Sacra*, úgy Isten mindent átfogó könyve is három részből áll, a Szentírásból, a természetből és a lélekből.⁴⁵¹

Alsted pánszofikus törekvései teljes mértékben a Szentháromságra épültek, s így Llull vagy Paracelsus iránti rajongásának oka is legfőképpen abban keresendő, hogy ezek a szerzők már szinte racionálisnak mondható érvekkel szolgáltak az univerzum Szentháromságra épült voltának bizonyítására.⁴⁵²

Alstednek végül nem sikerült pánszofikus programját széles körben megvalósítani, s ebben nagy valószínűséggel szerepet játszott az, hogy I. Rákóczi György érdemben nem támogatta Alsted törekvéseit.⁴⁵³ Hotson mutatott rá tanulmányaiban, hogy Alsted az erdélyi fejedelem helyett Sziléziában, Csehországban és a morva területeken próbált támogatókat szerezni fiatalkori pánszofikus műveinek megjelentetéséhez. A tény, hogy Alsted Erdély helyett ezeken a területeken próbálkozott, jól mutatják, hogy nem értett egyet a fejedelem által irányított konfesszionalizációs törekvésekkel, hisz ezek éles ellentétben álltak saját irenikus szemléletével. Mindezek ellenére Alsted *Prodromus religionis triumphantis* című értekezését, mely végül csak 1641-ben jelent meg, aktívan támogatta Rákóczi, hisz remekül illeszkedett a fejedelem által irányított aktív kálvinista irodalmi támadásba.

Prodromus religionis triumphantis

A művet Alsted 1631-ben kezdte írni, s az olvasónak szánt előszó szerint két évvel később, 1633 júliusában már elkészült a kézirat. A fejedelemhez írott ajánlás 1635-ben született, s minden bizonnyal még ebben az évben nyomdába is került a könyv, legalábbis erre utal a címlapon olvasható évszám. A teljes mű, melynek indexét végül Bisterfeld állította össze, azonban csak 1641-ben jelent meg. A munkálatokat jelentősen késleltette, hogy a gyulafehérvári nyomdából hiányzott a megfelelő görög és latin betűkészlet. Minden bizonnyal a *Prodromus* kiadása tette szükségessé a fejedelmi nyomda nagyszabású bővítését és felújítását.

A *Prodromus* jól mutatja Alsted eszkatológiai érdeklődésének alakulását az Erdélyben töltött évek alatt. Ebben az időben “fedezte fel” Joseph Mede 1627-ben megjelent Apokalipszis-kommentárját, a *Clavis Apocalyptica*-t, emellett előszeretettel hivatkozott Thomas Brightman értekezéseire, akinek a Jelenések könyvéről, az Énekek énekéről és Dániel könyvéről írt munkái a

451 GROH, BIEHLER, *i.m.*,

452 Maria Rosa ANTOGNAZZA, „Immeatio and Emperichoresis: The theological Roots of Harmony in Bisterfeld and Leibniz” = *The Young Leibniz and his Philosophy (1646-76)*, ed. Stuart BROWN, Dordrecht, Kluwer Academic, 49. idézi: SZENTPÉTERI Márton, VISKOLCZ Noémi, <http://villanyspenot.hu/?p=szoveg&n=12309>

453 SZENTPÉTERI, *Egyetemes tudomány*, *i.m.*, 279.

Prodromus kulcsforrásai lettek.

Alsted ebben a könyvében Johan Volkel 1630-ban megjelent munkájával vitatkozik, a *De vera religione libri quinque*-vel, mely az unitárius tanítás egyik legteljesebb teológiai rendszerezése. Volkel 1612-ben fejezte be öt könyvből álló művét. Értekezését a lengyelországi unitáriusok zsinata több alkalommal is átdolgoztatta, végül azonban 1630-ban nyomdába került, miután a francia származású Jean Crell egy újabb fejezettel egészítette ki az eredeti művet.⁴⁵⁴ Alsted a *Prodromus*-ban végigköveti az eredeti kötet felosztását, s a vita során a református dogmatika teljes rendszerét kifejti. Legfőbb célja, hogy Volkel és Crell munkáit megcáfolva a szociniánus közösséget visszatérítse a korai antitrinitarizmus millenarista tradíciójához, mely legfőképpen Michael Servetus alakjával fonódik egybe.

Servetus legnagyobb hatással rendelkező műve minden bizonnyal az 1553-ban napvilágot látott *Christianismi restitutio*, mely azt ígéri, hogy az Antikrisztus hamarosan teljes vereséget szenved, s ez jelenti a babiloni fogság végét és egyben az apostoli tisztaság, illetve a mennyei királyság kezdetét. Apokaliptikus víziója nagy hatással volt a korai antitrinitáris mozgalmakra, értekezése jelenti az egyik legfontosabb és legközvetetebb kapcsolatot az unitárius vallás és a millenarizmus között.⁴⁵⁵ Jerome Friedman egyik tanulmányában⁴⁵⁶ arra mutatott rá, hogy Servetus gondolatainak központja nem is annyira az elképzelt jövőben van, sokkal inkább a múlt szisztematikus bemutatásában, melyet adott esetben a millenarizmusnak, a világtörténelem végén beköszöntő aranykorszak előtörténetének lehetne nevezni.⁴⁵⁷ Apokaliptikája legfőképpen az Antikrisztus uralmának és hatalmának részletes bemutatására koncentrál, s talán ez az egyik legrészletesebb apokaliptikus összefoglaló, melyet saját korában a pápaságról írtak.⁴⁵⁸

Servetus könyvében nem kevesebb, mint harminc alkalommal hivatkozik arra, hogy az Antikrisztus uralkodásának ideje pontosan ezerkétszáz hatvan napig tart majd.⁴⁵⁹ Ezen periódus

454 RMK III. 1636 - 1655, <http://www.arcanum.hu/oszk/lpext.dll?f=templates&fn=main-hit-h.htm&2.0> (2014. február)

455 Howard HOTSON, *Arianism and millenarianism: the link between two heresies from Servetus to Socinus = Continental Millenarians: Protestants, Catholics, Heretics*, Millenarianism and Messianism in Early Modern European Culture, Volume IV, eds: John Christian LAURSEN, Richard H. POPKIN, Dordrecht, Boston, London, Kluwer Academic Publishers, 2001, 11.

456 Jerome FRIEDMAN, *Archangel Michael vs. The Antichrist: The Servetian Drama of the Apocalypse*, in: *Renaissance and Reformation*, 11., 1975.

457 idézi HOTSON, *Arianism and millenarianism, i.m.*, 11.

458 HOTSON, *Arianism and millenarianism, i.m.*, 13.

459 Jelenések könyve 12,6 Az asszony pedig elfuta a pusztába, hol Istentől készített helye van, hogy ott táplálják őt ezer kétszáz hatvan napig.

Jelenések könyve 12, 14: De adaték az asszonynak két nagy sasszárny, hogy a kígyó elől elrepüljön a pusztába az ő helyére, hogy tápláltassék ott ideig, időig, és az időnek feléig.

Jelenések könyve 11, 2: De a tornácot, a mely a templomon kívül van, kihagyd, és azt meg ne mérd; mert a pogányoknak adatott, és a szent várost tapodják negyvenkét hónapig.

Jelenések könyve 11, 3: És adom az én két tanúbizonyságomnak, hogy profétáljanak, gyászruhákba öltözve, ezer kétszáz hatvan napig.

Dániel 12, 7 : s hallám a gyolcsba öltözött férfiút, a ki a folyóvíz felett vala, hogy felemelé az ő jobb kezét és bal

kezdését Nagy Konstantin és Szilveszter pápa uralkodásának az idejére teszi. Szemlélete szerint a milánói edictum nem jelentett megkönnyebülést az üldöztetésből szabadult keresztényeknek, sokkal inkább a hanyatlás, a korrupció kezdeteként értelmezhető, ahogyan a döntésnek köszönhetően a római pápaság önálló királysággá alakult. Számításai szerint valamikor 1562 és 1597 között lesz vége az Antikrisztus uralmának, s bukását a Szentlélek győzelme, s Krisztus eljövetele követi. Servetus szemléletének apokaliptikus anyaga élénken élt tovább az elkövetkezendő évek Lengyelországban és Erdélyben megjelent unitárius értekezéseiben. Georgius Paulus 1563-ban jelentette meg *De Antichristi Deo* című művét, melyet öt évvel később egy lengyel nyelvű parafrázissal, s több Servetustól kölcsönzött szemelvénnel egészített ki.⁴⁶⁰ Dávid Ferenc könyvei is erősen támaszkodtak Servetus számításaira, illetve az Antikrisztus-jellemzésére.

Balázs Mihály 1988-ban megjelent, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén* című tanulmánykötetének egyik fejezetében részletesen elemzi Dávid Ferenc 1567-ben megjelentetett két jelentősebb munkáját, a *Rövid Magyarazat*-ot⁴⁶¹ és a *De falsa vera unius Dei*-t.⁴⁶² Kimutatta, hogy szinte kézzel fogható a két szöveg közötti koncepcionális eltérés, *hiszen míg a latin az egyház restaurációs folyamatát írja le, addig a magyarban kétségtelenül Krisztus ezer évig tartó királysága jut domináns szerephez.*⁴⁶³ Míg Servetus tartózkodott attól, hogy pontos dátumot jelöljön ki a millenium kezdetének, Dávid ennél sokkal konkrétabb volt, s a millenium kezdetét a lengyel Paulushoz hasonlóan csupán három évvel későbbre várta, mint hogy saját értekezése napvilágot látott.⁴⁶⁴

Paulus élénk levelezésben állt s hosszas teológiai vitát kezdeményezett Jacobus Palaeologus-szal, aki azt állította, Jézus nem volt isteni eredetű, csupán Dávid leszármazottja, akit Isten választott ki, hogy beteljesítse a messiási királyságról szóló ószövetségi ígéreteit. A zsidók azonban nem ismerték fel Isten által rendelt vezetőjüket, Jézus elbukott, feladatát nem tudta beteljesíteni. Ez a tanítás nagyban hozzájárult a millenarizmus megerősödéséhez az unitárius valláson belül, hisz ha a Messiás elbukott az első eljövetelekor, akkor az ígéretet egy második alkalommal kell beteljesítenie.

Jean Crell a rakóvi szociniánus akadémia rektora volt, s Johan Volkel-lel együtt rendezte össze a szociniánus teológia alaptételeit, a *Bibliotheca Fratrum Polonorum* című kötetben. Az írások

kezét az ég felé, és megesküvék az örökké élőre, hogy ideig, időig és fél időig, és mikor elvégezik a szent nép erejének rontását, mindezek elvégeztetnek.

460 HOTSON, *Arianism and millenarianism, i.m.*, 17.

461 DÁVID Ferenc, *Rövid Magyarazat mikeppen az Antichristvs, az igaz Istenről valo tudomant meg homalositotta*, Alba Iuliae, 1567.

462 DÁVID Ferenc, *De Falsa et Vera Vnius Dei Patris, Filii, et Spiritvs Sancti Cognitione Libri Dvo*, Albae Juliae, 1567.

463 BALÁZS Mihály, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988 33.

464 HOTSON, *Arianism and millenarianism, i.m.*, 18.

között három Apokalipszis-magyarázatot találunk, melyek közül kettő még a múltba helyezi a milleniumot, míg a harmadik, mely végül befejezetlenül maradt, már mutatja a kiliaszta megközelítést, s Krisztus ezeréves királyságának idejét a jövőben feltételezi.⁴⁶⁵ Az értelmezés eredetét Servetus műveiben kell keresnünk, aki a Jelenések könyvének huszadik fejezetét allegorikusan értelmezte, mely meglátása szerint a tiszta vallás megújulását mutatja be az antikrisztusi üldöztetés után.

Alsted jól ismerte a szociniánus antitrinitarizmust, s *Prodromus* című kötetével Volker és Crell munkáit megcáfolva próbálta a lengyel közösséget visszatéríteni az unitárius vallás kezdeti millenarista tradíciójához. A kiliazmus és az antitrinitarizmus újkori kapcsolata sokkal inkább logikai alapokon nyugodott, és nem csupán tökéletes lelki vigaszként hatottak, mely az elmúlt évek szenvedéseikért nyújtana kárpótlást.⁴⁶⁶ A millenarista tradíció végigsöpört a korabeli unitárius közösségeken. Forráspontjában ott találjuk Servetust, akinek nézetei hamar meggyökeresedtek Lengyelországban, s János Zsigmond Erdélyében. Alsted utolsó nagyszabású műve tökéletesen illeszkedett az elmúlt évek irénikus programjához.

Értekezésemben Alsted könyvének egyetlen fejezetére koncentráltam, mely Krisztus ezeréves uralkodásáról szól. Már a fejezet elején tagadja, hogy a Jelenések könyvének huszadik fejezetét allegorikusan kellene értelmeznünk. *“Nam evangelistae & apostoli docent, resurrectione mortuorum futura in fine seculi & ultimum judicium statim cum Christi adventu conjungunt. At si proprie accipias verba Johannis, nec omnes fideles Christo adveniente resurget & mille anni intercedent inter adventurum Christi & ultimum judicium.”*⁴⁶⁷ Az evangélisták és az apostolok mind azt tanítják, hogy az utolsó időkben a halottak feltámadása és az Utolsó Ítélet egybeesik Krisztus eljöveteleivel. Azonban ha alaposan megvizsgáljuk János szavait, nyilvánvalóvá válik, hogy Krisztus eljövetelekor nem támad fel az összes hívő, s a parúzia és az Utolsó Ítélet között ezer év telik el.

A következőkben Alsted összegyűjti az egyházatyákat, akik tüzetesebben foglalkoztak az Apokalipszisben megjövendőlt milleniumhoz kapcsolódó feltámadással.⁴⁶⁸ Többen közülük, főleg Lactantius, értekezésében Krisztus királyságának idejét testi boldogságként értelmezte, mikor patakokban folyik a bor, s a tej, a hegyek szikláit mézes vizet ontanak magukból, s a fák

465 HOTSON, *Arianism and millenarianism, i.m.*, 25-28.

466 HOTSON, *Arianism and millenarianism, i.m.*, 28.

467 Johann Heinrich ALSTED, *Prodromus religionis triumphantis*, Gyulafehérvár, 1641, 1033.

468 *“Hujus sententiae author videtur fuisse Papias, discipulus apostolorum, ut refert S. Hieronymus in libro de scriptoribus ecclesiasticis. Ad quam adhaesit etiam Justinus, in eo dialogo, que habuit cum Tryphone & Irenaeus libro quinto adversus haereses. Hieronymus libro II. commentariorum in Ezech. ejusdem opinionis probatores & sectatores nominat Tertullianum in libro de spe fidelium: Victorinum in commentariis super Apocalypsin, Apollinarem quoque, Lactantium item in primo Institutionum volumine, Severum ōraeterea Sulpitium aequalem & familiorem suum in eo dialogo, qui Gallus uncribitur.”* ALSTED, *Prodromus, i.m.*, 1033.

roskadoznak gyümölcsaik súlya alatt.⁴⁶⁹ Alsted leírása szerint a kiliasztáknak ezt a nézetét Pererius azzal az érveléssel utasította vissza, hogy sem az apostolok, sem Krisztus nem ígértek földi, avagy időszakos uralmat még ebben az életben a mártíroknak, sőt, maga Krisztus János evangéliumának 18. fejezetében így szól: *Az én országom nem e világból való. Ha e világból való volna az én országom, az én szolgálaim vitézkednének, hogy át ne adassam a zsidóknak. Ámde az én országom nem innen való.*⁴⁷⁰ Lactantius nyomán vallotta Pererius is, hogy a jók feltámadása a jövőben történik meg, s ezt nevezik majd első feltámadásnak.⁴⁷¹

Alsted hosszú felsorolásba kezd a millenium természetéről, összehasonlítja egymással az egyházatyák véleményét, majd utal saját korára és ezen belül pontosabban Erdélyre is. *“Rursus in Transylvania sunt, qui Christum in coelo otiosum fingunt & nullum prorsus habere regnum, sed aliquando in has terras descensurum, & ibi per annos mille regnaturu.”*⁴⁷² A fenti idézet szerint Erdélyben vannak olyanok, akik úgy gondolják, hogy Krisztusnak a mennyben nincs semmilyen hatalma, hanem egyszer majd leszáll a földre, s itt fog ezer évig uralkodni. Ez a szemlélet azonban igen távol áll attól, ahogyan maga Alsted vélekedett az ezer éves birodalom mibenlétéről, s élesen szemben állt azokkal is, akik kizárólag testi örömeiket vártak erre az időszakra.⁴⁷³ A mártírok királysága minden kétséget kizáróan spirituális lesz, s ebben az értelemben a Krisztussal való uralkodás nem jelenthet mást, mint Krisztus nevében szolgálni a hatalmat és kormányozni.⁴⁷⁴ *Principio igitur negamus, Christum in terris regnaturum cum suis. Aliud enim est, sanctos cum Christo regnare in terra, aliud, Christum cum sanctis regnare in terra. Nam prior ista phrasis significat cum Christo, id est spirituali modo, regnari in terris: posterior praesentiam Christi localem requirit.”*⁴⁷⁵ A fenti idézet szerint Alsted azt mondja, elsősorban tagadnunk kell azt, hogy Krisztus az övéivel együtt a földön uralkodik majd, ugyanis különböző jelentése van annak, ha a szentek uralkodnak Krisztussal a földön, illetve ha Krisztus uralkodik a szentekkel együtt. Míg az első kijelentés szerint spirituálisan uralkodnak majd együtt, míg a második már konkrétan helyhez köti az uralkodást, melyben Krisztus uralkodásának helyét kizárólag a földön lokalizálja. Alsted végül homályban hagyja az uralkodás mibenlétét, arra hivatkozva, hogy az Apokalipszis 20.

469 *“Terra aperiet foecunditatem suam & uberrimas fruges sua sponte generabit, rupes montium melle sudabunt, per rivos vina decurrent & flumina lacte abundabunt.”* ALSTED, *Prodromus, i.m.*,

470 János evangéliuma 18, 36.

471 *“Is lib. 7. divinarum institutionum cap. 23. resurrectionem bonorum futuram esse dicit, quam illi primam resurrectione appellabant.”* ALSTED, *Prodromus, i.m.*,

472 ALSTED, *Prodromus, i.m.*, 1035.

473 *“Illa siquidem cadunt in illud regnum millenarium, quod voluptatibus corporis laxat habeant, adeoque nihil commune habet cum regno Christi.”* ALSTED, *Prodromus, i.m.*, 1035.

“Nempe in coelis vel, si malis, in terris ita regnarunt cum Christo ut phrasis ista significet regnum spirituale”
ALSTED, *Prodromus, i.m.*, 1037.

474 *“Atque hoc sensu cum Christo in terris regnare fuerit nomine Christi regnum administrare & prae esse reliquis sanctis.”* ALSTED, *Prodromus, i.m.*, 1037.

475 ALSTED, *Prodromus, i.m.*,

fejezete nem fejt ki részletesen, hogy a halálból visszahívott mártírok a földön vagy az égben uralkodnak.⁴⁷⁶

Alsted szemlélete szerint Krisztus, illetve az egyház spirituális hatalma mindig ugyanolyan, csak más-más külső forma kapcsolódhat hozzá.⁴⁷⁷ Krisztus földi hatalmát kétféleképpen lehetne jellemezni. Egyrészt az ószövetségi szövegek alapján, melyek az eklézsia üldöztetését majd teljes pusztulását jósolták meg, másrészt az Újszövetség szerint, mely az egyház boldog állapotának leírására törekszik.⁴⁷⁸ Erről prófétált János a hajdani Római Birodalom idején a Jelenések könyvének 13. fejezetében, majd a 20. fejezet már a pápaság romlása utáni időszakról szól. Alsted több alkalommal is visszaüt a *Diatribé*-re, mikor olyan témakörhöz érkezik, melyet előző könyvében már részletesen kifejtett.

Az ezer éves időszak még nem hozza magával az örökké tartó boldogságot, csak időszakos állapot, hiszen letelte után a híveket ismét Góg és Magóg seregei kínozzák, s éppen emiatt nem mondhatjuk, hogy Krisztus királyságának boldogsága megegyezne az örökké tartó paradicsommal. Alsted meglátása szerint négy fontos prófeciát kell kiemelnünk a Jelenések könyvének huszadik fejezetéből. Elsőként, hogy a Sátánt Babilón romjain elfogják, s ezer évre megkötözik. Ez idő alatt az eklézsia fellélegezhet, ugyanis megszabadul mindennemű üldözéstől. Másodsorban a mártírok elsőbbségét, akiket Krisztus fog összehívni, s vele együtt uralkodhatnak. A harmadik jóslat szerint ezer év múlva a Sátán kiszabadul börtönéből és a világ négy égtájáról összegyűjti Góg és Magóg seregeit. Negyedrészt hangsúlyozni kell, hogy még az utolsó nagy üldöztetés előtt megtérnek a zsidók, s ez hozza meg az egyháznak a régóta várt tökéletes békét.

*“Diligenter itaque notandum est, nullum tempus inde Christo nominari possem quo Satan sit ligatus, ut non seduxerit gentes contra Christianos”*⁴⁷⁹ A *Diatribé*-vel szemben Alsted itt már teljes mértékben kizárja a lehetőségét, hogy Krisztus születésétől fogva már lett volna olyan időszak, mikor rövidebb időre sikerült a Sátánt megkötözni. A boldogok és a szentek igazán szerencsések, hisz Isten kiválasztotta őket, s részesei lehetnek az első feltámadásnak, s rajtuk nincs hatalma a második, az örökké tartó halálnak.⁴⁸⁰

476 “[...] hoc dicitur Apoc. 20. quanquam nunc in medio relinquo, a martyres excitati ex mortuis sint regnaturi cum Christo in terra; vel in coelis.” ALSTED, *Prodromus, i.m.*,

477 “Non igitur hac ratione introducuntur duo regna Christi neq: regnum aliquod Christi terrenu statuitur, sed multiplex vicissitudo regni innuitur & regni spiritualis forma interna, eodem modo se habens, a forma externa, quae varias admittit periodos, ita, ut par est distinguitur.” ALSTED, *Prodromus, i.m.*, 1036.

478 “Sic itaq: pronuntio, statum Ecclesiae Novi Testamenti, sive regni Christi in his terris, inde ab ipsius nativitate, depingi duobus modis, tum in Veteri tum in Novo Testamenti scriptis. Primo enim occurrunt vaticinia de multimoda persecutione, usque adeo ut desolatio quedam Ecclesiae praedicatur. Deinde felix stus Ecclesiae N.T. graphice depingitur.” ALSTED, *Prodromus, i.m.*, 1036.

479 ALSTED, *Prodromus, i.m.*, 1037.

480 “Beatus & sanctus, peculiari scil & eximia ratione felix & a Deo segregatus ad istam beatitudinem: “qui habet partem in resurrectione prima”, qua resurgunt martyres, In hos secunda mors non habet potestatem.” ALSTED, *Prodromus, i.m.*, 1037.

A Sátán megkötözésének és a millenium kezdetének ideje számításai szerint a hetedik trombitaszó idejénkövetkezik be.⁴⁸¹ Az új Jeruzsálem megjelenése Krisztus visszatérése után, de még az Utolsó ítélet és feltámadás előtt valósul meg.⁴⁸² Erről a birodalomról beszél Dániel a próféciaiban.⁴⁸³

Alsted Gyulafehérváron töltött éveiben nemcsak Joseph Mede *Clavis apocalyptica*-jával ismerkedett meg, hanem Thomas Brightman millenarista kommentárjaival is, melyeknek legfőbb forrása a Jelenések könyve mellett Dániel próféciai és az Énekek éneke volt. Hotson meglátása szerint Brightman hatása érezhető Alsted törekvésén, ahogyan a millenarizmust az irénizmussal vegyítve próbálta a lengyel szociniánusokat megtéríteni.⁴⁸⁴ Alsted a *Prodromusban* több alkalommal is Brightman kommentárjait ajánlja, melyek részletes leírást nyújtanak az eklézsia boldog állapotáról a zsidók megtérése után.⁴⁸⁵ Alsted pozitívan tekint a jövőbe, vallja, hogy az elkövetkezendő években a kelet-közép európai protestáns teológia végre győzelmet arat, s ez lesz a vallás későbbi, mindent elsöprő diadalának első lépése.⁴⁸⁶ Az újkori millenaristáknál rendszerint meghatározó szerepet játszott a közeledés a zsidósághoz. Alstednél is látjuk, hogy mind a *Diatriben*, mind a *Prodromusban* igen nagy hangsúlyt fektetett a zsidók megtérésének szükségességére. Ez az elképzelés, ahogyan arra már a korábbi fejezetben utaltam, később a törökök megkeresztelkedésével, mint a millenium újabb előfeltételével egészült ki.

Mede és Brightman kommentárjai már nem befolyásolták jelentősen Alsted millenarizmusát, hiszen jóval a *Diatriben* megjelenése után fedezte fel őket, viszont kiválóan alkalmasak voltak, hogy kiforrott szemléletének további támoszlopaiként és forrásaiként szolgáljanak.

A *Diatriben* és a posztumusz megjelent *Prodromus religionis triumphantis* egymást tökéletesen kiegészítve mutatják be Alsted millenarizmusát. A fenti fejezetekben, a német illetve latin nyelvű források alapján megpróbáltam összegyűjteni és részletesen bemutatni a hatásokat, melyek Alsted apokaliptikus szemléletét alakították. Erősen támaszkodtam Howard Hotson sokat idézett tanulmánykötetére, melyben a *Diatriben de mille annis apocalypticis* meghatározó forrásait gyűjtötte össze.

481 "Ergo restat, ut Mille anni ligati Satanae conjiciantur in Tubam septimam." **ALSTED, *Prodromus, i.m.***,

482 "Quod igitur Regnu, neq: ante Domini nostri, neq: post ultimam Resurrectione est futurum, id necessario inter utrunq: est concludendu." **ALSTED, *Prodromus, i.m.***,

483 Dániel 7, 14 És ada néki hatalmat, dicsőséget és országot, és minden nép, nemzet és nyelv néki szolgálja; az ő hatalma örökkévaló hatalom, amely el nem múlik, és az ő országa meg nem rontatik.

Dániel 7, 18 De a magasságos egeknek szentei veszik majd az országot, és bírják az országot örökké és örökkön örökké.

Dániel 7, 27 Az ország pedig és a hatalom és az egész ég alatt levő országok nagysága átadatik a magasságos egek szentei népének; az ő országa örökkévaló ország, és minden hatalmasság néki szolgál és engedelmeskedik.

484 HOTSON, *Paradise postponed, i.m.*, 70.

485 "Velim quoque legas commentarium Brighthmanni super Canticum & ipsius explicationem cap. 21.&22. Apoc. quae duo capita ille recte exqonit de felicitate Ecclesiae futura in his terris post conversionem Judaeorum." **ALSTED, *Prodromus, i.m.***,

486 HOTSON, *Paradise postponed, i.m.*, 71.

A herborni könyvtár próféciai

Ahogy már korábban említettem, Alsted hatalmas saját könyvtárral rendelkezett, emellett azonban feltételeznünk kell, hogy Gyulaféhérváron, és korábban Herbornban is rendszeresen használta az akadémia, illetve a főiskola teljes könyvállományát.

A herborni főiskola 1584 és 1812 között működött, teológiai fakultását később a Hessen nassauai evangélikus egyház vette át. Az iskolának kezdetben a város képét mindmáig erőteljesen meghatározó kastély adott otthont, azonban pár évvel később az oktatást a régi városházára helyezték át. A főiskola teológiai kara 1818-ban került az evangélikus egyházhoz, majd I. Vilmos 1869-ben nekik ajándékozta a herborni kastélyt, ahová végül 1881-ben költöztek be. Az akadémia 17. századi könyvtárát jelenleg ez az evangélikus szeminárium gondozza. A könyvállomány nagy része szinte eredeti állapotában maradt meg, a gyűjteményből csupán néhány Bibliakötetet és énekeskönyvet szállítottak el.

A könyvállományról egy századfordulón készült, kézzel írt jegyzék, illetve egy cédulakatalógus áll a kutatók rendelkezésére. Napjainkban is folyik a katalógus digitalizálása, jelenleg csak részlegesen kutatható, s az eddig felvitt adatok is csak a helyi hálózaton keresztül érhetőek el. A főiskola régi könyvtára körülbelül 3650 kötetből áll, melyek majdnem 8000 címet foglalnak magukba. A könyvállományban néhány kéziratos könyv mellett 67 ősnymtatvány is található.

2009-ben sikerült először eljutnom Herbornba, mikor az ott töltött rövid idő alatt fotókat készítettem a már fentebb is említett kéziratos katalógusról. A fotókat otthon katalogizáltam, így átfogó képet kaptam a könyvtár állományáról, mely jól mutatja az újkori református teológia sokszínűségét. Meglátásom szerint az akadémia könyvtárának anyaga tovább árnyalhatja a Hotson által is feltárt szövegtörzset, s Alsted szemléletének eredetéről teljesebb képet kaphatunk a professzor közvetett forrásainak ismeretében.

2012 őszén hosszabb időt töltöttem Herbornban. Ez idő alatt - előzetes ismereteim alapján - összegyűjtöttem a köteteket, melyek az újkor soron következő eseményeit próbálják megjósolni a Biblia textusaira és az asztrológiai jelenségekre támaszkodva. Hatalmas forrásanyaggal tértem haza, s az elkövetkezendő hónapok során ezek minél alaposabb feldolgozására törekedtem.

A bibliotéka állományában szinte kivétel nélkül megtalálhatóak a korabeli sikerkönyveknek számító próféciaik, így többek között a Sybilla-óslatok, Carionis krónikája, David Herlicius prognosztikonjai, Paracelsus kötetei. Dolgozatomban sokkal inkább azokat a szerzőket és műveiket igyekszem kiemelni, akik a közelgő millenium lehetőségével, illetve a pontos időpont meghatározásával foglalkoztak.

Az 1600-as évektől kezdődően egyre több ifjú "próféta" menekült a millenarizmus reményébe,

miközben saját jelenének nyugtalanító eseményeire kereste a választ. Bizonyítékként már nem csak az Apokalipszis 20. fejezetéből indultak ki, hanem összekapcsolták azt Dániel próféta könyvével, illetve Ezdrás apokrif negyedik kötetével. Az újkor prófétái rendszerint erős lutheránus háttérrel rendelkeztek, ám ezzel hamar szakítottak, s jóslataik sokszor igen messze vitték őket az ortodox irányzattól. Ezdrás apokrif kötetét Johan Heyden 1620-ban jelentette meg német fordításban, majd két évvel később még egyszer kiadták.⁴⁸⁷ A bevezetőben az ismeretlen szerkesztő arra hívta fel az olvasók figyelmét, hogy a Biblia próféciai egymás után teljeseznek be, s a katasztrófa immáron elkerülhetetlennek tűnik.⁴⁸⁸ Elég, ha csak az európai eseményekre koncentrálnak, s egyértelműnek tűnik majd mindannyiuk számára, hogy ez már a végjáték ideje. Eljött az idő, mikor mindenkinek meg kell ismerni Ezdrás negyedik könyvét, mely 1569 óta nem része a lutheránus Bibliának, így igen kevesen olvassák, pedig tökéletes összhangban áll a Jelenések könyvének próféciaival.⁴⁸⁹

A következő nagy lökést a rózsakeresztesek 1614-ben megjelent közleménye adta, majd a harmincéves háború kitörése. A század újdonsült prófétái sokszor egyszerűen a földre visszatért Illésként tekintettek önmagukra, s kötetek a herborni főiskola könyvtárában is megtalálhatóak.

Paul Nagel és az 1618-ban felragyogó üstökös

Paul Nagel értekezése⁴⁹⁰ az 1618 őszen feltűnt üstökös jelentésével foglalkozik, s ehhez kapcsolódóan komplex asztrológiai próféciaát dolgozott ki.⁴⁹¹ Meglátása szerint a millenium kezdete 1624-ben lesz, mikor a Jupiter és a Szaturnusz újra találkozik a tüzes háromszögben, s nem ezer, hanem csupán negyvenkét évig tart majd, így legkésőbb 1666-ban bekövetkezik az Utolsó Ítélet. A következő években megjelent értekezéseiben tovább finomította kiliasztikus filozófiáját, mely hamar az ortodox lutheránusok kedvelt célpontjává tette.⁴⁹² Mindvégig kitartott szemlélete mellett, hogy a különleges égi események, s a bolygók állása nem csupán a nagyobb közösségekre van hatással, hanem az egyes emberek személyes sorsára is. Máig fennmaradt kéziratos kompilációja azt mutatja, hogy az évek során egyre nagyobb érdeklődéssel fordult az alkímia, mágia, paracelziánus kozmológia felé, kéziratai között megtalálható a *Fama fraternitas* egy példánya,

487 *Das Vierdte Buch Dess Propheten Esdrae, dorinnen, als in einem Spiegel, der gantzen Welt Anfang, Fort- und Ausssgang ersehen wird*, Halle, 1620.

488 Alastair HAMILTON, *The Apocryphal Apocalypse, The Reception of the Second Book of Esdras (4 Ezra) from the renaissance to the Enlightenment*, Oxford, Calendron Press, 1999, 176-177.

489 HAMILTON, *i. m.*, 177.

490 Paul NAGEL, *Des neuen Cometen und Wundersterns im October, November und December 1618. erschienen/ wahrhaftige Deutung und Außlegung per Magiam insignem, dergleichen zuvor nicht gesehen: Allen Menschen auff Erden zur guten Nachrichtung und Warnung fürgestellt*, 1619.

491 A fejezet egy része önálló előadásként hangzott el a 2013 októberében Kolozsváron rendezett Bethlen Gábor és Európa című nemzetközi tudományos konferencián (Tanulmány megjelenés alatt)

492 PENMAN, Leigh T.I., *"Repulsive blasphemies" Paul Nagel's appropriation of unprinted works of Jakob Böhme and Valentin Weigel in his prodromus astronomiae apocalypticae (1620)*, Daphnis, 2009, 38.

kapcsolatban állt a lutheránus spiritualista Jakob Böhme-mel, s a rejtélyes lengyel nemessel, Michael Sendivogius-szal.⁴⁹³ Mára úgy tűnik, Nagel a 17. századi lutheránus vallás egyik megkerülhetetlen kulcsfigurája volt, aki nemcsak alaposan ismerte, hanem másolta és terjesztette is a korabeli misztikus munkákat, még jóval megjelenésük előtt. Evangélikusként nevelkedett, s vallása mellett mindvégig kitartott. Luthert írásaiban sosem utasította el, sőt igazságát meg sem kérdőjelezte, bár vallotta, hogy Luther csupán elkezdte a reformációt, s nem volt elég ideje ahhoz, hogy tökéletesen véghez is vigye. Ez az újkor prófétáinak feladata maradt. Böhme illetve Valentin Weigel nézetei Nagel számára nem új utat jelentettek, sokkal inkább az evangélikus vallás újabb pilléreinek tekintette műveiket, melyek magukba rejtik a vallás szükséges megújítását, s választ adnak a korszak égető kérdéseire.⁴⁹⁴ Elődeihez, Weigelhez és Arndthoz hasonlóan hitte Nagel, hogy írásai, s prédikációi elengedhetetlen spirituális tápanyagként szolgálnak a hívők számára.

Nagel 1580-ban született Lipcsében, majd 1593 után ösztöndíjasként tanult a lipcsei egyetemen matematikát és teológiát. Az elkövetkezendő években Lipcsében maradt, majd Wittenbergben dolgozott magántanárként és asztrológusként. Aktívan foglalkozott matematikával, idővel azonban egyre nagyobb érdeklődéssel fordult az alkímia felé.⁴⁹⁵ A paracelziánus filozófiát továbbfejlesztve alakította ki saját, egyedi profetikus világnézetét. 1611-ben ismerkedett meg Anhalt-Plötzkau hercegével, August-tal, aki udvarát -a hesseni Móric tartománygróf törekvéséhez hasonlóan- az okkult tudományok központjává kívánta alakítani, s szenvedélyesen gyűjtötte többek között Weigel értekezéseit és a rózsakeresztes iratokat. Nagel asztrológusként tevékenykedett August herceg udvarában, s ez idő alatt feltehetően szabad hozzáférést kapott a hatalmas udvari könyvtárhoz.⁴⁹⁶ Ekkor másolta le a *Fama fraternitas* egy példányát -mely másolat mind a mai napig fennmaradt⁴⁹⁷- s itt ismerkedett meg Valentin Weigel műveivel is. Egyszerű lenne Nagel rajongását, s a teljes reformációba vetett hitét a rózsakeresztes iratoknak tulajdonítani. A *Fama fraternitas* valószínűleg általános motivációt jelentett számára, mert tökéletesen kiegészítette a korszakot olyannyira meghatározó folyamatos, eszkatológikus várakozást. A kiliazmus, köszönhetően a korszak eseményeinek, fokozatosan a korabeli próféciaák hangsúlyos jellemzőjévé vált. Nagel millenarizmusának hátterében megtaláljuk az ismert bibliai szövegek mellett a középkori joachimizmus hagyományát is, mely tizenhatodik századi szerzőkön keresztül jutott el hozzá, többek között Julius Sperber, Eustachis Poyssel, Guillaume Postel és Philip Nicolai

493 PENMAN, Leigh T.I. *Climbing Jacob's Ladder: Crisis, Chiasm, and Transcendence in the Thought of Paul Nagel (†1624), a Lutheran Dissident during the Time of the Thirty Years' War*, *Intellectual History Review* 20 2010, 206.

494 PENMAN, *Climbing Jacob's Ladder; i.m.*, 205.

495 PENMAN, *Climbing Jacob's Ladder; i.m.*, 206.

496 PENMAN, *Climbing Jacob's Ladder; i.m.*, 208.

497 London, Wellcome Institute for Medical History Library, MS 150, fols 129r - 139r

közvetítésével.⁴⁹⁸ Ezek a szerzők nemcsak Nagel forrásai voltak, munkáikat szinte kivétel nélkül megtaláljuk a herborni főiskola könyvtárában is.

Az elkövetkezendő években Nagel több olyan személlyel és csoporttal is kapcsolatban állt, akik élesen szembehelyezkedtek a korabeli lutheránus ortodox nézetekkel. Penman értekezésében elsőként emeli ki ezek közül az Esajas Stiefel-t követő titkos szektát, melynek tagjai nagyrészt Erfurtban, illetve Langensalz-ában éltek.⁴⁹⁹ Stiefel Weigel téziséből kiindulva azt állította, sikerült Krisztus tanítását olyan tökéletesen elsajátítania, hogy már képtelen bünt elkövetni.⁵⁰⁰ Magát egyszerűen *Esajas Krisztus*-nak nevezte, s követőivel együtt hitte, hogy sikerült elérniük a lehető legtökéletesebb állapotot, s mindannyian már a Biblia textusaiban megjósolt milleniumban élnek. Nagel szoros kapcsolatban állt Jakob Böhme teozófussal, s a sziléziai Balthasar Waltherral is, aki több alkalommal is meglátogatta Nagelt Torgauban.

Nagel 1604-ben írt az égen újonnan megjelent csillagról, majd ezt a kötetét 1610-ben újból megjelentette, miután az eredeti értekezést további részletekkel egészítette ki.⁵⁰¹ Ekkor még kereste sajátos prófétikus hangnemét, az új csillag értelmezésénél kizárólag a lutheri apokaliptika már jól ismert elemeit használta fel, élesen támadta a pápaságot, a jezsuitákat.⁵⁰² A csillagot Isten haragjának egyértelmű jeleként azonosította, mely a bűnösöknek járó büntetést és az Utolsó Ítélet közeledtét hirdette. Az 1618-as üstökösről írt pamfletja után a harmincéves háború időszakának egyik legfelkapottabb írója lett. Az új üstökös hozzájárult ahhoz is, hogy egyre biztosabbnak érezze magát saját prófétai szerepkörében, s kialakítsa egyéni apokaliptikus vízióit, melyeket 1624-ig folyamatosan tökéletesített. 1619-ben látott napvilágot a *Prognosticon astrologo-cabalisticum auff das Jahr MDCXX beschrieben*, melyben már arról írt, hogy a Jelenések könyvében olvasható pecsétek közül az utolsót 1620-ban törik fel, s ez a prófécia tökéletes összhangban áll a 4. Ezsdrás 14-16. fejezetekkel.⁵⁰³ 1620-ban újabb értekezést jelentetett meg, *Cursus quinquenails mundi* címmel, melyben a bibliai próféciaik alapján az elkövetkezendő öt év eseményeire koncentrált.

Hamilton mutatott rá *Apocryphal Apocalypse* című kötetében, hogy Ezsdrás negyedik könyve központi szerepet játszott Nagel értekezésében. A lipcsei tudós vallotta, hogy az északi oroszán bömbölése 1611 óta tart, s Krisztus pontosan tíz évvel később, 1621-ben tér vissza a földre.⁵⁰⁴ Eljövételét különböző természeti katasztrófák, hurrikán, árvizek, földrengések és tűzvészek jelzik, s a helyzet 1622-re egyre rosszabb lesz. Nagel millenarizmusát kezdetben egyértelműen a

498 PENMAN, *Climbing Jacob's Ladder*, i.m., 216.

499 PENMAN, *Climbing Jacob's Ladder*, i.m., 208.

500 PENMAN, *Climbing Jacob's Ladder*, i.m., 211.

501 HAMILTON, i.m., 177.

502 Robin BARNES, *Prophecy and Gnosis, Apocalypticism in the Wake of the Lutheran Reformation*, Stanford, Stanford University Press, 1988, 178.

503 HAMILTON, i.m., 177.

504 HAMILTON, i.m., 178.

pesszimizmus határozta meg, idővel azonban ez fokozatosan optimizmusba fordult át.

Nagel hitte -ahogyan a későbbiekben Alsted is-, hogy Isten két könyvet bocsátott az emberek rendelkezésére, a Bibliát és a természet könyvét. Ezek egymással szoros összefüggésben állnak, s alapos tanulmányozásuk elengedhetetlen a világ megismeréséhez, az elvesztett harmónia helyreállításához. Meglátása szerint a tudást nem lehet csupán a megfigyeléseinkre vagy kizárólag a Szentírás szövegére alapozni. *“Aber dieses müsset ihr darneben lernen/ das ihr an den grossen Buch des Himmels eben dieses lesen könt/ wie im heiligen Buch der Bibel.”*⁵⁰⁵ Az égi jeleket mindig csak adott történelmi események fényében vizsgálhatjuk. Az Apokalipszisben minden harsonaszónak s minden egyes pecsétnek megvan a maga jelentése.⁵⁰⁶ Ahhoz, hogy pontosan megértsük az égi csodajeleket, megismerjük az újonnan felragyogó üstökös jelentését, tisztában kell lennünk ezek értelmével, csak így válunk képessé arra, hogy megjósoljuk, mi történik a közeljövőben. *“Denn ein jedes Siegel hat auch eine sonderliche bedeutung/ und eine jedere Posaune hat ihre sonderbahre Bedeutung: Wann derwegen etwas merckliches unnd wunderbahres geschehen soll was in denselben Siegel oder Posaunen begriffen/ so ist solches zuvor durch ein solch wunder am Himmel/ als durch einen Cometen angedeutet worden/ damit man leicht hett verstehen mögen/ was zur selben zeit geschehen soll.”*⁵⁰⁷

Nagel meglátása szerint a csillagok és a Biblia olyan, egymást tökéletesen kiegészítő “adatbázisok”, melyre biztosan támaszkodhatnak a korabeli tudósok. Az Apokalipszis szinte teljes egészében ott van az égen, csak el kell olvasni.⁵⁰⁸ A két forrás egymással teljesen egyenrangú, egymás tökéletes komplementerei. Nagel az 1619-ben megjelent értekezésében, melynek középpontjában az 1618-as üstökös áll, azt próbálja bebizonyítani a hitetlenek számára, hogy a Szentírás könnyen értelmezhető az asztronómia segítségével. *“[...] ist den Schülern deß H. Geistes diese Schrift leicht zulesen/ und die newen Stern und Cometen zu interpretiren, weil sie die Schrift deß Himmels interpretiren können/ und verstehen die Verkürtzung der Tage/ unnd wie derentwegen der siebende Tag/ so der Ruh Tag ist/ in den 6. tage oder millenarium versetzt sey. Item/ weil sie verstehen und uberlegen können/ die drey Tage oder Secula/ in wie viel Jahren ein jedes bestehen werde/ und wissen eines jedern Seculi oder Tages Anfang und Ende: Verstehen unnd wissen auch*

505 Paul NAGEL, *Des neuen Cometen und Wundersterns*, i.m., 20.

506 *“Wil nun einer die Cometen recht interpretiren außstegen/ und derselben Bedeutung wissen und verstehen/ so ist von nöthen/ daß er auch wisse und verstehe/ in welches Siegel oder Posaune der Stern und Comet falle/ wenn er dieses versteht/ so ist ihm leicht ein unfeilbahres gewisses judicium drauff zu stellen und fellen/ und wird grosse/ gewisse/ wahrhaftige Dinge anzuzeigen wissen.”* NAGEL, *Des neuen Cometen und Wundersterns*, i.m., 14.

507 NAGEL, *Des neuen Cometen und Wundersterns*, i.m., 15.

508 *“Ist uns auch darumb leicht die wahrhaftie Bedeutung der newen Wunderstern und Cometen zu beschreiben/ weil wir in dem Buch deß Himmels lesen können/ wie im Buche der Bibel/ die gantze Apocalypsis ist am Himmel beschrieben: Ergo die gantze heilige Schrift wie auß unser Astronomia wird zu vernehmen seyn/ dieses möcht mancher nicht glauben können/ doch seynds wahrhaftige Dinge/ wie da soll erwiesen werden.”* NAGEL, *Des neuen Cometen und Wundersterns*, i.m., 36.

*das intervallum eines jeden Siegels: können auch uberlegen die 7. Posaunen/ Und noch viel ein mehrers und grössers/ in dem sie zehlen/ rechnen und uberlegen können die Zahl deß Thiers und des Menschens 666. und die Zahl der 42. Monden/ unnd die Zahlen deß neuen himlischen Jerusalems 12000 und 144.*⁵⁰⁹ A fenti idézet szerint a Szentlélek tanulói, a Szentírás ismerői könnyen elolvassák ezt az értekezést, s értelmezik az égen feltűnt új csillagot és üstökösöt, hisz képesek elolvasni az égi jeleket, értik a napok megrövidülését, s éppen emiatt ismerik a hetedik napot, mely a pihenés napja, s amely a hatodik napot, a milleniumot követi. Ők azok, akik megértik s átlátják a három napot vagy más néven a seculumot, hogy az pontosan hány évből áll majd, s tudják, hogy miként minden napnak, úgy minden egyes seculumnak van eleje és vége is. Értik és tudják nemcsak az egyes pecsétek jelentését, hanem a hetedik harsonaszóét is, ezen kívül képesek megszámlálni, felfogni, s értelmezni az állatok és az emberek számát, a 666-ot, a negyvenkét hónapot, illetve a mennyei Jeruzsálem számait, a 12 000-et és a 144-et.

Pár oldallal később ismét előkerül, hogy sokan nem tudják elolvasni az égi jeleket, nem ismerik fel sem a vadállatot, sem a babilóniai paráznát, soha sem jártak a Szentlélek iskolájába, nem tanultak asztronómiát, s nem tudják, hogy az égi írást ugyanúgy el kell tudnunk olvasni, ahogyan a Biblia textusait. Az égen feltűnő üstökös minden esetben a rossz hírnöke, a múlt eseményei kivétel nélkül ezt bizonyítják. Félelmetes üstökös szelte át az égboltot Szodoma és Gomorra pusztulása előtt, az egyiptomi fáraó halálakor, mikor a zsidók a Vörös tengeren át Mózes vezetésével megmenekültek, s hasonlóképpen üstökös fénylett a bábeli zürzavar idején. Utal az 1572-ben, a Cassiopeia csillagképben megjelent új csillagra, melynek kapcsán megjegyzi, hogy hiába született több értekezés is az új égitestről, senkinek sem sikerült megfelelően értelmeznie az égbolton tündöklő rendkívüli jelenség üzenetét.⁵¹⁰ Hasonlóképpen lesújtó véleménnyel van az 1530-as események értékeléséről is. Meglátása szerint egyedül egy nürnbergi festő, Paul Lautensack tudta elolvasni az égi írásjeleket, a többiek kivétel nélkül mind kudarcot vallottak.⁵¹¹ Nagel felsorolásából természetesen nem maradhat ki az 1604-es együttállás sem. Elismerően szól Dobritius 1612-ben megjelent értekezéséről, a *Zeiterinnern*-ről, mely -ahogy már korábban utaltam rá-, meghatározó forrása volt Alsted millenarisztikus művének is.

“Denn es ist die Zeit die Weissagung anzugreifen und in der Warheit an Tag zulegen/ damit den Leuten möchten die Augen auffgethan werden/ wenn sie nur selbsten sehen wollen/ aber ich

509 NAGEL, *Des neuen Cometen und Wundersterns, i.m.*, 35.

510 *“Wie ich gar balde anderswo erweisen werde/ unnd genugsam demonstrieren und darhun/ das nicht ein einiger unter ihnen die Schrifft recht lesen noch deuten können/ viel weniger das sie die Zeit seiner Bedeutung recht treffen sollen.”* NAGEL, *Des neuen Cometen und Wundersterns, i.m.*, 21.

511 *“Sehet was für Wunder und treffliche Phaenomena seynd 1530. 31. 32. 33. am Himmel gesehen worden von Cometen/ neuen Sternen und dreyen Sonnen/ aber wer hat die Schrifft deß Himmels recht lesen und interpretiren können/ der einige Paul Lautensack ein Mahler von Nürnbergk (sic!)/ hat hiervon etwas erinnert/ unnd den Zweck am nechsteb erreicht.”* NAGEL, *Des neuen Cometen und Wundersterns, i.m.*, 21.

befürchte leyder er werde so wenig geglaubt und angenommen werden als das Prognosticon zu Danzig gedruckt."⁵¹² Eljött az idő, mikor végre a jóslatok széles körben ismertté válnak, fel kell nyitni az emberek szemét, s meg kell ismertetni velük az igazságot. Többen azonban nem hisznek majd a jóslatoknak, ahogyan hamisnak gondolták a nemrégiben Danzigban kinyomtatott előrejelzéseket is. Ezekből a jóslatokból ismerhetjük az idők végezetének eseményeit, a borzalmakat, melyek előttünk állnak, s amelyek végül elhozzák az arany korszakot és Krisztus királyságát.⁵¹³

De mit jelent valójában ez az üstökös, mely napjainkban az égboltozaton ragyog? *“Höret und mercket all ihr Egypter und Babylonier/ dieser Wunderstern und schreckliche Comet deutet an den dritten und letzten Fall der grossen Babylon.*⁵¹⁴ Ha pontosan meg akarjuk érteni az üstökös jelentését, tisztában kell lennünk az Apokalipszis számaival, ugyanis ezek hordozzák a megértés kulcsát. *“Als wenn er [Gott] die Zahl 42. dem Thier/ wie lange es mit ihm wehren solle/ fürgestellt/ unnd eben in dieser Zahl begreift die Zeit/ wenn die Jüden erlöset/ unnd das Reich Israelis werde wieder auffgerichtet werden/ dieses seynd warhafftige Dinge wie die Erfahrung geben wird: Ist denn nu ein numerus certus certissimus wie denn auch die Zahl 666. und die andern alle...”*⁵¹⁵ Nagel újból és újból körbejárja a 42 és a 666 jelentéseit, s nem győzi hangsúlyozni ezek sokoldalúságát és tökéletességét. A 42 többek között magában hordozza az időt, mikor végül felszabadulnak a zsidók, s Izrael birodalma újra nagyváros lesz. A negyvenkettes szám időről-időre felbukkan az értekezésben, állítása szerint negyvenkét csillagból áll az egyik legismertebb csillagkép, az Orion is, s végül a millenium időtartamát is negyvenkét évben határozta meg. Bonyolult kalkulációk sorozata után jutott az eredményre, hogy 1620-ban köszönt be a harmadik korszak, majd negyvenkét évvel később, 1662 lesz a világ utolsó éve.

Nagel szerint az üstökös jelentésének meghatározásához szükségtelen a különféle csillagászati eszközök alkalmazása, ennél sokkal nagyobb hangsúlyt kell fektetni az egyszerű megfigyelésre. Az értelmezés során az üstökös pályájára kell koncentrálnunk, a csillagképekre, melyeken áthalad. A többi információ segítség helyett inkább félrevezethet, s így végül rossz végkövetkeztetésekre juthatunk.⁵¹⁶ Isten üzeneteinek értelmezésénél nem támaszkodhatunk kizárólag az emberi tudásra,

512 NAGEL, *Des neuen Cometen und Wundersterns, i.m.*, 35.

513 *“Was tractiret denn solches Prognosticon/ antwort? nichts anders/ denn das es handelt von der grossen vorstehenden erschrecklichen tribulation, dadurch der andere Tag sein Endschaft nehmen wird. Es handelt vom dritten tage und aureo seculo, welches sie dem Herrn Christo nit vergönnen wollen.”* NAGEL, *Des neuen Cometen und Wundersterns, i.m.*, 35.

514 NAGEL, *Des neuen Cometen und Wundersterns, i.m.*, 25.

515 NAGEL, *Des neuen Cometen und Wundersterns, i.m.*, 27.

516 *“Zum andern ist sie darumb leicht/ ja gewiß und Wahrhafftig/ weil sie nicht viel observirens bedarff/ weder durch instrumenta, noch ander vergleichen mittel, denn paralaxes und viel ander requisita der Astronomischen Kunst/ seynd hier nichts nütze/ nur das bloss Anschawen wird hier in acht genommen/ und erfordert/ das man nur seinen Gang und seine Reise in acht nehme/ unnd was für Bilder er durchlauffe/ das ander seynd lauter ungewisse Dinge/ das man sagen wil von seiner distans unnd höhe/ und ein groß dicent machen von seiner grösse.”* NAGEL, *Des*

mely tökéletlensége miatt könnyen tévedhet pl. a távolság meghatározásában, vagy adott esetben a felhők homályosíthatják el az eget, így téve lehetetlenné a pontos meghatározást. A megfelelő olvasat kulcsa minden esetben az egyszerűségben rejlik. *“Also brauchte der Patriarch Jacob kein Instrument/ sondern nur die blosse Anschawung und Betrachtung deß gestirnten Himmels/ als er zu seinen Kindern hinnein kam und sprach: Ich habe gelesen im Buch oder Taffeln deß Himmels/ alles was euch/ ewren Kindern und Kindskindern/ begegnen und wiederfahren werde.”*⁵¹⁷ A példa szerint Jákobnak sem volt szüksége különféle csillagászati műszerekhez, hogy az égről leolvassa gyermekeinek és azok gyermekeinek sorsát. A csillagászat 1618 után játszott egyre nagyobb szerepet Nagel próféciainak kialakításában. Vallotta, hogy egy jó asztrológusnak nem csupán az égbolt jeleivel kell tisztában lennie, hanem értenie kell a matematikához, orvosláshoz és természetesen kitűnően kell ismernie a Biblia textusait is, legfőképpen a próféták és az Apokalipszis fejezeteit. A pátriárkák, Mózes és Salamon példáját hozza fel, akik könnyedén olvastak az ég könyvében, s értették az “apokaliptikus asztronómiát”.⁵¹⁸

A korabeli értekezésekhez hasonló módon foglalkozik Nagel Dániel prófécijával, s a tengerből kijövő négy félelmetes állat jelentésével. *“Durch diese 4. Thier werden nun verstanden die vier Reich oder Monarchten der Welt/ da denn auch darauß zuvernemen/ bz in der vierdten und letzten Monarchia das grewlichste erschrecklichste Thier zu letzt auffstehen wird/ von elchem alles wieder auffgefressen/ zermalet und zertreten werde.”*⁵¹⁹ A negyedik állat, mely mind közül a legborzasztóbb, amelyik mindent felzabál, összetör és eltapos, saját korának rémisztő ellensége, a török. *“Das gegen Mitternacht aber ist das schrecklichste Thier/ denn es wird auch das kleine Lesterhorn/ so zum grossen Leviathan gewachsen/ der Gog und Magog, teste Ezechiele cap. 38. von den Enden von Mitternacht herein kommen auff die Berge Israelis/ das ist/ der Türck wird in unser Land zuletzt kommen.”*⁵²⁰ A török nép a kis szarvacska, mely végül akkorára nő, hogy ő maga lesz a szörnyű Leviatán, Góg és Magóg, ahogyan Ezékielnél is olvashatjuk. Nagel hite szerint eljött az idő, mikor az Apokalipszis jövendölései beteljesülnek, s minden kétséget kizáróan ezt hirdeti az üstökös is fent az égen. *“So werdet ihr ja nun hierauff fast mehrentheils verstehen/ was der Comet Stern wolle und uns allen andeute und zuverstehen gebe/ [...] er wird den grossen Bähren irritiren, und das Thier auffstehen und niemand wird seinen Zorn stillen noch lindern möge.”*⁵²¹ Az üstökös felébreszti a medvét, akinek haragját senki sem tudja majd lecsillapítani. Az állat egész teste isteni tűzben ég majd, s szemén keresztül ömlik belőle a füst, mely nem más, mint a pestis. Isten így

newen Cometen und Wundersterns, i.m., 32-33.

517 NAGEL, *Des newen Cometen und Wundersterns, i.m.*, 34.

518 BARNES, *Prophecy and Gnosis, i.m.*, 179.

519 NAGEL, *Des newen Cometen und Wundersterns, i.m.*, 52.

520 NAGEL, *Des newen Cometen und Wundersterns, i.m.*, 53.

521 NAGEL, *Des newen Cometen und Wundersterns, i.m.*, 54.

bünteti az összes olyan népet, mely Jeruzsálem ellen támadt, s lesújt mindazokra kik elfordultak tőle, megtagadták őt.

Nagel millenarizmusa adekvát válasz volt az őt körülvevő káoszra, műveivel rendet akart teremteni, jól látható határokat szabni, s olvasóit meggyőzni, hogy a spirituális felvilágosodás 1623 után kétség kívül bekövetkezik.⁵²² Többen is rámutattak, hogy a krízis erőteljes hatással van minden esetben a millenarizmus előretörésére. Nagel értekezéseinek kivétel nélkül az volt az elsődleges célja, hogy szabályokat keressen az őt körülvevő felfordulásban, s mindenki számára meggyőzően bizonyítsa, hogy a várva várt arany korszak kezdete már nincs messze. A korabeli szellemi áramlatokhoz igazodva azon fáradozott, hogy tökéletesítse és végigvigye a Luther által elkezdett reformációt.

1617 őszen az evangélikus egyházon belül vizsgálatot kezdeményeztek Nagel ellen, akiről az a hír járta, hogy Valentin Weigel misztikus könyveit olvasta, különböző bizarr próféciaikat terjesztett a világ jövőjével kapcsolatban, többször elmaradt az istentiszteletről, s önmagára, mint a földre visszatért harmadik Illésre tekintett. Nagel természetesen mindent tagadott, így végül sikerült elérnie a felmentést, azonban élete végéig egyfajta csodabogárként tekintettek rá. Az ortodox lutheránusok kétkedve figyelték az asztrológia korabeli felvirágzását, melyet az okkult és mágikus hittal kapcsoltak össze. Ennek fényében könnyen érthető éles szembenállásuk Nagellel.

Az 1620-as, *Prognosticon Astrologo-Cabalisticum* című munkájában Nagel saját magát teológusként és asztronómusként nevezi meg, aki tökéletesen kombinálja az égi jelek értelmezését a bibliai textusokkal.⁵²³ Meggyőződése szerint a világ végén ugyanúgy a tökéletesség uralkodik majd, ahogyan az a világ teremtésekor volt. Isten csodálatos világot teremtett, s az idők végezetén, a harmadik korszak idején, mikor a szférák útjához hasonlóan a világ megtette ciklikus útját, visszajutva a kiindulási helyzethez, ugyanez a paradicsomi állapot fog helyreállni.

Eredeti terveit szerint kiliasztikus prófeciáját egy harminc könyvből álló sorozattal akarta népszerűsíteni, melyek közül több értekezés és pamflet meg is jelent 1619 és 1627 között.⁵²⁴ Rövid időn belül az ortodox lutheránusok célpontja lett, több tucat kritika jelent meg vele szemben, műveit eretneknek nyilvánították. Az éles kritika azonban meghozta a várva várt sikert, hamar nemzetközi olvasóközönségre tett szert, egyik művét 1619-ben még cseh nyelvre is lefordították, s az európai tudományos porondon lépten-nyomon Nagel-imitátorok tűntek fel. Népszerűsége azonban csak a haláláig tartott, alakja 1624 után hamar feledésbe merült, s Gottfried Arnold 1700-ban írt egyháztörténetében már csak annyit tudott Nagel-ről, hogy Lipcsében dolgozott professzorként. Az utóbbi időben egyre többen mutattak rá arra, hogy Nagel miszticizmusa mennyire meghatározó

522 PENMAN, *Climbing Jacob's Ladder*, i.m., 217.

523 BARNES, *Prophecy and Gnosis*, i.m., 179.

524 PENMAN, *Climbing Jacob's Ladder*, i.m., 202.

szerepet töltött be a 17. századi apokaliptikus gondolkodásban.⁵²⁵

1623-ban megerősítést nyert, hogy nemcsak a makrokozmosz égi események igazolják őt - a Jupiter és a Szaturnusz együttállása a tüzes háromszögben- hanem saját mikrokozmosz életterében is olyan változások történtek, melyek újabb és újabb megerősítő lökést adtak hitének.⁵²⁶ Dr Zapf, a torgau Marienkirche főpásztora, aki a Nagellel szembeni vizsgálatokat kezdeményezte, holtan esett össze prédikációja közben. Úgy tűnt, az év égi és földi eseményei egyaránt jóslatainak igazságát bizonyítják, s ezt részletesen ki is fejtette *Trigonus Igneus* című munkájában, melyet Paul Sonnenscheinként jelentetett meg, később azonban elismerte szerzőségét.⁵²⁷

Nagel tételei sok esetben élesen szembementek az ortodox lutheránus nézetekkel, ő maga azonban mindvégig evangélikusnak tartotta magát, s minden esetben arra törekedett, hogy vallását megújítsa, megreformálja, tudásával és próféciáival a híveket az előttük álló változásokra figyelmeztesse. Forrásai között megtaláljuk a korszak kedvelt spiritualista műveit, apokaliptikus hitének gyökerei azonban egyértelműen a lutheránus vallási tanokból eredeztethetőek.⁵²⁸

Alstedhez hasonlóan Nagel életében is a harmincéves háború eseményei, az embertelen pusztítás, a felfordulás és a kilátástalanság adhatták meg a lökést, mely végül nézeteinek minél szélesebb körű publikálásához vezetett. Írásainak középpontjában a természet és a Szentírás kapcsolatának hangsúlyozása állt. Nagel 1624 végén halt meg, halála előtt azonban szembe kellett néznie próféciájának beteljesületlenségével. Nézeteit 1624-ben végül módosította, s a végdátumot 1630-ig tolt ki.⁵²⁹ Sosem adta fel a reményt, hogy jóslatai valóra válhatnak.

Paul Egard, *Az isteni kegyelem és fény harsonája*

Az újkor prófétája volt Nagel mellett Paul Egard is.⁵³⁰ *Posaune der göttlichen Gnade und Liechtes*⁵³¹ című értekezése 1623-ban látott napvilágot és az Apokalipszis huszadik fejezetéről szól. A lutheránus egyházon belül Egard talán az elsők között fogadta be a kiliazmus eszméjét. Nagelhez hasonlóan Johann Arndt nyomán haladva vegyítette a millenarista váradalmakat a személyes vallásosság egyre fokozódó igényével. Nem szakított az ortodox lutheránus irányzattal, de más kortársaihoz hasonlóan a millenarizmust az igaz hit addig hiányzó, azonban elengedhetetlen

525 Robin BARNES, *Prophecy and Gnosis, Apocalypticism in the Wake of the Lutheran Reformation*, Stanford, Stanford University Press, 1988.; Alastair HAMILTON, *The Apocryphal Apocalypse, The Reception of the Second Book of Esdras (4 Ezra) from the renaissance to the Enlightenment*, Oxford, Calendron Press, 1999.

526 PENMAN, *Climbing Jacob's Ladder, i.m.*, 215.

527 PENMAN, *Climbing Jacob's Ladder, i.m.*, 215.

528 PENMAN, *Climbing Jacob's Ladder, i.m.*, 226.

529 Paul NAGEL, *Prognosticon Astrologicon Auff's Jahr 1625*, Halle, 1624.

530 A fejezet egy része önálló előadásként hangzott el a 2013 októberében Kolozsváron rendezett Bethlen Gábor és Európa című nemzetközi tudományos konferencián (Tanulmány megjelenés alatt)

531 Paul EGARD, *Posaune der Göttlichen Gnade und Liechtes*, 1623.

spirituális alkotóelemének tartotta.

Egard 1578-79 körül született a holsteini Kellingshausen-ben. 1599 májusában matrikulált a rostocki egyetemen, tanulmányait azonban anyagi gondok miatt hamar fel kellett függesztenie.⁵³² Az elkövetkező évben rövig ideig szülőhelyén szolgált diakónusként, majd latin tanári megbízatást kapott a rendsburgi St Marien-ben. Az 1610-es évek közepén egy helyi nemes IV. Keresztély dán király figyelmébe ajánlotta az ifjú Egardot, aki ennek köszönhetően később lelkipásztori megbízatást kapott Nortorf városában, így viszonzásképpen legelső műveinek ajánlásaiban szinte kivétel nélkül a dán királyi családot olvashatjuk. Már ezek a korai művei, az 1620-ban megjelent *Agonia Christi* és az 1622-es *Theologia practica* is igen népszerűek voltak, s ennek köszönhetően többen hívták városukba Egard-ot prédikálni, ő azonban nem szívesen hagyta el Nortorf-ot. Értekezéseit erőteljesen befolyásolta a hermetika és Paracelsus mellet a “weigelianusi” hagyományrendszer. 1623 után Egard egyre erőteljesebben hitt abban, hogy az igaz kereszténység végül győzedelmeskedni fog, s nemcsak spirituális, hanem világi értelemben is.

Egard a *Posaune* bevezetőjében kifejti, hogy értekezésében nem új próféciákat és jóslatokat nyújt olvasóinak, nem szegül szembe a hivatalos lutheránus tanítással, hanem a Szentírás korszaknak megfelelő, tökéletes magyarázatát adja.⁵³³ A világ a harmadik, utolsó korszakba érkezett. Egard rövid, boldog időszakot jósolt a lutheránus egyháznak, mikor az égi Jeruzsálem a hívők szívében és lelkében valósul meg. Dániel próféciái az utolsók, melyek még a világ vége előtt beteljesednek. Nem sokkal ezután már a vég következik, melynek pontos idejét és óráját csak Isten tudhatja.⁵³⁴ Dániel könyvének tizenkettedik fejezetére úgy tekint, mint a jövő megértésének egyetlen lehetséges kulcsára, Paul Nagelhez és Jakob Böhme-hez hasonlóan.⁵³⁵

Várakozása szerint 1625 lesz a spirituális millenium kezdete, viszont csak négy évig tart majd, így 1629 már az Utolsó Ítélet éve. A Jelenések könyvének huszadik fejezete szerint Isten angyala ezer évre megkötözi, bepecsételi és a mélységbe veti “a sárkányt, azt a régi kígyót, aki az ördög és a Sátán.”⁵³⁶ Egard ezt az ezeréves időszakot a kilencvenedik zsoltárból kiindulva nem szó szerint értelmezi, sokkal inkább a számban rejlő misztikusságot hangsúlyozza. Az ezer év a tökéletesség és a teljesség szimbóluma, mely magába foglalja az összes többi számot, s éppen emiatt a millenium

532 PENMAN, “Repulsive blasphemies” i.m., 13.

533 “Hie ist keine neue Offenbahrung und Weissagung/ sondern eine Göttliche Erklärung und Eröffnung der H. Prophetischen weissagung und voborgen Geheimniß durch den Geist Gottes/ und ist nichts das wieder den wahren Glaube und einhelligen Consensum der Gläubigen unnd Heiligen in Christo läuffet.” EGARD, i.m., 7.

534 “Diese ist die letzte Propheceyung/ die nu noch für dem Ende der Welt/ soll erfüllet werden/ und das in kurz darauff das Ende wirdt folgen/ zu der Zeit und Stunde/ die Gott verordnet/ unnd ihm allein bekant ist/ denn nach erfüllung dieser Weissagung/ ist keine Zeit mehr/ die aus der H. Schrifft kan angemercket werden/ wie der Engel Gottes in der Offenbarung am zehenden Capittel zeuget.” EGARD, i.m., 9-10.

535 “Ich hoffe aber deneoch/ das nach der weissagung Danielis/ die Verstandigen es werden achten/ unnd ihr Hertz und Augen werden erheben/ und das Liecht Gottes in der Heyligen stille/ mit Verläugnung ihrer Vernunft wahr nehmen. Die Zeit wird alles geben.” EGARD, i.m., 9.

536 Jelenések könyve 20, 2

ideje is, lehet, hogy csupán egy napig tart, viszont ez a fényes isteni kegyelem ideje lesz, a teljesség napja.

Értekezésében Zakariás könyvének 14. fejezetéből indul ki, mely szerint a világ ideje három szakaszra osztható, s ezt a Dánielnél olvasható rejtélyes időmeghatározásokkal állítja párhuzamba.⁵³⁷ *“Die Erste ist/ da kein Liecht/ sondern Kälte unnd Frost ist. Diß ist die Zeit deß regierenden Römischen Antichrist in den zwo Zeiten/ für seiner offenbarung/ durch den Geist des Mundes Christi.”*⁵³⁸ Az egy idő az Antikrisztus felemelkedése, mikor a hatalom és az erő még nincs a kezében, de minden lehetséges eszközzel annak megszerzésére törekszik.⁵³⁹ Hideg, fagy és sötétség uralkodik ekkor a világon, Isten kegyelmének fénye nem ragyog. Nagy Konstantin uralkodása hozta meg az egyháznak a régóta várt békét, egyidejűleg azonban az Antikrisztus hatalmának kiteljesedését is jelentette, hisz a császár elhagyta Rómát, s saját kényelme érdekében székhelyét keletre tette át. A két idő az Antikrisztus uralmának kiteljesedését jelenti, míg a fél a bukásának az ideje, mely Lutherrel kezdődött 1517-ben⁵⁴⁰. *“Diß tägliche Opfer ist angefangen abzuthun/ durch Ampt und Dienst Herrn Lutheri Anno 1517. Denn von der Zeit an/ ist täglich je mehr und mehr offenbar und bekant worden/ daß das tägliche Meßopfer sey eine gewliche abgötterey und falscher Gottesdienst/ und derhalben an vilen orten angefangen auffzuhören.”*⁵⁴¹ Egard látásmódjában különösen nagy szerepet kap a fény, millenarizmusának rendszeresen visszatérő eleme. *“Gott seine Kirche nit bawe/ durch euserliche irdische gewalt/ krafft un[d] starcke/ sondern durch sein himlisch Liecht/ durch seinen Geist/ durch Schlüssel und Ketten.”*⁵⁴²

Egard Dániel könyvének 12. fejezetét vezérfonalként használja a későbbiekben a Jelenések könyvének értelmezésekor is. Az 1290 napot hónapnak számítja, így ez az időtartam összesen 107 évet és 6 hónapot tesz ki, s ezt Luther fellépésének idejéhez hozzáadva kapja meg az 1625-ös dátumot, a krisztusi királyság kezdődátumát.⁵⁴³ Hasonlóképpen hónapokká alakítja át a 45 napot -melyet az 1335 és az 1290 nap különbségéből kap meg-, s így jut a végkövetkeztetésre, hogy a

537 *“Die eine zeit ist der auffgang [von Antichrist], die zwo Zeiten die währende herrschafft, die halbe Zeit der Lauff zum ausgang und ende.”* EGARD, i.m., 83.

538 EGARD, i.m., 19.

539 *“Durch diese sol verstanden werden dieselbige Zeit/ in welcher der Römische Antichrist noch nicht die Herrschafft/ Macht und Gewalt über alles gehabt/ Sondern darnach mit höchstem Fleiß/ durch allerley Wege und Mittel getrachtet.”* EGARD, i.m., 76.

540 *“Die halbe zeit aber ist/ in welcher er nach seiner Offenbarung von seiner Herzlichkeit und hohen Stul nidergestürzt/ durch den Geist deß munden Christi/ und nit alleine bz nit geblieben ist was er in den zwo zeiten gewesen. [...] Da seine eine zeit war/ da nam er täglich zu und ward je mehr und mehr grösser: in den zwo zeiten herrschet er gewaltiglich und war alles: in halben zeit aber nimmt er täglich ab/ biß er sein ende nehme. Jetzo ist er in seiner halbe zeit sonderlich von Lutheri zeit an.”* EGARD, i.m., 83.

541 EGARD, i.m., 85.

542 EGARD, i.m., 47.

543 *“Dürfe 1290 tage/ die Monden sind aber machen von der Zeit an/ nemlich Anno 1517. da das Opfer abgethan/ und der gewel der Verwüstung da gesetzet/ 107. Jahr und 6. Monden/ und lauffen in das 1625. Jahr nach Christi geburt/ da dann die Läuterung und Reinigung wirdt gemercket/ oder das grössere Gnadenliecht wirt allenthalben gesehen werden.”* EGARD, i.m., 90-91.

millenium időtartama valójában három év és kilenc hónap lesz.⁵⁴⁴ *“Mercke aber/ das solch Liecht nicht also balde werde im 1629. Jahr auffhören/ Sondern alsdann wird es am grösten seyn.”*⁵⁴⁵ A krisztusi kegyelem fénye ekkor lesz a legerősebb, innentől azonban fokozatosan veszít erejéből, a sötétség ismét átveszi az irányítást, s szinte egyeduralkodóvá válik egészen az Utolsó Ítélet kezdetéig. *“Nach dieser Zeit aber/ wirdt das Liecht je mehr und mehr verlieren/ und Finsternuß wieder einfallen/ das/ wenn der Sohn Gottes wirdt kommen/ er wenig Glaubens auff Erden werde finden.”*⁵⁴⁶ A millenium végének leírásakor Egard a pesszimista lutheránus apokaliptika szóképeihez fordult.⁵⁴⁷ A kegyelem fényét, a millenium idejét egy villámláshoz hasonlította, melynek elsötétülése után a nap és a hold is elveszíti fényét, a csillagok lehullanak az égről. A világ története a végéhez érkezett. A nap jelképezi Krisztus erejét, a hold az evangélikus egyházat, míg a csillagok ezek tanításait, melyek a mennyei bölcsességből egyszerű földi tanokká válnak. Közvetlenül a sötétség után tér vissza Krisztus, hogy ítéletet tartson a földön. Egard tartja magát a lutheránus nézőponthoz, hogy az Utolsó Ítélet pontos idejét egyedül Isten tudhatja, s bármennyire tökéletesen értelmezzük a Biblia textusát, ismereteink ezen a téren sosem válhatnak tökéletessé. Meglátása szerint sokan talán észre sem veszik a változásokat, nem ismerik majd meg Isten utolsó angyalát, ki azért jön a földre, hogy a Sátánt megkötözve békét hozzon a híveknek. Az igaz keresztények azonban meghallják Egard szavát, megfelelő módon értelmezik az írását, s ennek köszönhetően észreveszik az utolsó idők jeleit.

Egard forrásaira Penman világított rá *The Unanticipated Millenium* című tanulmányában.⁵⁴⁸ Kutatásai szerint Egard nézeteinek eredetét Philipp Nicolai nagyhatású művében kell keresnünk, az 1598-ban megjelent *Historia des Reichs Christi*-ben. Nicolai ugyanúgy az 1625 és 1629 közötti időszakot jelölte ki, mely a legfőbb változást hozhatja a lutheránus egyház életében. 1629-re várta az új korszak kezdetét, az egyház állapotának felvirágzását, az Utolsó Ítélet idejét pedig 1670-re tette. Nicolai alkalmazta először az 1335 próféta nap gondolatát, mely a későbbiekben a lutheránus eszkatológia egyik legfontosabb eleme lett, s ez az elsődleges bizonyíték arra is, hogy Egard az ő számításaiból indult ki saját elméletének kialakításakor.⁵⁴⁹

Maga Egard ritkán nevezi meg konkrétan a forrásait. Ez alól csupán Johann Arndt jelent kivételt, aki nagy hatással volt Egardra, így feltételezhetjük, a *Posaune* megírásának alig rejtett célja

544 *“Thue zu den 1290 tgen 45. tage/ so hastu die 1335. Tage/ das ist uber die vorige 107. Jahr/ welche nach dem Zahl 1290. in das 1625. Jahr einfallen/ 3. Jahr und 9. Monat/ das ist/ biß in die 1290. Jahr/ denn 45 Monden machen 3. Jahr und 9. Monat.”* EGARD, *i.m.*, 92.

545 EGARD, *i.m.*, 93.

546 EGARD, *i.m.*, 93.

547 PENMAN, *“Repulsive blasphemies” i.m.*, 22.

548 PENMAN, Leigh T.I., *The Unanticipated Millennium. Orthodoxy, Heterodoxy and Chiliastic Error in Paul Egard's Posaune der göttlichen Gnade und Liechts (1623) = Pietismus und Neuzeit. Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Protestantismus*, 35, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2009, 26.

549 PENMAN, *The Unanticipated Millennium, i.m.*, 26.

volt az is, hogy ezzel tisztelegjen a nagy teológus hagyatéka előtt.⁵⁵⁰ Arndt nem volt millenarista, de a 17. század ifjú prófétáihoz hasonlóan vallotta, hogy az Utolsó Ítélet előtti időszak meg fogja hozni a lutheránus egyház virágzását és kiteljesedését. Hirdette, hogy a híveknek sokkal inkább bizakodva kell a jövőbe tekinteniük, mintsem félelemmel telve.⁵⁵¹ *Paradiesgärtlein* című művében így írt: *“Ach mein Herr Jesu Christe! Du wahrhaftiger Prophet, du hast uns das Ende der Welt verkündiget [. . .] laß mich alle tage auf deine Zukunft mit Freuden warten, denn du wirst plötzlich kommen wie ein Blitz [. . .].”*⁵⁵² Arndt optimizmusát vette át Egard is, s hirdette a fény győzelmét a világ utolsó esztendeiben. Arndt talán a korszak legnagyobb hatású prófétája volt Egard számára, maga a paracelziánusok és a rózsakeresztesek által annyira várt Illés próféta.⁵⁵³

A *Posaune* bevezetőjében Egard élesen elhatárolódik a rózsakeresztességtől: *“Diß werck keine Verwandtnis mit dem nichtigen und ruhmrettigen fürgeben der brüder deß Rosen Creutztes habe/ Denn hie ist ein ander Liecht und Geist/ die nicht sich selbst/ sondern lauterlich Gott suchet und meynt.”*⁵⁵⁴ Nem szeretné, ha művét a rózsakeresztesekkel hoznák összefüggésbe, értekezésének forrásaként azonban minden bizonnyal több korabeli heterodox szöveg is meghatározó szerepet játszhatott.

Egard könyve nagy visszhangot váltott ki a megjelenése utáni években, többen azonban félreértették. Maga Egard 1624 augusztusában így írt egy ismeretlennek címzett levelében értekezésének fogadtatásáról: *“Was sonst anlanget meine Posaune/ die ich zur Erweckung der Welt an das Licht gegeben/ so mercke ich/ daß dieselbe von Vielen übel außgelegt wird/ wie ihr ohne Zweifel wisset/ und mir es von vielen wird übel außgelegt/ als sagte ich von einer neuen Lehre/ welches mir nicht in den Sinn kommen/ sondern zeuge daß das Licht/ welches itzt ist/ werde herrlicher und grösser werden/ und sonderlich was durch S. Johann Arenten ist angefangen/ werde herrlicher werden.”*⁵⁵⁵ A levélből kitűnik már fentebb is tárgyalt Arndt iránti rajongása, értekezésével Arndt megkezdett munkáját akarta folytatni.

Pár évvel később azonban, 1627-ben, mikor Egard megjelentette prédikációinak vaskos gyűjteményét, bevezetőjében felsorolta német nyelvű műveit, melyek Krisztus királyságával foglalkoznak.⁵⁵⁶ 1623-ban még anyanyelvű munkáinak egyik ékköveként tartotta számon Egard a

550 *“Kürtzlich/ was durch Ampt und Dienst deß er leuchten und Gottfürchtigen S. Johann ARENDS ist angefangen/ das wird durch den Geist Christi herrlicher werden.”* EGARD, *i.m.*, 12.

551 PENMAN, *The Unanticipated Millennium*, *i.m.*, 26.

552 PENMAN, *The Unanticipated Millennium*, *i.m.*, 27. lsd még: Gottfried ARNOLD, *Kirchen- und Ketzer-Historie*, Schaffhausen, 1742, IV.

553 PENMAN, *The Unanticipated Millennium*, *i.m.*, 27.

554 EGARD, *i.m.*, 12.

555 PENMAN, *The Unanticipated Millennium*, *i.m.*, 34. lsd még: Hans ENGELBRECHT, *Christlicher Wunderreicher Bind-Briefff*

556 *“Dieses nu zu beweisen und in der Menschen Hertz zu pflanzen/ habe ich bißher durch die Gnade Gottes/ und Kraft des heiligen Geistes/ etliche deutsche Tractätlein/ als das Göttliche Heiligthumb/ Christenthumb Davids/ Christenthumb Salomonis/ Gülden Christenthumb des himlischen Adlers/ Falsch Christenthumb/ und andere ans*

Posaune-t, 1627-ben, a megjósolt milleniumi évek közepén azonban már megtagadta, a részletes felsorolásából teljesen kihagyta. Penman világít rá, hogy ebben a változásban a legnagyobb szerepe minden bizonnyal a könyv megjelenése utáni években kirobbant vitának volt. 1625-ben megjelentetett *Geheimnuß des Reichs Gottes* című értekezésében már nem az a legfőbb kérdés, hogy mikor valósul meg Krisztus királysága a földön, a hangsúly sokkal inkább azon van, hogyan fog ez a változás végbemenni.⁵⁵⁷ 1624 és 1625 környékén megváltozott Egard hozzáállása a milleniumi királyságot illetően, s ebben meghatározó szerepe volt -ahogyan azt már több alkalommal is láthattuk- a harmincéves háború eseményeinek. Egard az évek során egyre közelebb került az arndti nézethez, mely a mennyei királyság belső, spirituális jellegét hangsúlyozta.⁵⁵⁸ Így ír 1625-ös értekezésében: *“Das Reich Gottes kompt durch das Evangelium und Wort, denn es ist nicht Fleisch, sondern Geist, nicht Natur, sondern Gnade [. . .] Das heilige Predigamt ist eine Offenbarung des Reichs Gottes, eine verklärung Christi, ein Mittel un[d] Weg zur Vereinigung und Gemeinschaft mit Christo, ein Zeichen und Zeugniß der Gnade und Liebe Gottes gegen die Menschen.”*⁵⁵⁹

1623 és 1625 között egymást érték a prófétikus művek, melyek azonnali változást jósoltak az elkövetkezendő évekre. 1625 kiemelt helyen szerepelt ezekben az értekezésekben, hisz erre az időre esett a Jupiter és a Szaturnusz már fentebb is említett különleges konstellációja. Az együttállás fontosságára hívta fel a figyelmet Nagel mellett Paul Felgenhauer és Kepler is. Mindannyian azt vallották, hogy az égi jelek radikális változásokat jeleznek a világ történelmének alakulásában, s ez adott esetben magával hozhatja az égi Jeruzsálem földi megvalósulását is. Szinte kivétel nélkül mindenki a politikai helyzet radikális változását olvasta ki az égre írt üzenetből.

“Propheseyen und Weissagungen jetzt gegenwertig und künnfftige sachen...”⁵⁶⁰

1589-ban jelent meg a lutheránus millenarista Eustachius Poyszel műve, melyben 1623-ra jósolta a pápa és az Antikrisztus bukását, s ez a későbbiekben igen nagy hatással volt a 17. század

Licht gegeben/ und mich befleissiget vielen zu dienen in Christo/ wie ich denn mich schuldig erkenne.” Paul EGARD, *Praxis Fidei Salvificae, Das ist: Übung des Seligmachenden Glaubens/ un[d] Erneuerung des innern Menschen/ durch die Früchte des Geistes/ nach den Sontages Episteln [. . .]*, Lüneburg, Johann und Heinrich Stern 1627 idézi: PENMAN, *The Unanticipated Millennium, i.m.*, 38.

557 PENMAN, *The Unanticipated Millennium, i.m.*, 39.

558 PENMAN, *The Unanticipated Millennium, i.m.*, 42.

559 Paul EGARD, *Geheimnuß des Reichs Gottes im Menschen [. . .]*, Lüneburg, Stern, 1625, 13, 16. idézi: PENMAN, *The Unanticipated Millennium, i.m.*, 42.

560 *Propheseyen und Weissagungen jetzt gegenwertig und künnfftige sachen/Geschicht und Zufäll/ biß zum Ende der Welt ankündend. Als nemblich: M. Johann Liechtenbergers/ Johann Carionis/ M. Josephi Grumpeck/ Der Sibyllen/ und vil anderer. Den Frommen zur Ermahnung und Trost: färnämblich aber den bösen zum Schrecken und Warnung/ ohne alle Partheyligkeit/ zusammen getragen/ und auß den alten Exemplaren gtrewlich nachgetrucket.* Im Jahr 1620.

első felének prófétikus műveire. Poyssele írásainak középpontjában rendszerint az új naptár bevezetése állt, s ebben egyértelműen a Sátán közreműködését vélte felfedezni. Jósatai 1618-ban, az üstökös megjelenésekor érték el népszerűségük tetőpontját. Ekkor többen Poyssele mellé álltak, s várták a jóslatok beteljesedését.

Az elmúlt évek eseményei alapján a korszak tudósainak be kellett látniuk, hogy Arisztotelész kozmikus világképe immáron tarthatatlan. A lutheránus eszkatológia hívei megerősítést nyertek, hogy az elöregedett, gyenge és romlott világ már nem élhet jelenlegi formájában sokáig. Természetesen ez a vélemény nem számított újdonságnak a lutheránus apokaliptikán belül, de a század huszas éveinek kezdetén -köszönhetően a háború eseményeinek és az égbolton feltűnő titokzatos jeleknek- egyre nagyobb intenzitással jelent meg, s ez a gondolat szinte a korszak megkerülhetetlen axiómájává vált.

Poyssele egyik legismertebb jóslatának alapja, mely szerint 1623-ban lesz vége a világnak, egyrészt Jeruzsálem pusztulásának időpontjához köthető. Számításai szerint az Utolsó Ítélet 1623-ban következik be, pontosan negyven évvel az új naptár bevezetése után, ahogyan Jeruzsálem pusztulása is negyven évvel követte az első keresztény húsvétot.⁵⁶¹ Ugyanerre az eredményre jutott, mikor az izraeli királyság fennállásának időtartamából indult ki. Elmélete szerint a királyság 1590 évig állt fenn, s ha ezt az időintervallumot hozzáadjuk Krisztus éveéhez, a 33-hoz, pontosan 1623-t kapunk.

A herborni könyvtárban található egy ismeretlen szerzőtől származó könyv⁵⁶², mely a Gergely-naptár bevezetéséhez köti a világban uralkodó rossz kezdetét, ahogyan azt teszi a sziléziai nemes, Ioannis a Liptitz is, *Mysteria Apocalyptica*⁵⁶³ című értekezésében. Kétséget kizáróan mind a két könyv elsődleges forrásaként nevezhetjük meg Poyssele próféciáit, s talán az is elképzelhető, hogy a névtelenül megjelent mű valójában Poyssele munkája. Ezt az elméletet vallja Robert Barnes is *Prophecy and Gnosis* című kötetében, melyben a lutheránus reformáció apokaliptikus irodalmával foglalkozik. A *Der von Gott bestimpten Zahlen deß Antichrists, 1260 1608*-ban látott napvilágot, s már közvetlenül a bevezetőjében utal a magyarországi helyzetre, a tizenöt éves háborúra és Bocskai fellépésére. " [...] *gebe man nur achtung auff den außgang deß jezige fünffzehenjähigen Türckenkriegs: da nemlich ebner massen, wegen verfolgung der Religion, der Botschkay und die Ungarn sind erweckt und zum Abfall bewegt worden. [...] Ernstlich soll die Religion im*

561 BARNES, *Prophecy and Gnosis, i. m.*, 133.

562 *Der von Gott bestimpten Zahlen deß Antichrists, 1260. endlicher Außgang und Ende, Apocal. 11. 12. 13. Sampt widerholung, wie und welcher Gestalt, gemeldte von Gott bestimpte Zahlen, diese verschiedenene Jahr her, bey deß regirenden Käysers Rudolph Zeiten, auffß gewisseste zum offternmal zugetroffen*, 1608.

563 Ioannis a LIPTITZ, Nobilis Silesii, *Mysteria Apocalyptica, Das ist: Kurze doch gewisse Demonstrations, daß in Anno Christi 1623. die großmächtige Enderung/ mit bald hernach folgendem deß Antichrists fewrigem Untergang eynbrechen werde*, 1621.

Königreich Ungarn frey seyn, daß jeder glauben mög was er wöll, unnd niemand forthin deß halben turbirt werden.⁵⁶⁴ A szöveg kiemelése nem tőlem származik, az eredeti szövegben is

nagyobb, vastagon szedett betűtípussal írták a magyarországi vallásszabadság betartására szólító sorokat. Vallása miatt senki sem kerülhet hátrányos helyzetbe, hite miatt nem válhat üldözötté saját hazájában. Magyarországon nem tartják be az augsburgi vallásbékét, a környező országoknak azonban segíteniük kell a magyarokat, hogy megegyezés jöhessen létre a vallásbéke kérdésében.⁵⁶⁵

Lengyelország példáját hozza fel, ahol sikerült megegyezésre jutni, mindezek ellenére azonban a szerző végső következtetése így hangzik: *“Dieweil aber die Papisten / in Religionsachen trawen unnd glauben weiter nicht halten / biß sie ihren vorteil ersehen laut ihres endlichen gemachten Hauptschlusses/ Daß man den Keizern trawen unnd glauben zu halten nicht schuldig seye.*⁵⁶⁶

Vallási kérdésekben nem szabad hinni a pápistáknak, a legfőbb Antikrisztusnak, hiszen legvégül mindig arra a végkövetkeztetésre jutnak, hogy a császárnak hinni és benne bízni nem bűn. Éppen emiatt nem szabad a híveknek túl sokat várniuk a vallásbékétől sem, hisz a katolikusok ezentúl is folytatják bűnös életmódjukat és apróbb praktikáikat, amíg be nem következnek a Jelenések könyvének 16. és 17. fejezetében megjósolt események, s végre elbukik a római-babilóniai parázna.

*“Welches alles denn geschehen solte / durch 10. hierzu von Gott erwehlte Könige/ welche (wie Apoc. 17. stehet) das Reich (verstehe zur zeit da der gemeldte H. Johannes diese Offenbarung in der Insul Pathmos geschrieben) noch nit empfangen habe.”*⁵⁶⁷

A szerző -talán maga Poysse- a későbbiekben 1589-ben megjelent értekezésére hivatkozik⁵⁶⁸, melyben már részletesen kifejtette, hogy az 1260 nap, illetve a 42 hónap az Antikrisztus számai, így ebben a kötetben csak röviden utal a korábbi számításaira. Az első húsvét, mikor a zsidók Mózes vezetésével Egyiptom földjéről kivonultak és Krisztus feltámadása között pontosan 1550 év telt el, s később, éppen 1550 év múlva, 1583-ban vezették be az új naptárat, mely újabb változást hozott a húsvét időpontjának meghatározásában.⁵⁶⁹ Hasonlóan emblematikus a niceai zsinat időpontja,

564 *Der von Gott bestimpten Zahlen deß Antichrists, i.m., 4.*

565 “[...] Böhmen/ Mähren/Schlesien/Laußnitz und Osterreich/ sollen diese artickel mit Brieff und Siegel/ auch dem Endschwur/ zu Wien confirmiren. NOTA. Alle diese Länder/ sind zuvor her/ gleich so wol als die Ungarn (und etwas viel mehr) wegen der Religion angefochten worden: müssen aber (oder sollen) zetzund nun (auß Gottes sonderbaren gnädigen vorsehung) diesen Ungarischen Religionsfrieden confirmiren und bestättigen helfen.” *Der von Gott bestimpten Zahlen deß Antichrists, i.m., 4.*

566 *Der von Gott bestimpten Zahlen deß Antichrists, i.m., 5.* (A kiemelés az eredeti szövegben is szerepel.)

567 *Der von Gott bestimpten Zahlen deß Antichrists, i.m., 5.*

568 “Anno 1589. hab ich in meinem ersten getruckten Tractätlein, guter einfältiger meynung gesezt, wie und welcher gestalt, die von Gott bestimpte zahlen deß Antichrists, 1260. oder 42. Monden (Apoc. 11.12.13.) bey unsern und deß regierenden Käysers Rudolphi zeiten angefangen auß und zu ende zu lauffen.” *Der von Gott bestimpten Zahlen deß Antichrists, i.m., 9.*

569 “Von dannen (nemlich dem gehörten Osterfest deß Herren Christi, und den 33. Jahr seines alters) biß auff das nechterschienen 1583. Jahr, den damals newen Calender, und wieder verenderung deß Osterfest, sind abermals verlauffen 1550. Jahr.” *Der von Gott bestimpten Zahlen deß Antichrists, i.m., 10.*

A Gergely-naptár 1582. október 4-én, csütörtökön lépett életbe úgy, hogy a rákövetkező napon október 15-e péntek lett. A szerző a számításoknál azonban - ezzel is alátámasztva elméletét - 1583-ra teszi az új kalendárium

melyet a szerző számításai szerint 1260 évvel később követett a Gergely naptár bevezetése.⁵⁷⁰ *"Nimm auß beyden Namen die zahlbuchstaben, die machen gerad 666."*⁵⁷¹ Ha pedig ConstantInVs, s az 1583-ban uralkodó RVDolphVs nevében található római számokat összeadjuk, az összeg pontosan 666-ot, az ördög számát adja ki. *"Denn was zwischen dieser zweyer Käyser Regierung die Päpste zu Röm in den gemeldten 1260. jahren fürgenommen, das ist alles dem Antichrist zuzuschreiben, und ist die bestimpte zeit deß Antichrists gewest."*⁵⁷² Bármelyik irányból közelítjük meg a két uralkodó nevét, illetve az uralkodásukhoz köthető jelentős események időpontját, lépten-nyomon az Antikrisztus számába ütközünk, mindenhol az 1260 kísérti az olvasót.

XIII. Gergely pápa az értekezésben több alkalommal a Sátán segítőjeként jelenik meg, akinek legfőbb fegyvere a címerében is látható vörös sárkány, mely a *Jelenések könyvének* tizenkettedik fejezete alapján nem más, mint maga az ördög.⁵⁷³ Gergely pápa és elődei az elmúlt 1260 évben mind a Sátán szolgálói voltak, mikor nem a megfelelő időben ünnepelték a húsvétot, s ezt az állapotot csak tovább rontotta az új naptár bevezetése.

Dániel könyve alapján arra hivatkozik a szerző, hogy a végítélet idején az Antikrisztust három király segíti.⁵⁷⁴ *"Diesem hangen an, von den andern allen, allein noch drey gedemütigte Königreich, welche den Papst für heilig, und das oberste Haupt der Kirchen halten, nemlich Germania, Gallia und Hispaniam das ist, der Käyser, König in Franckreich, und der König in Hispanien, welche zur zeit deß neuen Calenders dem Papst trewlich angehangen, und willigen gehorsam geleistet haben."*⁵⁷⁵ A három katolikus uralkodó, Európa nagyhatalmú vezetői, a német, a francia és a spanyol uralkodók mind a pápa legfőbb segítői, akik az új naptár bevezetésében is az élen jártak. A korabeli események, a három király működése mind azt a tényt támasztják alá, hogy a világ vége hamarosan

bevezetésének az időpontját.

570 *"Zum andern, von dem Nicenischen Concilio, Anno Christi 323. auff welchem das vorige Jüdische Osterfest von dem gewissen Monschein, auff den Sonntag (wider alle Heilige Schrift) gelegt worden, biß auff das 1583. jahr, in welchem die Ostern abermals durch den newen Calender sind verändert worden, sind verlauffen 1260. Jahr." Der von Gott bestimpten Zahlen deß Antichrists, i.m., 10.*

"Derhalben sehet durch Gott, die erste verenderung deß Osterfests geschicht auff dem Nicenischen Concilio, zur zeit Käysers Constantini deß ersten, 323. Jahr nach Christi Geburt: diese andere verenderung aber geschicht gerad 1260. Jahr hernach, nemlich zur zeit deß jezt regierenden Käysers Rudolphi, anno 1583. Und hie gehet ja die zahl der 42. Monden, oder 1260. Tag (wie sie in Apocal. am 11. 12. und 13. genennet wird) gerad aus." Der von Gott bestimpten Zahlen deß Antichrists, i.m., 10.

A niceai zsinat időpontjának meghatározásánál ismételtlen csúsztatott a szerző, hisz az első niceai zsinatot nem 323-ban, hanem 325-ben hívta össze I. Konstantin római császár.

571 *Der von Gott bestimpten Zahlen deß Antichrists, i.m., 11.*

572 *Der von Gott bestimpten Zahlen deß Antichrists, i.m., 11.*

573 *Jelenések 12, 7* És lön az égben viaskodás: Mihály és az ő angyalai viaskodnak vala a sárkánynyal; és a sárkány is viaskodik vala és az ő angyalai;

8 De nem vehetének diadalmat, és az ő helyök sem találtaték többé a mennyben.

9 És vetteték a nagy sárkány, ama régi kígyó, aki nevezeték ördögnek és a Sátánnak, ki mind az egész föld kerekességét elhitei, vetteték a földre, és az ő angyalai is ő vele levettetének.

574 *"Und ist dazumal gerad eben auch erfüllet worden, was der heilige Prophet Daniel in dem 7. Cap. von dem Antichrist saget, daß nemlichen derselb werde drey Könige bemütigen, und darneben sich unterstehen Zeit und Geseze zu verendern." Der von Gott bestimpten Zahlen deß Antichrists, i.m., 11.*

575 *Der von Gott bestimpten Zahlen deß Antichrists, i.m., 13-14.*

bekövetezik. A szerző az idők végezetének kezdetét 1602-re teszi.⁵⁷⁶ A végdátum számításánál Konstantin halálának időpontjával számol, amelyet -hibásan- 342-re datál, majd ehhez adja hozzá az értekezés “szerencseszámát”, az 1260-at.⁵⁷⁷ A következő oldalakon különböző furcsa eseteket sorol fel, melyek kivétel nélkül 1602-ben következtek be, ezzel is erősítve kalkulációjának igazát. 1602. május 14-én villám csapott a római S. Johannis de Latron templomba, melyet még Nagy Konstantin anyja, Helena császárnő építtetett. Egy évvel később hatalmas vihar tombolt Rómában, leszakítva egy templom harangját, mely megölt egy ártatlan fiatal fiút. Az Antikrisztus azonban nem csak Rómában és a Vatikánban pusztít, hanem a különböző összeesküvéseknek köszönhetően egymás után pusztulnak el Európa nagyhatalmai, majd a kisebb országok is. *“...als nemlich da sind die vielfältigen Conspiraciones in Frankreich/ in Engelland/ im Niderland: Item die verfolgung der Evangelischen so vieler orten/ in Sreyrmarck/ in Oesterreich/ in Schlesien/ Mähren/ Ungarn/ Polen/ und vergleichen.”*⁵⁷⁸

*“A hét fő a hét hegy, amelyen az asszony ül; Király is hét van; az öte elesett, és az egyik van, a másik még el nem jött; és mikor eljő, kevés ideig kell annak megmaradni.”*⁵⁷⁹ Rómát hét hegyre építették, melyen az új naptár bevezetése után hét király, azaz pápa uralkodik. Közülük öten már meghaltak -XIII. Gergely, V. Sixtus, VII. Orbán, XIV. Gergely és IX. Ince- a sorban a hatodik VIII. Kelemen pápa, akinek latin nevének római számai éppen 1260-at adnak ki. *“Unnd der ander ist noch nicht kommen/ nemlich nach tödtlichem abgang Papst Clementis deß 8. ist Römischer Papst erwählet worden/ Leo der Eylfft diß Namens/ an der zahl der 7. Römische Papst/ nach deß neuen Calenders anfang. Und wenn er kommet/ muß er kleine zeit bleiben. Dieser Papst Leo/ hat allein 21. Tag regiret/ welches freylich eine kleine zeit genug gewesen ist. Und das Thier/ das gewesen ist/ und nicht ist/ das ist der achte/ unnd ist von den sibem/ und fähret in das Verdammnis.”*⁵⁸⁰ Az új naptár bevezetése óta a hetedik pápa XI. Leó volt, aki csupán 21 -valójában 27- napig uralkodhatott. *“A fenevad pedig, amely vala és nincs, az maga a nyolcadik, és a hét közül való; és a veszedelemre megy.”*⁵⁸¹ A nyolcadik pápa, a fenevad nem más, mint az akkor éppen akkor uralkodó V. Pál. A pápa címerét az a hatalmas basiliscus uralja, melyről Dániel hetedik és a *Jelenések könyvének*

576 *“...kommet gerad eben das 1602. Jahr nach Christi Geburt. Und dieses ist das ende/ unnd der aller letzte außgang dieser sogar viel und oft gemeldten/ von Gott bestimpten zahlen deß Antichrists/ 1260. nach welcher zahlen außgang dann nothalben der Antichrist fallen/ und zu grund gehen muß.”* Der von Gott bestimpten Zahlen deß Antichrists, i.m., 17.

577 *“Endlich ist auch offgemeldter Käyser Constantinus Magnus gestorben/ anno 342. den 21. (oder/ wie andere setzen/ den 22.) May....Wann der wegen nun die so oft und viel gemeldte von Gott Bestimpte Zahl deß Antichrist/1260. auch nun zu diesem letzten jahr deß Käyserthumbs Constantini Magni (nemlich zu dem 342. Jahr nach Christi Geburt) gesetzt wird/ kommet gerad eben das 1602. Jahr nach Christi Geburt.”* Der von Gott bestimpten Zahlen deß Antichrists, i.m., 17.

578 Der von Gott bestimpten Zahlen deß Antichrists, i.m., 19.

579 Jelenések könyve 17, 9-10.

580 Der von Gott bestimpten Zahlen deß Antichrists, i.m., 20.

581 Jelenések könyve 17, 11.

tizennyolcadik fejezetében is olvashatunk. Ez már a végítélet ideje, mikorra Róma, s a pápai trón az Antikrisztus székhelye lett, s már nem kell sokáig várni, hogy valósággá váljon az Apokalipszis tizenkilencedik fejezetében megjósolt reformáció.

A sziléziai teológus, Ioannis a Liptitz 1621-ben megjelent könyvében kiindulásképpen szinte ugyanezekkel a -sok esetben hibás- számításokkal találkozhatunk. A számítások alapján arra következtethetünk, hogy a *Mysteria Apocalyptica* valójában egy pseudonym Eustachius Poysse kötet.⁵⁸² Az értekezés középpontjába az 1623-as évszám került, mikor minden bizonnyal nagy változások következnek be a világ életében. A bevezetésben a *Der von Gott bestimpten Zahlen deß Antichrists, 1260* című kötetben már megismert dátumokkal találkozunk, hangsúlyos szerepet kap a 323-as niceai zsinat ideje, majd 1260 évvel később, 1583-ban az új naptár bevezetése és II. Rudolf uralkodása. A szerző nemcsak arra mutat rá, hogy Nagy Konstantin és Rudolf római neveinek számösszege 666-t tesz ki, hanem ezek után felhívja a figyelmet arra is, hogy ugyenezt az összeget kapjuk meg, ha Martin Luther német nevének betűit bizonyos számoknak feleltetjük meg.

A kötet szerzője már nemcsak az 1260-as számmal kalkulált, hasonlóan fontos szerepet kapott írásában a 40-es szám is. A kivonulás és a legelső zsidó húsvét óta pontosan negyven év telt el, mikor Józsué isteni segítséggel lerombolta Jerikó falait, s elpusztította a bálványimádó várost. Ehhez hasonlóan Jézus hatalmas tűzzel, s földrengéssel pusztítja majd el a modern idők Jerikóját, Rómát, melynek trónján a babilóniai parázna ül.⁵⁸³ Hieronymus-ra és Szókratészra hivatkozva állítja Liptitz -vagy Poysse-, hogy Nicea-ban 363-ban, pontosan negyven évvel az első zsinat után földrengés pusztított.⁵⁸⁴ *“Ist derwegen gäntzlich zu hoffen/ wie die Stadt Jericho 40. Jahr nach der Israeliten Außgang auß Egypten/ unnd dem ersten Osterfest/ zerfallen. Item Jerusalem 40. Jahr nach dem andern Osterfest/ und dem Leyden unnd Aufferstehung deß Herrn Christi verstöret. Item Nicea 40. Jahr/ nach dem die Römische Ostern vom Antichrist allda seind auffgerichet/ zu Grund gangen/ daß also 40. Jahr nach jetzt erschienen dritten/ ja vierdten Veränderung deß Osterfests/ (so durch den newen Calender/ zu bestärckung deß Babsts Primats anno 1583. geschehen/) aller vorigen Anzeig nach/ das Urtheil aber denselben Antichrist bald ergehen/ und wie obgehört seinen*

582 BARNES, *Prophecy and Gnosis, i.m.*, 133.

583 *“Diß bedeutet die grosse Enderung vor dem Ende der Welt / allda Christus (dessen Vorbild Josua gewesen ist) / den Stein/ so zum grossen Berg worden/ herab auff Rom reissen/ und mit schröcklichem Posaunenschall/ der gläubigen in der gantzen Welt eynmütiglich erscheinen wird/ das irrdische Jericho/ die böse heuchlerische Welt/ mit ihrem Haupt der Babylonischen Huren/ sampt deren Hauptsitz der Stadt Rom/ durchs Fewr und Erdbidem zu zermalen/ und in Abgrund deß hellischen Pfuls zuerschlingen (sic).”* Ioannis a LIPTITZ, *Nobilis Silesii, Mysteria Apocalyptica, Das ist: Kurze doch gewisse Demonstrations, daß in Anno Christi 1623. die großmächtige Enderung/ mit bald hernach folgendem deß Antichrists fewrigem Untergang eynbrechen werde*, 1621, 6.

584 *“Und welches sich wol zuuerwundern (sic) / schreibt der lte Kirchenlehrer Hieronymus, wie auch Socrates, daß die Stadt Nicea anno Christi 363. nemblich gerad auch 40. Jahr/ nach dem das Osterfest zum erstenmal verändert worden/ durch ein Erdbidem verfallen und eyngeworffen sey/ so geschehen den 18. Augusti, massen Hondorff im Calendario fol. 126. und Saur in Diario fol. 349. bezeugen.”* LIPTITZ, *i.m.*, 6.

*Anfang in künfftigen 1623. Jahr nemmen wird.*⁵⁸⁵ A történelem példái alapján azt a következtetést vonja le, hogy miként Jerikóban, Niceában és Jeruzsálemben is történt, pontosan negyven évvel az új naptár bevezetése után Rómában is nagy változások lesznek, a régi rend többé nem állhat fenn, s 1623-ban megkezdődik az utolsó nagy monarchia pusztulása. Róma városának megsemmisülése mellett érvel azzal is, hogy miként Jeruzsálem rombolása 1550 évvel követte Jerikó pusztulását, úgy a pápa székhelye is 1550 évvel Jeruzsálem után tűnik el.⁵⁸⁶ *“Zu welcher Zahl/ da das Alter deß Herrn Christi/ nemblich 33. gesetzet wird/ so kompt just 1656. welches ist die vollkommene Jahrzahl der Sündflut.*⁵⁸⁷ Ha az 1623-as évszámhoz végezettel hozzáadjuk Krisztus éveinek számát 1656-ot kapunk, az utolsó özönvíz idejét. Jeruzsálem pusztulása példaként szolgál a jövőre nézve, a szent városhoz hasonlóan lesz vége a negyedik monarchiának is.

Az elkövetkezendő oldalakon a szerző különböző számításokkal próbálja alátámasztani próféciáját, mely szerint 1623 a végítélet kezdetének pontos dátuma. Érvként hozza fel, hogy például Krisztus halálának hossza is pontosan 1623-at ad ki. *“Dann die Evangelisten setzen/ daß Christus am Freytag umb die 9. Stund verschieden/ und von dannen an/ biß auff nechsten Sonntag im Todt geblieben ist/ nemblich zwo nacht/ einen Tag/ und den viertentheil eines Tages. Nun ist allemal/ Abend und Morgen/ das ist Tag und Nacht (welche zusammen machen 24. Stund) ein Tag/ ein jeder Tag aber bedeut 1000. Jahr. Nach welcher Rechnung die Zeit (welche Christus im Tod geblieben) gerechnet/ kompt/ wie oben/ das 1623. Jahr.*⁵⁸⁸

A sziléziai nemes értekezésében a már jól ismert szövegkorpuszra támaszkodik, Dániel próféta látomásaira, Ezsdrás negyedik könyvére, az Apokalipszisre, s mindezekmellett -ahogyan az eddigi szerzőknél is láthattuk- jelen van Illés hatezer éves világról szóló próféciája is: A rövid tanulmány végén utal kortársaira is Nagelre, Harprecht-re, Huberinus-ra és David Herlicius-ra, akik hozzá hasonlóképpen vallották, hogy elérkezett Dániel próféciáinak az ideje.⁵⁸⁹ Liptitz számításaiban Mózes élete az emberiség életútjának tökéletes előképe, hisz 120 évet élt, s a 120 jubileumi év pontosan hatezer évet tesz ki.⁵⁹⁰ Nyolcvanéves volt, mikor a zsidókat a Vörös-tengeren át kivezette

585 LIPTITZ, *i.m.*, 6.

586 *“Dann gleich wie von der Zerstörung der Stadt Jericho/ biß auff die letzte Zerstörung der Stadt Jerusalem/ sind 1550. Jahr: also sind von der Zerstörung der Stadt Jerusalem/ biß auff das angedeute 1623. Jahr/ ebenmässig 1550.”* LIPTITZ, *i.m.*, 6.

587 LIPTITZ, *i.m.*, 6.

588 LIPTITZ, *i.m.*, 10-11.

589 *“In und nach welchem Jahr man weiter gewißlich wenig Zeit außzunehmen/ in dem nicht die völlige Auffrichtung/ deß in Daniele angedeuten ewigen Reichs wird erfüllet seyn/ massen Nagelius, Harprechtus, Huberinus, Herlicius und viel andere verständige auch andeuten.”* LIPTITZ, *i.m.*, 15.

590 *“Also ist Moses auch eygentlich für sich selbst ein Vorbild deß gantzen Alters der Welt gewesen. Dann Moses/ durch welchem Gott das JubelJahr gebotten/ ist 120 Jahr alt geworden. Nun machen 120. JubelJahr gerad 6000. Jahr. Gedachte alte Weissagung setzet die Zukunfft messiae ins 4000. Jahr der Welt. Moses führet die Kinder Israel durchs rohte Meer/ seines alters im 80. Jahr/ 80. Jubeljahr machen gerad 4000. Jahr. Die Weissagung gibt der Welt/ nach der Zukunfft Messiae, noch 2000. Jahr zu stehen. Moses lebet nach Außführung der Kinder Israel auß Egypten/ noch 40. Jahr/ 40. Jubeljahr aber machen gerad 2000. Jahr.”* LIPTITZ, *i.m.*, 9.

Egyiptom földjéről, s ezután még negyven évet élt, mely jubilumi években számolva pontosan kétezer.

A korabeli apokaliptikus jóslatok szinte elképzelhetetlenek tünnek a hatezer éves világ elméletének bizonyítása mellett a csillagképek analízise nélkül, melyek közül legnagyobb szerepe a korábban alkalommal említett nagy együttállásnak van. A szerző számításai szerint a világ kezdetén a legfőbb bolygók a tüzes háromszögben voltak, s pontosan 794 évnek, s 214 napnak kell eltelnie, hogy a kezdeti csillagállás újra látható legyen az égbolton. A hetedik, utolsó nagy együttállás éppen 1583-84-ben volt, az új naptár bevezetésének idején. Krisztus az ötödik együttállás után pontosan negyven évvel támadt fel, így Liptitz számításai szerint 1623-ban, negyven évvel az utolsó nagy tüzes csillagállás után fog visszatérni a földre, hogy végső győzelmet arasson az Antikrisztus felett. *“Nach welchem Jahr dann (1623) / auff deß Antichrists Fall/ die neue Stadt Jerusalem/ von grund auß wird auffgeföhret werden/ massen ermeldet.”*⁵⁹¹

A fenti példák jól szemléltetik, hogy a Liptitz neve alatt és a névtelenül napvilágott látott könyv háttérében minden bizonnyal ugyanazt a forrást kell feltételeznünk. A névtelenül megjelent értekezés itt elsősorban magyar utalásai miatt érdekes: nagy hangsúlyt fektet az ország valláshelyzetére, az augsburgi vallásbéke figyelmen kívül hagyására, melyet a későbbi problémák egyik legfőbb eredendőjének lát. Poyssel említett értekezése nincs meg a herborni könyvtárban, így ezzel a forrással kapcsolatban jelen esetben kizárólag Barnes és Penman tanulmányaira támaszkodtam.

Hasonló millenarista kalkulációkat olvashatunk Tobias Hess értekezéseiben, s ebbe a sorba illeszkedik a herborni könyvtárban szintén megtalálható Gottlieb Heyland *Jelenések könyvéről* illetve más jóslatokról szóló értekezése⁵⁹² is.

Heyland könyvében Alstedhez hasonló módon, széles körben gyűjtötte össze és dolgozta fel korának tudományos munkáit és próféciait. Kétség kívül hihetetlen energiával dolgozott, hogy saját korának kronológiáit, próféciait összegyűjtse, egymással összeegyeztesse, s így próbáljon meg a világ végének idejére vonatkozó égető kérdésre mielőbbi választ találni. Részletesen felsorolja latin és német nyelvű forrásait, melyeket a későbbiekben, a szövegen belül is folyamatosan feljegyez. Anyanyelvű forrásai közül elsősorban Jacob Tilnerius, Paul Nagel, Nicolai Hartprecht és Paul Felgenhauer munkáját emeli ki, míg a többi művet “és más hasonlóak” kategóriával illeti.⁵⁹³

591 LIPTITZ, *i.m.*, 13.

592 M. Gottlieb HEYLAND, *Examen Cronologicum oder Sämtliche Anleitung, zu dem rechten eygentlichen Hauptverstande der H. Offenbarung S. Johannis unnd anderer Weissagungen Göttlicher Schrifft, neben deutlicher Außführung, was bey der Kirchen Gottes und währenden vier Monarchien S. Daniels bißhero von Zeiten zu Zeiten daran erfüllet oder noch zugewarten*, 1623.

593 HEYLAND, *i.m.*, 5-6.

“[...] auch in unserer Deutschen Sprach gründlicher Bericht von nöthen seyn/ bevorab/ weil von diesen Sachen eine zeithero erzliche zum theil unvollkommene/ zum theil ungegründete und ungereympte Schrifften außganden/ Als

Érvelésének középpontjában Illés hatezer éves világról szóló próféciaja áll. Hosszas kalkuláció eredményeképpen jut Heyland a végkövetkeztetésre, hogy 1623-ban a világ 5948 éves lesz⁵⁹⁴, így biztos, hogy nincs messze már az utolsó ítélet, főleg, ha figyelembe vesszük a Biblia jóslatait, melyek az utolsó időszak megrövidítettetéséről szólnak⁵⁹⁵. Szinte minden égi és földi jel kivétel nélkül azt az üzenetet hordozza, s azt a meggyőződést erősíti, hogy a világ utolsó napja már igen közel van, Ezéchiél és Dániél próféciainak, valamint a Jelenések könyvének sorai egymás után teljeseznek be, a szó valósággá válik. Kepler nyomán állítja, hogy az 1604-ben feltűnt új csillag a zsidók és a pogányok megkeresztelkedését jelzi, mely a Jelenések könyve alapján Krisztus második eljövételének biztos előjele.⁵⁹⁶ *“Es sol aber dieses alles geschehen nicht durch Menschliche Macht/ oder auff Politische Weise/ wie es etwan einem ort ein Calvinischer Postilion: am andern aber ein bekandter Prognosticant/ zwarten Augspurgischer Confession/ jedoch contre Articulum XVII. Augustanae Confessionis deuten wil/ viel weniger auff Wiedertäuferische/ Chiliastische und Enthusiastische Manier/ wie Cerinthus/ Münster [...] auch nicht nur Allegorischer verblümter weiß/ allein dem innerlichen Menschen nach/ [...] sondern [...] durch Gottes Akkmächtige Krafft/ gewaltigen Arm/ Wunder und grosse thaten.”*⁵⁹⁷ Élesen szól a millenaristák ellen, utalva Cerinthus-ra és Münster példájára, mikor emberi erővel próbálták meg Krisztus királyságát megvalósítani a földön. Heyland értekezésében az evangélikus apokaliptika jól ismert fordulatai köszönnek vissza. Széles spektrumú forrásait szinte kivétel nélkül egyenrangúként kezelte, ritkán állította őket egymással szembe.

Ez a mű jól példázza, hogy a harmincéves háború kitörése után egymás nyomában jelentek meg a prófétikus művek, melyek sokszor teljesen ellentétes jövőképet rajzoltak meg, ezzel azonban mégis új életet adtak a régen feledésbe merült kommentároknak. Barnes mutatott rá kötetében, hogy a már korábban is említett nürnbergi festő, Paul Lautensack 1530-ban írt munkája legelőször 1619-ben jelent meg nyomtatásban, s akkor is Valentin Weigel neve alatt.⁵⁹⁸ Az ókori Sibylla jóslatok újra népszerű olvasmányok lettek, s az újkor embere az ókori próféciaikban próbált saját kérdéseire válaszokat találni. A rég elfeledett jóslatok az új korszakhoz alkalmazkodva új értelmet nyertek. Erre nagyon jó példa az 1620-ban megjelent jövendöléseket tartalmazó kötet, melynek címében is megnevezett legfőbb forrása Johann Liechtenberger, Joseph Grumpeck, Johann Carionis és Sibylla jóslatai, de ezeken kívül más bázisszövegeket is találunk a műben.⁵⁹⁹ A mű kompillátora már a kötet

Jacobi Tilneri, Pauli Nagelij, M. Nicolai Harprech, Pauli Felgenhauers, und andere vergleichen.” HEYLAND, i.m., 6.

594 HEYLAND, i.m., 170.

595 Máté 24,22; Észaiás 10, 23; Rómabeliekhez írt levél 9, 28. HEYLAND, i.m., 5.

596 BARNES, *Prophecy and Gnosis*, i.m., 125.

597 HEYLAND, i.m., 158.

598 BARNES, *Prophecy and Gnosis*, i.m., 229.

599 *Propheseyen und Weissagungen jetzt gegenwertig und künftige sachen/Geschicht und Zufäll/ biß zum Ende der*

bevezetőjében kijelöli célját, mely szerint -hasonlóan a korabeli prófécias gyűjteményekhez- az alábbi jóslatok ismertetésével és részletes magyarázatával az elkövetkezendő évek eseményeire szeretné az olvasót felkészíteni. A régi kor tudósai sok esetben talán tévedtek az időpontok megjelölésében, de minden alkalommal szinte hibátlanul látták előre, hogy mi következik be. *“Dann Glaub und Trew/ ist nu zur zeit/ ein seltzam Vogel in der Welt.”*⁶⁰⁰

Az 1540-es évek második felében a frankfurti nyomdász, Christian Egenolff első alkalommal nyomtatta ki az elmúlt évszázadok legsikeresebb próféciait egy kötetbe szedve.⁶⁰¹ Egenolff 1528-ban Strasbourgban kezdett el dolgozni, majd pár évvel később, 1530-ban Frankfurtba költözött, és az elkövetkezendő huszonöt évben több mint ötszáz kötet került ki nyomdájából.⁶⁰² A nyomdász kompilációiban az elmúlt századok nagy jóslatai az újkor eseményeihez igazodva újból aktuálissá váltak, a korszak eseményei, az egyház megújításának szükségessége, a világi és vallási háborúk sokasága új értelmezési lehetőséget és teret nyitott a több száz éves prófeciáknak. Egenolff 1531-ben jelentette meg először a Sibylla-prófeciákat, a következő évben ezeket Lichtenberger és Grünpeck jóslataival egészítette ki. Ebben az újabb kötetében harminchat jelet gyűjtött össze, melyek biztosan jelzik a hívők számára, hogy az Utolsó Ítélet ideje elérkezett.⁶⁰³ Válogatott prófécias kötet az évek során egyre nagyobb sikerre tett szert, s az 1532-es első publikálása után még öt alkalommal jelent meg, többek között 1620-ban is. Az általam is vizsgált herborni kötet ennek a kiadásnak az egyik fennmaradt darabja. A nyomdász 1537-ben kiegészítette gyűjteményét Filippo Cattaneo utolsó pápáról és az utolsó nagy uralkodóról szóló jóslataival, majd ezt 1540 után Carion rejtett prófeciáira és Grünpeck reformációjára cserélte le.⁶⁰⁴

Egenolff munkái nagyban hozzájárultak, hogy a régi prófeciák a 17. század meghatározó gondolataivá váljanak. Lichtenberger, Grünpeck, Carion s a svéd Brigitta jóslatai a harmincéves háború időszakára olyannyira jellemző világvégi elképzeléseket nagy mértékben befolyásolták, Joachim da Fiore prófeciái újra szignifikánssá váltak. Jonathan Green mutatott rá *Printing and Prophecy* című kötetében, hogy a névtelenül megjelent *Propheseyen und Weissagungen* prófeciagyűjtemény alapja minden kétséget kizáróan Egenolff munkája volt.⁶⁰⁵

Luther 1527-ben publikálta Lichtenberger prófeciáit, melynek előszavában arról írt, hogy az

Welt ankündend. Als nemblich: M. Johann Liechtenbergers/ Johann Carionis/ M. Josephi Grumpeck/ Der Sibyllen/ und vil anderer. Den Frommen zur Ermahnung und Trost: färblich aber den bösen zum Schrecken und Warnung/ ohne alle Partheyligkeit/ zusammen getragen/ und auß den alten Exemplaren gretwlich nachgetrucket. Im Jahr 1620.

600 *Propheseyen und Weissagungen, i.m., 2.*

601 Jonathan GREEN, *Printing and prophecy: prognostication and media change, 1450 - 1550*, Ann Arbor, University of Michigan Press, 2012, 103.

602 GREEN, *Printing and prophecy, i.m., 103.*

603 GREEN, *Printing and prophecy, i.m., 103.*

604 GREEN, *Printing and prophecy, i.m., 104.*

605 GREEN, *Printing and prophecy, i.m., 106.*

igaz próféciák egyedül a szentlélek közreműködésével szülehetnek. A csillagász jóslatai ebből a szempontból azonban nem nevezhetőek egyértelműen igaznak vagy hamisnak, ugyanis teljes mértékben hiányzik belőlük a spiritualitás, bázisukat a csillagok járásának és a természet különleges eseményeinek megfigyelése jelenti.⁶⁰⁶ Lichtenberger próféciában a középkori apokaliptikus jóslatokhoz nyúlt vissza, melyeket korának megfelelően értelmezett újra, s olvasóinak a régi és az új jövendölések tökéletes egyvelegét nyújtotta. Luther meglátása szerint egyedül talán az istentelenek és hitetlenek számára lehet hasznos egy efféle könyv, mely jól érthetően sorakoztatja fel előttük az égi jeleket, s bennük Isten üzenetét, hisz a hívőknek hitük mellett nincs szükségük több, külső megerősítésre. Az égi jelek interpretációja sok esetben teljesen rossz irányba viheti értelmezőjüket. Luther nem osztotta Melanchton lelkesedését, aki rajongással figyelte a csillagok változását, s hitte, hogy a világ történelemének eseményei fényesen ragyognak előttünk az égbolton. Melanchton például más asztrológus kollégájával együtt vallotta, hogy Luther nem is 1483-ban, hanem 1484-ben, a nagy együtállás idején született, hisz ez hozta meg a vallás megtisztulását, s indította el a reformációt.⁶⁰⁷

A tizenhatodik századtól az apokaliptikus próféciák bevezetőjének kedvelt fordulata lett, hogy a a kötetben szereplő jóslatokat egy régi könyvben találták meg, teljesen véletlenül, s elolvasásuk után elengedhetetlen látták, hogy azok tartalmát minél hamarabb megismertessék a keresztény olvasóközönséggel. A korabeli köteteket tekintve Egenolff gyűjteménye egyedülállónak számít, mert a régi századok szerzőitől nem csupán idézett, egy-egy fontosabb szövegrészletet kiragadva, hanem a prófétikus művet teljes egészében jelentette meg, nem hagyta ki belőlük még az illusztrációkat sem. Gyűjteményeiben az egyes szövegek korpuszok tökéletesen illeszkedtek egymáshoz egy újfajta egészset alkotva. A különböző próféciákat lehetetlen szétválasztani, s egy-egy szerző jóslatait önállóan kezelni.⁶⁰⁸

A próféciagyűjteményben az első millenarista jóslatot Lichtenberger próféciái között találjuk. *“Das bedarff nun keiner fernern Außlegung/ dann Jesus stimmet nicht mit Belial/ Jupiter auch nicht mit Mars/ Deßgleichen die Kirch stimpt auch nicht mit den Tyrannen. **Diese sieben so sie Schalen außgiessen (davon droben gesagt ist) werden eine Chilas (das ist tausent Jahr) wehren mit ihrem Anhang.***⁶⁰⁹ *Und es würdt eine neue Ordnung in der gemeinen Kirchen auffgerichtet werden. Es sey dann daß der HERR geben werde Mund und Weißheit denen/ die es von jme fordern und begehren. [...] Dann der Tag des HERR würd kommn wie ein Dieb in der Nacht/ ewere Herzen zubewegen. Es werden auch mancherley Wunderzeichen in kurzen Jahren in*

606 BARNES, *Prophecy and Gnosis, i.m.*, 146.

607 BARNES, *Prophecy and Gnosis, i.m.*, 147.

608 GREEN, *Printing and prophecy, i.m.*, 108.

609 kiemelés tőlem

der Lufft geschen werden/ welche euch groß Unglück/ so da kommen würdt/ verkündigen werden.”⁶¹⁰ Az Ítélet napja meglepetésként ér majd mindannyiunkat, úgy lopózik a szívünkbe, ahogy tolvaj suhan az éjszakában. Előjelei azonban kétség kívül lesznek, legfőképpen csodás jelek az égbolton, melyek a soron következő szerencsétlenségekre hívják fel a hívők és tudósok figyelmét.

A kötetben Lichtenberger részletesen bemutatja az európai uralkodók jelenlegi helyzetét, melyek közül természetesen nem maradhat ki a magyar király sem.⁶¹¹ “Achleyder/ Neid und allein Geiz der Fürsten und Regenten/ haben ihr viel thöricht und unsinnig gemacht/ hat ihr auch viel verführet/ und sehr vil umb den Hals bracht/ Uil haben all ihr Gut/ und ihren eygen Leib/ auch der Unterthanen/ umbs Glaubens willen/ zu einem ewigen Gedächtnus hin gegeben. Diß Gedächtnus würdt außgetilget/ durch Giffit des Neids. Der Eckstein der Einigkeit würdt zureissen/ der großmächtige König Ungern/ würdt mittelmässig stehen/ Dann er würdt einen Hindergang leiden.”⁶¹²

610 *Propheseyen und Weissagungen, i.m., 13-14.*

611 Kép a következő oldalon *Propheseyen und Weissagungen, i.m., 32.*

612 *Propheseyen und Weissagungen, i.m., 31.*

Az uralkodók legnagyobb ellensége a féltékenység és a kapzsiság, melyek teljesen elveszik eszüket, sőt, adott esetben még az életüket is. Nem történt ez másképpen a magyar királlyal sem, aki kezdetben sikeresen szállt szembe a hatalmas török hadakkal, s aratott győzelmet felettük.

*“Die ganze gemeine Christliche Kirch lobet dich/ Du allein hast den Schilt des Creuzes Christi wider den Türcken auffgericht [...] Das ander aber alles würdt dir von sem Glücke nur ein zeitlang gelihen. Uber das hast du hernachmals die wilden unmenschlichen Völcker unter dich bracht/ Die Wiener und stolzen Osterreicher/ Du hast den Pfawen Schwant ausgezogen/ Du hast Stätte und Flecken eingenommen [...]”*⁶¹³ Mindenkit legyőzött, amire saját erejéből képes volt, de nincs olyan világi hatalom ezen a földön, mely fölött megfelelő számú karddal ne lehetne győzelmet aratni. *“Aber das alles hastu auch gewüßt/ dein Herz zu überwinden/ den Zorn stillen den Sig mässigen/ die Gerechtigkeit Ehren/ glauben halten/ Fried annemmen/ fromme vertheydigen.”*⁶¹⁴ Emellett képes volt hitét mindvégig megtartani, erőt venni magán, haragját mérsékelni, s a békét elfogadni. Vajon ki lehet ez az erős, hatalmas uralkodó? A választ a leírás utolsó soraiban találjuk, mikor a jóslat arról beszél, hogy a magyar királyt halála után egy új, sokkal erősebb uralkodó követi a trónon, aki megreformálja a prágai egyházat és visszafoglalja a konstantinápolyi Hagia Sophiát. *“Und das Ungerische Reich würdt gegeben und behalten werden einem andern/ der würdt Gottsförchtig sein und barmherzig gegen der Kirchen. Und derselbige würdt die Pragische Kirchen Reformiren/ und den Tempel der heiligen Sophie zu Constantinopel würdt er widerumb auffrichten/ und würdt zu hohen dingen auffsteigen unter die Christglaubigen. Aber **er würdt nicht von Matthias Geblüt sein**⁶¹⁵/ sondern von den felsen des Teutschen Landes würdt auffgehen und herfür kommen ein Durchleuchtigster/ hochgeborner/ rechtschaffener König.”*⁶¹⁶ Az új uralkodó már nem Mátyás király véréből származik majd, hanem a német föld szülöttje lesz.

Mátyás király alakját előszeretettel használták fel a későbbi korok során a tökéletes uralkodó toposzaként. Az egyik, talán leggazdagabb példát a magyar irodalomban Bethlen Gábor fejedelem kapcsán találhatjuk meg. A fejedelmet a dicsőítő iratokban hasonlították Dávidhoz, a hódító Nagy Sándorhoz, majd a magyar történelemből véve példát, Mátyás királyhoz. Kemény János például így írt a fejedelemről: *Hozzá „hasonló magyar Mátyás királytól fogva és István királyon kívül nem hallatott, nem is remélhetni [...] Oh vajha avagy ne született, avagy örökké élt volna.”*⁶¹⁷ Ahogyan Bonfini megfigyelte, hogy Mátyás udvarában milyen nagy változást jelentett Beatrix érkezése, az erdélyi fejedelemtől sem hagyhatjuk figyelmen kívül, második felesége, Brandenburgi Katalin

613 *Propheseyen und Weissagungen, i.m., 32.*

614 *Propheseyen und Weissagungen, i.m., 32.*

615 kiemelés tőlem

616 *Propheseyen und Weissagungen, i.m., 34.*

617 Kemény János önéletírása lsd. még TARNÓC Márton, *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában*, Budapest, Gondolat, 1978, 15.

megjelenését. Emellett szintén a reneszánsz királyhoz hasonlították Bethlent is, amikor az 1613-ban alapított hatalmas könyvtáráról beszéltek.

Kanyarodjunk azonban vissza a német nyelvű próféciás kötethez. Lichtenberger értekezése igazodik a már fentebb ismerttetett kötetekhez abban is, hogy rendkívüli jelentőséget tulajdonít a csillagok állásának, minden rossz, s minden csodás jövődöbeli esemény ott ragyog a fejünk felett. Az idők végéhez közeledve két próféta születik, akik közül az egyik megváltoztatja a törvényeket, új szokásokat vezet be, s azokat új tartalommal tölti meg.⁶¹⁸ *“Hie stehet ein alter Greiß/ und grawer Mann/ hat ein Creuz in der Hand/ Bey ihm stehen Bapst/ Kaiser/ Bischoffe und gelehrte/ und haben grawe Kappe an. Darnach würdt ein ander Prophet auffstehen/ im Lande des Löwens/ und im Römischen Bistumb würdt er wunderliche ding predigen.”*⁶¹⁹ Azonban a másik próféta, kinek szíve gonoszsággal teli, nem más, mint az Antikrisztus, aki megtéveszti az összes püspököt, elöljárót és uralkodót. *“Und dann würdt in den Antichrist nennen/ der da vermenget sey unter das Volck. Die Bischoffe werden ihn ehren aber er würdt eines schendlichen Tods sterben/ und die Leut werden sich an ihm ärgern”*⁶²⁰ Ezek után születnik meg az apostol, aki alapjaiban reformálja meg az egyházat, ahogyan korábban már Joachim jóslataiban is olvashattuk.⁶²¹ Isten segítségével hatalmas csodákat visz véghez, s ezért az egész világon tisztelni és szeretni fogják. *“er würdt verbieten das Gepränge der Klaider/ und alles was unehrlich ist/ als Tänze und Weltlieder/ und daß die Weiber auff allerehrlichst sollen einher gehn/ one Gold und Edelgestein/ Und er würdt gebieten/ daß man das Evangelion predigt.”*⁶²² Véget vet a hívők világi hívságainak, a pompás, kirívó öltözeteknek, táncnak, világi dalok éneklésének, szabályrendszerével a hívőket ismét Isten felé fordítja.

Lichtenberger felsorolásában az újkori magyar prédikációkból is jól ismert bűnök részletes listáját olvashatjuk. Ez a csodálatos apostol azonban csak rövid ideig marad egyházi vezető pozícióban -talán csak négy évig- majd Isten magához szólítja.⁶²³ A jóslatok utolsó fejezete az utolsó idők borzalmairól szól, a természeti katasztrófákról, a soha nem látott betegségekről, melyeket az orvosok képtelenek meggyógyítani, a világot elborító sötétségről, a németeket, de legfőképpen Bajorországot sújtó háborúkról, vérméregzésről. *“Der Türck würdt einnemmen die*

618 *“Dann die Sternseher pflegen kleine Propheten die zunennen/ die da irgend eine veränderung in den Gesätzen machen/ oder bringen neue Ceremonien auff/ die auch die Göttlichen künste und Sprüche/ mit fleissiger deutung/ außlegen/ welcher meinung und wörter die Leute als für Göttliche Urtheil und Lehre/ annehmen.”* *Propheseyen und Weissagungen, i.m., 44.*

619 *Propheseyen und Weissagungen, i.m., 45.*

620 *Propheseyen und Weissagungen, i.m., 45.*

621 *“Darnach würdt auffstehen ein einzelich Mann/ beschryen von einer grossen Heiligkeit/ wie Joachim sagt/ im Buch der Einigket: Es würdt ein Man von grosser Heiligkeit im Römischen Stul erhöht werden/ als ein Apostolisch Mann/ durch denselbigen würdt Gott so grosse Wunder thun/ daß is alle Menschen werden in Ehren halten/ und niemand würdt wider seine Satzungen und Ordnungen thun thüren.”* *Propheseyen und Weissagungen, i.m., 46.*

622 *Propheseyen und Weissagungen, i.m., 46.*

623 *“Es würdt dieser heilige Mann ein kleine zeit im Bapstum stehen/ irgent vier Jahr/ wenn die verlauffen sind/ würdt er seeliglich zum HERRN fahren/ und sterben.”* *Propheseyen und Weissagungen, i.m., 47.*

umbligenden Länder/ die letsten Jare seines Regiments gen Abend/ und nicht ferne vom guldenen Cöln würdt er erschlagen werden/ und das trapezuntische Reich würdt durch die Creuzherrn widerumb zu den Erbtheil des Secreuzigten gebracht werden."⁶²⁴ A jóslat szerint a törökök még további területeket is hódoltatnak, majd nem messze Költől végül hatalmas vereséget szenvednek.

A kötetben Lichtenberger jóslatait Joseph Grünpeck könyve követi *Von der Reformation der Christenheit und der Kirchen* címmel.⁶²⁵ Grünpeck I. Miksa német-római császár mellett töltött be fontos pozíciót az udvarban, míg egy szifiliszfertőzés következtében el nem veszítette állását, s el kellett hagynia az udvart. 1503 után -szifiliszről szóló második értekezését követően- fordult a prófétikus hangvételű művek felé, s egyre jobban érdekelték a különleges csillagállások, üstökösök, szörnyszülöttek, és a hatalmas erejű természeti katasztrófák.⁶²⁶ Hitte, hogy az egyedülálló jelenségek egyértelműen jelzik a romlott világ végét és ez a folyamat az emberiség bűne miatt megállíthatatlan, s az emberiség romlottsága miatt egyre gyorsabban közeledik a világ utolsó évtizede. Legfőbb bázisának Lichtenberger műveit tekintette, s hozzá hasonlóan alakította ki saját forrásait is: elsősorban a konkrét történelmi eseményekre fókuszált, emellett értekezéseiben meghatározó szerepet töltöttek be az asztrológiai megfigyelések mellett az isteni megváltást és a világ végének eseményeit hirdető korabeli próféciák is.⁶²⁷ Jonathan Green megfogalmazásában Lichtenberger segítette Grünpecket, hogy önmagára prófétaként tekintsen. Néhányan feltételezik, hogy Grünpeck közvetlenül Lichtenberger tanítványa lehetett, ezt azonban egyelőre nem sikerült egyértelműen bizonyítani. Viszont tény, hogy Grünpeck műveiben tökéletesen követi elődjének tanításait, forrásait, gondolatmenetét.⁶²⁸

Legnagyobb hatása Grünpeck 1508-ban megjelent értekezésének, a *Speculum naturalis caelestis et propheticae visionis omnium calamitatum*-nak volt. Az Egenolff-féle próféciagyűjteményében szereplő Grünpeck értekezés azonban nem a *Speculum naturalis caelestis*, hanem egy olyan munka, mely rendszerint hiányzik a műveit felsoroló listákról. A prófécia középpontjában egy herceg áll, akit a mennyei csodajelek mély álomból ébresztenek fel.⁶²⁹ A történet bevezetőjében szinte Grimm-mesei képként jelenik meg a csipkerózsa-bozót mélyén békesen alvó rettenthetetlen uralkodó, aki egyszerre szemérmes és nyájas, ravasz mint a róka, fúrge

624 *Propheseyen und Weissagungen, i.m., 52.*

625 *Propheseyen und Weissagungen, i.m., 55.*

626 GREEN, *Printing and prophecy, i.m., 48.*

627 GREEN, *Printing and prophecy, i.m., 48.*

628 D. KURZE, *Prophecy and History, Lichtenberger's forecasts of events to come = Journal of the Wartburg and Courtauld Institutes, Vol.21., The Warburg Institute, 1958, 65.*

629 "Der Fürst würdt vom Schlauff erweckt/ von den Himlischen Wunderzeichen.[...] Erschreckt von Manichfaltigkeit solcher Mirackel/ würdt er sich erheben solchen zu begegne. So aber solche Mirackel täglich je mehr und mehr von Himmel zunehmen werden/ würdt er von grossem Schrecken entsetzt/ als einer auß dem Schlauff/ durch schnellen Grawen erweckt/ auffwischen/ solchen Mirackeln zubegegnen/ und von Got und allen Heiligen erforschen/ was sie bedeuten/ mit erbietung Gehorsam zusein/ zu allem das zu der Zeit der Himlischen Majestät/ und Wolfahrt der Menschen möchte zuthun von nöten sein." *Propheseyen und Weissagungen, i.m., 56.*

mint a majom, gyorsasága egy tigrishez hasonlítható, karjaiban pedig az oroszlán ereje lakozik. *“Als dann werden erscheinen Grewliche Zeichen am Himmel/ auff Erden viel Wunderzeichen und Grewel/ von welchen würdt dieser Mächtig Fürst erweckt/ dessen Kennzeichen ist/ Schamhafftigkeit im Angesicht/ Jungfawliche Sitten in Geberden/ Sanfftmütigkeit eins Lambs in Reden/ Gescheidigkeit eines Fuchs in Ratschlägen/ Behendigkeit eines Affen in Geschefften/ Schnelligkeit eines Thigerthiers in Füßen/ Löwenstrecke in Armen/ der da von jederman ring geachtet/ lang tausent Stunden under den Dörnen Verborgen/ und Schlieff.”*⁶³⁰ Az értekezés további részében az uralkodó megvédi a kereszténységet az ellenségeitől, s sikeresen véghezviszi a teljes reformációt.

Grünpeck próféciáit Johannes Carionis rejtett jóslatai követik, melynek teljes címe: *Propheceyung Johannis Carionis, Das ist/ Außlegung der verborgenen Weissagung D. Johannis Carionis/ von veränderung und zufelligem Glück des höchsten Potentaten des Römischen Reiches.* Carionis próféciái ebben a kötetben egy rövid verssel kezdődnek, mely a világ akkori, bánattal teli állapotát mutatja be. Ez a helyzet azonban már nem tart sokáig, már nincs messze Krisztus második eljövetele és az ezer éves királyság ideje.

*“Es ist am Tag/ man hats erfahren
 Daß groß Trübsal vor Tausent Jaren/
 Gewesen is in aller Welt/
 Wie es auch heutigs Tags sich helt/
 Da alle Land in Sorgen stehn/
 Als wöllens jetzt zu Scheitern gehn/
 Drumb danck/ verwigldichs/ dann fortan/
 Keins wegs es besser werden kan/
 Jammer und Noth ist uberall/
 Drumb heißt die Welt ein Jammerthal.
 Halt du dich steiff du frommer Christ/
 Auff den der dein Erlöser ist/
 Der würdt ohn zweifel bald und behend/
 Deß Jamersmachen ein seligs End/
 Der theil uns mit sein Gut und Gnad/
 Sonst hilfft kin stárck/ kein hilff noch raht.”*⁶³¹

Carion jóslatait Georg Rhau, wittenbergi nyomdász 1530-ban jelentette meg először Lichtenberger és Grünpeck próféciáival együtt.⁶³² Rhau kötetében a fent említett szerzők mellett

630 *Propheseyen und Weissagungen, i.m.*, 56.

631 *Propheseyen und Weissagungen, i.m.*, 65.

632 GREEN, *Printing and prophecy, i.m.*, 57.

más forrásokat is felhasznált, a későbbi hagyományokhoz hasonlóan fűzte össze Carion jóslatait Brigitta, Joachim de Fiore, a Sibylla, Cyril és Methodius próféciáival, melyet Carion igen zokon vett. Válaszképpen az 1550-ben megjelentetett próféciáinak előszavában - melyben művét II. Joachim brandenburgi választófejedelemnek ajánlotta- Carion élesen bírálta a nyomdászokat, akik a nagyobb haszon és bevétel érdekében újabb és újabb próféciásköteteket jelentetnek meg, legtöbbször teljesen névtelenül, a régi jóslatokat új köntösbe öltöztetve. Sok esetben azonban arra is volt példa, hogy önmagukat prófétának, vagy tudós asztrológusnak kikiáltó ismeretlenek műveit jelentetik meg, ezzel is megtévesztve az olvasókat, rontva az ismert próféták hosszú idők munkájával kialakított hírnevét. Carion életében mindvégig ellenségesen tekintett Brigitta, s más szerzetesek jóslataira, bár próféciáinak gyökerét ugyanúgy Lichtenberger műveiben kell keresnünk, előszeretettel idézett a bingeni Hildegardtól, Joachim de Fiorétól és magától Methodiustól is.⁶³³

Carionis rejtett próféciái I. Miksa német-római császár uralkodásának jellemzésével kezdődnek. *“Ein trawriger Adler flohe in viel Mühe und Arbeit lange zeit.”*⁶³⁴ Minden egyes mondatot részletes magyarázat követ, mely egyértelművé teszi a szimbólumok azonosítását. *“Verstehe Maximilianum/ der sich neun gantze Jahr in Feldlägern gehalten/ und fünff schwere Krieg geführet/ als Gallicum/ Eburonicum/ Sicambrium/ Morinicum/ Bavarium/ da über Regenspurg die Böhmen hart geschlagen worden/ Und hat auch Maximilianus zum ersten den Angriff selber gethon.”*⁶³⁵ A sas motívuma a korabeli jóslatok, apokaliptikus írárok elterjedt szimbóluma volt. Eredetét az apokrif irtokban kell keresnünk, melyek közül kiemelkedik Ezdrás negyedik könyve. Carion variánsa, a “szomorú sas” egyedülállónak tűnik, a későbbi kutatások azonban rámutattak arra, hogy a kifejezés eredetije már feltűnt Johannes Lichtenberger próféciáiban is.⁶³⁶

Carion leírásából természetesen nem maradhat ki a korszak egyik legfontosabb eseménye, a törökök Magyarország felett aratott győzelme sem. *“Die Hund werden dem zwyfachen Creuz schaden thun/ sie werden dem Adler sein angeborgene Kleidung/ mit dreyen theilen/ weiß nach der zwerch/ zerreißen. Das ist die Türcken werden Hungern verheeren/ in Osterreich fallen/ und daselbs den Christen Schaden thun. [...] Nach diesem allen würdt sich nahen das Ende/ werden schwere Krieg und grosse Veränderung der Welt.”*⁶³⁷ Carionnál is több alkalommal találkozunk a pesszimista jóslattal, hogy a történelem végén hatalmas háború lesz, mely alapjaiban változtatja meg a világot. *“Ein Weiser muß sagen: Diese Welt kan nicht bestehen und es würdt immer ärger/ wie man sagt/ und werden diese zeit so schwer/ als vor der Welt Ende/ wann man einen nach dem*

633 GREEN, *Printing and prophecy, i.m.*, 58.

634 *Propheseyen und Weissagungen, i.m.*, 66.

635 *Propheseyen und Weissagungen, i.m.*, 66-67.

636 GREEN, *Printing and prophecy, i.m.*, 60.

637 *Propheseyen und Weissagungen, i.m.*, 72- 73.

andern unbrucken würdt.”⁶³⁸ A világ nem állhat fent örökké, évei meg vannak számlálva, helyzete minden egyes évvel egyre rosszabb lesz, s úgy tűnik, a gonosz végérvényesen győzedelmeskedik a jó felett.

Carion krónikáját a próféciás kötetben Jacob Hartmann 1538-as próféciái követik⁶³⁹, melyek az V. Károly halála utáni Európa történetével foglalkoznak. *“Aber viel Krieg/ Blutvergiessen/ Thewrung und Veränderung fast aller Regiment/ werden sich unter ime zutragen [...] Der Türcke würdt umb diese Zeit ganz Ungerland haben/ unnd uns nahe werden/ aber sein Unglück würdt machen/ daß er fallen/ dann die Zeit deß jetzigen und vorgehenden Kaisers/ werden alle Unglück mit sich wenden/ in aller Welt. Das verleihe uns der Barmherzige und gütige Gott/ umb seines geliebten Sohns Jesu Christi willen/ sampt dem Heiligen Geist/ Hochgelobt in alle Ewigkeit.*”⁶⁴⁰ Az elkövetkezendő évek kivétel nélkül minden királyságban hatalmas változásokat hoznak, a törökök egész Magyarországot hatalmuk alá vonják, s egyre jobban fenyegetik Nyugat-Európát. Az utolsó pillanatban azonban megszűnik az átok, mely egyaránt sújtja a régebbi és a mostani császárokat, s végre Isten kegyelméből győzelmet aradhatnak a törökök felett.

Hartmann próféciái után a Sibyllák jóslatai következnek, majd ezután a svédországi Szent Brigitta prognózisait olvashatjuk. Brigitta 1340 körül krisztusi parancsra ment Rómába, hogy “kinyilatkoztatásokat” ajánljon fel a pápának és a császárnak, melyek hozzásegítik őket az egyház megreformálásához.⁶⁴¹ Az évek során Brigitta egyre nagyobb népszerűsége tett szert, neve alatt sok régebbi prófécia is újból napvilágot látott. Saját jóslatai azonban sokkal inkább személyes jelenére, mintsem az utolsó időkre vonatkoztak. Egenolff kötetében Brigitta jóslatai között szinte szóról szóra olvashatjuk vissza Lichtenberger próféciáit, közöttük azt is, mely az új magyar királyra vonatkozik, kinek uralkodása új, boldog fejezetet nyit az ország történetében. *“Du König von Ungern du würst auch ein Volck zam machen/ und dein letstes Lob da enden. Aber nach dir würdt kommen ein grösserer dann du bist/ mit einer Geisel Gottes/ und würdt schlagen die ungetrewen Hunde/ Und das Volck Sagittarii würdt regniren lange Zeit unter den Christen/ Und das Reich Ungern würdt geben einem andern/ der sehr mild und barmherzig würdt sein der Kirchen/ und würdt widerbringen die Kirch von Prag/ unnd Sanct Sophien zu Constantinopel/ und würdt hoch steigen unter den Christen. Aber er würdt nicht sein von dem Geblüt Matthiasko/ sondern von den hoeh Felsen Teutschlands würdt er auffgehen.*”⁶⁴²

A próféciás kötetet végül Egenolff összefoglalója zárja. Harminchat pontban gyűjtötte össze a

638 *Propheseyen und Weissagungen, i.m., 74.*

639 *Ein Stück auß ders Hoherleuchten Mannes Gotts Jacobi Hartmans von Durlach/ so er Anno 1538 gestellet hat., Propheseyen und Weissagungen, i.m., 78.*

640 *Propheseyen und Weissagungen, i.m., 80.*

641 McGINN, *Antikrisztus, i.m., 189.*

642 *Propheseyen und Weissagungen, i.m., 102.*

jeleket, melyből az igaz hívő arra következtethet, hogy a világ története a végéhez érkezett.⁶⁴³ Ezek az ismertetőjelek, az újkor apokaliptikus értekezéseinek is a vázát alkotják. Egenolff tökéletesen foglalta össze pusztuló világunk szimptomáit. A népek, királyságok egymás ellen támadnak, az apa saját fia ellen fordul, a halál kíméletlenül szedi áldozatait. A világon mindenhol nyomor pusztít, olyan betegségek tombolnak, melyeket még soha nem láttak, s melyre semmiféle gyógymód nem létezik. *“Es geschehen merckliche Zeichen an dem Himmel/ Sonne/ Mond/ Stern/ der Himmel Kräfte bewegen sich zumal/ und viel Zeichen werden am Himmel ersehen.”*⁶⁴⁴ Az emberek félnek, hisz nem tudják, hogy mi történik majd velük, nem ismerik a jövőt, hiányzik belőlük a hit. *“Man hat Hochzeit/ kaufft/ verkaufft/ pflanzet/ bawet/ al wolte man ewig leben/ mehr dann man immer gethan hat/ zur Zeit Noah oder Loth.”*⁶⁴⁵ Noé és Lót idejéhez hasonlóan a világ megérett a pusztulásra, az emberek csak a külsőségeknek élnek, ruháknak, díszeknek, s testi szükségleteik kielégítésén kívül más nem érdekli őket.⁶⁴⁶ Eljött az idő, mikor beteljesedik Dániel jóslata, s Pál próféciái valósággá lesznek, melyről a Thessalonikabeliekhez írt második levele szól. Egenolff bibliai forrásai között Dániel jól ismert könyve mellett hangsúlyos szerepet töltenek be Pál apostol levelei, Máté 24, Péter apostol levelei és az Apokalipszis.

*“Der Abfall ist schon kommen/ und der Mensch der Sünden/ und daß Kindt der Verderbung/ der da ist ein Widerschrift und sich uberhebt uber alles daß Gott genent oder geehret würdt/ also daß er sich setzt in den Tempel Gottes/ als sey er ein Gott/ und gibt auch auß/ es sey ihm Gott Offenbar worden.”*⁶⁴⁷ Az emberek annyira elbizakodottá, s gögössé váltak, hogy egyenesen Istennek képzelik magukat, saját maguknak emelnek templomot, s Isten helyett egyedül az embert dicsérik. *“Das ganz cap. 2.Pet.2. gehet gewaltig im schwang/ darumb würdt man nicht mehr zugewarten haben/ denn das schnelle Verderben/ so wir uns seiner Zukunfft nicht frewen/ und den Tag nicht lieben/ daß wir seiner Zukunfft nicht warten/ dann wie er würdt sein ein Tag der Raach/ allen Gottlosen/ also würdt er sein ein Rosengart/ und tag der Erlösung/ allen Gottliebenden/ die ihre Häupter empor heben/ und seine Zukunfft warten.”*⁶⁴⁸ Már nem kell azonban sokat várni az utolsó napig, mikor a hívők és hitetlenek egyaránt elnyerik jutalmukat. Készen kell állnunk, nem érhet minket villámcsapásként a világ végének beköszönte.

Egenolff magyarázata szerint a könyvben részletesen felsorolt jelek csupán irányt mutatnak a

643 *Zeichen vor dem Jüngsten Tag/ die Zukunfft deß Herrn verkündende/ kurz auß der Schrift gezogen, Propheseyen und Weissagungen, i.m., 109.*

644 *Propheseyen und Weissagungen, i.m., 108. (Két 108-as és 109-es számozású lap van a kötetben)*

645 *Propheseyen und Weissagungen, i.m., 109*

646 *“Das fressen und sauffen ist so gemein nie gewesen/ nicht allein der vile/ sondern auch der Köstlichkeit halber/ Da ist es auff das allerköstlichst/ nur auff Essen und Trincken/ und alle Wollust und üppigkeit der Welt gericht.”*

Propheseyen und Weissagungen, i.m., 109

647 *Propheseyen und Weissagungen, i.m., 111.*

648 *Propheseyen und Weissagungen, i.m., 112.*

hívők számára, s nem azt jelentik, hogy a világ utolsó idejében kivétel nélkül mindet egyszerre észleljük majd.⁶⁴⁹ Abban azonban biztosak lehetünk, hogy egyszer mindegyik megvalósul, s az Új Testamentum ígéretei ugyanúgy beteljesülnek, ahogyan Jahve ószövetségi ígéretei öltöttek testet Krisztusban. *“Dann wann alle oberzehlte Zeichen zu hauff kämen/ wie köndte der Tag unverschens kommen/ ein jeder Narr würde es wissen. Wie nun der Propheceyen und Zeichen Art ist/ daß sie alle verlauffen und für sind [...] Also würdt es auch hie zugehen/ Also ist es mit der ersten Zukunfft Christi auch ergangen/ wiewol gewaltige Zeichen vorher giengen da zu Johannes der Täußer mit Fingern auff ihn zeigt und alle Propheten vol darvon waren/ noch waren alle Propheceyen in Christo erfüllet. [...] Gerad eben also würdt es mit der andern Zukunfft auch ergehen/ Wann die Welt würdt warten auff die zeichen/ und Propheceyen gaffen/ so seind sie alle für/ und stehn die thorn schon für dem Richterstuhl Christi.”*⁶⁵⁰

Az evangélikus táboron belül a sok prófécia ellenére sem alakult ki semmilyen ortodox nézet a jövő eseményeit illetően, így csupán egyet lehetett biztosan, minden ellenvetést kizáróan elmondani: a világ vége közel van, talán már a következő hónapban, vagy másnap visszatérhet Krisztus a földre, s a hívők nem várhatják felkészületlenül. A világ megérett a pusztulásra, ám a bibliai próféciák magukban hordozták az aranykor reményét, melyért érdemes volt a legnagyobb harcok közepette is kitartani.

“Wir freuen uns der Freyheit”⁶⁵¹

A herborni könyvtár állományából még egy utolsó kötetet szeretnék bemutatni. A fentebb ismertetett próféciagyűjtemény egy nagyobb kolligátum része, melyben többek között Johannis a Liptitz *Judicium Apocalypticum*-ja is megtalálható.⁶⁵² A könyv legtöbb értekezése 1630 körül látott

649 *“Dann die Zeichen werden nicht zuhauff kommen/ sondern sein sitlich mit der zeit abstellen/ und alle erfüllet sein/ daß die Welt meinet/ sie seyen noch alle daforren/ und nie sicherer sein gewesen/ sagen: Sage Narr daß der Himmel falle/ Hast vor nie kein Finsternus gesehen/ oder Krieg? Und würdt den Tag wol uber Tausent Jahr werffen?”* *Propheseyen und Weissagungen, i.m.*, 113.

650 *Propheseyen und Weissagungen, i.m.*, 113 -114.

651 *Wunderbarliche Prophezeyhung und Weissagung eines Siebenbürgischen Prophetem/ betreffende was sich im 1630. Jahr [...] zugetragen werde*, Hermanstadt, 1630.

652 A kötetben összefűzött értekezések:

1. *Consilium politico-Apocalypticum pro commodo statuum Germaniae protestantium publico scriptum*, 1631.
2. Raphael EGLIN, *Compendiarium Apocalypseos S. Joannis Acroteleution*, 1621.
3. David HERLICIUS, *Pronostica (sic) Von gefährlichen Verenderungen in dieser Welt/ welche im 1629. Jahr angehen/ und biß auff 1640, sich erstrecken sollen*, 1629.
4. *Kurzer aber jedoch Nohtwendiger und nützlicher Bericht/ Was bey dem künfftigen Aequinoctio Autumnali (da die Sonne wiederumb am 12 Septemb. instehenden Jahrs/ in das andere Cardinal Zeichen der Wage treten wird/) vor particularia bey dieser gefährlichen KriegsZeit in acht zu nehmen*, 1629.
5. Matthias Hoen von HOENEGG, *Extremum et totale Romae Papalis excidium, Das ist das Pöpstisch Rom und Anti-Christische Reich vor dem Jüngsten Tage noch soll und müsse zerstöhret/ verwüstet/ und ganz und gar umbgekehret werden*, 1631.
6. Paul GRÄBNERN, *Prognosticon oder Erklärung: Uber den Anno 1618. erschienen Cometsternm und dessen Operation, Veränderung der höchsten Potentaten dieser Welt/ und von dem Untergang deß Türkischen Kaysers*,

napvilágot, így témám szempontjából a legtöbb talán teljesen irrelevánsnak is tűnhet, hisz Alsted ekkor már Gyulafehérváron volt.

A kötet értekezései valamikor egy nagyobb kolligátum részei lehettek, ugyanis némelyik könyv elején tintával írott sorszámot is találhatunk. A számozás nem folyamatos, s emellett több esetben meglehetősen hiányos is. Ebből a hosszú listából a fentebb is részletesen bemutatott értekezések mellett már csupán néhány rövid könyvet emelnék ki. 1620-ban jelent meg Nicolaus Hartprecht *Tuba temporis* című rövid próféciája, melyben részletesen bemutatja a világ változását születésétől fogva egészen 1620-ig.⁶⁵³ Kalkulációja során legfőképpen a bibliai időmeghatározásokra támaszkodott, de emellett Paracelsus erőteljes hatása is érződik a művön. Hartprecht, ugyanúgy, ahogyan sok más kortársa is meg volt győződve arról, hogy már nincs messze a világ utolsó szakaszának kezdete, s az Utolsó Ítélet ideje. Hartprecht értekezése, Paul Nagel jóslatához hasonlóan lett a 17. század „új prófétáinak” első számú forrása.⁶⁵⁴ Hartprecht erősen vonzódott a szám-miszticizmushoz, s értekezésében jelen van a Joachimisták gondolati öröksége is. Hartprecht számításai szerint a világ vége valamikor 1625 után fog bekövetkezni. Dániel próféta jóslataiból indult ki, az 1290 és az 1335 napból. Számításai szerint az 1290 napnak Kr.u. 287-ben, Diocletianus uralma alatt lett vége, mikor a keresztényeknek a tizedik, s egyben talán a legnagyobb üdöztetést

1631.

7. Nicolaus HARTPRECHT, *Tuba temporis ider Wahrhaftige/ Unseilbare Zeitrechnung/ Der gleichen die Welt noch nie gesehen hat*, 1620.
 8. *Propheceyen und Weissagungen jetzt gegenwertig ung ünffftige Sachen/ Gecshicht und Zufäll/ biß zum Ende der Welt ankündend. Als nemblich: Johann LIECHTENBERGERS, Johann CARIONIS, Joseph GRUMPECK, der Sibyllen und vil anderer*, 1620.
 9. *Wunderbarliche und wahrhaftiger Bericht/ von einem stummen Mägdlein, Welcher sich begeben und zugetragen in diesem 1630. Jahr/ [...] In selbigem Kloster ist auch ein armes Mägdlein/ so 16 Jar(sic) stumgewesen/ mit heraus getrieben worden/ Wie demselben Mägdlein hernach ein weisser Mann mit einem glänzenden Angesicht auff dem felde begegnet/ auch was derselbe Mann zu dem stummen Mägdlein geredet/ Ist hierinnen klerlich zu lesen, Quedlinburg*, 1630.
 10. *Wunderbarliche Prophezeyhung und Weissagung eines Siebenbürgischen Prophetem/ betreffende was sich im 1630. Jahr [...] zugetragen werde*, Hermanstadt, 1630.
 11. Jano HENURIADES du VERDUNS, *Apocalyptische Satzstück und Ursachen von jezo instehender grossen Veränderung vieler mächtigster Regimenten*, 1622,
 12. *Prognosticon, wegen des künfftigen Außgang und Effect. deß Leipzigerischen Schluß*, 1631.
 13. Par-novorom, I. *Mirandum. Ist ein Ofenbarung/ deß nie geoffenbarten/ jederman verschlossenen/ jetzt aber aller Welt entdeckten Wunders*. II. *Rimandum Ist ein Copi/ deß auff Jungfraw Pergament geschriebenen Wunderbüchleins welches nach einnehmung der Stadt Praag/ in der Kirchen zu Car et Jacob gefunden/ unnd Fürst Christian von Anhalt überschickt worden*, 1621.
 14. Simeon PARTILICUS, *Eine newe/ jedermännlichen sehr nützliche SternWarnung*, 1631.
 15. Ioannis a LIPTITZ, *Nobilis Silesii, Mysteria Apocalyptica, Das ist: Kurze doch gewisse Demonstrations, daß in Anno Christi 1623. die großmächtige Enderung/ mit bald hernach folgendem deß Antichrists fewrigem Untergang eynbrechen werde*, 1621.
- 653 Nicolas, HARTPRECHT, *Tuba temporis, oder Wahrhaftige/ Unseilbare ZeitRechnung/ Der gleichen die Welt noch nie gesehen hat/ Darinnen augen scheinlich demonstriret und erwiesen wird/ wie die Welt von anfang biß indiß lauffende 1620. Jahr ein ganz vollkommenes Seculum (welchs in sich helt 16. Engelische; 480. Seculares; 1440. Olympiacos; 5760. gewöhnliche Jahr) erfüllet/ Unnd wie in jetzo 1620. Jahre der ander Tag der Welt sich geendet habe*, 1620.
- 654 “[...] auch in unserer Deutschen Sprach gründlicher Bericht von nöthen seyn [...] Als Iacobi Tilneri, Paul Nagelij, M. Nicolai Harprech. Pauli Felgenhauer.” HEYLAND, i.m., 6.

kellett elszenvedniük.⁶⁵⁵ A kezdeti dátumot, mikor *“elvéteik a mindennapi áldozat, és feltéteik a pusztító útálatosság”*⁶⁵⁶ Jerobeam uralkodásához kötötte, aki arany borjúkat emelt, s istenként tisztelte őket. *“Lieber Daniel nach außgang 1290. Tagen/ wird ein schrecklicher Grewel der Verwüstung seyn/ aber sich doch noch nicht enden/ denn der AntiChrist und Machomet seind noch dahinden/ Wol dem der denselben untergang erlebet/ welcher erst gänzlichen nach 1335 Jahren geschehen wird.”*⁶⁵⁷ Az 1290 napból álló periódus végén nehéz, borzalmas időszak köszönt a keresztényekre, ez azonban még nem az utolsó idők kezdete, ugyanis csak ezt követően fog eljönni az Antikrisztus, s a világnak további 1335 napja van hátra. *“Wenn aber Jerobeam den Kelberdienst geordnet hette im 3. Jahr seiner Regierung/ so leufft die erste Jahrzahl auß/ im 290. Jahr nach Christi Geburt/ und nachmals von dannen die ander im 1625. Jahre/ da denn alle Feinde Gottes gänzlich liegen und nimmer auffstehen werden/ Amen.”*⁶⁵⁸ Jerobeam uralkodásának harmadik évében készítette el az aranyborjúkat⁶⁵⁹, így az 1290 napos periódus vége Hartprecht számítása szerint 290-ben lesz. Következő lépésként ehhez a dátumhoz adta hozzá az 1335 napból álló intervallumot, s így jutott arra az eredményre, hogy a világ legutolsó szakasza 1625-ben kezdődik el, amikor elesnek Isten ellenségei, akik nem részesedhetnek a feltámadás kegyelmében.

A könyv utolsó oldalain Hartprecht a Dániel prófétánál megjelenő, s a korabeli jóslatokból már jól ismert időmeghatározásokkal dolgozik, mellyel korábbi állítását - mely szerint hamarosan itt a világ vége - támasztja alá. *“Also begreiffit nun eine ganze Zeit/ als ein Englich Jahr 360. die zwo Zeiten 720. die halbe Zeit 180. Jahr.”*⁶⁶⁰ Elképzelése szerint a dánieli kijelentésben⁶⁶¹ szereplő rejtélyes időmeghatározások feloldásaként, a világ végéig hátralevő egy, két és fél idő kiszámításánál az angyali évet kell alapul venni, amelyik 360 természeti évnek felel meg.

Hartprecht számításai alapján az egy időnek 720-ban, III.Leó bizánci császár uralkodása idején volt vége, aki elsőként rendelte el a képrombolást. *“Die zwo Zeiten Anno 1440. da Fridericus tertius, Herzog auß Osterreich/ zum Römischen Keyser erwehlet wurde/ unnd dem fallenden Römischen Stuel wieder auff Beine hülfte/ denn er von Johanne Huss, einen solchen Stoß*

655 *“Nun laufft die erste Zahl 1290. vom ersten Jahr Jerobeanis auß im 287. Jahre nach Christi Geburt/ umb welche Zeit Diocletianus das Römische Reich regiret/ und welchem die Zehende und schreckligste Verfolgung der Christen gewesen/ fast allen Landen/ da auch die Bibel verbrand worden ist.”* HARTPRECHT, i.m., 35.

656 Dániel 12, 11

657 HARTPRECHT, i.m., 35.

658 HARTPRECHT, i.m., 35.

659 1 Kir 12, 28 Tanácsot tartván azért a király, csináltata két arany borjút, és monda nékik: Sok néktek Jeruzsálembé felmentetek: Ímhol vannak a te isteneid, óh Izráel, akik téged kihoztak Égyiptomnak földéből.

660 HARTPRECHT, i.m., 36.

661 Dániel 7, 25 És sokat szól a Felső ellen és a magasságos egek szenteit megrontja, és véli, hogy megváltoztatja az időket és törvényt; és az ő kezébe adatnak ideig, időkig és fél időig.

Dániel 12, 7 És hallám a gyolcsba öltözött férfiút, aki a folyóvíz felett vala, hogy felemelje az ő jobb kezét és bal kezét az ég felé, és megesküvék az örökké élőre, hogy ideig, időkig és fél időig, és mikor elvégezik a szent nép erejének rontását, mindezek elvégeztetnek.

bekommen hatte”⁶⁶² A két időnek 1440-ben, III. Frigyes német-római császár uralkodása idején lett vége. Hartprecht szerint Frigyes császár volt az, akinek sikerült végre megerősítenie és újra lábra állítania a római egyházat Husz János “támadása” után. Az utolsó szakasz, a fél idő végéhez 1620-ban érkeztek. *Wer wil wissen/ was geschehen wird/ der sehe an Esdram, die Offenbarung Johannis/ und die Propheten/ wenn sie sagen/ Zu der Zeit.*”⁶⁶³ Aki kíváncsi az utolsó évek eseményeire, az megtalálhatja a válaszokat Ezdrásnál, János Jelenéseiben és a prófétáknál.

“*Ferner am 20. cap. meldet Johannes, daß Satan/ die alte Schlange/ gebunden sey 1000. Jahr/ unnd nach außgang derselben/ solle er wider loßwerden eine kleine Zeit/ zu versamlen in Streit Gog und Magog wider die geliebte Stadt.*”⁶⁶⁴ A kötet legvégén már csak egy égető kérdés maradt hátra, az ezer éves periódus ideje, mikor a Sátán, az a régi nagy kígyó megkötözve fekszik ketrecében. Hartprecht szerint ez az időszak már a múltban lejátszódott. “*Da Satanas gebunden worden/ ist geschehen zur Zeit des falschen Propheten Machomets/ welcher endtstanden zur zeit Imperatoris Heraclii und Papst Bonifacii quinti, und eine solche greulich: Lehr geführet/ die stracks Gott und seinem Wort zuwider/ darneben sich auch Schwerts Gewalt gebraucht/ also daß er in schwinder eyl Aegypten, Libiam, Arabiam, Syriam, und andere mehr Länder unter seine Gewalt gebracht.*”⁶⁶⁵ A Sátánt Hérakleiosz bizánci császár és V. Bonifác pápa uralkodásának idején zárták be, mikor megjelent Mohamed, a hamis próféta, aki téves tanaival befolyása alá vonta Egyiptomot, Líbiát, Szíriát, s még további országokat is. Hatprecht több forrást is felhasznált, hogy pontosan meghatározhassa a hidzsra időpontját. Felsorolásában néhány történész szerint Mohamed 623-ban kezdte meg működését, Sebastian Franck híres krónikájában 621-re teszi ennek kezdetét, néhányan azonban ennek időpontját 620-ra datálják.⁶⁶⁶ “*Nun ist hiraus die Rechnung leicht zu machen/ weil des Machomets Teuffel nicht lenger als 1000. Jahr gebunden sein soll/ so werde er nun baldt/ wo nicht allbereit loß werden/ und Gog und Magog wieder die geliebte Stads versamlen.*”⁶⁶⁷ Mohamed ördögét legfeljebb ezer évre zárta el Isten, így 1620 környékén valamikor ismét szabaddá lesz, hogy összegyűjthesse Góg és Magóg seregét, mellyel a szent város ellen vonulhat. Az események folytatásánál Hartprecht Ezechiél prófétára hivatkozik.⁶⁶⁸

662 HARTPRECHT, *i.m.*, 37.

663 HARTPRECHT, *i.m.*, 38.

664 HARTPRECHT, *i.m.*, 38.

665 HARTPRECHT, *i.m.*, 38.

666 “*Der anfang dieses falschen Propheten ist gewesen Anno 620. nach Christi Geburt/ Denn Bonifacius quintus, wie dei Historien melden/ ist zum Babstumb kommen Anno 617. und hat 5. Jahr demselben für gestanden/ Im mitler zeit ist Machomet entstanden/ So meldem auch die Historien, das Anno 623. die Araber und Saracenen/ unter ihrem Fürsten Machomet, deß Keyzers Heraclii Heerführer im Streit hernieder gelegt haben sollen. Dannenhero als des Mchomets geschrey außkam/ nicht allein unterworfenen Völcker/ sondern auch sonsten auß fernen Landen zu ihm kamen/ und seinen Glauben annahmen. Sebastianus Francke in der Chronica der Kezer/ unter dem Buchstaben M, meldet/ daß er Anno 621. angefangen habe.*” HARTPRECHT, *i.m.*, 39.

667 HARTPRECHT, *i.m.*, 39.

668 Ezechiél 38-39

“Das bekennen nun die Türcken auch selbst in ihren Weissagungen/ die sie für heilig halten/ daß ihr Glaub unnd Reich nicht uber 1000. Jahr stehen/ und daß nur 14. Keyser auß dem Otthomanischen Geschlecht regieren sollen/ bey 15. aber werde sich der Christen Schwert erheben/ und ihrem Reich Garaus machen”⁶⁶⁹ A török hagyományon belül is élt egy prófécia, mely szerint birodalmuk csak ezer évig állhat fenn, s az ottomán nemzetségből ez idő alatt tizennégy szultán fog a hatalmas ország felett uralkodni. A tizenötödik szultán idején a keresztények majd újból fegyvert ragadnak, s kardjukkal megsemmisítik a grandiózus oszmán birodalmat. Hartprecht egy mohamedán pap I. Muradnak szóló jóslatát idézi: “Unser Türkischer Keyser wird sich aufmachen/ des Heydenischen Fürsten Reich einnehmen/ den rothen Apfel überkommen/ und unter seine Gewalt bringen/ (regnum orientale) Und wo sich der Christen Schwert binnen 7. Jahren nicht wird darwider machen und aufflehnen/ so wird ers biß in das 12. Jahr behalten/ wird grosse Heuser bawen/ Weinberge pflanzen/ die Garten umbzeunen/ Kinder zeugen/ und nach 12. Jahren/ da er den den rothen Apfel unter sich hat bracht/ wird sich der Christen Schwert wider sehen lassen/ bz den Türkischen hinderrück treiben/ und in die Flucht jagen wird.”⁶⁷⁰ A prófécia a szerint a szultán meg fogja hódítani a pogányok birodalmát, övé lesz a piros alma, s az elkövetkezendő hét évben a keresztények fel sem fognak tudni ellenük lázadni. Hasonlóképpen telik majd az idő összesen tizenkét éven át, s ez idő alatt a hódítók nagy házakat építenek, szőlőt telepítenek, kertet gondoznak, gyermeket nevelnek. Miután azonban letelik a tizenkét esztendő, aki elfoglalta a piros almát ismét a keresztény kardokkal találja szemben magát, s végül el kell menekülnie. Hartprecht meglátása szerint a törököknek be kell látniuk, hogy a konstantinápolyi birodalmat nem birtokolhatják tizenkét évnél tovább.

“Nun ist offenbar/ daß der Türcke Orientale imperium einbekommen in der letzten halben Zeit/ die helt in sich 180. Jar/ und ist angangen Anno Christi 1440. Denn Anno 1444. ist die grosse Niederlage der Christen vor Warna geschehen/ da der Ungrische König sampt zweyen Cardinälen von Türcken erschlagen blieben seyn. Diese halbe Zeit 180. theile in 12. theil/ so bekömt 15. also werden 15. für ein Jahr gerechnet.”⁶⁷¹ A próféciák szerint a törökök a dánieli utolsó fél évben növelik hatalmassá birodalmukat, s ez az időszak - ahogy arra már fentebb is utaltam - 1440-ben fog elkezdődni, s összesen 180 évig fog tartani. A keresztény seregek 1444. november 10-én megrázó vereséget szenvedtek a török seregtől, melynek élén akkor II. Murád szultán állt. A török jóslat szerint a következő hét évben a keresztényeknek esélyük sem lesz fellépni a török hadakkal szemben, viszont tizenkét éven belül győzelmet aratnak, s elkergetik a mohamedán hódítókat. Hartprecht számítása alapján a jóslaton belüli évek egyesével tizenöt természeti évnek felelnek

669 HARTPRECHT, *i.m.*, 39.

670 HARTPRECHT, *i.m.*, 40.

671 HARTPRECHT, *i.m.*, 40.

meg. Ha a hétszer tizenöt év összegét hozzáadjuk az 1440-hez, 1545-t kapunk, V. Károly uralkodási idejét.

A német-római császár 1545 környékén azonban sokkal inkább saját hatalmának megszilárdítására koncentrált, mintsem a török hadak elűzésére. Ha 1545-höz hozzáadunk hetvenöt évet⁶⁷² pontosan 1620-at kapunk. Hartprecht értekezésében sokadik alkalommal kerül elő ez az évszám, s a könyvet záró ima végére az olvasónak semmi kétsége sem marad, hogy a világ éppen az utolsó éveit éli, s bármelyik pillanatban eljöhet az Utolsó Ítélet ideje.

A próféciás-kolligátumból legutoljára még egy rejtélyes könyvre szeretném a figyemet felhívni. Az impresszum alapján 1630-ban jelent meg Nagyszebenben egy titokzatos erdélyi próféta csodás látomásokat és jóslatokat összegyűjtő értekezése. A teljes címe így hangzik: *Wunderbarliche Prophezeyhung und Weissagung eines Siebenbürgischen Propheten/ betreffende was sich im 1630. Jahr/ mit den vornembsten Potentaten der Welt/ sonderlich aber zwischen dem Keyser/ Türcken/ Franzosen/ Schweden/ Hispanien/ Bapst und andern Heuptern der Christenheit zutragen werde/ so geschrieben im Jahr Christi 1629.* A könyv a világ soron következő nagy eseményeire koncentrált, legfőképpen arra, hogy 1630-ban mi fog történni Európa nagyhatalmaival, a pápával, s a keresztény világ más jeles képviselőivel. Didaktikus módon teljes világpolitikai körképet nyújt az olvasónak, ahol az egyes országok, illetve fogalmak (mint pl: az ágostai hitvallás és a vallásszabadság⁶⁷³) egy-egy mondatban jellemzik jelenlegi helyzetüket. A kötetről legelőször Szabó Károly írt az RMNY II. kötetében.⁶⁷⁴ Feljegyzése szerint az eredeti kötetet nem látta, csupán a brassói evangélikus gimnázium könyvtárának címjegyzékében talált bejegyzés alapján vette fel a nyomtatványt bibliográfiájába. 1976-ban Soltész Zoltánné jelentetett meg egy rövid feljegyzést a Magyar Könyvszemle második számában, melyben részletesen bemutatja, hogy a nagyszebeni nyomtatvány valójában a frankfurti Latomus-nyomda terméke.⁶⁷⁵ Weller Emil már 1864-ben megállapította, hogy a nyomtatvány hamis impresszummal jelent meg, s nem a nagyszebeni nyomda terméke.⁶⁷⁶ Az értekezés azonosításában fontos szerepet játszott egy másik, ugyancsak 1630-ban, Frankfurtban megjelent nyomtatvány, melyet az Országos Széchényi Könyvtár 1975-ben vásárolt meg. A két nyomtatványban megegyezik a két és fél oldalnyi bevezető szöveg, mely az adott évre szóló jövendöléseket tartalmazza. Keserű Bálint, az erdélyi *“Rajongókról”* szóló tanulmányában egy

672 A tizenkét évből hátralévő öt év megszorozva tizenötöt.

673 *“Augspurgisch Confession: Ich bin nicht mehr/ wie ich bin gewesen/ dann ich hab mich gemauset ReligionsFried: Ich sing am leisten Vers.” Wunderbarliche Prophezeyhung und Weissagung eines Siebenbürgischen Propheten, i.m., 6.*

674 Régi Magyar Nyomtatványok II. (1601 - 1635), App. 143.

http://www.arcanum.hu/oszk/lpext.dll/eRMK/3f6f/3fdb/43cb?f=templates&fn=document-frame.htm&2.0#JD_App143 (2014. július)

675 SZABÓ Zoltánné, *Az 1630. évi, hamis szebeni impresszummal közreadott Wunderbarliche Prophezeyhung nyomdásza*, MKSZ, 1-2., 1976, 173.

676 WELLER Emil, *Die falschen und finigierten Druckorte, I-II*, Lipcse, 1864. lsd még SZABÓ, *i.m.*, 172.

rövid bekezdésben utal erre a kötetre, viszont sokkal inkább a könyv megjelenésének idejére fókuszál, mintsem annak helyszínére. *“Valószínűleg véletlen, hogy éppen a “chiliasmus reormatus theoreticus” vezérképviselőinek Erdélybe érkezése évében jelent meg - állítólag Nagyszébenben - egy erdélyi prófétának tulajdonított nagyszabású vízió.”*⁶⁷⁷

A kötet prófétája húsz pontban foglalja össze a próféciákat, melyek közül némelyik teljesen átlagos jellegű megállapítást tartalmaz, de vannak közöttük vallásos témájúak, s természetesen olyanok is, melyek a korszak nagy európai harcával, a harmincéves háború eseményeivel foglalkoznak. *“Úgy tűnik, ez a könyvecske az olyan igen paradox művek közé tartozik, amelyek egyszerre kívánják azt a látszatot kelteni, hogy egyszerű ember szól bennük az egyszerű emberek nyelvén, s mégis azt demonstrálni, hogy így is lehet jól informáltan és bölcsen szólni akár európai méretű összefüggésekről.”*⁶⁷⁸

Az első pontban kifejti, hogy hamarosan eljön az az idő, amelyik Noé idejéhez hasonlatos, mikor egyedül az emberek és isten könyörületessége számít.⁶⁷⁹ A magyarok helyzetére a második pontban tér rá: *“Der Türck wirdt der Christenheit noch ein grossen Schaden thun/ zwischen den Christen aber Fried machen. Es hat ansehens gnug/ daß er werd ein König in Ungarn sezen/ doch nicht von Türkischen/ sondern von Christlichen Geblüt/ aber Gott/ und kein Gewalt auff Erden/ wird sein Reich auch bald stürzen.”*⁶⁸⁰ A jóslat szerint a törökök még egy nagy veszteséget okoznak a kereszténységnek, azonban ez meghozza a békét a keresztények között. A törökök új királyt állítanak Magyarország élére, aki nem török, hanem keresztény vérből származik, azonban Isten, s nem egy földi hatalom, rövid időn belül megdönti hatalmát.

A prófécia második része, melyben az egyes országok saját korabeli helyzetükre reflektálnak hiányzik a frankfurti impresszummal megjelent nyomtatványból, ahol a *Discursus* helyett egy teljes mértékben németországi használatra és eredetre valló mű olvasható, az 1630-1633. évekre szóló *Practica*.⁶⁸¹ Ebben a *Practica*-ban már egyáltalán nem olvashatunk Magyarországra vonatkozó feljegyzéseket. A “nagyszébeni” nyomtatvány második része is csak egyetlen egy mondatban ír magyar helyzetről: *“Hungarn: Wir freuen uns der Freyheit”*⁶⁸², mely idézet szerint Magyarország már a szabadságnak örvend.

Az egyes országok jellemzései sok esetben igen egyszerűek, néha már szinte közhelynek

677 KESERŰ, *“Rajongók Erdélyben”*, i.m., 209.

678 KESERŰ, *“Rajongók Erdélyben”*, i.m., 209.

679 *“Es wird ein Zeit kommen/ daß am keinen Reichtumb auch Köstligkeit mehr achten noch begehren/ sondern nur allein die Barmherzigkeit und Gnad Gottes suchen un begehren wird: Dann in vielen Oerten der Welt/ werden sich die zeiten Noe sehen lassen/ derowegen die jenige/ so vor solchem Unglück behüet sein wollen/ in die Aschen und Bußsäcke sich schicken/ und darinnen sich verbergen mögen.” Wunderbarliche Prophezeyhung und Weissagung eines Siebenbürgischen Prophetem, i.m., 1.*

680 *Wunderbarliche Prophezeyhung und Weissagung eines Siebenbürgischen Prophetem, i.m., 1.*

681 SZABÓ, i.m., 173.

682 *Wunderbarliche Prophezeyhung und Weissagung eines Siebenbürgischen Prophetem, i.m., 7.*

mondhatóak - ahogyan azt például Anglia és Lengyelország helyzetértékelésében olvashatjuk⁶⁸³ - , némelyik országgal kapcsolatban azonban igen élesen szólalt meg a szerző.⁶⁸⁴ A könyv a világ nagyhatalmait kritikusan szemléli, szerzője emiatt jobbnak látta, ha az impresszumban nem az eredeti nyomdahelyet, hanem a távoli Hermannstadt-ot jelöli meg, s a próféciagyűjteményt nem a saját sajtója termékeként jelenti meg.⁶⁸⁵

Az újkor prófétái

Az előző fejezetben a herborni könyvtár jelenleg is kutatható, nagyrészt a 16-17. századból fennmaradt könyvállományának próféciás köteteivel foglalkoztam. Részletesen bemutattam Paul Nagel, Paul Egard, Ioannis a Liptitz, Gottlieb Heyland, Nicolaus Hartprecht értekezéseit, s a frankfurti nyomdász, Christian Egenolff által megjelentetett kötetet. Ezek a könyvek kivétel nélkül az elkövetkezendő évek lehetséges eseményeit próbálták megjósolni.

Az előző fejezet nyomtatványai az 1620-as évek elejére várták a millenium kezdetét, s Krisztus második eljövételét. A dátum meghatározásában Európa politikai eseményei mellett szerepet játszottak a különleges égi konstellációk - legfőképpen a két fő bolygó, a Jupiter és a Szaturnusz 1625-ös különleges együttállása -, az 1618-ban megjelent üstökös, s a bibliai próféciák, különösen az Apokalipszis, Dániel próféta könyve, s a században egyre népszerűbbé váló Ezsdrás apokrif negyedik kötete.

Paul Nagel 1619-ben megjelent próféciája a későbbi jóslatok kedvelt kiindulási forrása lett, kiemelt helyen hivatkozik rá Liptitz és Heyland mellett Nicolaus Hartprecht is. A 17. század közepén sorra jelentek meg a Nagel-imitátorok, ám a jóslat beteljesületlensége után neve feledésbe merült, egy századdal később már alig tudtak róla. Nagel 1624-et jelölte meg a millenium kezdeteként, de úgy gondolta, Isten megrövidíti az utolsó korszak napjait, így a millenium nem tart majd ezer évig, hanem legkésőbb 1666-ban eljön az Utolsó Ítélet ideje. Eustachius Poysse nagyhatású próféciájában 1623-ra jóslta a világ végét, s ezt olvashattuk Ioannis a Liptitz *Mysteria Apocalyptia*-jában is. Az 1623-as évszám fontosságára hívta fel a figyelmet Gottlieb Heyland is a

683 *“Engelland: Aller Anfang ist schwer.*

Polen: “Es ist Gottis Werck.” Wunderbarliche Prophezeyhung und Weissagung eines Siebenbürgischen Prophetem, i.m., 4.

684 *“Bapst: Ich bin Fisch und Fleisch: Brauch Geist unnd Weltlich Schwerd.*

Wunderbarliche Prophezeyhung und Weissagung eines Siebenbürgischen Prophetem, i.m., 4.

Spannier: Ich gedacht das Spiel im Reich were mir schon gewonnen/ so sihe ich aber die Würffeln noch auffm Tisch liegen.

Wunderbarliche Prophezeyhung und Weissagung eines Siebenbürgischen Prophetem, i.m., 5.

Soldaten in Bündten: Die Contribution auß dem Reich/ ist unser Glück und Heil.

Teutschland: O Weh/ o weh der grosser Noth/ der ReligionFries ist todt.

Wunderbarliche Prophezeyhung und Weissagung eines Siebenbürgischen Prophetem, i.m., 7.

685 SZABÓ, i.m., 174.

Jelenések könyvéről szóló értekezésében.

Paul Egard 1625-re tette a millenium kezdetét, s elődeihez hasonlóan hitte, hogy az ezer év csupán az aranykorszak tökéletességére utal, s nem feltétlenül annak hosszát jelöli. Nem volt egyedül nézetével, hisz a kiliaszták közül többen a milleniumban a szám misztériumát, a tökéletességet keresték a milleniumban, s úgy gondolták, az utolsó boldog földi időszak nem feltétlenül tart ezer évig.

A 17. század során egyre meghatározóbbá váltak Johann Arndt nézetei, s a *Vom wahren Christenthum* című műve mellett hasonlóan meghatározó szerepet töltött be Johann Valentin Andreae *Invitatio fraternitatis Christi* című munkája. Megfigyelhetjük, hogy a század kezdetén fokozatosan központi kérdéssé vált a mindennapokat teljesen átszövő, befelé irányuló vallásosság. A 18. századra oly népszerűvé váló pietizmus gyökereit Arndt, Andreae és a rózsakeresztes művek mellett már egyaránt megtaláljuk a fentiekben bemutatott, 1620-as években megjelenő próféciaokban is. Az angliai gyökerű puritanizmushoz hasonlóan a protestáns egyház teljes megújítására irányult ez a mozgalom is.

Az 1600-as évek elején a politikai helyzet, a harmincéves háború borzalmai, majd az egymást követő természeti katasztrófák miatt újból népszerűvé vált a középkori joachimista tradíció, s új életre keltek a régi próféciaik, Sibylla, Szent Brigitta jóslatai, Carion krónikája, majd többek között Johann Liechtenberger, Joseph Grünpeck és Jakob Hartmann értekezései. A régi jóslatok ismét megfelelő közönségre találtak, akik teljes szívvel hitték, hogy végre eljött az idő, amikor az eddig beteljesületlen próféciaik, az Apokalipszis jóslatai, valamint Dániel próféta jövendölései végre megvalósulnak. A régi jövendölések tökéletesen illeszkedtek a megváltozott körülményekhez, s egyre szélesebb réteg számára vált hihetővé az általuk közvetített üzenet. A korabeli viszonyoknak köszönhetően a különböző prognózisok -kiváltképpen a török fenyegetés árnyékában- a mindennapos beszédtema részeivé váltak. A legégetőbb kérdés minden alkalommal a "mikor" kérdése maradt, hisz ahány értekezés, annyi különböző időpontmeghatározás olvasható. Az emberiségre váró eseményeket már régen megjósolták, a figyelmeztetések azonban mindeddig süket fülekre találtak. Úgy tűnt, elérkezett az idő, amikor már nem fordulhatnak el jövőjüktől, nem hagyhatják figyelmen kívül az egyre sokasodó intő jeleket.

A 17. század jelentős háborúinak hátterében a legtöbb esetben megtaláljuk a vallási okokat is, mert annyira összefonódott a mindennapi élet és a politika a vallással, hogy nem lehetett éles határvonalat húzni közöttük. A korabeli nyomtatott irodalmat nagy mértékben alakították az apokaliptikus értekezések, s talán soha sem olvashatunk annyit, mint amennyi a 16-17. század fordulóján keletkezett. Az újkor prófétái rendszerint a Popkin által "harmadik erőnek" nevezett gondolkodók csoportjába tartoztak, akik az empirikus és racionális gondolkodás elemeit a Biblia

jóslataival próbálták párhuzamba állítani, s hittek abban, hogy az elkövetkezendő évek magukkal hozzák a millenium kezdetét.⁶⁸⁶

A fentiekben részletesen bemutatott, az 1620-as évek elején megjelent prognózisok jól példázzák a korszakot, melyben Alsted legfőbb millenarista műve, a *Diatribé* született. 1622 előtt Alsted gondolatvilágában még nem találkozhatunk a millenarizmussal, ettől az évtől kezdődően - amikor pl. a fenti jóvendölések is a világ végét jósolták - azonban egyszerre jelenik meg írásaiban a millenium ígérete és annak elutasítása is.

Az 1627-ben kiadott *Diatribé de mille annis apocalypticis* végül az akadémikus millenarizmus meghatározó műve lett, a későbbi évek során előszeretettel hivatkoztak rá Alsted követői. Egy évvel a *Diatribé* megjelenése után Alstedet a híres református fejedelem, Bethlen Gábor küldötte kereste fel egy meghívólevéllel, melyben a fejedelem a gyulafehérvári akadémia vezetését ajánlotta fel neki.

A korábbi fejezetben már foglalkoztam a kérdéssel, hogy vajon miért is indult el Alsted a távoli, nagyrészt ismeretlen Erdély felé. Feltételezésem szerint a *Diatribé* megjelenésében, majd Alsted erdélyi útjában közvetett módon szerepet játszottak a herborni könyvtárban is megtalálható, 1620-as évek elején született próféciaik. Ezek a prognosztikonok kivétel nélkül a közeli jövőbe tették a világ utolsó szakaszának kezdetét, az újkor ifjú prófétái teljes szívükkel hitték, hogy feltételezésüket tökéletesen támasztják alá a különleges égi jelenségek mellett a mindennaposá vált földi borzalmak és természeti katasztrófák is. Letelt az Illés próféta által jósolt hatezer év, s már csak a hetedik millenium, az utolsó aranykor ideje maradt hátra.

Amikor Alsted döntését vizsgáljuk, semmiképpen nem tekinthetünk el a szakmai kihívástól, amit a gyulafehérvári akadémia jelenthetett számára, de feltételeznünk kell, hogy választásában meghatározó szerepet játszott kálvinista küldetéstudata is. A herborni professzor minden bizonnyal a millenium kezdetekor szeretett volna az erdélyi fejedelemségben lenni, melynek mindenkori uralkodójáról a későbbi évek során több nagyhatalmi jóslat keringett.

Bethlen Gábornak megválasztása után még szüksége volt arra, hogy hatalmát nyomtatásban is legitimálja, így 1613-ban megjelentette a *Rerum in Transylvania anno Domini 1613. toto mense Octobri gestarum ordo et series*-t. A kötet legelején *Erdély Országának Báthori Gáborhoz intézett búcsúzó levele* áll.⁶⁸⁷ Az újonnan megválasztott fejedelem egyik első lépése volt, hogy elődjét alkalmatlannak nyilvánította, s a kiadvány szerint ő az egyetlen, aki képes győzedelmesen szembeszállni az istentelen török haddal, mindemellett előkelő származású, s megvan benne az erő, hogy helyreállítsa az elveszett törvényes rendet Erdély határain belül. Ez a gondolkör az évek

686 POPKIN, *i.m.*, 90-119.

687 HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Budapest, Balassi Kiadó, 1994, 155.

során egyre jobban elmélyült, idővel pedig Bethlen uralkodói tevékenységei bizonyították alkalmasságát a fejedelmi trónra.

A fejedelem felkarolta az oktatást, az iskolák ügyét, létrehozta a gyulafehérvári akadémiát, s lehetőségeihez mérten támogatta a magyar protestánsokat. Sikere hamar isteni kiválasztottságának és küldetésének bizonyítékává vált. A korabeli nyomtatványokban Bethlen Gábor különösen alkalmas nemzeti uralkodóként jelent meg, akinek uralkodása az isteni üdvtörténet előre meghatározott fejezete. Mikola János 1613-ban, Bethlen Gábor fejedelemmé választása után ezekkel a szavakkal zárta beszédét: „Nagyságod ma az Úristentől mielőnkbe Saul után adatott, mint Dávid; avagy Acház után Ezékiel, kérvén ő szent felségét, hogy amint régen az szent királyokat az ő népei között, Dávidot, Ezéchiást megáldotta, áldja és szentelje meg nagyságodat is.”⁶⁸⁸

A fejedelmet dicsőítő iratokban többfajta párhuzamot is találunk – például Nagy Sándorhoz, vagy a magyar történelemből véve példát Mátyás királyhoz hasonlítják – ám ezek közül is kiemelkedik a Bethlen–Dávid király párhuzam. Ez a gondolkör mindvégig meghatározó a Bethlen-irodalomban, és sok szempontból igazolható ez a párhuzam. Dávid király volt az izraeli nemzeti királyság létrehozója, akinek sikerült összefognia az izraeli törzseket, s megtelepedésüket szimbolizálva megkezdte a Templom felépítését. Uralkodása idején a zsidó állam teokratikus rendje a legtökéletesebb módon valósult meg. A fejedelem és Dávid király közötti párhuzam Milotai Nyilas István *A Szent Dávidnak XX. zsolttárának magyarázatja* című prédikációskötetben teljesebb ki.⁶⁸⁹

A gyulafehérvári fejedelmi udvar a magyar művelődés központja lett. Az udvar túllépett az etnikai és vallási különbségeken, s sikerült egységet létrehozni az ország határain belül. A fejedelemségben hatott az 1568-as tordai országgyűlés határozata, melyben Nyugat-Európát majdnem száz évvel megelőzve, elsőként mondták ki a négy vallás szabadságát és egyenjogúságát.⁶⁹⁰ A kálvinista fejedelem tanácsában jelen voltak az evangélikusok, unitáriusok, katolikusok, a fejedelem kancellárja, Péchi Simon pedig a szombatos vallás első embere volt. A görögkeleti vallású románoknak külön püspökséget szervezett, s anyanyelven juttatta el hozzájuk a

688 EOE, VI, 355 lsd még: HELTAI, *i.m.*, 1994, 156.

689 Milotai prédikációs kötete tíz prédikációból áll, s ebben az uralkodó felelősségéről szól Istennel, s népével szemben, s kifejti a fejedelmi tiszt nehézségeit, s a hatalom gyakorlásához szükséges fejedelmi erényeket. Központi gondolata, hogy a fejedelem csak Istentől állandó imádkozás útján nyert, folytonosan megújuló segítséggel teljesítheti feladatait.

690 „Urunk ő felsége, miképen ennek előtte való gyűlésibe országával közönséggel az religió dolgáról végezött, azonképen mostan ez jelen való gyűlésébe azont erősíti, tudniillik hogy mindön helyökön az prédikátorok az evangéliomot prédikálják, hirdessék, kiki az ő értelme szerént, és az község ha venni akarja, jó, ha nem pedig senki kényszerítéssel ne kényszeritse az ű lelke azon meg nem nyugodván; de oly prédikátort tarthasson, az kinek tanítása ő nékie tetszik. Ezért pedig senki [...] az prédikátorokat meg ne bánthassa, ne szidalmaztassék senki az religióért senkitől. [...] és nem engedtetik senkinek, hogy senkit fogsággal avagy helyéből való priválással fenyögessön az tanításért, mert az hit istennek ajándéka, ez hallásból lészön, mely hallás istennek igéje által vagyon.” BENDA Kálmán, *Az 1568. évi tordai országgyűlés és az erdélyi vallásszabadság*, Erdélyi Múzeum, 56. kötet, 1994, 3-4. füzet <http://epa.oszk.hu/00900/00979/00008/01benda.htm> (2014. július)

Bibliát.⁶⁹¹ A jezsuitákat visszahívta Kolozsmonostorra, s pénzzel támogatta Káldi György Bibliafordítását is, emellett 1623-ban engedélyezte a zsidóknak, hogy Gyulafehérváron telepedjenek le. Bethlen Gábor új alapokra helyezte Erdély gazdasági életét, s a rendektől független pénzügyi forrásai lehetővé tették számára a szuverén fejedelmi bel- és külpolitikát.⁶⁹² Szoros kapcsolatot épített ki az anyaországgal, diplomáciai összeköttetésbe lépett számos európai nagyhatalommal, tudatosan fejlesztette haderejét, s felkarolta az oktatás ügyét. Ezek a kis lépések együttesen hozzájárultak, hogy az erdélyi fejedelemség az elkövetkezendő években lényeges szerepet játszhatson az európai politikai porondon.

1628-ban Alsted elfogadta Bethlen Gábor fejedelem meghívását, s végül Bisterfelddel együtt elindult a hosszú útra. A fejedelem "Tündérországa" tökéletes helynek tűnt számára, olyan országnak, mely nyitottságának köszönhetően megfelelő közeget biztosít a millenium földi beteljesülésének. Alsted választását végül -ugyanúgy, mint pánszófikus törekvéseit- tanítványa, Comenius folytatta, és munkásságával, oktatásával egyaránt Alsted átfogó reformját igyekezett beteljesíteni.

Alsted nézetei termékeny talajra találtak Erdélyben. Pánszofikus törekvései tökéletes egységet alkottak millenarista nézeteivel. A gyulafehérvári akadémia lehetőséget nyújtott számára, hogy könyveivel s tanításával részt vegyen a tökéletes társadalom felnevelésében, amely felkészülten várja Krisztus második eljövételének idejét. Alsted életművében központi szerepe volt enciklopédiájának, melyben szándéka szerint az akkori világ összes tudományát foglalta össze, s hitte, hogy ennek segítségével a világból elveszett harmónia újra helyreállítható. Meglátása szerint a paradicsomi állapotok eléréséhez a vallásra, a tudományra és egy univerzális nyelvre van szükség, melynek megtalálásához a három szent nyelvet kell tanulmányozni. Szemléletének eredetét elsősorban Raymund Lull műveiben kell keresnünk. Lull 1276-ban megjelent *Libre del gentil e los tres savis* című munkájával a vallások közötti párbeszédet akarta elősegíteni. Könyvében egy zsidó, egy keresztény és egy muszlim tudós mutatja be vallását egy pogánynak. A bölcsek részletesen kifejtik vallásuk alapelveit, majd végül arra a következtetésre jutnak, hogy ugyanabban Istenben hisznek, és az Értelem úrnő útmutatásait megfogadva, vitatkozva eljuthatnának az egyetlen igazságban való hithez.⁶⁹³ Az érvelés nem a jellegzetes vallási tételeken nyugszik, inkább az Isten tulajdonságairól folytatott párbeszéd. A három bölcs megállapodik abban, hogy addig folytatják a beszélgetést, míg ugyanazt vallják. Ha ez bekövetkezik, bejárják a világot, hogy Isten nevét hirdessék és dicsérik. *„Ennek a vallási vitának eszköze az Ars. A három világvallás megegyező*

691 BENDA Kálmán, *A nemzeti hivatástudat nyomában*, szerk: LUKÁTS János, Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2004, 345.

692 TARNÓC, *i.m.*, 12.

693 SZIRÁKI, *i.m.*, 61.

nézeteit, tehát Isten mindenki által elfogadott méltóságait, dignitását, bizonyos értelemben attribútumait alapul véve, ezeket mechanikusan kombinálva, szimbolikus kalkuláció útján, színes, mnemotechnikus ábráktól segítve, a felhasználó nem csupán a rejtőzködő Istent, hanem az egyetemes emberi tudást is megismerheti. Az Ars alkalmas a jog, az orvostudomány, egyáltalán minden tudomány és a teológia tanulmányozására; nem csak a meglévő tudást bizonyítja, de eddig ismeretlen kombinációk által új igazságokat is feltárhat. Az Ars alapfeltevése szerint a teremtmények mind Isten képmásai, így annak tulajdonságai és az evilági létezők tulajdonságai hasonló viszonyban állnak egymással.”⁶⁹⁴ Lull szerint az Ars Magna legfőbb célja, hogy Isten valódi természetére és a világ igazságaira fényt derítve lehetővé tegye a teljes tudás megszerzését.

Alsted gondolkodásában kezdettől fogva meghatározó szerepet játszott Lull, akihez hasonlóan értekezéseiben ő is arra összpontosított, hol találja meg a szembenálló nézeteket összekötő közös pontokat. Az 1620-as évek közepétől kezdődően tökéletesen ötvözte szemléletében a millenarizmust az irénizmussal, mikor azt vallotta, hogy az egyház sötét korszaka befejeződött, s a világ az eljövendő megvilágosodás küszöbén áll.⁶⁹⁵ A lulli univerzális tudomány mellett Alstednél kiemelkedő szerepe volt az univerzális vallásnak, melynek gyökerét a hermetizmusban találhatjuk meg. Enciklopédiája jelentette a tetőpontot abban a pedagógiai hagyományban, melynek legfőbb célja volt, hogy véghezvigye a társadalom, az egyház és az állam minél teljesebb reformációját. A megújulás középpontjában minden egyes alkalommal maga az ember áll, s ez lehetőséget ad az isteni tökéletesség képének helyreállítására. A gyulafehérvári évek alatt szinte kizárólag csak erre koncentrált, s az erdélyi évek lehetőséget adtak, hogy az 1620-as évek elején elkezdett tudományos munkáját folytathassa.

Alsted millenarizmusa tökéletes képet nyújt a 17. század kiütkereséséről, Erdély pedig a század csodált főnixmadara volt, mely túlélve a török támadásokat, minden alkalommal új életre kelt, tökéletesen alkalmazkodott a korabeli politikai viszonyokhoz. Kis állam létére is elérte, hogy mindvégig aktív résztvevője legyen a török elleni nemzeti terveknek és vállalkozásoknak. A fejedelemség a török porta és a nagy Habsburg birodalom hatalmi szférájának törésvonalán egyensúlyozott, többször agyonsújtva, a nyugalomért, békességért, életben maradásáért küzdött és anyagi lehetőségeit messze meghaladva vett részt az európai politikai küzdelmekben.⁶⁹⁶

Halála után Alsted helyét Johann Heinrich Bisterfeld és Comenius vették át. Mindhárman hitték, hogy az európai protestantizmus sorsa a Rákóczi-ház kezében nyugszik és millenarizmusuk

694 LÁNG Benedek, *Rajmundus Lullus és az Ars Magna*, Magyar Filozófiai Szemle, 1997/1-2, 192.

695 VISKOLCZ Noémi, *Jövendölések és váradalmak 17. századi protestáns irodalmunkban = A harmincéves háború prófétái és chíliasztái. Források és tanulmányok*, összeáll. JUHÁSZ Levente és VISKOLCZ Noémi, Szeged (Fiatal Filológusok Füzetei 4/1.), 2003, 65.

696 R. VÁRKONYI Ágnes, *Apafi-Zrínyi-Comenius, Erdély a nemzetközi török háborúban 1663-1664* in: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1996, 524.

mindvégig rendíthetetlenül irányította őket a bibliai és asztrológiai próféciákkal kikövezett úton. A következő fejezetekben Alsted tanításának magyarországi továbbélését vizsgálom a magyar prédikációirodalomban.

Comenius, a béke hírnöke

A fent említett újkori jellegzetességek mellett azonban mindenképpen meg kell említenünk még egyet. A legtöbb korabeli eszkatológikus prófécia valamilyen módon kapcsolatban állt az Európát fenyegető keleti, idegen hatalommal, az Oszmán Birodalommal.⁶⁹⁷ A keresztény jóslatokban a 15. századot követően szinte minden esetben jelen voltak a törökök, függetlenül a prófécia millenarista irányultságától. A már fentebb is említett nagyhatású ferences szerzetes, Johannes Hilten az Oszmán Birodalom bukását jósolta meg, s ezt a próféciát a későbbiekben átvették tőle többen is, máshol azonban az oszmánok megtéréséről olvashatunk. A törökök megkeresztelkedését a végidő biztos előjeleként tartották számon, s ennek köszönhetően egyre fontosabb szerepet szántak nekik az újkori politikatörténetben.

Mout egyik tanulmányában⁶⁹⁸ a *calvinoturcismus* összetett politikai-teológiai terminusát használja, mely a török Porta és a protestáns hatalmak korabeli politikai közeledését jelenti.⁶⁹⁹ A politikai konfliktusok során az oszmánok előszeretettel támogatták a Habsburg-ellenes törekvéseket abban a reményben, hogy így sikerül megakadályozniuk a kereszténység egyesült seregeinek támadását a Birodalom ellen.⁷⁰⁰ Ezzel párhuzamosan egyre gyakrabban jelent meg a korabeli röpiratokban, hogy az ellenséget a törökökkel összekapcsolva próbálták meg minél rosszabb fényben feltüntetni.⁷⁰¹

A reformáció ideje alatt lett igazán népszerű az a toposz - ahogyan arról a wittenbergi szemlélet magyarországi hatásaként már szó esett-, mely szerint a török Isten ostora, eszköz az Úr kezében, mellyel kiválasztott népét a helyes útra tereli vissza, ahogyan az ószövetségi zsidókkal is tette. Égető problémaként merült fel a kérdés, hogy engedélyezett-e a törökök elleni harc, fel lehet-e lépni Isten akaratával szemben? Ha az oszmán támadás a végítélet biztos jele, vajon lehetséges-e vele

697 MOUT, *Chiliasitic Prophecy in Habsburg Monarchy, i.m.*, 96.

698 M.E.H.N., MOUT, *Calvinoturcismus und Chiliasmus im 17. Jahrhundert = Chiliasmus in Deutschland und in England im 17. Jahrhundert, Pietismus und Neuzeit*, Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Protestantismus, Band 14., hrsg. von Martin BRECHT, Friedrich de BOOR, Klaus DEPPELMANN, Ulrich GABLER, Hartmut LEHMANN, Johannes WALLMANN, Göttingen, Vandenhoeck Ruprecht, 1988.

699 A terminust legelőször két angliai menekült teológus, William Rainolds és William Gifford használták vitairatukban, mely 1579-ben jelent meg Antwerpenben *Calvino – Turcismus, id est, Calvinisticae perfidiae cum Mahometana collatio et dilucida utriusque sectae confusio* címmel.

700 MOUT, *Calvinoturcismus und Chiliasmus im 17. Jahrhundert, i.m.*, 72.

701 pl: Nicolaus Serarius 1604-ben jelentette meg Mainzban *Lutheroturcicae orationes* című munkáját, melynek központi állítása az, hogy a keresztényeknek két nagy ellenségük van, Luther és a törökök.

MOUT, *Calvinoturcismus und Chiliasmus im 17. Jahrhundert, i.m.*, 73.

szemben az eredményes fellépés? 1534-ben született Antonius Torquatus nagyhatású értekezése *De Eversione Europae* címmel, melyben nemcsak a rövidesen bekövetkező világvégét jósolta meg, hanem a mohamedánok megtérését és az iszlám pusztulását is.⁷⁰² Georg Erasmus Tschernembl politikai meggyőződését is legfőképpen kiliaszta nézetei irányították. Több értekezésében arról írt, hogy minél hamarabb szövetségre kell lépni a törökökkel, hisz csak így lehet megkeresztelkedésüket elérni, s a legfőbb Antikrisztus, a pápa legyőzése sem lehetséges az oszmán sereg támogatása nélkül.⁷⁰³ 1619-ben nem esett nehezére támogatni azt az elképzelést sem, hogy a cseh felkeléshez a Porta segítségét kéri.

A törökök megtérítésének és a velük kötött szövetségnek több európai támogatója is volt, s a gondolat idővel szorosan összefonódott Jan Amos Comenius, Mikulas Drabik és Johann Jakob Redinger alakjával. Kezdetben mindannyian a Rákóczi-házban látták a reményt az európai békére és legfőképpen a cseh területek felszabadulására. Drabik 1650-ben úgy nyilatkozott, hogy a család legifjabb tagja, Rákóczi Zsigmond török segítséggel -akik ekkor áttérnek a keresztény hitre- felszabadíthatja a cseh-morva területeket, s végső győzelmet arat az Antikrisztus felett. Minden bizonnyal ez a jóslat adta meg a végső lökést Comeniusnak, hogy elvállalja a sárospataki iskola irányítását.⁷⁰⁴ A prófécia tetőpontját Rákóczi Zsigmond pfalzi Henrietta Máriával, V. Frigyes választófejedelem leányával, az angol király, I. Jakab unokájával kötött esküvője jelentette. A kortársak remélték, hogy ez az esküvő képes lesz létrehozni a szoros protestáns európai szövetséget, mely véget vet a Habsburg birodalom egyeduralmának. Comenius ebből az alkalomból két rövid értekezést⁷⁰⁵ jelentetett meg, melyben Zsigmondot Babilon legyőzőjeként mutatta be, aki elhozza a világnak a régóta vágyott teljes refomációt és békét. Drabik jóslatai nagyon népszerűek voltak Magyarországon, hisz a magyarok legféltettebb álmait, legmélyebb reményei igazán t fogalmazták meg, s úgy tűnt, kiválasztottságuk végre igazolást nyer. A próféciák hatásos propagandának bizonyultak, így hamarosan már maga a fejedelem is kíváncsi volt a jóslatokra, melyeket kérésére Comenius latinra fordított.⁷⁰⁶

Sokszor úgy tűnik, mintha a politikai gondolkodó Comenius saját pedagógiai hírnevének árnyékába szorulna, pedig valójában ez a két irányvonal együtt, egymással szoros kapcsolatban alkotta teljes átfogó reformját, melyre Alstedhez hasonlóan, a milleniumhoz vezető út elengedhetetlen lépéseként tekintett. Kezdetben a háborút elkerülhetetlen, szükséges rossznak

702 MOU, *Calvinoturcismus und Chiliasmus im 17. Jahrhundert, i.m.*, 74.

703 MOU, *Chiliasitic Prophecy in Habsburg Monarchy, i.m.*, 99. lsd még: MOU, *Calvinoturcismus und Chiliasmus im 17. Jahrhundert, i.m.*, 77.

704 MOU, *Calvinoturcismus und Chiliasmus im 17. Jahrhundert, i.m.* lsd még erről részletesebben: Milada BLEKASTAD, *Comenius, Versuch eines Umrisses von Leben, Werk ind Schicksal des Jan Amos Komensky*, Universitetsforlaget Oslo – Academia Praha, 1696.

705 *Sermo secretus Nathanis ad Davidem* és *Sermo secretior secundus*

706 BLEKASTAD, *Comenius, i.m.*, 492.

tartotta, mely segít céljaink elérésében, a 17. század közepétől azonban fokozatosan a harcok ellen fordult, élesen elítélte azok kegyetlenkedéseit, erőszakosságát.⁷⁰⁷ Kései műveiben egyre meghatározóbbá vált a millenarizmus. Vallotta, hogy Isten nélkül lehetetlen a világot irányítani, s megfelelő módon igazságot szolgáltatni, és emiatt erősen kritizálta Machiavelli követőit. *Clamores Eliae* című értekezésében arról írt, hogy a világnak fel kell készülnie Illés -vagy az Illések- eljövételére, aki megteremti az utolsó idők békéjét.

Az előző bekezdésben utaltam rá, hogy Drabik jóslatainak meghatározó szerepe lehetett Comenius magyarországi útjában. Ehhez szorosan kapcsolódik Várkonyi Ágnes egyik Comeniusról szóló rövid tanulmánya, melyben azt írja, hogy Comenius nem megfontolások nélkül, de határozott céllal fogadta el a fejedelem meghívását. *“Úgy vélte, itt találja meg azt a sarkpontot, ahonnan kiigazíthatja a békekötések egyoldalúságait, helyrezökkenheti, amit a politikusok elrontottak.”*⁷⁰⁸ 1648. október 11-én, pár nappal a vesztfáliai béke megkötése előtt Comenius ezt írta Axel Oxenstiernának, a svéd királyi kancellárnak: *“Fájdalommal halljuk, hogy elhagyattunk ... Mi hasztalan tekintettünk Méltóságodokra mint felszabadítónkra, amikor mindenből kizárattunk ... jövődönk érdekében ... semmit sem tesznek Méltóságodék, akiknek Isten megadta a cselekvés lehetőségét ... Ne hagyjanak el teljesen bennünket, Krisztus számkivetettjeit ... tekintsenek a nemzetre, melyet Krisztus az európai nemzetek között elsőként tisztelt meg azzal, hogy kivezette az Antikrisztus sötétségéből.”*⁷⁰⁹ A korabeli gondolkodók hitték, hogy a csillagok járásához hasonlóan megvalósítható az univerzum harmóniája is, ahogyan a bolygók elkerülik egymást, háborítatlanul futják pályáikat, róják a végtelen köröket, úgy az államoknak is békében élhetnek egymás mellett, ha a történelem fogaskerekeit tökéletesen össze tudják hangolni. *“Miként az óramű egyenletes működését szabályozó gátló, a hatalmi egyensúly biztosíthatja ezt az univerzális, vagyis egész Európát átfogó békét.”* A harmincéves háborút megpróbálták ennek az elvnek az alapján lezárni. A tárgyalások elhúzódtak, meg kellett nyugtatni és kárpótolni az európai nagyhatalmakat, végül azonban mégiscsak elfeledkeztek Közép-Európáról.

Comenius döntésével kapcsolatban szinte ugyanazokat a kérdéseket tehetjük fel, mint amikor Alsted erdélyi útjának miértjeit vizsgáltuk. Mindkettejüket tárt karokkal várták más nyugat-európai egyetemeken, mégis Magyarország illetve Erdély mellett döntöttek. Comenius sokat tudhatott Erdélyről, hisz Alsteddel folyamatos kapcsolatban állt -s őt magát is hívták Erdélybe 1638-ban, majd néhány évvel később is⁷¹⁰-, emellett jól ismerte a fejedelemség nemzetközi kapcsolatait.

707 Jan KUMPERA, *Tranquilla Libertas - Frieden in Freiheit in Comenius Vorstellungen = Comenius und der Weltfriede* hrsg von: Werner KORTHAASE, Sigurd HAUFF, Andreas FRITSCH, Berlin, Deutsche Comenius Gesellschaft, 2005, 446.

708 R. VÁRKONYI Ágnes, *A tűzvész tanúi*, Budapest, Liget, 1995, 125.

709 VÁRKONYI, *A tűzvész tanúi, i.m.*, 120.

710 VÁRKONYI, *A tűzvész tanúi, i.m.*, 125.

Erdély a vesztfáliai békét megelőzően és utána is fontos szerepet töltött be az európai államok sorában. Ez volt az egyetlen közép-kelet-európai állam, amelyet belefoglaltak a harmincéves háborút lezáró békébe, így elismerték, hogy a térség kiemelkedő stabilizációs tényezője. Sárospatak a fejedelem családi központja volt, kollégiuma jó hírű, így *“megfelelt Comeniusnak az ország határain messze túltekintő elképzelések megvalósítására ... Comenius közép-európai tervvel jött Magyarországra. Már a megállapodásban kiköti, az a célja, hogy az iskola a szomszéd nemzetekről is képes legyen a homályt elűzni. Beköszöntő beszédében, a Sermo secretusban még pontosabban fogalmaz: Az ország központi fekvésénél fogva ti magyarok vagytok a legalkalmasabbak, hogy egyesítsétek Keletet, Északot és Nyugatot.”*⁷¹¹

A Drabik próféciáiba vetett hit Rákóczi Zsigmond korai halálával szertefoszlott. A cseh próféta ezután legújabb látomásával -mely szerint az Úrtól azt a parancsot kapta, hogy a Bibliát fordítsák le török nyelvre, hisz csak a kereszténnyé lett török sereggel győzhetnek- Lórántffy Zsuzsannához fordult. A fejedelemasszony felállított egy bizottságot, melynek elsődleges feladata volt, hogy Drabik szavahihetőségét és megbízhatóságát megállapítsák. A tagok -köztük Comenius- végül nem tudtak megegyezésre jutni, így Lórántffy elutasította Drabik kérését, s a háború magas költségeire hivatkozva megtagadta a fordítás anyagi támogatását.

A törökök megtéréséről azonban nem csak Drabiktól hallott Comenius, ugyanez a motívum megjelent Christoph Kotter⁷¹² és Christina Poniatowska⁷¹³ próféciáiban is, melyeket legelőször 1657-ben jelentetett meg Comenius nyomtatásban. Az újkor prófétái más-más nemzet szülöttei voltak, különböző szociális háttérrel rendelkeztek⁷¹⁴, látomásaikat is más-más módon fogalmazták

711 VÁRKONYI, *A tűzvész tanúi, i.m.*, 126.

712 Kotter legelső látomása 1620. szeptember 13-án volt, melyben egy angyal jelent meg neki, s felszólította, hogy minél hamarabb keresse fel Frigyes, a pfalzi választófejedelmet. A jóslat szerint Frigyesből újra király lehet, visszakaphatja birodalmát - míg Ferdinándot teljesen megfosztják hatalmától - akkor, ha Frigyes meghallgatja Isten parancsait, s mindvégig alázatosan szolgálja az Urat. A “kelet első embere”, a szultán fogja őt céljainak elérésében segíteni, s a török és tatár seregek támadásában végül 1624-ben végső vereséget szenved a Habsburg birodalom és ekkor végre letaszítják a pápát is magas trónjáról. Ezek az események meghozzák a várva-várt békét, s a zsidók és a pogányok megkeresztelkednek, s a kereszténység győzedelmeskedik az egész földkerekségen.

A téli király nem vette komolyan ezeket a jóslatokat egészen 1626-ig, mikor már több éve száműzetésben élt Hollandiában. Anyja segítségével egy Berlinben élő cseh emigránstól a kotteri látomások leírását kérte, melyet végül Comenius juttatott el hozzá.

HAASE, *Das Problem des Chiliasmus, i.m.*, 63-65.

713 Christina Poniatowska látomásai 1627-ben kezdődtek, s 1629-ig rendszeresen visszatértek. Víziójában két oroszlánt látott - magyarok és a törökök - melyek egy fehér oroszlán - V. Frigyes - segítségével és vezetésével győzelmet aratnak a Habsburg ház felett.

Volt egy rendszeresen visszatérő álma, melyben Frigyeset látta, amint a szőlőhegyen sétál, megáll, s egy szép szőlőfürtöt szakít le. Amikor ebből enni szeretne, s a kezére pillant a szőlő vadrózsává változik, második próbálkozásakor azonban a csipkebogyó egészséges szőlőfürtté változik.

A magyarázat szerint a királynak egyelőre csak csipkebogyó jut, s legalább még egy évet várnia kell, míg visszakapja birodalmát, s újra Csehország királya lehet.

HAASE, *Das Problem des Chiliasmus, i.m.*, 68.

714 Christoph Kotter Sziléziából származott, vallását tekintve lutheránus, s kőművesként dolgozott. Christina Poniatowska nemesi származású református, aki Drabikkal és Comenius-szal egyetemben cseh területen született. Drabik a cseh testvéri közösség papja volt, később azonban posztókereskedelemmel is foglalkozott, hogy el tudja

meg⁷¹⁵, jóslataik mondanivalója a legtöbb helyen szinte tökéletesen összeesengett.⁷¹⁶ Mindhárman úgy nyilatkoztak, hogy a törökök segítenek az egyesült protestáns Európának. Comenius Kotter jóslatait olvasta legelőször, ezek a próféciák voltak keltettek reményt benne, hogy van kiút a száműzetésből, s hamarosan megvalósul a földön a milleniumi királyság. Később ebben a hitben csak megerősítették Poniatowska látomásai. Az újkor prófétái megjósolták a kettős Antikrisztus, a császár és a pápa mihamarabbi bukását, melyben a protestáns szövetség vezető alakjainak, pfalzi Frigyesnek és Gusztáv Adolfnak tulajdonítottak meghatározó szerepet. 1632-ben azonban szinte teljesen váratlanul meghalt mindkét Isten által küldött vezető, ennek ellenére Comenius mégsem hitte, hogy ezek a halálesetek ellentmondának a jóslatoknak, s hiteltelenné tennék a prófétákat. Az eseteket sokkal inkább a vezetők süketségével magyarázta, akik nem ismerték fel a nekik szánt történelmi szerepet.

Comenius 1654-ben hagyta el Sárospatakot, s az elkövetkezendő két évben Lesznón élt. Ekkor jelentette meg *Gentis felicitas* című értekezését, mely valójában egy II. Rákóczi Györgynek címzett uralkodási program, amelyben részletesen foglalkozik Magyarország és Erdély jövőjével.⁷¹⁷ Az értekezés egyszerre taglalja Drabik vízióit, Bisterfeld tanácsait és Tolnai prédikációit. A próféciákban időlegesen csalódva azt tanácsolta, hogy a két ország próbáljon meg békében és harmóniában élni a szomszédos népekkel, s a múlt eseményeiből tanulva nem szabad újabb "katonai kalandokról" álmodozniuk. Comenius egy boldog nép történelmi perspektíváit tizennyolc pontban gyűjtötte össze, utalva arra, hogy jelen esetben ezek közül egy sem érvényes Magyarországra és Erdélyre. Úgy látta, a magyar nép tudatlanságban, bizonytalanságban és durvaságban él, Istentől elfordulva, s még a próféták hangja sem képes meggyőzni őket, hogy Istennek nagy tervei vannak velük.⁷¹⁸ Comenius úgy fogalmazott, hogy a nép olyan emberek nagyobb közössége, akik ugyanazon a területen laknak, egy nyelvet beszélnek, ugyanannak a szeretetnek és egyetértésnek a köteléke fogja őket össze, s éppen emiatt együtt dolgoznak, hogy általános jólét legyen köztük.⁷¹⁹ Meglátása szerint a magyarokat ezen feltételek alapján, adott időben nem lehet nemzetnek nevezni, ennek eléréséhez teljes összefogásra lenne szükség. Magyarország földrajzi elhelyezkedése sok veszélyt rejt magában, így elengedhetetlen, hogy jó kapcsolatot alakítsanak ki a szomszédos népekkel, s ebben vitathatatlanul meghatározó szerepe van a magas színvonalú oktatásnak és az istenfélő életmódnak. A magyar nemzetnek fel kell ismernie s

tartani a családját.

715 Kotter leginkább misztikus jelekben és számokban beszélt, Christiana pedig sokszor igen nehezen megfejthető képekben.

716 BLEKASTAD, *Comenius, i.m.*, 579.

717 MOUT, *Calvinoturcismus und Chiliasmus im 17. Jahrhundert, i.m.*, 80.

BLEKASTAD, *Comenius, i.m.*, 519.

718 BLEKASTAD, *Comenius, i.m.*, 520.

719 BLEKASTAD, *Comenius, i.m.*, 520.

el kell fogadnia a felé nyújtott isteni segítséget. II. Rákóczi György megfelelő vezetője lehet népének, de elővigyázatosnak kell lennie, s nem szabad saját céljai miatt Isten tervétől eltávolodnia.

1654-ben, mikor Krisztina svéd királynő lemondott trónjáról unokatestvére, Károly Gusztáv javára, ismételten Svédország lett a kiliaszták legfőbb reménysége. Roland Haase a harmincéves háború kiliasmusával foglalkozó disszertációjában azt állítja, hogy II. Rákóczi György ehhez alkalmazkodva, millenarista indíttatásból próbált meg minél szorosabb kapcsolatot kiépíteni a svéd hatalommal, ezért küldte hozzájuk követét, Constantin Schaum⁷²⁰-ot tárgyalni, aki mellesleg állandó kapcsolatban állt Comenius-szal is.⁷²¹ Schaum Stockholm után ellátogatott Dániába és Angliába is, kihasználva Comenius kapcsolatrendszerét, s ennek köszönhetően Danzingből, Hamburgból, Stettinből, illetve Amszterdamból folyamatosan áramlottak a Rákóczival kapcsolatos hírek.⁷²² Kármán Gábor doktori értekezésében Haase-ével ellentétben amellett érvel, hogy Rákóczi követküldésében a kiliaszta nézetek mellett sokkal meghatározóbb szerepe volt egy szoros politikai szövetségrendszer kialakításának, s az erdélyi fejedelemtől igen távol állt a 17. század protestáns ikonikus alakjaira oly sokszor jellemző „rajongás”. II. Rákóczi György 1660-ban a szászfenesi csatában kapott fejsérülésébe belehalt. A száműzött cseh testvéreket igen mélyen érintette a fejedelem halála, ám a millenaristák számára ekkor már ismét új csillag ragyogott az égen: XIV. Lajos, a Napkirály.

Habár Drabik Habsburg-ellenes calvinoturcisztikus jóslatai nem váltak valóra, Comenius mindvégig kitartott mellettük, ahogyan azt az 1658-ban megjelent, *De principis Transylvaniae ruina* és az 1659-es *Historia Revelationum* is bizonyítja.⁷²³ Comenius szerint II. Rákóczi Györgynek azért kellett kudarcot vallania a törökökkel szemben, mert nem volt megfelelően nyitott a próféciákra, s nem fogadta meg azok tanácsait.

Korábban Lórántffy Zsuzsannát nem sikerült meggyőzni a Biblia török nyelvű fordításának szükségességéről, ám hollandiai évei alatt Comenius megnyerte ügyének Laurens de Geer svéd kereskedőt, aki ígéretet tett, hogy anyagilag támogatja a török nyelvű Biblia fordítását és megjelentetését. Comenius-szal együtt a teljes reformáció elengedhetetlen lépésének tartotta a törökök megtérését Samuel Hartlib és kiterjedt angliai baráti köre is. Számukra azonban ez a lépés sokkal inkább Krisztus második eljövételének előfeltételeként volt igazán jelentős, mintsem a

720 Constantin Schaum valószínűleg Comeniushoz hasonlóan a cseh testvérek közé tartozott, valószínűleg lengyel vagy cseh származású lehetett. Erdélyből észak felé vezető útján megállt Comeniusnál Lesznóban, ahol egyeztetette a cseh tudóssal a Rákóczi által rábízott feladatokat, illetve magával vitte Comenius leveleit is X. Károly Gusztávnak és Oliver Cromwellnek. Követtségének legfőbb célja a protestáns vezetők üdvözlése és különböző jókívánságok átadása volt, katonai illetve politikai szövetségek megkötéséről nem tárgyalhatott.

KÁRMÁN Gábor, *A külpolitika alakulása a Rákócziak Erdélyében a harmincéves háború után*, doktori disszertáció, témavezető: R. VÁRKONYI Ágnes, Budapest, 2008, 349.

721 HAASE, *Das Problem des Chiliasmus*, i.m., 125.

722 KÁRMÁN Gábor, *A külpolitika alakulása a Rákócziak Erdélyében*, i.m., 309.

723 MOUT, *Calvinoturcismus und Chiliasmus im 17. Jahrhundert*, i.m., 80.

calvinoturcismus szempontjából. Laurens de Geer már nem élhette meg a török nyelvű Biblia megjelenését, örökösei pedig nem voltak hajlandók anyagilag tovább támogatni ezt a valójában igen hihetetlennek tűnő elképzelést. Az elkészült fordítás a leideni egyetem könyvtárába került, Comenius pedig élete végéig azon fáradozott, hogy pártfogókat keressen megjelentetéséhez. 1667-ben megírta a török nyelvű Biblia bevezetőjét, melyben reményét fejezte ki, hogy maga a szultán is elismeri az evangéliumok igazát, s ezentúl a keresztények, zsidók és mohamedánok nem egymás ellenségei, hanem legszorosabb szövetségesei lesznek.

A törökök megtérítésének érdekében nemcsak a Bibliát kezdték el lefordítani, hanem Comenius Johann Jakob Redingert is a török táborba küldte, hogy személyesen próbálja meg az oszmán sereget megtéríteni. Redinger 1656-ban ismerkedett meg a cseh professzorral Amszterdamban, majd 1658-ban a frankentali latin iskola rektora lett, ahol lelkes terjesztője volt Comenius pedagógiai elveinek.⁷²⁴ Comenius 1664-ben indította el Redingert európai körútjára, mely valójában rejtett diplomáciai küldetés volt. A svájci prédikátor útját minden bizonnyal diplomáciai körök is egyengették, hisz másképp nem jutott volna be a francia királyhoz, Apafi erdélyi udvarába, Drabikhoz, illetve a török fővezér táborába sem.⁷²⁵ Németh Katalin kutatásai alapján Comenius négy művet küldött el Redingerrel, összesen tizenkét példányban, melyeket a fentebb említett európai vezetőknek kellett átadnia.⁷²⁶ Comenius utasításai között olvasható, hogy egy példányt "Serenissimus"-nak kellett átadnia, akinek személyéről megoszlanak a vélemények. Kvac sala szerint ez a név Apafit rejti, Blekastad monográfiájában azonban a pfalzi választófejedelemet sejtí a titokzatos elnevezés mögött.⁷²⁷

Redinger igen kalandos úton, de végül szerencsésen megérkezett a török táborba. Köprülü Ahmed érdekesnek találta a svájci prédikátor vállalkozását, így először tolmácsok segítségével beszélt vele, végül mindkettejük által ismert nyelveken, olaszul és görögül folytatták a társalgást. Redinger átadta Köprülünek a Drabik jóslatait tartalmazó próféciáskötetet, s részletesen

724 NÉMETH S. Katalin, *Comenius elfelejtett propagandistái: Johann Jakob Redinger és Christian Hoburg*, ItK, 1997/1-2.

<http://epa.oszk.hu/00000/00001/00002/nemeths.htm> (2013. augusztus)

725 „Im April 1664 schickte mir H. Komenius einen getrukten Auszug der Offenbarungen und die Geschichtsschreibung angedeuteter Weissagungen, mit befehl, selbige Churpfalz, und anderen hohen Oberkeiten mitzuteilen." NÉMETH S. Katalin, *Comenius elfelejtett propagandistái*, i.m.

726 NÉMETH S. Katalin, *Comenius elfelejtett propagandistái*, i.m.; S. Katalin NÉMETH, *Zwei Propagandisten der politischen Ziele von Comenius = Comenius und der Weltfriede*, hrsg von: Werner KORTHAASE, Sigurd HAUFF, Andreas FRITSCH, Berlin, Deutsche Comenius-Gesellschaft, 2005.

1. Exemplaria 6 Kotteri Germanici
2. Totidem Kregelii
3. Totidem Bedenken von den Visionen
4. Totidem de progressis Serinianis

Németh Katalin német nyelvű cikkében a fenti listát Christian Hoburg, 17. századi német spiritualista politikai munkájával egészítette ke, az 1664-ben, feltehetőleg Amszterdamban nyomtatott Regenspurgischer Herold-dal.

727 BLEKASTAD, *Comenius*, i.m., 634., NÉMETH S. Katalin, *Comenius elfelejtett propagandistái*, i.m.

elmagyarázta azok jelentését. A nagyvezér csodálkozva hallgatta a jósatokat, különösen azokat, melyek a törökök és a zsidók mihamarabbi megtéréséről szóltak. A svájci prédikátort kezdetben szívélyesen fogadták a táborban, ennek a baráti kapcsolatnak azonban igen hamar véget vetett Redinger török katonák közt folytatott térítőtevékenysége. Végül az erdélyi követek segítségével sikerült elkerülnie a térítésért járó halálbüntetést, s útja Köprülü táborából Apafi udvarába vezetett.

Redinger biztosította a fejedelmet, hogy ő a kiválasztott, s be kell teljesítenie a jóslatot, melyre II. Rákóczi Györgynek "hitetlensége" miatt nem volt lehetősége. Apafi válaszában kifejtette, hogy "a békét már megkötötte a két császár, az ő nemesei és alattvalói pedig túl szegények a tatár fogságért fizetett váltságdíj miatt, a fél ország pedig elpusztítva. Ő azért időről időre a jól megfontolt tanács szerint fog cselekedni."⁷²⁸ Hiába láttatták a jóslatok Apafit az elkövetkezendő idők kulcsfigurájának, a fejedelem tudatosan visszautasította ezt a pozíciót.

Redinger útja Erdélyből a Felvidéken át vezetett tovább, s Szatmárban megismerkedett Tofeus Mihállyal, aki ekkor már ismerte a Comenius által megjelentetett próféciáskötetet.⁷²⁹ A svájci prédikátor megerősítette Tofeust a jóslatok igazsága felől, s arra kérte, próbálja meg a fejedelmet is ebbe az irányba befolyásolni. Redinger következő állomása Lesznó volt, ahol Drabikkal találkozott. Drabik nem tudott jól latinul, így kihasználva Redinger vendégeskedését, levelet íratott vele Apafinak és a török szultánnak, megismételve régebbi jóslatait a törökök megkeresztelkedéséről, az Antikrisztus bukásáról, s az erdélyi fejedelem ebben játszott kiemelkedő szerepéről. Mindezek mellett Drabik egy latin nyelvű kiáltványt adott át Redingernek tizen négy példányban, melyeket a német hercegségekbe kellett eljuttatnia.

Comenius 1670-ben halt meg Amszterdamban, Drabikot pedig egy évvel később Pozsonyban kivégezték. Redinger élete végén Svájcban élt, s mindvégig hűen kitartott a millenarista eszmék mellett. Többször is lemásolt Stefan Melisch próféciáit, melyet maga Comenius is igen nagy lelkesedéssel fogadott, s meg is jelentetett. A calvinoturcismus eszméje, a törökök megtérése az elkövetkezendő évekre azonban teljesen értelmét veszítette, a gondolat eltűnt a történelem süllyesztőjében.

⁷²⁸ NÉMETH S. Katalin, *Comenius elfelejtett propagandistái, i.m.*

Redinger látogatásáról és az átadott Drabik jóslatokról részletesen beszámolt a segesvári gyűlésről szóló jelentés: „Pastor quidam ex helvetius Jacobus Redingerus praesentans mihi quendam librum revelationum trium personarum mira ex iis legi, praecipue de ruina Romae, Vienna, domus Austriae, Hispaniae et Papae; itemque de casu domus Rákóciana: necnon conversione Turcarum, Tartarorum, ruinaque Hungariae ob idololatriam. Idem liber continet ista: 1. Regem Galliarum futurum imperatorem Romanorum. 2. Fridericum palatinum in progenie sua restitutum in solium regium Bohemicum ac tandem regem Svecorum futurum: ut etiam electorem Saxoniae tandem successive idem obtinentem. 3. Radzivilium futurum regem Poloniae. 4. Principem nostrum Michaellem Apaffium regem Hungariae, nec eousque eam quietem habituram etc. similiaque. Quarum revaluationum [!] indicem a praefato Redingero factum (omissis numeris pagellas earundem monstrantibus) descripsi.”

Erdélyi Országgyűlési Emlékek, XIII (1661–1664), szerk. SZILÁGYI Sándor, Bp., 1888, 345.

⁷²⁹ NÉMETH S. Katalin, *Comenius elfelejtett propagandistái, i.m.*

Tofeus Mihály

A 16-17. századi magyarokban megvolt az egymáshoz tartozás tudata és emellett számolnunk kell a széles rétegekre kiterjedő hivatásérzéssel és küldetéstudattal is, melynek központjában a vallás, az egyházhoz való hűség állt.⁷³⁰ A prédikátorok által közvetített általános üzenet szerint, ha elhagyják bűneiket, s megtérnek Istenhez, képesek lesznek megállni helyüket a veszedelemben, és megmenekülhetnek.

A korszak híres magyar prófétái közé tartozott Apafi Mihály udvari papja, Tofeus Mihály, akit 1679-ben Erdély református püspökévé választottak. Német nyelvű elődeihez hasonlóan ő is az újkor prófétája volt, aki önmagát Mózeshez hasonlítva próbálta a hívek figyelmét felkelteni. Kathona Géza megfogalmazása szerint: “ *Tofeusban az “utolsó idők” zord, kíméletlen prófétáját ismertük meg. Apokalyptikája szerves része ortodox szemléletének ... megtalálta a kapcsolatot a puritanizmussal, coccejanizmussal és a cseh-morva testvérek spiritualista színezetű prófétizmusával.*”⁷³¹ A prófétizmus vállalásával jelét adta független gondolkodásának, s az előző fejezetekben ismertetett európai kortársaihoz hasonlóan próbálta meg elsősorban a Bibliára támaszkodva felhívni a hívők figyelmét korának problémáira.

Tofeus Mihály 1624-ben született a Magyarország délnyugati részén lévő Tófő községben, s ez alapján nevezte magát Tofeusnak.⁷³² Tanulmányait 1636-38 táján a váradi iskolában kezdte el, majd 1646-tól külföldön tanult, járt a franekeri, utrechti, harderwijki és a leydeni egyetemen is.⁷³³ Hazatérte után a váradi iskola rektora lett, később Sárospatakon tanított, de az oktatás mellett mindvégig folyamatosan gyülekezeti lelkészként is munkálkodott.

1651 végén került Sárospatakra, ahol együtt dolgozott Comeniusszal és a puritanizmus legismertebb magyarországi népszerűsítőjével, Tolnai Dali Jánossal. 1658-tól kezdve Szatmáron volt, ahol 1663-ban találkozott Apafi Mihállyal, s a fejedelem nemsokkal ezután felkérte, hogy legyen az udvari papja, majd később Erdély református püspökévé is őt választották.

A 16-17. század jelentette az anyanyelvű prédikálásnak fénykorát. Tofeus híres prédikációgyűjteménye, *A szent zsoltárok resolutioja* nagyon jól érzékelteti a korabeli szóbeli előadás módját, ugyanis a zsoltármagyarázatokat nem Tofeus, hanem két írődeákja – Újhelyi István és Óvári Keszei János⁷³⁴- jegyezte le hallás után. A kötet a korabeli exemplumok színes

730 *A magyar nemzeti hivatástudat nyomában, Utolsó beszélgetés Benda Kálmán történésszel* in: BENDA Kálmán, *A nemzeti hivatástudat nyomában*, szerk: LUKÁTS János, Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2004, 545.

731 KATHONA Géza, *i.m.*, 423.

732 KATHONA Géza, *Tofeus Mihály kora szellemi áramlataiban= Irodalom és ideológia a 16-17.században*, szerk. VARJAS Béla, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987, 401.

733 KATHONA Géza, *i.m.*, 402.

734 KATHONA Géza, *i.m.*, 403-404.

gyűjteményét nyújtja, melyet előszeretettel alkalmaztak az újkori prédikátorok. Tofeus zsolttármagyarázata különösen jól szemlélteti az újkori példázatok magyarországi alkalmazását, ugyanis a szószeren rendszerint sokkal több példa hangzott el, mint az olvasásra szánt prédikációs művekben. A *Szent zsolttárok resolútiójában* megtaláljuk a szent és a profán példák gazdag tárházát is. Herbert Wolf német tudós a XVII. századi protestáns prédikációkat vizsgálva az exemplumok alábbi műfajcsoportjait különböztette meg⁷³⁵: fabula, legenda, humoros elbeszélés, ördögi történetek, történelmi elbeszélések, csodatettek és jelek, mitológiai elbeszélések, mindennapi események életképszerű leírása, közhelyszerű általános emberi igazságok. Tofeus példabeszédeiben a humoros történetek kivételével ezek a típusok mind megtalálhatók.

Tofeus Mihály a korszak nagyhatású prédikátora volt, aki nyíltan rámutatott a fejedelemség problémáira és a Biblia tükrében szemlélte és értékelt a korabeli politikai eseményeket is. A zsolttármagyarázatok feljegyző írődéákok így méltatták őt a kötet bevezetőjében: „... *annak a nagy ajándékú Isten Emberének, a ki ezeket tanítással ki-adta, nagy elméjének sebessége után hasonlóképpen folyó, Isten óltárának tűzével illetetett nyelvét, úgy itiljük, nincs penna olly, a melly egészen el-érhesse s le-irhassa.*”⁷³⁶ Bod Péter pedig így jellemezte Tofeust az 1766-ban megjelent *Smirnai Szent Polikárpusban*, melyben az erdélyi református püspökök történelmét foglalta össze. *“Mitsoda Ember volt Toféus? a' tselekedetei azt mutatják, hogy bizony valójába Papi Püspöki egyenességgel, Tudományjal, 's Bátorsággal fel-ruházott Ember volt, tudós 's kemény Pap; a' ki, valamint a' dolgot értette, mind az Urak 's mind a' Fejedelem előtt, minden Személy válogatás nélkül ki mérte mondani; az észre-vett hibákról, mind a' Fejedelmet, Urakat, Udvariakat, minden tekintet nélkül keményen meg-feddette; úgy-hogy, mindnyájan félnének tőle, 's még-is minden Rendbéli Emberek szeretnék.*”⁷³⁷

Tofeus pályafutásának ideje az európai gondolkodás átalakulásának korszaka volt. Az 1620-as évek elején a református teológiában még erősen hatott a Béza-féle kálvini ortodoxia, később azonban egymás után jelent meg az angliai eredetű putitanizmus és a szövetség teológiáját hirdető coccejanizmus.⁷³⁸ Elsőként Kathona Géza mutatott rá tanulmányában, hogy a kálvini ortodoxia felbomlását tökéletesen tükrözik az erdélyi református püspök zsolttármagyarázatai, Bod Péter pedig így jellemezte Tofeus prédikációit: *“A szóllások formái pedig a' mellyekkel élt, hathatóságok voltak, mint a' vasszegek érezhetőleg szűrősek; most is az Olvasó érzi azoknak ösztönző erejét;*

735 GYŐRI L. János, *Az exemplumok szerepe Tofeus Mihály zsolttármagyarázataiban*, Studia Litteraria, - Tanulmányok a 16-17. századi magyar irodalomról, Debrecen, 1991, 80.

736 Ajánlás, sorszámolás nélkül = TOFEUS Mihály, *Szent zsolttárok resolútiója és azoknak az erdélyi fejedelmi evangelica reformata udvari szent ecclesiára lelek és igazság szerint való szabása*, Kolozsvár, 1683.

737 BOD Péter, *Smirnai Szent Polikárpus, avagy Sok keserves háborúságok között magok hivataljokat keresztyéni szorgalmatossággal kegyesen viselő erdélyi réformátus püspököknek történelme*, Nagyenyed, 1766, 110-111.

738 KATHONA Géza, *i.m.*, 403.

hát mikor szólotta élő-nyelvel az Istennek az a' nagy Embere?''⁷³⁹

Alsted világképét Tofeus elsőként Szilágyi Benjámín Istvánon keresztül ismerhette meg. Szilágyi 1639 nyarán iratkozott be az odera-frankfurti egyetemre, előtte azonban Alsted tanítványaként tanult a gyulafehérvári akadémián. Szilágyi 1643-ban, a franekeri majd az utrechti egyetemről hazatérve, a nagyváradi iskola igazgatója lett, ahová Tofeus 1638-ban iratkozott be. Tofeus Mihály Magyarországon kialakult világnézetét a későbbi tanulmányai során erőteljesen befolyásolta utrechti professzora Voetius Gisbertus, majd a franekeri egyetem híres tanárának, Johannes Cocceiusnak szövetségteológiája.

A zsoltsármagyarázatok olvasva tökéletes képet kapunk az erdélyi püspök történelemszemléletéről. Nézetének vázát a középkori eredetű, majd Melanchton által felkarolt, végül pedig Alsted közvetítésével Erdélybe érkezett világkép alkotta, *“mely a dánieli prófécia 7. és 12. fejezetei és a XC. zoltár rabbinikus értelmezése szerint az Illés-jóslat keretei közt a négy transzcendens birodalom (babiloni, perzsa, görög és római) uralma alatt a hat teremtésnapnak megfelelő hat 1000 éves napra, tehát összesen 6000 évre szorítja össze a világ és az emberiség életkorát olyanformán, hogy a római birodalom mandátumát a “translatio”-elmélet alkalmazásával saját koráig hozza le.”⁷⁴⁰* Tofeus úgy számolta, hogy a világ teremtése óta Krisztus idejéig pontosan négyezer év telt el⁷⁴¹, s ezt összevetve a világ utolsó napjainak megrövidítéséről szóló jóslatokkal⁷⁴² hitte, hogy az Utolsó Ítélet még a század vége előtt bekövetkezik. A világ nem örökkévalóságra teremtett, történetének vége hamarosan elérkezik. *“Ugy hogy a mint sokszor mondom, kivált halotti alkalmatossággal; semmi ebben a nagy házban ennek a nagy cselédes gazdának hires akarattya nélkül nem esik ... Mivel pedig ezt a machinát nem úgy építette az Isten, hogy örökké való legyen; hanem az ő Felsege akarattjától függön, tüzre tartassék az ítéletnek napjára.”⁷⁴³*

A milleniumra, s a kettős feltámadásra a 88. zoltár magyarázatában utal egy rövid bekezdés erejéig.⁷⁴⁴ *“Ha edszer a lélek meg-hal, az az Isten kedvéből ki-esik, lehetetlen, hogy az többé meg-*

⁷³⁹ BOD Péter, *i.m.*, 112.

⁷⁴⁰ KATHONA Géza, *i.m.*, 404.

⁷⁴¹ LI. zsoltsármagyarázat: „... olyan ez ilyen állapottyában a bünös ember, mint az Úr Jépus baráttya Lázár a koporsóban, a kinek midőn látására menne az Úr Jépus, azt mondgya Mártha: Nem arra való Uram hogy lássad: mert immár negyed napi halott, szagos, bűdös. Ha az Úr Jépus baráttya ilyen, hát a ki nem negyed napi halott; hanem négy ezer esztendejénél is több, miólta meg hólt a bűnben, mint Adám, nem szagos-é? s nem bünös-é? méltó-é arra, hogy az Isten reá tekincsen? Illyen nyomorúlt állapottya van a bűnben tétetett választott embernek. ... nem hallhattya az Isten szavát: mert négy ezer esztendővel ez előtt meg-hólt, meg-bűszhődt, meg-döglött.” TOFEUS, *i.m.*, 259-260.

⁷⁴² Márk 13, 20: És ha az Úr meg nem rövidítette volna azokat a napokat, egyetlen test sem menekülne meg; de a választottakért, akiket kiválasztott, megrövidítette azokat a napokat.

Máté 24, 22: És ha azok a napok meg nem rövidítettetnének, egyetlen ember sem menekülhetne meg; de a választottakért megrövidítettetnek majd azok a napok.

⁷⁴³ TOFEUS, *i.m.*, 587.

⁷⁴⁴ 88. zoltár 10 Szemem megsenyvedett a nyomorúság miatt; kiáltalak téged Uram minden napon, hozzád

éllyen, *actum est: vers. 11. ad 13. Bóldogok tehát azok, akiket a Christus halála életre hozott: mert nincsen azoknak részek a második halálban. A kik pedig a második halálal meg-hóltanak nincsen azoknak részek az első feltámadásban, Apoc.20.6.*⁷⁴⁵ Ez az utalás vitathatatlanul a kiliazmushoz kapcsolja Tofeus személyét és munkásságát.

A későbbi erdélyi püspök 1647. december 24-én disputált az utrechti egyetemen Gisbertus Voetius elnöklete alatt⁷⁴⁶, melynek témája a *translatio imperii* elmélete volt⁷⁴⁷. Kétség sem merült fel benne, hogy a Német-Római Birodalom a dánieli próféciaiban megjósolt utolsó nagy birodalom. „*El-vezett mind a Babyloniai, mind a Persiai, mind a Görög birodalom, ennek a negyedik vas fogú fene vadnak-is, az Római birodalomnak, oda van a feje, a farka-is alig mozog; De fenn maradott még az Istennek Ecclesiája: mert Isten volt véle, ha meg-indúltak-is e világi hatalmasságok; de ebben a lelki Jérusálemben semmi kár nincs, nem hogy Tornyainak s Bástyáinak volna hijja, de még csak egy köve sem veszett-el ... Mindenik birodalom azért, maga az oka maga veszedelmének, ma is valaki méltatlanul háborgattya s üldözi az Ecclesiát. Nincs tehát az Ecclesiának semmi igaz oka, hogy ebből az útból ki hágjon, más vallásának nyomdokit kövesse; De vagyon a más vallásoknak, Törököknek, Barbarusoknak, Rómaiaknak, s egyebeknek, hogy ezt kövessék és ehez forduljanak.*”⁷⁴⁸ Tofeus továbbviszi ezt a képet a zoltármagyarázatban, s már látja is a Római Birodalom utolsó idejében pusztító Antikrisztust, a „*Napkeleti és a Napnyugati*⁷⁴⁹*két nagy embert*”⁷⁵⁰. Az eklézsiát egyszerre támadja a testi és a lelki Antikrisztus, a pápa és a török. A korabeli próféciaokban már korábban is láthattuk, hogy ez a kettős-Antikrisztus tan mennyire népszerű volt az újkor idején. „*De ez negyedik, vas fogú fene vadhoz hasonló, Római Birodalom, azzal meg nem elégedik a' mit megészik, hanem a' mi meg-maradt el-tapodgya, a' mit amazok meghadtak azt is ez el rontya: mind a' testen, mindaz lelken egyaránt akarván uralkodni: mert malefica superstitiónak tartya a' keresztényi vallást: A' mit meg nem ehetik meg-tapogya: példa erre az mi*

terjengetem kezeimet.

11 Avagy a holtakkal teszel-é csodát? Felkelnek-é vajjon az árnyak, hogy dicsérjenek téged? Szela.

12 Beszél-é a koporsóban a te kegyelmedet, hűségedet a pusztulás helyén?

13 Megtudhatják-é a sötétségben a te csodáidat, és igazságodat a feledékenység földén?

745 kiemelés tőlem

TOFEUS, *i.m.*, 476.

Jelenések könyve 20, 6 Boldog és szent, akinek része van az első feltámadásban: ezeken nincs hatalma a második halálnak; hanem lesznek az Istennek és a Krisztusnak papjai, és uralkodnak ő vele ezer esztendeig.

746 KATHONA Géza, *i.m.*, 405.

747 A vita később nyomtatásban is napvilágot látott: TOFEUS Mihály, *Disputatio historico-theologica de translatione imperii ad francos*, 1647. Utrajecti, 1655.

748 TOFEUS, *i.m.*, 242.

749 „*Valamig az Isten Ecclesiát tart, mind addig Castigatort, fenyitőt, meg-büntetőt-is tart, hogy mihelt az Ecclesia vét, mindgyárt megdorgállya. Ezért tartya a nagy Birodalmokat, s azokban ezt a Napkeleti és Napnyugati két nagy embert nevezetesen. És valamint a jó atya és anya az ő édes gyermeke előtt, a falra függeszti a korbácsot, hogy arra nézvéen féljen; Ugy függesztette az Isten az Ecclesiának szeme eleiben ezt a két nagy embert, edgyiket Napkeletre, másikat Napnyugatra, hogy akár mellyikre nézzen, mindeniktől féljen.*” TOFEUS, *i.m.*, 719.

750 KATHONA Géza, *i.m.*, 404.

oda való bóldogtalan szegény hazánk, a' kit ugy el-tapoda, hogy fel-veheti valaha magát vagy nem, Isten tudgya.”⁷⁵¹ Nem nyilatkozik sokkal pozitívabban a török hatalomról sem: “A Török láttyuk hogy ma is vassal, fegyverrel él, azt mondgya most is, hogy az hol a Török lova le-tészi a lábát ott fű nem nő: a mit meg nem ehetik el- tapodgya; Világos ez Constantinápolyban s több sok szép városokban, kiket ez előtt egynéhány száz esztendővel el-foglal.”⁷⁵² A keleti és a nyugati, kettős Antikrisztus motívuma Tofeus érvelésének egyik legbiztosabb támpontja. “Az ördög országa, a négy Monarchiák által terjedt, s óltalmaztatott, és ugyan azoknak ereje által a Christus országa fogyattatott fegyverrel és hazugsággal. Mostan is mind a nap keleti, mind a napnyugati Antichristus ugy kevélykedik s uralkodik, a mint Zachariás magyarázni láttatik.”⁷⁵³

Tofeus példáiban szinte minden alkalommal aktualizál, zsolttármagyarázatából teljes részletességgel rajzolódik ki az olvasó előtt a 17. századi Erdély nyomorúságos helyzete. “A mikor azért az Isten békességet ád, ez életnek javait nagy mértékben közli akkor az ő népével. Erre nem kell egyéb példa; hanem ennek az Erdély Országnak állapotya, mellyet a ki ez előtt huszonkét, huszonhárom esztendővel meg-nézett, egyebet itt füstölgésnél, pusztaságnál, szükségnél nem látott, az óltátúl fogva való békesség alatt penig, minden jóval, borral buzával, gazdagsággal ugy megtölt, hogy magok is au emberek többet nem kívánhatnak ... Ez a sok áldás Istennek szeretetit mutattya, sok ideje hogy ebben az országban 22 esztendők alatt való békesség nem vólt, mellyet addig nyugtalankodnak az emberek, hogy el-vesztenék ... Nem jut eszében az embereknek, ama szomorú keserves romlással öszve köttetett hadakozása Rákóczi Fejedelemnek, Lengyelország ellen. Nem rontani, hanem oltalmazni kell a jó békességet, mint Istennek kiváltképpen való áldását.”⁷⁵⁴ A sikertelen lengyelországi hadjáratot a kortársak az erdélyi romlás kezdeteként értelmezték, melynek betetőzését a váradi vár elvesztése jelentette.⁷⁵⁵ 1657 után a törökök folyamatos hadi készültségben tartották a fejedelemséget, állandósultak a katonai zaklatások, s a 16. századhoz hasonlóan vált a mindennapok kitörölhetetlen részévé a létbizonytalanság érzése. A korszak magyar prédikátorai a sikertelen lengyelországi hadjárat után prédikációikban a középkori eredetű, aztán a 16. században oly sokszor alkalmazott zsidó-magyar történelmi analógiához fordultak, s a korabeli Erdély és Magyarország sorsában az ótestamentumi Izrael és Júda történetét látták újjáéledni. Tudatosult

751 TOFEUS, *i.m.*, 10-11.

752 TOFEUS, *i.m.*, 113.

753 TOFEUS, *i.m.*, 395.

754 TOFEUS, *i.m.*, 616.

755 A harc negyvenhetedik napján a védők végül kénytelenek voltak kitűzni a fehér zászlót a vár falára, s igyekeztek tisztas egyezséget kötni az ellenséggel. „Isten kegyelméből kitétettünk siralomra méltó végső romlásnak s sorsunk nyomorúságának, hogy tanuságot tegyünk az Isten haragjáról és bosszúállásáról. Annyira elnyomattunk a törökök folyamatos rohamai által, hogy negyvenhét nap alatt nem volt módunk magunkat kipihenni, és hogy ebben a nagy váradi erősségben utoljára csak háromszázötvenen maradtunk, nem elegenden egyetlen bástya védelmére.” Az idézet Chiaromanni páрмаi követ jelentésének mellékletéből származik, amelyet egy, az ostromlottak között lévő katona írt, s a követ kérésére fordították le olasz nyelvre. In: DEÁK Farkas, *Nagyváradi elvesztése 1660-ban*, Értekezések a történelmi tudományok köréből, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1878, 26.

bennük a kettészakítottság, elnyomás és a szétszóratás élménye, ahogyan az a zsidó önszemléletre is erőteljesen rányomta bélyegét.

Isten a kiválasztottakat bünteti⁷⁵⁶, s a magyar nép ugyanúgy a kiválasztottak közé tartozik, ahogyan több ezer éve a zsidó nép. Tofeus nem győzi ismételni önmagát zsoldármagyarázataiban, s időről-időre felhangzik az intelem, hogy tanuljanak az ősi zsidók példájából! „*Jaj penig a népnek, ha mind az új mocskát és szennyét, s mind a régit ő maga edgyben köti: mert kettős lészen a büntetés. Azért édes Atyámfiai! Erdélyi s oda-ki való Magyarok, tanuljátok a Sidó néprül, a kinél se szentebbek, se jobbak, se bölcsebbek, se kedvesebbek nem vadtok, a melly láttjátok szomorú példátokra, mint lött e világnak szemetévé és seprejévé.*”⁷⁵⁷

Tofeus zsoldármagyarázatait a sikertelen lengyelországi hadjárat és Várad elvesztése után érzett sokkhatás alakítja. A 8. zsoldár magyarázatában például így ír Tofeus: „*Int ez mindeneket arra: hogy minden ember a maga állapotját becsületben tartsa, maga sorsával meg- elégedgyék: mert azzal való meg nem elégedés mit szerezzen, azt mind az Ádám s' mind az ördögök eseti megmutattya, ma is mindazáltal Országok, Nemzetségek, ház népek, emerek, e' miatt vesznek el. Nem kell erre egyéb példa; hanem ez a szegény Haza, ennek 1657 esztendőbeli veszedelme, ennek Fejedelme, a ki addig keresé a Lengyel Királyságot, hogy a Királyság is oda van, a Fejedelemség is oda van, maga is oda van, maradéka is majd el fogy. Ez az oda ki való böldogtalan Magyar Nemzet is, addig keresé a Nemesi Szabadságot hogy igen meg-romla, s' úgy jára mint a' Teve, a ki el ment, hogy szarvat kérjen magának, s' a fülét is el-vágták.*”⁷⁵⁸ Nagyvárad elvesztését követően a zsidó-magyar történelmi sorsanalógia bűnbánó, nemzetsírató elemei kerültek előtérbe. A törökök több évtizede nem vonultak fel olyan hatalmas sereggel, mint amekkorával Várad alá érkeztek. A várban alig voltak hivatásos katonák, s mégis, az ottmaradt polgároknak kezdetben több támadást sikerült visszaverniük.⁷⁵⁹

Miután a törökök végül elfoglalták Váradot, elsőként a csodatévőnek tartott királyszobroknak⁷⁶⁰

756 „Mikor azért a népet Isten, számkivetésre, bujdosásra, rabságra viszi, az ő bűnének méltó jutalma szerint cselekeszi. Azért hogy jobbúllyon; de ő természeti böldogtalansága miatt, abbúl sokkal több gonoszt tanul, mint annak előtte tudott; A meg-csalást, a hamissan való esküvést, a lopást, a paráznságot, a sanyargatást, nyomorgatást inkább megtanúllya.” TOFEUS, *i.m.*, 578-579.

757 TOFEUS, *i.m.*, 579.

758 TOFEUS, *i.m.*, 46-47. Tofeus szavait Cserei Mihály Históriajában is olvashatjuk: „*A magyar nemzet addig akarja a szabadságot keresni, úgy jár, mint a teve, a ki elmenvén Jupiterhez, szarvat kér magának, azt sem adnak, sőt mind a két fülét elvágják.*” CSEREI Mihály, *História 1661-1711*, A szerző eredeti kéziratából KAZINCZY Gábor által, Pest, 1852, 163.

759 Az ötvenezer ostromlóval szemben alig nyolcszázötvenen védték a várat, pedig Bethlen János szerint a vár legkevesebb ötezer katonát volt képes befogadni. „*Látván penigh az mi szegény hazánknak Erdélynek fogyatkozott, nyomorult, gyámoltalan és meghromlott állapotját, és aztis, hogy magais Feyedelmünk Kezében vagyon, emberi segítséghez nem volt az egy élő Istennek mennyei segítségén kívül hová reménnünk.*” Várad várának az pogány Török által megh szállásárul, veszedelmes állapotjárul, és Véghre, nem lévén sohonnand segítségébély reménsége bizonios io Conditioiok alatt, föl adasarul való rövid emlekezete, Debrecen, 1662, 15.

760 Szent István, Szent Imre és Szent László szobrai, melyeket a kolozsvári szobrász testvérpár, Márton és György készített. Bunyitai Vince szerint a szobrokat 1370-ben állították fel a székesegyház északi terén. BUNYITAI Vince,

estek neki, szétzúzták azokat, a maradványokat pedig Belgrádba szállították, beöntötték, tűzfegyvereket készítettek belőlük, melyeket gúnyból később a “magyarok istenének” neveztek.⁷⁶¹ „*Várad a török kezébe esett, ami annyit tesz, hogy a barbároknak megnyílt az út Magyarországot, Morvát, Sziléziát és Lengyelországot megrohanni.*”⁷⁶²

Egész Európa fenyegetésként fogta fel, hogy Erdély kapuja, Szent László király egykori városa az ottomán hatalom kezére jutott. Alvise Mollin, Velence portai követe így értékelte a kialakult helyzetet: „*Nélküle [Várad] a törökök nem tudnak előnyre szert tenni sem Németországban, sem Lengyelországban, sem Itáliában, és sohasem merészkednek el ezekbe a tartományokba.*”⁷⁶³ A vár elvesztésének hírére Wesselényi Ferenc nádor augusztus 29-én a rakamazi táborból röpiratot intézett a vármegyékhez, melyben a 16. században már népszerűvé vált *Flagellum Dei* toposz megjelenését figyelhetjük meg. „*Magyar nemzetünknek az felséges Istent megbántott bűneire micsodás súlyos ostorát bocsátotta ő felsége Várad elvesztésével, az kinek szinte ez órában hozták tracta által való elvesztését!*”⁷⁶⁴

Erdély addigi történelmének egyik legsúlyosabb válságát élte át Apafi uralkodásának idejében. Ali pasa seregei nem hagyták el a fejedelemséget, s igaz, hogy Montacuccoli visszavonult, de császári őrséget hagyott Kolozsváron, Székelyhídon, s más kisebb várakban. ”Várad elvesztésével az ország területe megcsonkult, lakosságát megtizedelték, városait, falvait felégették, értékeit kirabolták.”⁷⁶⁵ A fejedelemségben 1657 óta nem volt nyugalom, s a Habsburg hatalom hiába törekedett arra, hogy megőrizze a békét, defenzív politikájával hamar kivívta a magyar politikai elit ellenszenvét.⁷⁶⁶ Köprülü Ahmed 1661-ben szerezte meg a nagyvezíri címet, mellyel együtt megörökölte a Birodalom nyugati felében elhúzódó egyre mélyebb válságot is. Az újonnan

A váradai püspökség története, Nagyvárad, 1883.

“Az álló királyszobrok közül balról az első Szent Lászlót ábrázolta. Nyakában lánc lógott, azon kard, kezében csatabárdot és pajzsot tartott. A középső, Szent István ábrázoló szobornak arany országalmája volt kereszttel, kardja hüvelybe dugva láncon lógott. A harmadik Szent Imre herceget ábrázolta: kezében jogart tartott, kardja, töre, valamint kettős kereszttel ellátott pajzsja volt.” PÉTER I. Zoltán, *A nagyváradai vár királyszobrai*, <http://epa.oszk.hu/00100/00181/00071/399.htm> (2014. augusztus)

761 FODOR Pál, *i.m.*, 207.

762 Chiromanni jelentése In: *Erdély története 1606-tól 1830-ig*, szerk. MAKKAI László, SZÁSZ Zoltán, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986, 784.

763 NAGY László, *Várad szerepe a Partium és Erdély életében*, in: *Végvárak és régiók a XVI-XVII. században*, szerk: PETERCSÁK Tivadar, SZABÓ Jolán, Studia Agriensia 14, Eger, Heves Megyei Múzeumi Szervezet, 1993, 47.

764 DEÁK Farkas, 1878, 27.

765 R. VÁRKONYI Ágnes, *Apafi-Zrínyi-Comenius, Erdély a nemzetközi török háborúban, 1663-1664*, In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1996, 502.

766 1659-ben Nádasdy Ferenc így írt II. Rákóczi Györgynek: “*Mi magyarok, Nagyságos Uram, egy szóval utolsó veszedelemben vagyunk az kinek oltalmazni kellene, nem gondol velünk, sőt hinnyi, hallanyi sem akarja veszedelmünket, talán inkább örülik. Megfogyazítottunk magunk is tagjainkban, előttünk járóink élven holtak, érzéketlenek, egynéhányan erőtlenek vagyunk, az többinek nincs egy akaratja: érezzük a fájdalmat, orvoslást nem találhatunk, mert más nincs, hanem az, mely talán a kereszténységgel ellenkezni láttatnék, ha mindnyájan pogány alá adjuk magunkat...De ám viszont és itt is látjuk, mely hamisan tartja hűtit [a török], mint bánik Erdéllyel és a két Oláhországgal.*” R. VÁRKONYI Ágnes, *Europica varietas - Hungarica varietas*, Budapest, 1994, 110. lsd még R. VÁRKONYI Ágnes, *Apafi-Zrínyi-Comenius, i.m.*, 515.

kinevezett nagyvezír alapos teológiai és jogi képzésben részesült, emellett jól ismerte a nyugati kultúrát is. Felismerte, hogy bár a keresztény világban hatalmas változások játszódtak le az elmúlt évtizedekben, s a haditechnika, tájékoztatási, kommunikációs rendszer, gazdaság tekintetében a Nyugat megelőzte az Oszmán Birodalmat, nem volt egységes, erejét megosztották a hatalmi és vallási szembenállások. Köprülü 1663-ban komolyan számolt a Magyar Királyság meghódításával, melyben kiemelkedő szerepet szánt az újonnan kinevezett erdélyi fejedelemnek, I. Apafi Mihálynak. Tervei szerint⁷⁶⁷ Apafit az Oszmán Birodalom előtt hódoló, a fejedelemség státuszához hasonló Magyar Királyság fejévé emelte volna⁷⁶⁸, míg helyére Haller Gábort nevezte volna ki.⁷⁶⁹ Apafi kulcspozíciót töltött be Köprülü hódoltatási terveiben. Remélte, hogy az erdélyi fejedelem segít neki egyezsége jutni a magyar főméltóságokkal, másrészt összehívja a magyar országgyűlést Pozsonyban, ahol a főméltóságok jelenlétében a nagyvezír Apafit a Magyar Királyság fejévé tette volna.⁷⁷⁰

Apafi nehéz helyzetbe került, ám tudta, hogy a fejedelemség számára létkérdés, hogy a törökök mérsékeljék a hatalmas adót, engedjék el a hadisarcot és szüntessék be az egyre sűrűsödő portyákat. A nagyvezír terve azonban semmi kétséget sem hagyott affelől, hogy ennek hatalmas ára van: Erdély lesz az eszköz a keresztény és az oszmán hatalom soron következő összecsapásában. A kialakult helyzetben Apafi nem vállalta, hogy nyíltan száll szembe a török erővel, de kétséget kizáróan a keresztény oldalhoz csatlakozott, amikor Wesselényit rendszeresen tájékoztatta a küszöbön lévő háborúról és a nagyvezír hódoltatási tervéről. Köprülü terve jelenik meg Zrínyi *Az török Afium ellen való orvosságában*, mikor a magyar koronát elnyelő rettenetes sárkányról ír: *“Látok egy rettenetes sárkánt, mely méreggel dühösséggel teli, kapóul és ölében viseli a magyar koronát; én csaknem mint egy néma, kinek semmi professiom a mesterséges szólásra nincsen, felkiáltok mindazonáltal, ha kiáltásommal elijeszthetném ezt a dühös sárkánt, kiáltván: Ne bánts a magyart! ... Magyarok, tinéktek szólok. Ez a rettenetes sárkány, a török, Váradot, Jenőt tőlünk elvette, sok ezer magyar lelket rabságba vitt, sokat a kardnak élivel emésztett meg; Erdélyt, koronánknak egy legszebbik boglárát, felprédálta, zavarta, fejedelmét eltiporta, gázolja nemzetünket, országunkat, mint egy*

767 Köprülü egy helyen részletesen kifejti koncepcióját: *“Tudjuk - a tapasztalat is ezt tanúsítja -, hogy Magyarország csakis a hatalmas császár fennhatósága alatt bízhat biztonságában. Tisztán látjuk, hogy hiányzik a fő, akinek irányításával lehetne kormányozni az ügyeket... bármilyen ellenség ellen elégséges védelmet, kétségtelen oltalmat és szokásos szabadságokkal biztosított életet ajánlunk nekik általad”*

768 Érsekújvárról írt levelében Apafit már a Magyar Királyság uralkodójaként szólította meg Köprülü: *“Te, aki az egész Magyar Királyság minden grófjának és urának ura vagy, te, aki a legkiválóbb vagy a keresztények között! Te..., akit a nagy hatalmú császár akaratóból az egész magyar Királyság fölé helyeztek... Apafi Mihály fejedelem! ... Jer és vedd át az égiektől neked szánt méltóságot; ha Magyarország rendei megtudják ittlétedet, magoktól veszik magokra kormányodat.”* BETHLEN János, *Erdély története 1629-1673*, ford. P. VÁSÁRHELYI Judit, Budapest, 1993, 162-163.

769 R. VÁRKONYI Ágnes, *Apafi-Zrínyi-Comenius, i.m.*, 506.

770 R. VÁRKONYI Ágnes, *Apafi-Zrínyi-Comenius, i.m.*, 505.

erdei kan a szépen plántált szőlőt.”⁷⁷¹

Tofeus Erdélyhez hasonlóan értékeli Magyarország siralmas helyzetét is, elmúlt a boldog aranykor, ez már a romlás ideje. *“ Ha Magyar Országnak is mostani állapotját, ez előtt 50, 60, esztendővel való állapottyával össze vettyük, méltán sirhatunk azokkal a vénekkel, látván hogy elébbi békességnek, bölcdogságának, jó szabadságának, fundamentumát, nyomát sem láttuk. Oka ennek ez: mert a romlásoknak állapottya, nem Isten szeretetinek; hanem inkább haragjának ideje ... Nincs is ennél keservesebb dolog, mint mikor Isten az ő népe körül való jó pásztorságát le-tészi, mint ha meszsze állana tőlle, nem vigyáz reá, nem őrzi aztm el-tőri az ő pásztorságának mindenik pálczáját, mind a szépségnek, mind az edgyességnek pálczáját, népe eleibe bolond pásztort ad, a ki a néppel edgyütt elveszsen.*”⁷⁷² Ez a szövegrészlet kitűnően összefoglalja Tofeus világlátását és történelemfelfogását, hisz megtaláljuk benne a toposzt, mely szerint Isten bűnei miatt bünteti a magyar népet, Cocceius foedus-tanát, s a felételezést, hogy a magisztrátus -mely a politikai hatalom legfőbb birtokosa-, eszköz Isten kezében, s legfontosabb feladata az eklézsia védelme.

Tofeus 1646-ban iratkozott be a franekeri egyetemre, s a következő évben Cocceius tanítványaként alaposan megismerhette a professzor szövetségteológiáját. Cocceius szerint Krisztus születésével és halálával Isten megújította az emberiséggel kötött ótestamentumbeli szövetségét, visszatéréséhez azonban elengedhetetlen -ahogyan az Alstednél is olvasható-, hogy az evangélium az egész földre kiterjedjen, s minden ember megtérjen az egyetlen igaz Istenhez. Cocceius szövetségteológiáját ismerhetjük fel a zsoltármagyarázatok csillagokról és holdról szóló parabolájában is.⁷⁷³ Cocceius legnagyobb hatású nézetei közé tartozik az az elképzelés is, mely szerint Mózes nem csak az első próféta volt, hanem egyben Krisztus előképe, s ehhez a gondolatkörhöz kapcsolódóan állapította meg, hogy az ótestamentumi szövegek már tartalmazzák Krisztus tanításának előképeit.⁷⁷⁴

Az eklézsia romlása biztos jele annak, hogy Isten már nem figyel rájuk annyira, nem óvja őket

771 ZRÍNYI Miklós, *Ne bántsá a magyart, Az török áfium ellen való orvosság*, <http://mek.oszk.hu/06100/06115/html/gmzrinyi0002.html> (2014. augusztus)

772 TOFEUS, *i.m.*, 427.

773 „Tégedet istenfélő, Istenhez szokott szent ember, az Isten veled való szövetségének alkalmazosságáról, az ég, a föld, a nap, a hold, a csillagok is meg-erössitenek. Ha házadbúl ki-mégy reggel, mikor a nap fel-jő, délben, és estve, mikor le-mégyen, akkor így gondolkodhatol, hogy: Valamint ennek a napnak járása, soha meg nem változik, ha néha a földhöz közelebb van-is, néha távullyab, néha fel-jű, néha le-mégyen: Ugy az én Istenemnek irgalmassága-is, soha én hozzám meg nem változik, ha néha az én bűneimért tőlem el távozik s'el-enyészni láttatik-is; de meg ismét fel-derül, s meg világosit engem. Ha az holdat a csillagokat meg látod, arról-is azt mondhatod: Valamint ez a hold fogyatkozást szenved néha, s éppen el-fogyini láttatik, noha el nem fogy, meg telik ismét, meg homályosodik, s megvilágosodik ismét. Ugy az én Istenemnek az én lelkeimmel való szövetsége, soha nem fogy-el, ha az én bűneimért el-fogyini láttatik-is, ismét meg-telik s meg világosodik. És valamint ezeket a csillagokat éjjel, néha a felhő bé-borittya s meg-setétiti; de az eltávozván ismét világoskodnak; Az én Istenemnek irgalmassága-is, néha csak úgy fénylik, mint az homályos csillag, néha szépen fényeskedik: mert annak világa soha el nem fogy.”

TOFEUS, *i.m.*, 491.

774 KATHONA Géza, *i.m.*, 417.

olyan mértékben, mint korábban. Tofeus példaként állítja az erdélyiek elé a zsidók és Görögország sorsát. Ha letérnek az Isten által kijelölt útról, ugyanúgy elveszítik Isten szeretetét, ahogyan az ókori népekkel történt. *“Es bizonyly az Ecclesiának minden üldözöi, pusztatói, hatalmas eszközei az ördögnek, mint itt Antióchus, Dan.8.23 & sequ. Valamikor az Ecclesia pusztittatik, mindenkor meg-bánnya az Isten azt, a mit cselekedett a körül ... Jaj pedig annak, a ki alkalmatosságot szolgáltat arra (mint Saul) hogy Isten az ő népéhez való irgalmasságát meg-bánnya. Mert az ilyen romlással, láttatik Isten az ellen a vég ellen cselekedni, mellyet Isten abban a népben fel-tett vólt, mikor azt szeretgette. Ez emlékezzetek reá erre (minden külső historiákban így vagyon) valamely nép közzül Isten el-vészi az ő szent tiszteletit, el-vészi annak külső boldogságát is.”*⁷⁷⁵ Azonban nem kell félniük, Isten nem engedi, hogy az eklézsia teljesen elfogyjon, hiszen, ahogy Tofeus írja: *“Nincsen a világnak s az ördögnek olyan hatalma, hogy az Ecclesia egészen el-fodgyon. Ez a tisztességes Szent Asszonyi-állat, az Ecclesia, kit az hóldban látott ülni Szent János, Apoc. 12. ha fogyni láttatik is, de el nem fogy.”*⁷⁷⁶ Az erdélyi püspök végül így zárja gondolatmenetét: *“Megmarad az Ecclesia a földön minden bizonyly addig, valamig a választottaknak száma Istenhez nem takaríttatik egészen.”*⁷⁷⁷

Tofeus szerint az emberiség 6000 éves történelmének menetét két tényező befolyásolja, az egyház és a magisztrátus.⁷⁷⁸ Az egyház⁷⁷⁹ jelenti Isten népét, a választottak seregét, akik idegenként élnek az őket körülvevő ellenséges világban. *“...tudd meg Eccleisa, hogy ezen a világon a te sorsod boldogtalan sors, teneked itt valamikor akkor, de csatáznod kell, addig innen el nem mehetsz, nem szünöl meg addig nyomorgatni, mig fiaid el nem hullanak, mikor tapodtatol s bé-jün minden pogányoknak tellyessége, akkor innen felkelsz, az égben mégy.”*⁷⁸⁰ A jó magisztrátus Isten jutalma, míg a rossz a *flagellum Dei*, mellyel Isten a népét bünteti. Kathona Géza mutatott rá tanulmányában, hogy Tofeus történelemszemléletében az egyház és a magisztrátus kiemelt szerepének hitét a wittenbergi történelemszemléletből merítette Alsted közvetítésével. A rossz alattvaló, éppen úgy, ahogyan a rossz megisztrátus, szintén Isten fenyítésének eszköze.⁷⁸¹ Tofeus

775 TOFEUS, i.m., 393.

776 TOFEUS, i.m., 495.

777 TOFEUS, i.m., 508.

778 KATHONA Géza, i.m., 405.

779 *“Hogy ezen a világon jövevény s' bújdosó vagy, mind magad, mind minden fiad. Ebben a nyomorúlt Magyar nemzetben is jövevény és bújdosó vóltál, mint Asiaban is amaz Apostolok kezétül plántáltatott szép hét gyülekezetekben, hol most a1 Török urakodik, a mig Istennek tetszett, hogy itt lakjál, itt laktál s' it lakol, a' mikor az égnek Istenének tetszik, innen fel-kelsz s el mégy oda az hová ő Felsege parancsollya: mert nincsen itt maradandó városunk; hanem jövendőt kell keresnünk. Sid.13.14. ”* TOFEUS, i.m., 220.

780 TOFEUS, i.m., 220. idézi: KATHONA Géza, i.m., 405.

781 *„Mikor a Magistrátus a néppel edgyütt gonosz, akkor az Isten fiainak leányinak csak szomorúságra van okok. Mikor pedig a Magistrátus istenfélő, jó, akkor léleknek vidámságára s öröme van szüntelen alkalmatosság. Ha egyéb hasznát ennél nem vennék-is a jó Magistrátusnak, elég volna ez, hogy az istenfélő ember, lelkének örömevel, vidámságával, lelki ismértinek csendességével szolgálhattya az ő Istenét, az hivek gyülekezetiben, ennek uralkodása alatt. Meg-becsülhetetlen nagy kegyelmessége Istennek hozzánk, a mikor jó Magistrátust ad.”*

mevlátása szerint a 101. zsoltár tökéletesen példázza Erdély jelenkori sorsát.⁷⁸² *“Mert felette igen nagy kegyelmessége Istennek az, mind az országhoz, mind a néphez, mikor istenfélő jó Magistrátust ád (ha így nem vólna, közöttünk a dolog a mint vagyon, s azt nem mondanák az emberek, hogy hizelkedem véle, meg-tudnam én ezt a dolgot világositani, ennek a boldogtalan Erdély országának példájából, s mostani állapottyából, mint hogy ez a Soltár egészszen erre az országra, ennek előtti s mostani állapottyára illik, de az szándékkal el hagyván, szólok én csak közönségesen.”*⁷⁸³ Az egyház és a magisztrátus viszonya határozza meg az alattvalók mindennapjait, *“Meg-becsülhetetlen nagy kegyelmessége Istennek hozzánk, a mikor jó Magistrátust ád.”*⁷⁸⁴ Tofeus megfogalmazásában a hívő ember nem más, mint peregrinus, bujdosó, vándor, aki csupán átutazóban van a földön, lényegét tekintve nem ide tartozik. Élete során alkalmazkodnia kell a földi körülményekhez, hiszen a világi hatalom Isten rendelése, éppen emiatt el kell fogadnia, s nem ítélezhet felette.⁷⁸⁵

Tofeus Mihály 1651 végétől két éven át a sárospataki iskola tanára volt, ahol Comenius mellett lehetősége nyílt, hogy *“a mózesi típusú hivatástudatát a naponta felvetődő országos problémák szintjén kimélyítse.”*⁷⁸⁶ Comenius politikai és társadalmi koncepciója -melyet később a *Gentis felicitas*ban foglalt össze- a sárospataki évek alatt fogalmazódtak meg benne és öltöttek végleges formájukat. Tofeus és Comenius együttműködését és baráti kapcsolatát jól mutatja a tény, hogy Comenius az újonnan megjelent *Gentis felicitas* egy példányát azonnal elküldette Tofeusnak.

Comenius minden bizonnyal beavatta erdélyi barátját Mikuláš Drabik Magyarországhoz kapcsolódó nagyszabású jóslataiba is, melyeknek Rákóczi Zsigmond és feleségének, pfalzi Maria Henriettának korai, tragikus halála vetett egy időre véget. Konkrét bizonyítékkal nem rendelkezünk, hogy Tofeus is hitt volna ezeknek a jóslatoknak -mely szerint Isten úgy rendelte, hogy a Rákóczi-ház szálljon szembe a hatalmas Habsburg-dinasztiával, s vessen véget évszázados uralmának-, de a

TOFEUS, *i.m.*, 215.

782 101. zsoltár 1 Dávid zsoltára. Kegyelmet és igazságot énekelek; te néked zengek éneket, Uram!

2 Gondom van a tökéletes útra: mikor jössz el hozzám? Szívemnek tökéletessége szerint járok én az én házamban.

3 Nem vetem a szemem hiábavaló dologra; a pártoskodók cselekedetét gyűlölöm: nincs köze hozzám.

4 A csalárd szív távol van én tőlem, gonoszt nem ismerek.

5 Aki titkon rágalmazza az ő felebarátját, elvesztem azt; a nagyralátót és a kevélyszívűt, azt el nem szenvedem.

6 Szemmel tartom a föld hűségeseit, hogy mellettem lakozzanak; a tökéletesség útjában járó, az szolgál engem.

7 Nem lakozik az én házamban, aki csalárdságot mível; aki hazugságot szól, nem állhat meg szemeim előtt.

8 Reggelenként elvesztem e földnek latrait, hogy kigyomláljak az Úrnak városából minden gonosztevőt.

783 TOFEUS, *i.m.*, 560.

784 TOFEUS, *i.m.*, 215

„Mikor a Magistrátus a néppel edgyütt gonosz, akkor az Isten fiainak leányinak csak szomorúságra van okok. Mikor pedig a Magistrátus istenfélő, jó, akkor léleknek vidámságára s örömeire van szüntelen alkalmatosság. Ha egyéb hasznát ennél nem vennénk-is a jó Magistrátusnak, elég volna ez, hogy az istenfélő ember, lelkének örömeivel, vidámságával, lelki isméréstinek csendességével szolgálhatty az ő Istenét, az hivek gyülekezetiben, ennek uralkodása alatt.” TOFEUS, *i.m.*, 215

785 “Vigasztalására szolgál ez a mi lelkeinknek, s az Isten Anyaszentegyházának: ha sokat szenvedcz, tudd-meg hogy Isten tanácsából szenveded: ha mostohául bánik veled e világ, tudd-meg hogy nem ez világból való vagy, s azért nem szeret” TOFEUS, *i.m.*, 7.

786 KATHONA Géza, *i.m.*, 421.

próféciaikat inspiráló spiritalizmus minden bizonnyal mély hatást gyakorolt rá⁷⁸⁷ és ennek nyomai fellelhetőek zsoltármagyarázatban is.

Már a korábbi fejezetben utaltam arra, hogy Comenius -habár elhagyta Sárospatakot- folyamatos összeköttetésben maradt magyarországi barátaival. II. Rákóczi György halála után kísérletet tett, hogy meggyőzze Apafi Mihály erdélyi fejedelmet és a török portát Drabik jóslatainak igazáról. Magyarországon töltött évei után már egyértelműen rajzolódott ki előtte a gondolat, hogy a cseh területek csak úgy nyerhetik vissza politikai függetlenségüket, ha létrejön egy új, erős katonai szövetség, mely méltó ellenfele a Habsburg hatalomnak.

A Habsburg Birodalom romlásáról szóló próféciagyűjteménye, a *Lux in tenebris* 1657-ben jelent meg, majd 1663-ban ehhez a gondolatkörhöz kapcsolódott politikai röpirata, a *Letzte Posaun über Deutschland*. Comenius Jeremiás próféta alakját öltötte magára, amikor a német fejedelmek figyelmét egy újabb, mindent elsöprő török invázióra hívta fel, melyet bűneik miatt szabadít rájuk Isten.⁷⁸⁸ Regensburg az újkor “német Jeruzsálemeként” jelenik meg, s félő, hogy névadójához hasonló sorsra fog jutni, ha a fejedelmek nem fogadják meg a próféta szavait. A kereszténység védőbástyái, Magyarország és Lengyelország már elestek, csak a német fejedelmek állíthatják meg a törököket, ehhez azonban abba kell végre hagyniuk az ellenségeskedést, s minden erejükkel a katonai védelemre kell összpontosítaniuk. A *Letzte Posaun* hamar a kor egyik “siker-röpirata” lett, az elkövetkezendő években legalább hat kiadást élt meg. Comenius defenzív magatartást hirdet a törökökkel szemben, s emellett reméli, hogy végül sikerül szövetséget kötniük a törökökkel is, hisz ez elengedhetetlen feltétele a krisztusi aranykor bekövetkeztének.

Egy évvel később, 1664-ben Comenius Magyarországra küldte tanítványát, a pfalzi származású Johann Jacob Redingert, hogy kapcsolatba lépve az erdélyi fejedelemmel és a szultánnal, elindítsa az újabb Habsburg-ellenes szervezkedéseket. Miután Érsekújvár környékén sikerült beszöknie a török táborba, s a nagyvezérrel beszélnie, Mohácson keresztül a fejedelemségbe sietett. Gyulafehérváron találkozott Apafival és átadta neki az 1663-ban megjelent Comenius-kötetet, cserébe a fejedelem egy tatár lóval ajándékozta meg.⁷⁸⁹ Redinger kifejtette Apafinak, hogy a jóslatok alapján egyértelmű, hogy az erdélyi fejedelem a kiválasztott, s mindazt, amit a Rákóczi fejedelmek nem tettek meg, magára kell vállalnia, s végre be kell teljesítenie az isteni akaratot.⁷⁹⁰ Apafi válasza szerint “*a békét immár megkötötte a két császár, az ő nemesei és alattvalói pedig túl szegények a tatár fogságért fizetett váltságdíj miatt, a fél ország pedig elpusztítva. Ő azért időről*

787 KATHONA Géza, *i.m.*, 422.

788 Werner KORTHAASE, *Comenius Letzte Posaun über Deutschland = Comenius und der Weltfriede* hrsg von:

Werner KORTHAASE, Sigurd HAUFF, Andreas FRITSCH, Berlin, Deutsche Comenius Gesellschaft, 2005, 459.

789 R. VÁRKONYI Ágnes, *Apafi-Zrínyi-Comenius, i.m.*, 520.

790 NÉMETH S. Katalin, *Comenius elfelejtett propagandistái, i.m.*, 8.

időre a jól megfontolt tanács szerint fog cselekedni.”⁷⁹¹ Apafi a látogatás után Redingert Tofeusra bízta, aki segített neki biztonságban eljutni Eperjesre. Az erdélyi püspök, mikor Redingerrel találkozott, már jól ismerte Comenius prófécia-kiadását. Németh Katalin Redingerről szóló tanulmányában Herepei János kutatásaira támaszkodva állítja, hogy Tofeus Körmendi Pétertől, a szatmári rektortól megkapta Comenius prófécia-kiadását nemsokkal annak megjelenése után.⁷⁹²

Redinger magyarországi látogatásakor próbálta megerősíteni Tofeus hitét, hogy bízson a jóslatokban, s arra kérte, a fejedelem udvari papjaként próbálja meg Apafit is meggyőzni a próféciaik igazságáról. Comenius követe magyarországi és erdélyi útját végül Lednicén, Drabiknál zárta, aki felkérte, hogy írjon a nevében levelet Apafinak és figyelmeztesse a próféciaik hű követésére⁷⁹³, hiszen ha azokat figyelmen kívül hagyja, sorsa a Rákóczi fejedelmekéhez lesz hasonló. Redinger naplóbejegyzése szerint két napot töltött Drabiknál, majd a német fejedelemségeken keresztül Comeniushoz utazott. A zürichi levéltárban őrzött kézíratai között két Erdélyből, illetve a Magyar Királyságból hozott irat autográf másolata is megtalálható. Ezek minden bizonnyal Drabiktól származnak, aki Redingert arra kérte, mihamarabb juttassa el az iratokat a német fejedelemségekbe.⁷⁹⁴

Kvacসা⁷⁹⁵ mutatott rá tanulmányában, hogy Redinger Comenius kötetei és a török táborból származó friss hírek mellett magával vitte Christian Hoburg *Regensburgi Hírnök*⁷⁹⁶-ét is, melyet erőteljesen áthatott a protestáns szellemiség, s elsődleges célja ezzel kétség kívül az volt, hogy végre döntésre bírja a háború megindításáról vitázó regensburgi gyűlést, ahol I. Lipót arra törekedett, hogy elérje az 1663-1664 fordulóján kötött béke megújítását. A szerző, Christian Hoburg a 17. századi német spiritualisták közé tartozott, publicisztikáját erőteljesen befolyásolta a korabeli miszticizmus és az irénizmus. A kötetben egyértelműen kapcsolódik össze Comenius, Zrínyi és Erdély neve, s megállapítást nyer, hogy Erdély hatalmas áldozatokat hozott az elmúlt évtizedekben, s a mostani török elleni háborút II. Rákóczi György robbantotta ki, mikor figyelmen kívül hagyta az intő égi jeleket és a jóslatokat. A török Porta csellel választotta meg Apafit, s minden kétséget kizáróan elsődleges célja az, hogy bekebelezze és elpusztítsa a kereszténységet. Erdély példája figyelmeztetés az európai vezetőknek, s minden eszközzel arra kell törekedniük, hogy sorsát

791 NÉMETH S. Katalin, *Comenius elfelejtett propagandistái, i.m.*, 8.

792 NÉMETH S. Katalin, *Comenius elfelejtett propagandistái, i.m.*, 9.

793 NÉMETH S. Katalin, *Comenius elfelejtett propagandistái, i.m.*, 10.

794 Jakob Redingers *Warnungsschriftm an die Evangelische Chur und Reichenfürsten, Stände und Städte, in dem monat Jener des 1665 jares és Kurtze und einfaltige, aber Wahrhafftige und gerechte Klag, und Vorentschuldigung des Hungariens, an die Mächtigeste und Durchleuchtigste König und Fürsten: desgleichen an die Stände und Orden der gantzen Christenheit, im Weinmonat des 1664 jachs.* NÉMETH S. Katalin, *Comenius elfelejtett propagandistái, i.m.*, 10.

795 Johann KVACSALA, *Az angol-magyar rintkezések történetéhez (1620-1670)*, Századok, 1892, 809, lsd még: R. VÁRKONYI Ágnes, *Apafi-Zrínyi-Comenius, i.m.*, 521.

796 Christian HOBURG, *Regenspurgischer Heerholdt, Nebenst beygefügem Extract etlicher wunderlichen Newen Offenbahrungen/ angehende diesen Türcken-Krieg, 1664.*

elkerüljék.

Németh Katalin Redingerről és Comeniusról szóló tanulmányában részletesen foglalkozott a *Regenspurgische Herold* bevezetőjével. A szöveget Zrínyi Áfiumával vetette össze, s rámutatott a két szöveg közötti igen szoros hasonlóságra. A Regensburgi Hírnök részletesen foglalkozik a török háború okaival, melyet Isten büntetésként mért a kereszténységre, majd röviden összefoglalva elolvashatjuk “Comenius prófétáinak”, Christoph Kotternek, Christiana Poniatowskának és Drabiknak a jóslatait. A szerző több alkalommal hangsúlyozza, hogy az elbukott Rákóczi fejedelem után Apafi Európa új reménysége, aki Zrínyivel összefogva elhozhatja a kereszténységnek az oly régóta várt békét.

A *Regensburgi Hírnökkel* egy időben jelent meg Londonban Zrínyi Miklós angol nyelvű életrajza, s csöppet sem meglepő módon -ahogyan azt R. Várkonyi Ágnes részletesen kifejti tanulmányában⁷⁹⁷- a két mű között igen sok átfedést találhatunk. Az egyezések nyomán arra következtethetünk, hogy mind a *Regensburgi Hírnök*, mind Zrínyi angol életrajzának háttérében Comenius állt. Comenius minden esetben, mikor Drabik próféciáit kommentárjaival látta el, kiemelte “*Comes Serinus*” jelentőségét⁷⁹⁸, s Zrínyi győzelmeit egyértelműen Drabik jóslatainak beteljesüléseként értelmezte. A fentebb említett művek kivétel nélkül azt bizonyítják, hogy Comenius 1664 tavaszán még minden kétséget kizáróan hitt abban, hogy Zrínyi és Apafi összefogásával végre beteljesülhet a krisztusi aranykor, eljöhet a régen vágyott béke. A vasvári béke megkötése után, mikor I. Lipót magyar király győztes pozíciója ellenére megegyezett a törökökkel, ez a remény elveszett.

A 17. században, a korabeli próféták jóslataiban újabb és újabb dátumok, személyek jelentek meg, akik hozzásegíthetik a kereszténységet egy új, jobb kor beköszöntéhez. 1664 után azonban az elveszett lehetőség helyére újabb már nem léphetett, végérvényesen lezárult az ifjú próféták hosszú sora.

A történelmi háttér felvázolása után kanyarodjunk vissza az erdélyi református püspök zsoldármagyarázataihoz. Kathona írja tanulmányában, hogy Tofeus életének végefelé világos jele mutatkozott, “*hogy a Comenius közelében megismert spiritualizmus maradó hatást gyakorolt Tofeus szellemiségére. Most minden idegszálát lázban tartja a gyászévtized apokaliptikus szörnyűségeinek végtelen sora és ezzel párhuzamosan a független, szabad Erdély lassú haldoklása.*”⁷⁹⁹ A múlt eseményeinek ismeretében rettegéssel tölti el, hogyan alakul a fejedelemség sorsa Apafi Mihály halála esetén: “*Ha a jó Magistratus meghal, ritkán támad jó helyében...ha a jó Magistratus meg-hal, ez a nagy csillag le-esik, akkor nyilik meg a pokolnak kuttya, melyből minden*

797 R. VÁRKONYI Ágnes, *Apafi-Zrínyi-Comenius*, i.m., 521-524.

798 NÉMETH S. Katalin, *Comenius elfelejtett propagandistái*, i.m., 9.

799 KATHONA Géza, i.m., 422.

vissza vonásoknak, veszekedéseknek, villongásoknak, hadakozásoknak sűrű köde, füstjő és származik.”⁸⁰⁰

Tofeust Alstedhez hasonló teológiai eklekticizmus jellemezte. Az erdélyi püspöknél ennek legmeghatározóbb eleme az angliai eredetű, 17. század közepén elterjedő puritanizmus, melynek legfőbb célja egy új reformáció kialakítása volt, a kálvinista egyház teljes megújítása. A puritanizmus megpróbálta elmélyíteni a protestáns egyházak vallási gyakorlatát, igyekezett a hit és kegyesség gyakorlatát, a *praxis pietatis*-t a mindennapok részévé tenni.

Tofeus zsoldármagyarázataiban a váradi puritán évek élményei realizálódnak.⁸⁰¹ Tofeus 1636 és 1638 között, Alsted életének utolsó két évében lehetett a váradi iskola tanulója. Ebben az időben jelent meg Nagyváradon a puritanizmus. Kecskeméti Miklós, aki egyike volt a tíz embernek, akik 1638. február 9-én ligába léptek Londonban, hogy Magyarországon is elősegítsék a puritán törekvések megvalósítását, 1638 és 1639 között volt a váradi iskola rektora, majd az egyház másodlelkészeként működött. Tofeus később, az egyetemi peregrinációjának állomásai során is több alkalommal került a puritanizmus hatása alá.

A zsoldármagyarázatok szerint Tofeus követte a puritanizmus kegyességi gyakorlatát, s arra törekedett, hogy ezt a hitéletben is tökéletesen megvalósítsa, ám élesen szembenállt a zsarnokölési elmélettel. Teológiai alapon nem tudta elfogadni az alattvalók azon jogát, hogy eltávolíthatják az Isten által hatalomra juttatott uralkodót. *„Az istenteleneket, és azokat a kik Magistrátusok ellen fel-támadnak, meg-bünteti az Isten, gyakran fegyverrel az ő haragjában, melly még maradékira-is által mégyen. Külső historiákban-is nem tudcz csak egy Regicidát, Király Fejedelem ölö embert-is, a ki bóldog lett volna s tisztességesen szállott volna koporsójában. A Pogányok-is megjedzették vólt ezt, a Julius Császár megölöi felöl... Szolgál ez arra hogy a melly Magistrátust az Isten elő állatott ne pártolkodgyunk ellene; hanem becsüllyük-meg, a kit Isten szeret szeressük, a kit kegyelmes ajándékábúl adott, tarcsuk-meg, közönséges javunkra s meg-maradásunkra...”*⁸⁰² Kathona Géza mutatott rá tanulmányában, hogy „Tofeusnak fejedelmi eszménye az ótestamentumi teokratikus király patriarchális abszolutizmusa.”⁸⁰³ Ez egyrészt az alattvalók fejedelemmel szembeni engedelmisségét jelentette, másrészt az uralkodó engedelmisségét Isten felé, akitől a hatalmát kapta. A világi hatalom isteni eredete és rendeltetése az uralkodó számára a sáfár szolgálatát jelenti⁸⁰⁴, s ebből következik, hogy a “fejedelemnek gondot kell viselni az Isteni dolgokra”⁸⁰⁵. Érdekes Tofeus vélekedése I. Lipótról, akit a zsarnokság tökéletes megszemélyesítéseként lát, aki

800 TOFEUS, *i.m.*, 834-35.

801 KATHONA Géza, *i.m.*, 424.

802 TOFEUS, *i.m.*, 401.

803 KATHONA Géza, *i.m.*, 406.

804 SZIRÁKI, *i.m.*, 134.

805 *Laskai János* válogatott művei, Magyar Justus Lipsius, Bp, 1970, 235. idézi: SZIRÁKI, *i.m.*, 134.

már Manassénál is rosszabb, ám még így is helyteleníti az ellene irányuló politikai szervezkedéseket. *“Ama bóldogtalan Tyrannus ember a Manasses, kinek kegyetlenkedése fellyebb járt, a pogányok kegyetlenkedésénél, meg ijed az Austriai Királytúl el-búvik valami tövisses szövényes bokrok közzé.”*⁸⁰⁶

Tofeus ellenszenvvel fordult a bujdosókhoz, akik szembefordulva az uralkodóval, megkérdőjelezték Isten hatalmát, és választását. Az uralkodó elsődleges feladata az egyház védelme. Ha kötelezettségét nem megfelelő módon látja el, az alattvalóknak akkor sem áll jogában szembeszállniuk vele, Isten döntésével nem ellenkezhetnek. A magyarság bűneinek következménye, hogy el kellett hagyniuk hazájukat, bujdosásra kényszerültek, így Tofeus nem is tud együttérezni velük. *„Nézzétek-meg ezeket, a mi szegény atyánkfiait, ezeket a táborban, hadban bujdosó Magyarokat. Kiket az Isten a melly vétkekért hazájokból kiüzött, a sok időtül fogván való bujdosás, azon vétkeknek squallorában, mocskában sokkal inkább belé kevert, ugyhogy ha ez előtt szitkozódók, hitelkedők, részegeskedők, tisztátalankodók, ragadozók voltak. A mostani rabság ugy tetszik, nem meg-tisztított, hanem ezekben s hasonlókban, ugyan utálatosokká tött: Ugy hogy a melly vétket otthon békeségeken szomjúhoztak, azzal rabságokban, bujdosásokban ugyan meg-részegedtenek.”*⁸⁰⁷ Részletesen felsorolja a bujdosók bűneit. Isten célja a büntetéssel egyértelmű, jobbra szeretné tenni őket. *„Mikor azért a népet Isten, számkivetésre, bujdosásra, rabságra viszi, az ő bűnének méltó jutalma szerint cselekeszi. Azért hogy jobbúllyon; de ő természeti bóldogtalanysága miatt, abból sokkal több gonoszt tanul, mint annak előtte tudott; A meg-csalást, a hamissan való esküvést, a lopást, a paráznaságot, a sanyargatást, nyomorgatást inkább meg-tanúllya.”*⁸⁰⁸ A században megszokott fordulattal él, mikor a zsidó népet állítja a magyarok elé példaként.⁸⁰⁹ Ez a szövegrészlet jól mutatja, hogy a zsidó-magyar sorspárhuzam a Mohács utáni időkhöz hasonlóan virágzott a 17. századi erdélyi fejedelemségben is. A sikertelen lengyelországi hadjárat után a szemlélet újból erőre kapott, s nemcsak Tofeus prédikációnak volt meghatározó része, hanem megtaláljuk a kortársaknál is, többek között Medgyesi Pálnál, Köleséri Sámuelnél, Nagyszöllősi Mihálynál, Tolnai Mihálynál és Nagyari Józsefnél is. A század gondolkodójánál erőteljesen hatott a hivatásérzet és küldetésstudat, melynek központjában a vallás és az egyházhoz való megkérdőjelezhetetlen hűség állt.⁸¹⁰ Ez a hit adta a török és Habsburg támadások során az erőt és a

806 TOFEUS, *i.m.*, 847.

807 TOFEUS, *i.m.*, 579.

808 TOFEUS, *i.m.*, 579.

809 *„Jaj penig a népnek, ha mind az új mocskát és szennyét, s mind a régít ő maga edgyben köti: mert kettős lészen a büntetés. Azért édes Atyánkfiai! Erdélyi s oda-ki való Magyarok, tanullyatok a Sidó néprül, a kinél se szentebbek, se jobbak, se bölcsőbbek, se kedvesebbek nem vadtok, a melly láttjátok szomorú példátokra, mint lött e világnak szemetévé és seprejévé.”* TOFEUS, *i.m.*, 579.

810 *A magyar nemzeti hivatástudat nyomában, Utolsó beszélgetés Benda Kálmán történésszel* = BENDA Kálmán, *A nemzeti hivatástudat nyomában*, szerk: LUKÁTS János, Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2004, 545.

kitartást a küzdelemhez, a továbblépéshez, a mindennapi élet fenntartásához. Hitték, hogy ha megállják helyüket a veszedelemben, s elhagyva bűneiket Istenhez fordulnak, megmenekülhetnek, s végre beköszönhet az aranykor.

Tofeus magyarázataival tökéletes útmutatást nyújtott a hívek számára. Kortársaira gyakorolt hatását minden kétséget kizáróan annak köszönheti, hogy nem csupán hirdette Isten ígését, hanem maga is aszerint élt, ami példaértékűnek számított a fejedelemség válságos korszakában, az intrikákkal teli fejedelmi udvarban. Tofeus arra intett, hogy Isten minden pillanatban hívei mellett áll, s ezt sosem szabad elfelejteniük: *„Az istenfélő és a világ pusztájában bujdosó léleknek, annyi támaszai vadnak hogy meg-állhasson hogy nincsen ezen a világon soha az ördögnek, a világnak annyi kisirteti: Mert mellette van az Istennek örökké való decretuma, mellette van az Úr Jézus Christusnak érdeme, mellette van az Istennek szent beszéde, mellette van idvezítő szent hiti, mellette vadnak az Isten ígését meg-erősítő szent Sacramentumok, mellette van jó lelki ismertetnek tanúbizonyosság tétele. Egyszóval catena salutis, az idvesség lánczával el-oldhatatlanul köttetett az Istenhez, úgy hogy, se meg ne oldhassa, se el ne szakaszthassa.”*⁸¹¹

A legfontosabb azonban a szeretet, mely a következő részlet szerint Tofeus hitvallásának a magja: *„A mi igaz Tudományunknak óltalmazására nem kell fegyver, nem kell erő, hanem kellene szeretet: csak szeretnétek edgy mást, a’ mint az Isten kard nélkül bé-hozta, s eddig csudálatosan, emberi reménség felett meg óltalmazta kard nélkül, s közöttünk tartotta, ez után-is meg óltalmazná s meg-tartaná; de meghűlt bennetek a szeretet, azért megyen illy bődögtalanul elő szent vallásunk, s azért fogy napról napra, hogy magunk fűjük-el ennek a szövétneknek világát.”*⁸¹²

Ha végigtekintük a 17. századi Erdély sorsán, könnyen együtt tudunk érezni a kor emberével, aki a végidők apokaliptikus küzdelmeinek jelét vélte felfedezni a korszak eseményeiben, s hitte, hogy a század történelmi színjátéka tetőpontjához közeledik. A fejedelemség jelentőségét kitűnően foglalta össze Bethlen János kancellár az 1660-as évek elején. *„Erdély Európának abban a szegletében fekszik, amelynek sértetlensége, jó állapota (incolumitas) szorosán összefügg a többi Európa biztonságával”*⁸¹³ Erdély Európa egyik legnyitottabb állama volt, befogadta a reneszánszot, otthont adott a reformációnak, 1568-ban Tordán kihirdették a vallásszabadságot, majd teret nyitott az iskoláknak, nyomdáknak és az anyanyelvi kultúra kibontakozásának, virágzott a kultúra, törvény biztosította a külföldi peregrinációt, s a hazatérő diákok segítségével a fejedelemség egy helyre gyűjtötte össze a különböző európai szellemi áramlatokat.⁸¹⁴

Bocskai, majd Bethlen Gábor felismerte, hogy Erdély léte Európa közös érdeke, s ennek

811 TOFEUS, *i.m.*, 493.

812 TOFEUS, *i.m.*, 13.

813 R. VÁRKONYI Ágnes, *A Tűzvész tanúi*, Budapest, Liget, 1995, 145.

814 VÁRKONYI Ágnes, *A Tűzvész tanúi, i.m.*, 147.

köszönhetően a század során nem csupán a protestáns országok számoltak vele, hanem a törökök visszaszorítása és az európai egység megteremtése érdekében létrejött tervezetek mindegyike.⁸¹⁵ R. Várkonyi Ágnes Erdélyről szóló rövid tanulmányában tökéletesen világít rá az európai kultúra sokszínűségére.⁸¹⁶ A fejedelemség a színes európai tengerből kiragadott cseppnek tűnik, melyben megtalálhatjuk a nyugati államok legfőbb attribútumait. „*Európa egysége ugyanis változatosságában rejlik, mert összetartó ereje a civilizáció, a különböző nyelveken beszélők, a különböző vallásúak, országok és nemzetek egymást kölcsönösen méltányoló szabadsága s a tolerancia.*”⁸¹⁷

A vesztfáliai békét követően az oszmánok egyre jobban körbezárták a fejedelemséget, melyből 1657-ben sikertelenül próbáltak meg kitörni. A fejedelemség a következő években hatalmas árat fizetett a lengyelországi hadjáratért, legnagyobb városait elfoglalták, lerombolták, haderejét elveszítette, a fejedelmi központot porig égették. Tofeus apokaliptikus szemléletében tükröződik kora szellemi áramlatainak változatossága, és legfőbb feladata, hogy híveit még a végítélet előtti utolsó pillanatban a helyes útra térítse.

Az erdélyi püspök Alsted nyomdokain haladt, gondolataiban és zsolttárgyarázataiban a herborni professzor célkitűzései köszönnek vissza. Közvetlen kapcsolatot nem találtam a két próféta, Alsted és Tofeus között, de Comenius alakja a biztosíték, hogy Tofeus az Alsted által kijelölt úton haladt tovább, s munkásságával a herborni professzorhoz hasonlóan a parúzia minél tökéletesebb előkészítésére törekedett.

A 17. század kedvelt motívuma volt az óra, melyben tökéletesen kapcsolódnak össze a fogaskerek, s hibátlanul méri a rohanó idő másodperceit. A Nagy Órásmester⁸¹⁸ tökéletes műve azonban elromlott, a fogaskerek össze-vissza forogtak, időnként teljesen megálltak. Európában egymást érték a háborúk, a különböző népek egymás ellen fordultak, a paradicsomi világ szünni nem akaró rémálommá változott. „*Mennyivel inkább meg-veszett most ez a világ mellyben (Matth. 24.12) meg sokasodott az hamisság és meg hűlt a szeretet: mivel hogy (2Tim. 3.v.2,3,4,5 &c) az emberek magok szeretők, fősvények, kevélyek &c és ezért ez is, a mint Szent Péter mondgya, tűzre tartatik az Istentől.*”⁸¹⁹ Az újkor prófétái -közülük is kiemelve Alstedet, Comeniust, majd az erdélyi fejedelem udvari papját Tofeus Mihályt- ennek a lidércnyomásnak akartak minél hamarabb véget vetni, s előkészíteni a világ utolsó előtti korszakát. „*... ezen a vilagon jövény s' bújdosó vagy,*

815 Sully IV. Henrik nevében készített egy tervezetet, melyben a törökellenes összefogás elengedhetetlen lépésének tartotta, hogy az európai országok közös parlamentet hozzanak létre. Az erdélyi fejedelemség része volt az összefogást alkotó 15 legfontosabb állam közösségének. VÁRKONYI Ágnes, *A Tűzvész tanúi*, i.m., 150.

816 VÁRKONYI Ágnes, *A Tűzvész tanúi*, i.m., 152.

817 VÁRKONYI Ágnes, *A Tűzvész tanúi*, i.m., 152.

818 VÁRKONYI Ágnes, *A Tűzvész tanúi*, i.m., 131.

819 TOFEUS, i.m., 6.

mind magad, mind minden fiad. Ebben a' nyomorúlt Magyar nemzetben is jövény és bújdosó vóltál, mint Asiában is amaz Apostolok kezétül plántáltatott szép hét gyülekezetekben, hol most a Török urakodik, a míg Istennek tetszett, hogy itt lakjál, itt laktál s' it lakol, a mikor az égnek Istenének tetszik, innen fel-kelsz el mégy oda az hová ő Felsége parancsollya: mert nincsen itt maradandó városunk; hanem jövendő't kell keresniünk."⁸²⁰ Erőt kell meríteniük a múlt eseményeiből, ez az egyetlen kapaszkodójuk, mely átlendítheti őket a mostani helyzetben kialakult holtpontra.

*„Az időnek meg gondolása, mellyben az el múlt időt a jelen való vagy mostani idő, a mostani a következőt taníttya az Isten jóságárul s' kegyelmességérül; ha most keserűségben vagy s nyomorúlt állapotban, gondolkodgyál a régi el múlt időről, s meg tanít az tégedet akkor minemű kegyelmességgel vólt Isten az övéihez, nyomorúlt állapotokban. Ezt mondgya Moses Deu.32.7. Emlékezzél meg a régi időkről, kérdezd meg a te Atyádat és a te előtted valókat, hogy meg jelencsék tenéked.”*⁸²¹ Tofeus elődeihez hasonlóan minduntalan arra kérte híveit, hogy tanuljanak a múlt eseményeiből, hisz csak így juthatnak előre, s így állíthatják helyre a világ rég elvesztett harmóniáját. Alsted, Comenius, majd Tofeus is azt hirdette, hogy mindenkinek legelőször önmagában kell megtalálnia Isten elvesztett képmását⁸²², így értheti csak meg a Teremtés és a világ rendjét.

820 TOFEUS, *i.m.*, 220.

821 TOFEUS, *i.m.*, 292-293.

822 VÁRKONYI Ágnes, *A Tűzvész tanúi*, *i.m.*, 131.

Összegzés

Dolgozatomban a 17. század apokaliptikus történelemszemléletével foglalkoztam, s ezen belül is elsősorban Alsted írásaira és a herborni evangélikus szeminárium újkori könyvtárára koncentráltam.

A prófétikus váradalmak a kora újkor emberének gondolatvilágának szerves részévé váltak, segítettek megérteni saját múltjukat, utat mutattak a jövőbe, s egyben eszközként is szolgáltak a világ befolyásolására. A csodás eseményeket -mellyel Isten óvja és felkészíti híveit az előttük álló változásokra- előszeretettel használták fel a nagyhatalmak pozíciójuk biztosítására, illetve megerősítésére. A megdöbbentő, természetfeletti eseményeket -egy üstökös, vagy éppen egy új bolygó megjelenése- könnyen fel tudták használni a saját politikai céljaik elérése érdekében.

A harmincéves háború korában a röpiratoknak legalább olyan súlya volt, mint a fegyverek élének. A bibliai történelemszemlélet képezte a messianisztikus váradalmak alapját, s Dániel próféta, Ezdrás negyedik apokrif könyve és János apostol Apokalipszise szinte sosem látott népszerűsége tett szert. A korszak embere a legapróbb kétely nélkül hitte, hogy a próféták jóslatai nemsokára valóra válnak, s a világ immáron megérett a pusztulásra. Háború dúlt Európa szerte, a keresztény nagyhatalmak folyamatosan hadban álltak egymással, dél-keletről a törökök támadták a rendíthetetlennek hitt védőbástyákat, miközben a reformáció újabb és újabb hullámai formáltak és alakították a hívők életét, mindennapjait.

A korszakot az ókori ciklikus és a kora-újkori célirányos történelemszemléletének speciális keveredése jellemzi. Hitték, hogy a világ egy előre eltervezett úton halad, melynek végén -ahogyan a bolygók visszaállnak eredeti, kiindulási pozíciójukba- újra helyreáll az elveszett paradicsom, s beköszönt az időtlen aranykor. A világ történelmének körforgásában jelzőfényként világítottak az Apokalipszis huszadik fejezetében megjósolt események, ahogyan a Sátánt ezer évre ketrebe zárják, Krisztus második eljövetele, a mártírok feltámadása, Góg és Magóg végső nagy harca, valamint az Utolsó Ítélet. Az idő haladtával egyre többször olvashatjuk, hogy legfőbb célként jelent meg a teljes reformáció véghezvitele -ehhez kapcsolódik a rózsakeresztes mozgalom-, s ezzel párhuzamosan pedig egyre nagyobb hangsúlyt kapott a belső, megélt vallásosság igénye.

Az újkorban egymás után mind többen és többen kutatták az utolsó idők eseményeinek pontos idejét, s hitték, hogy Isten két könyvére támaszkodva sikerült értelmezniük a rejtett utalásokat, így kezükben a jövő kulcsa. Mindezt tökéletesen kiegészítette Paracelsus meglátása a makro- és mikrokozmosz megfeleltethetőségéről, s bizonyítást nyert az elképzelés, hogy a természet megfigyelése hozzásegíthet az emberi természet minél alaposabb megértéséhez is. Alsted, majd

tanítványa Comenius is ezen az úton haladt, mikor azt hirdették, hogy a Szentírás és a természet megfigyeléséből nyert tapasztalat, összekapcsolódva az újonnan feledezett ókori tradícióval elvezet a teljes tudáshoz. Ennek a szemléletnek újkori megvalósulása Alsted hét kötetes enciklopédiája is.

Az apokaliptikus történelemszemlélet teljesen áthatotta a korszakot, a félelem és a remény egymással karöltve alakította az emberek gondolatvilágát. Az anyanyelvű Bibliának, a könyvnyomtatás elterjedésének és a nemzeti nyelvű istentiszteletnek köszönhetően a bibliai textusok a mindennapok szerves részévé lettek, s az ősi izraeli nép minden nemzet példaképévé vált, utat mutatva a nemzetté válás felé.

Az újkor prófétáinak jóslataiból részletesen megismerhetjük a korszak apokaliptikus történelemszemléletét. Dolgozatomban Alsted próféciai mellett részletesen foglalkoztam Paul Nagel, Paul Egard, Eustachius Poysel, Ioannis a Liptitz, Johannes Lichtenberger, Joseph Grünpeck, Jacob Hartmann és Nicolaus Hartprecht, prognózisaival, Tofeus Mihály zsoldármagyarázataival, emellett pedig az újkor évtizedei során is mindvégig nagy népszerűségnek örvendő Sibylla jóslatokkal és Carionis krónikájával. Kivétel nélkül mindannyian magabiztosan hitték és hirdették, hogy a 17. század emberének meghatározó szerepe lesz az utolsó idők eseményeiben, amely még abban az emberöltőben bekövetkezik.

A támadó oszmán seregekben és a pápában egyaránt az Antikrisztust vélték felfedezni, mely tökéletes összhangban állt Dániel könyvének korabeli értelmezésével. A világ előregedett, törékeny, pusztulásra ítéltetett, mint a cserép, melyet inkább csak gyöngít a vas, mintsem erősít⁸²³, s már csak az utolsó lépés van hátra: „*És azoknak a királyoknak idejében támaszt az egek Istene birodalmat, mely soha örökké meg nem romol, és ez a birodalom más népre nem száll át hanem szétzúzza és elrontja mindazokat a birodalmakat, maga pedig megáll örökké*”⁸²⁴

Az égi események is minduntalan arra emlékeztették a csillagászokat, hogy eljött a világ történetének utolsó felvonása, a korszak égi eseményei nem tulajdoníthatóak csupán véletlen egybeesésnek, Isten minden egyes jellel újabb és újabb üzenetet küld nekik. 1577-ben egy ragyogó üstökös jelent meg az égbolton, 1603-ban bekövetkezett a hetedik nagy együttállás, a bolygók ugyanabban a pozícióban voltak, mint a teremtés idején, majd egy évvel később, 1604-ben a *conjunctio magna*-t egy új csillag feltűnése erősítette meg a *Serpentarius*-ban, éppen a két legfőbb bolygó között.⁸²⁵ Alsted kimutatta, hogy az új bolygó hatása univerzális, mégis igazán nagy hatással Közép-Európára lesz, a tüzes háromszög alatti területre, mely magába foglalja a magyar, a német,

823 Dániel 2, 42: És hogy a lába ujjai részint vas, részint cserép: az a birodalom részint erős, részint pedig törékeny lesz.

43. Hogy pedig vasat elegyülve láttál agyagcseréppel: azok emberi mag által vegyülnek össze, de egymással nem egyesülnek, minthogy a vas nem egyesül a cseréppel.

824 Dániel 2, 44

825

illetve a cseh-morva régiót.

A harmincéves háború éveiben a millenarizmus nyújtott reményt a hívők számára, s az ezeréves váradalmakat -az egyházi tiltás ellenére is- a közeli jövőre vonatkoztatták. Az elhúzódó harcok, a járványok, az éhínség és az egyre növekvő kilátástalanság, bizonytalanság érzése növelte azoknak a számát, akik a mindenkori probléma egyetlen megoldásaként Krisztus második eljövételét várták.

Alsted munkásságában meglepő módon keveredett a szkeptikus tradíció a misztikával, a racionalitással, s a millenarista váradalmakkal. Bármennyire is messze állnak ezek a jellemzők egymástól, mégis tökéletesen kiegészítik egymást a herborni professzor műveiben, melyek eklektikusságuk ellenére is egységesek. Alsted legfőbb céljai között szerepelt a teljes kulturális-spirituális reformáció véghezvitele, melyhez elengedhetetlennek tartotta a protestáns unió megteremtését, a nem keresztény népek megtérítését, s a Biblia lefordíttatását a világ különböző nyelveire. Szemlélete szerint ezek a lépések elengedhetetlen feltételei a parúziának, s Krisztus második eljövételére készítette fel a hívőket az enciklopédia is, mely a világról megszerezhető tapasztalatok és tudás összességét kívánta a hét kötetbe összegyűjteni.

Howard Hotson mutatta be *Paradise postponed* című kötetében, hogy Alsted forrásai között meghatározó szerepet játszott a korabeli hermetikus-asztrológiai-prófétikus publicisztika. Ezen a nyomon elindulva kutattam a herborni főiskola napjainkban is elérhető, eredeti, 17. századi könyvállományában. Dolgozatomban részletesen bemutatom azokat a köteteket, melyek ugyanehhez a körhöz kapcsolhatóak, s bár szövegszerűen nem mutathatóak ki Alsted híres, millenarista sikerkönyvéből, a *Diatribes de mille annis apokalypticis*ből, mégis úgy gondolom, hogy szerepet játszottak Alsted döntéseiben, melyek egyrészt a millenarizmus mellé állították őt, másrészt Erdély felé vezették, Bethlen Gábor gyulafehérvári akadémiajára. Posztumusz megjelent kötetében, a *Prodromus religionis triumphantisban* -mely elsősorban Johann Crell és Johann Volkel ellen írt vitairat- jól látható, hogy Alsted számára sokkal fontosabbak voltak azok az alapok, melyek összekötik a szemben álló feleket, mintsem a különbségek, melyek végérvényesen elválasztanak. Így került a könyv középpontjába Crell magyarázatának elfogadása, mely szerint az egyház sötét korszaka befejeződött, s a világ a megújulás küszöbén áll.⁸²⁶ Alsted legutolsó művében egyedülálló módon ötvözte a millenarizmust az irénizmussal, s hitte, hogy a protestáns felekezetek egymással való megbékélése az egyik legnagyobb lépcsőfok a parúziához vezető úton.

A herborni könyvtár profétái jóslataikban -Alstedhez hasonlóan- az Utolsó Ítélet konkrét, dátumszerű meghatározására törekedtek, s számításaik során egyaránt támaszkodtak az égi jelekre és a Szentírás soraira. A világ történelmének utolsó fejezetének kezdetét rendszerint az 1620-as évekre tették, így néhányuknak szembe kellett nézniük proféciajuk beteljesületlenségével is. Alsted

⁸²⁶ VISKOLCZ Noémi, *Jövendölések és váradalmak 17. századi protestáns irodalmunkban, I.m.*, 87.

1622 előtt még élesen elutasította a millenarizmus hitét, viszont 1622 és 1626 között műveiben már egymás mellett élt a millenarizmus hite és elutasítása, ingadozott a két álláspont között, míg végül az 1627-ben napvilágot látott *Diatriben*ben egyértelműen kiállt a kiliazmus hite mellett.

A dolgozatomban bemutatott próféciaik pontosan ebben az időszakban születtek, s meglátásom szerint erőteljes hatással lehettek Alsted későbbi szemléletére és munkásságára. A korszakot teljesen áthatotta a hit, hogy a világ idejének végéhez ért, s ez mozgósította az emberek fantáziáját is. A nagyhatalmak megpróbálták minél jobban kiaknázni a helyzetet, a csodás égi jeleket és a bibliai próféciaikat saját politikai céljaik eléréséhez használták fel.

Az újkor prófétái szinte kivétel nélkül a közeli jövőbe tették a világ utolsó idejének kezdetét, hisz miután letelt az Illés által jósolt hatezer év, bekövetkezett a hetedik nagy együttállás, nem következhetett más az emberiség történelmében, csak a millenium és az Utolsó Ítélet. Az 1620-as éveket a háború borzalmai mellett a várakozás reménysége hatotta át, mely segítette a hívőknek átvészelni a nehéz időszakot. Ennek az apokaliptikus gondolkodásnak a bemutatása és elemzése áll dolgozatom középpontjában, mely nem értékelhető egyszerűen krízistudatként, sokkal inkább a korabeli eseményekre válaszként kialakult sokk feldolgozását segíti elő. Talán soha előtte nem született annyi jóslat, mint a 17. század derekán. A próféciaik egy csodás jövőképet tártak a hívők elé, azzal kecsegtetve őket, hogy szenvedésük nemsokára véget ér, s a Sátánt végre ketrecbe zárják az angyalok.

Dolgozatomban -figyelembe véve a terjedelmi határokat- csupán ízelítőt adhattam a herborni könyvtár állományából, s témám szempontjából csak a legfontosabb próféciaikat emeltem ki, melyek mindeddig kevéssé voltak ismertek a magyar nyelvű szakirodalom számára. A 17. század első harmada minden kétséget kizáróan a próféták korszaka volt, akik személyes ügyként élték meg saját „megvilágosodásukat”, s feltétel nélkül hittek Isten dekódolt üzenetének hitelességében. A török fenyegetés mindennapos árnyékában a kiliazmushoz kapcsolódó különböző váradalmak, különösképpen a *calvinoturkizmus* a mindennapok problémája lett, konkrét politikai döntésekhez kapcsolódott, nem csupán egy távoli, elméleti kérdés.

További kutatás témája lehet a kiliazmus vizsgálata a 17. század második felében mind Nyugat-Európában, mind pedig a magyar területekhez kapcsolódóan, s ehhez kitűnő kiindulási alapot nyújthat a herborni evangélikus szeminárium mindmáig szinte teljesen elfeledett könyvtára.

Summary

My PhD thesis is about the apocalyptic theories of the 17th century, focusing on the writings of Johann Heinrich Alsted and the apocalyptic writings in the Old Library of Theological Seminary of the Evangelical Church of Hesse and Nassau, which was formerly known as the Herborn Academy. These profetic theories played a significant role in the early modern history, helped the people to understand their past and at the same time they were used to influence their future and open new perspectives.

The great powers preferred to use the divine events – which served to prepare the believers for their future –to ensure and empower their authority. They used these miraculous, supernatural events to achieve their political goals. During the Thirty Years War the apocalyptic tractates had the same strength as the weapons. The most important sources were the prophecies of Daniel, the apokryphal fourth book of Esdra and the Book of Revelation. The people of the era deeply believed in the popular prophecies, which aimed to prove that the time of the world's devastation has been already started.

War raved all over Europe. Not only the Turks attacked the Christian bastions of West Europe, but also the Christian great powers confronted with each other from time to time and the newest waves of Reformation changed the believer's life. Thanks to the vernacular Bible, the spread of the printing and the vernacular church services the biblical texts became part of the common thinking and Israel became a model for the forming nations.

In my thesis I fully analysed not only the prophecies of Alsted, but also the prognoses of Paul Nagel, Paul Egard, Eustachius Poyssel, Ioannis a Liptitz, Johannes Lichtenberger, Joseph Grünpeck, Jacob Hartmann, Nicolaus Hartprecht and the comments on the Psalms by Mihaly Tofeus. They all fully believed and propagated that the people will play an important role in the last episode of the world's history, which was expected to happen in the 17th century. In the time of the Thirty Years War the millenarianism gave hope to the Christians, the prophecies referred to the near future and they all believed that Jesus' imminent second coming will end their suffer.

In Alsted's work the sceptic tradition surrisingly mingled with the mysticism, the rationality and the millenarianism. At first impression these characteristics seemed to be far away from each other, still they perfectly complemented each other in his work. One of Alsted's most important goals was to complete his era's cultural and spiritual reformation, to initiate the protestant union, the conversion of non-Christian people and the vernacular translations of the Bible. In his view these were the indispensable premises of the Second Coming and also Alsted's biggest work, the

Encyclopaedia septem tomis distincta played an important role in the preparation for the last episode of world's history, which aimed to gather the complex knowledge of the creation.

My first, most important secondary source was the *Paradise postponed* by Howard Hotson. In this book Hotson explained the substantial effects of hermetic-astrologic-prophetic publications in Alsted's works. This view lead me to Herborn, to explore the original collection of the Academy. In my thesis I present the books, which might affect Alsted's famous millenarian work, the *Diatribes de mille annis apocalypticis*. Although it cannot be proven with exact paraphrases from Alsted's book, I concluded that these texts confirmed his belief in millenarianism and lead him to go to Transylvania to take the offer of heading the academy of Gabriel Bethlen. The prophets of the 17th century – like Alsted – aimed to determine the exact date of the Second Coming. In their calculations the divine signs played as important role as the texts of Bible. It was a popular belief that the last era would start in the first years of 1620-s, some of the prophets had to face with the failure of their prophecies.

Before 1622 Alsted completely refused the millenarianism, but in the next four years the belief of the chiliasm and its denial both appeared in his works and finally in 1627, in his millenarian masterwork, in the *Diatribes* he unambiguously identified himself with the millenarianism. The almost forgotten library of the old Academy of Herborn might offer a perfect starting point for the further researches of millenarianism in the 17th century.

Bibliográfia

- ÁCS Pál, SZÉKELY Júlia, *Életmód, Oktatás = Kereszt és félhold, a török kor Magyarországon* (1526-1699), Budapest, Enciklopédia Humana Egyesület, 1999.
- ÁCS Pál, *Apocalypsis cum figuris, A régi magyar irodalom történelemképe* = ÁCS Pál, "Az idő ósága", Budapest, Osiris, 2001.
- Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, Szeged, JATE, 1966.
- ÁGOSTON István, *A magyarországi puritanizmus gyökerei*, Bp, Kálvin Kiadó, 1997.
- S. ÁKERMAN, *The Rosicrucians and the Great Conjunctions = Continental Millenarians: Protestants, Catholics, Heretics, Millenarianism and Messianism in Early Modern European Culture*, Volume IV, eds. John Christian LAURSEN, Richard H. POPKIN, Dordrecht, Boston, London, Kluwer Academic Publishers, 2001.
- ALVINCZI Péter, *Magyarország panaszainak megoltalmazása és válogatás prédikációiból, leveleiből*, s.a.r. HELTAI János, Budapest, 1989.
- Alsted and Leibniz on God, the magistrate and the millenium*, ed. Maria Rosa ANTOGNAZZA, Howard HOTSON, Wiesbaden, HarrassowitzVerlag, 1999.
- Maria Rosa ANTOGNAZZA, „*Immeatio and Emperichoresis: The theological Roots of Harmony in Bisterfeld and Leibniz*” = *The Young Leibniz and his Philosophy (1646-76)*, ed. Stuart BROWN, Dordrecht, Kluwer Academic.
- Jean-Robert ARMOGATHE, *Interpretations of the Revelation of John, 1500-1800 = The encyclopedia of Apocalypticism, Volume 2. Apocalypticism in Western History and Culture*, ed: Bernard MCGINN, New York, 1999.
- Jan ASSMAN, *A kulturális emlékezet, Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, Budapest, 1999.
- BALÁZS Mihály, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- Christopher BAMFORD, *The Meaning of the Rose Cross = The Rosicrucian Enlightenment Revisited*, Ralph WHITE, United States of America, Lindisfarne Books, 1999.
- BÁN Imre, *Költők, eszmék, korszakok*, szerk. BITSKEY István, Debrecen, 1997.
- BARCZA József, *Sáfárság, közösség, türelmesség. A XVII. századi magyar református teológia szociáletikai felelősségvállalása*, in: *Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI-XIX. századi történetéből*, Debrecen, 2000.
- Robin BARNES, *Prophecy and Gnosis, Apocalypticism in the Wake of the Lutheran Reformation*,

Stanford, Stanford University Press, 1988.

Robin BARNES, *Images of Hope and Despair; Western Apocalypticism ca. 1500-1800*, = *The encyclopedia of Apocalypticism, Volume 2. Apocalypticism in Western History and Culture*, ed: Bernard MCGINN, New York, 1999.

Robin BARNES, *Der herabstürzende Himmel, Kosmos und Apokalypse unter Luthers Erben um 1600 = Jahrhundertwenden, Endzeit und Zukunftsvorstellungen vom 15. bis zum 20. Jahrhundert*, hrsg. von Manfred JAKUBOWSKI-TIESEN, Hartmut LEHMANN, Johannes SCHILLING, Reinhart STAATS, Göttingen, Vandenhoeck&Ruprecht, 1999.

BARTA Gábor, *Az erdélyi fejedelemség születése*, Budapest, 1979.

Keresztyén Bibliai Lexikon I., szerk. BARTHA Tibor, Budapest, Kálvin Kiadó, 2000.

BARTÓK István, *„Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk” Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630 – 1700 között*, Budapest, 1980.

Thomas Johann BAUER, *Das tausendjährige Messiasreich der Johannesoffenbarung, Eine literarkritische Studie zur Offb. 19, 11 - 21, 8*, Berlin, Walter de Gruyter GmbH, 2007.

BENDA KÁLMÁN, *A magyar nemzeti hivatástudat története a XV-XVII. században*, Budapest, 1937.

BENDA Kálmán, *A Bocskay-szabadságharc*, Budapest, 1952.

BENDA Kálmán, *A kálvini tanok hatása a magyar rendi ellenállás ideológiájára*, Helikon, 1971.

BENDA Kálmán, *Az 1568. évi tordai országgyűlés és az erdélyi vallásszabadság*, Erdélyi Múzeum, 56. kötet, 1994, 3-4. füzet <http://epa.oszk.hu/00900/00979/00008/01benda.htm> (2014. július)

BENDA Kálmán, *A nemzeti hivatástudat nyomában*, szerk: LUKÁTS János, Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2004.

Jürgen BEYER, *A harmincéves háború idejének három prófétája és kortárs megítélésük = A harmincéves háború prófétái és chiliasztái*, Források és tanulmányok, összeáll. JUHÁSZ Levente és VISKOLCZ Noémi, Szeged (Fiatal Filológusok Füzetek 4/1.), 2003.

BITSKEY István, *Eszmék, művek, hagyományok (Tanulmányok a magyar reneszánsz és barokk irodalomról)*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996.

BITSKEY István, *Virtus és religio, Tanulmányok a régi magyar irodalmi műveltségről*, Miskolc, Felsőmagyarországi Kiadó, 1999.

BITSKEY István, *Virtus és poézis, Az önszemlélet és nemzettudat toposzai Zrínyi műveiben = Nemzet-identitás-irodalom, A nemzetfogalom változatai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomban*, szerk. BÉNYEI Péter-GÖNCZY Mónika, Debrecen, 2005.

BITSKEY István, *A nemzetsors toposzai a 17. századi magyar irodalomban*, 2004.

www.mta.hu/fileadmin/szekfoglalok/000074.pdf lásd még in: *Nemzet, identitás, irodalom, A nemzetfogalom változatai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomban*, szerk: BÉNYEI Péter, GÖNCZY Mónika, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005.

BITSKEY István, *Az identitástudat formái a kora újkori Kárpát-medencében*, Studia Litteraria, Debrecen, 2007.

Milada BLEKASTAD, *Comenius, Versuch eines Umrisses von Leben, Werk ind Schicksal des Jan Amos Komensky*, Universitetsforlaget Oslo – Academia Praha, 1696.

BOD Péter, *Smirnai Szent Polikárpus, avagy Sok keserves háborúságok között magok hivataljokat keresztyéni szorgalmatossággal kegyesen viselő erdélyi réformátus püspököknek historiájok*, Nagyenyed, 1766.

BODOR András, *Az antitrinitarizmus a XVI. század második felében*, Keresztény Magvető, 1983.

http://epa.oszk.hu/02100/02190/00128/pdf/KM_1983_02_102.pdf (2014. február)

BOLLÓK János, *Asztrális misztika és asztrológia Janus Pannonius költészetében*, Budapest 2003.

Martin BRECHT, *Chiliasmus in Württemberg im 17. Jahrhundert = Chiliasmus in Deutschland und in England im 17. Jahrhundert, Pietismus und Neuzeit, Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Protestantismus*, Band 14., hrsg von Martin BRECHT, Friedrich de BOOR, Klaus DEPPERMAN, Ulrich GABLER, Hartmut LEHMANN, Johannes WALLMANN, Göttingen, Vandenhoeck Ruprecht, 1988.

BUCSAY Mihály, *A protestantizmus története Magyarországon 1521-1945*, Budapest, 1985.

BUNYITAI Vince, *A váradi püspökség története*, Nagyvárad, 1883.

B.S.CAPP, *The Fifth Monarchy Men: A Study in Seventeenth-Century English Millenarianism*, London, 1972.

Owen CHADWICK, *A reformáció*, Budapest, Osiris Kiadó, 2003.

The Meanging of the Millenium, ed.: Robert G. CLOUSE, Illinois, InterVarsity Press, 1977.

Norman COHN, *Das neue irdische Paradies, Revolutionärer Millenarismus und mythischer Anarchismus im mittelalterlichen Europa*, Reinbeck, 1988.

Norman COHN, *Cosmos, Chaos and the World to Come, The Ancient Roots of Apocalyptic Faith*, New Haven, London, Yale University Press, 1999.

John J. COLLINS, *The Jewish Apocalypses = Apocalypse, The Morphology of a Genre* ed. John J. COLLINS, The Society of Biblical Literature, 1979.

John J. COLLINS, *Apocalyptic Eschatology as the Transcendence of Death = Visionaries and their Apocalypses, Issues in Religion and Theology 2.*, ed: Paul D. HANSON, London, SPCK, 1983.

- COMENIUS, Johann Amos. „*Comenius apológiája: Continuatio admonitionis fraternae de temperando charitate zelo*”, ford. és az előszót írta ÓSZ Ferenc, Piliscsaba–Esztergom, PPKE BTK Szlavisztika–Közép Európa Intézet, 2005.
- John M. COURT, *Approaching the Apocalypse: A Short History of Christian Millenarianism*, London - New York, I.B.Tauris, 2008.
- CSORBA Dávid, *Az 1657-es év mint a nemzeti történelemszemlélet egyik irodalmi toposza*, in: *Nemzet, identitás, irodalom, A nemzetfogalom változatai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomban*, szerk: BÉNYEI Péter, GÖNCZY Mónika, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005.
- DÁN Róbert, *Matthias Vehe-Glirius*, Budapest-Leiden, 1982.
- Ted DANIELS, *Millenialism, An International Bibliography*, New York & London, Garland Publishing Inc, 1992.
- Ted DANIELS, *Charters of Righteousness: Politics, Prophets and the Drama of Conversion = War in Heaven, Heaven on Earth, Theories of the Apocalyptic, Millenialism and Society, Volume 2*. eds.: Stephen D. O’LEARY, Glen S. McGHEE, London, Oakville, 2005.
- DEÁK Farkas, *Nagyvárads elvesztése 1660-ban, Értekezések a történelmi tudományok köréből*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1878.
- Allen G. DEBUS, Robert P. MULTHAUF, *Alchemy and Chemistry in the Seventeenth Century*, Clark Library Seminar, March 12. 1966, Los Angeles, University of California, 1966.
- DÉZSI Lajos, *Szenczi Molnár Albert*, Budapest, 1897.
- DOMBAY Klára, *Apologetikus történelemszemlélet – tanulmány a XVI – XVII. századi német közvélemény történetéhez*, Budapest, 1938.
- ECKHARDT Sándor, *Az Antikrisztus legendája*, Katholikus Szemle, Budapest, Szent István-társulat Kiadó, 1943.
- Miriam ELIAV-FELDON, *Millenarianism and Messianism in Early Modern European Culture, Book review*, Utopian Studies, Penn State University Press, Vol.14.
- Erdély története 1606-tól 1830-ig*, szerk. MAKKAI László, SZÁSZ Zoltán, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986.
- R. J. W. EVANS, *Rudolf II and his World, A Study in Intellectual History*, Oxford, Clarendon Press, 1973.
- R. J. W. EVANS, *Alsted és Erdély*, Korunk, 32. évfolyam, 12. szám, 1973.
- R. J. W. EVANS, *The Making of the Habsburg Monarchy, 1550-1700*, Oxford, 1979.
- FABINYI Tibor, *A keresztény hermeneutika kérdései és története*, Budapest, 1998.
- FARKAS Gábor Farkas, *Régi könyvek, új csillagok*, doktori disszertáció, Budapest, 2010.

- FAZAKAS Gergely Tamás, *Nemzet és/vagy Anyaszentegyház, Közösségképzetek a kora újkori református imádságirodalomban*, Studia Litteraria, Debrecen, 2007.
- FODOR Pál, *Magyarország és a török hódítás*, Budapest, 1991.
- FODOR Pál, *A szultán és az aranyalma, Tanulmányok az oszmán-török történelemről*, Budapest, Balassi Kiadó, 2001.
- FÖLDVÁRY Antal, *A magyar református egyház és a török uralom*, Budapest, 1940.
- Carlos GILLY, „ÉSZAK OROSZLÁNJA”, a „SAS” és a „VÉGÍTÉLET KRISZTUSA”, *Politikai, vallásos és chiliaszta publicisztika a harmincéves háború röpirataiban, illusztrált röplapjain és nép énekeiben = Művelődési törekvések a korai újkorban, Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk: BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÖTVÖS Péter, Szeged, József Attila Tudományegyetem Régi magyar irodalom tanszéke, 1997.
- Carlos GILLY, *Die Rosenkreuzer als europaisches Phanomen im 17. Jahrhundert und die verschlungenen Pfade der Forschung = Rosenkreuz als europaisches Phanomen im 17. Jahrhundert*, hrsg von der Bibliotheca Philosophica Hermetica, Amsterdam, In de Pelikaan, 2002.
- Carlos GILLYm *Comenius und die Rosenkreuzer = Aufklärung und Esoterik*, szerk. Monika NEUGEBAUER-WÖLK, Holger ZAUNSTÖCK, Hamburg, Felix Meiner Verlag, 1999.
- Hans Jurgen GOERTZ, *Thomas Müntzer; Mystiker; Apocalyptic; Revolutionär*, München, 1989.
- Clare, GOODRICK – CLARKE, *The Rosicrucian Afterglow*, in: *The Rosicrucian Enlightenment Revisited*, Ralph WHITE, United States of America, Lindisfarne Books, 1999.
- Jonathan GREEN, *Printing and prophecy: prognostication and media change, 1450 - 1550*, Ann Arbor, University of Michigan Press, 2012.
- Dieter GROH, Birgit BIEHLER, *Universalwissenschaft, Millenarismus und Zweite Reformation*, ZKG, 2006.
- GYÖRY János, *A kereszténység védőbástyája*, Budapest, Minerva, 1933.
- GYÖRI L. János, *Az exemplumok szerepe Tofeus Mihály zsoldármagyarázataiban*, Studia Litteraria, Debrecen, 1991.
- GYÖRI L. János, *Az exemplumok szerepe a XVII. századi református prédikációinkban*, in: Studia Litteraria, XXXII, *Toposzok és exemplumok régi irodalmunkban*, Debrecen, 1994.
- GYÖRI L. János, *Izrael történelmének és a magyar nép történetének párhuzama a XVI. – XVII. századi magyar prédikátor irodalomban*, Confessio, 1998.
- GYÖRI L. János, *Izrael és a magyar nép történetének a párhuzama a XVI-XVII. századi prédikatori irodalomban*, in: *Egyház és művelődés, Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI-XIX. századi történetéből*, Debrecen, 2000.

- GYÖRI L. János, *Reformáció, mártírológia, exemplum*, It, 2001.
- Roland HAASE, *Das Problem des Chiliasmus und der Dreißigjährige Krieg*, Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde einer hohen Philosophischen Fakultät der Universität Leipzig, Leipzig, Gebr.Gerhardt, 1933.
- Alastair HAMILTON, *The Apocryphal Apocalypse, The Reception of the Second Book of Esdras (4 Ezra) from the renaissance to the Enlightenment*, Oxford, Calendron Press, 1999.
- HAMVAS Endre Ádám, *A lélek megváltásának hermészi útja, Hermész Triszmegisztosz és a platóni hagyomány*, Doktori disszertáció a Szegedi Tudományegyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájában, Témavezető: TAR Ibolya, Szeged, 2008.
- HARGITTAY Emil, *A biblikus mitizáció a 17. századi magyar költészetében*, in: „Mint sok fát gyümölcse...” *Tanulmányok Kovács Sándor Iván tiszteletére*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke, 1997.
- Adrian HASTINGS, *The Construction of Nationhood, Ethnicity, Religion and Nationalism*, Cambridge, University Press, 1997.
- Rab HATFIELD, *Botticelli's Mystic Nativity, Savonarola and the Millenium*, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, The Warburg Institute, 1995.
- HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Budapest, Balassi Kiadó, 1994.
- HORVÁTH János, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*, Budapest, 1931.
- HORVÁTH János, *A reformáció jegyében – a Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1953.
- HORVÁTH Magda, *A török a német közvéleményben*, Budapest, 1937.
- Howard HOTSON, *Johann Heinrich alsted 1588 - 1638, Between Renaissance, Reformation and Universal Reform*, Oxford, Clarendon Press, 2000.
- Howard HOTSON, *Paradise postponed, Johann Heinrich Alsted and the Birth of Calvinist Millenarianism*, Dordrecht, Boston, London, Kluwer Academic Publishers, 2000.
- Howard HOTSON, *Arianism and millenarianism: the link between two heresies from Servetus to Socinus*, = *Continental Millenarians: Protestants, Catholics, Heretics*, Millenarianism and Messianism in Early Modern European Culture, Volume IV, eds. John Christian LAURSEN, Richard H. POPKIN, Dordrecht, Boston, London, Kluwer Academic Publishers, 2001.
- Howard HOTSON, *A Diatribe de mille annis apocalypticis forrásai = A harmincéves háború prófétái és chliasztái*, Fiala filológusok füzetei, Kora újkor 4., összeállította JUHÁSZ Levente, VISKOLCZ Noémi, Szeged, 2003.
- Moshe IDEL, *Jewish Apocalypticism: 670 - 1670*, in: *The encyclopedia of Apocalypticism, Volume 2. Apocalypticism in Western History and Culture*, ed: Bernard MCGINN, New York, 1999.

- IMRE Mihály, *Nemzeti önszemlélet és politikai publicisztika formálódása egy 1674-es prédikációskötetben*, Itk, 1988.
- IMRE Mihály, *A Querela Hungariae toposz retorikus gyökerei*, *Studia Litteraria*, XXXII, *Toposzok és exemplumok a régi irodalmunkban*, Debrecen, 1994
- IMRE Mihály, „Magyarország panasza”, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995.
- IMRE Mihály, *Az isteni és emberi szó párbeszéde, Tanulmányok a 16-18. századi protestantizmus irodalmáról*, Sárospatak, Hernád, Tiszáninneni Református Kiadó, 2012.
- INCZE Gábor, *A magyar református imádság a XVI. és a XVII. században*, Debrecen, Theologiai Szemle kiadása, 1931.
- Jahrhundertwenden, Endzeit und Zukunftsvorstellungen vom 15. bis zum 20. Jahrhundert*, hrsg. von Manfred JAKUBOWSKI-TIESEN, Hartmut LEHMANN, Johannes SCHILLING, Reinhart STAATS, Göttingen, Vandenhoeck&Ruprecht, 1999.
- JAKÓ Zsigmond, JUHÁSZ István, *Nagyenyedi diákok 1662-1848*, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1979.
- JAKÓ Zsigmond, *Írás, könyv, értelmiség, Tanulmányok Erdély történelméhez*, Bukarest, Kriterion, 1976. <http://mek.oszk.hu/03200/03227/html/jako24.htm> (2013. május)
- JUHÁSZ István, *Diákélet a Bethlen Kollégiumban*, http://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf3190.pdf (2013. augusztus)
- KÁRMÁN Gábor, *A külpolitika alakulása a Rákócziak Erdélyében a harmincéves háború után*, doktori disszertáció, témavezető: R. VÁRKONYI Ágnes, Budapest, 2008.
- KÁROLI Gáspár, *Két könyv*, Debrecen, 1563.
- KATHONA Géza, *Károlyi Gáspár történeti vilásképe – tanulmány a magyar protestáns reformátori apokalyptika köréből*, Debrecen, Városi nyomda, 1943.
- KATHONA Géza, *Tofeus Mihály kora szellemi áramlataiban = Irodalom és ideológia a 16-17.században*, szerk. VARJAS Béla, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987.
- David S. KATZ, Richard H. POPKIN, *Messianic revolution, Radical Religious Politics to the End of the Second Millenium*, New York, Hill and Wang, 1999.
- Thomas KAUFMANN, *1600 - Deutungen der Jahrhundertwende im deutschen Luthertum = Jahrhundertwenden, Endzeit und Zukunftsvorstellungen vom 15. bis zum 20. Jahrhundert*, hrsg. von Manfred JAKUBOWSKI-TIESEN, Hartmut LEHMANN, Johannes SCHILLING, Reinhart STAATS, Göttingen, Vandenhoeck&Ruprecht, 1999.
- KESERŰ Bálint, „Rajongók Erdélyben”, *Profetikus irodalom és publicisztika a XVII. század derekán = Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára*, Kolozsvár, 1996.
- Bálint KESERŰ, *Spiritualismus und Frömmigkeit im mittleren Donauraum*, in: „Millionen

Welten”, *Festschrift für Árpád Bernáth zum 60. Geburtstag*, Márta GAÁL-BARÓTI, Péter BASSOLA, Budapest, Osiris, 2001.

KLANICZAY Tibor, *Reneszánsz és barokk (Tanulmányok a régi magyar irodalomról)*, Budapest, 1961.

KLANICZAY Tibor, *Stílus, nemzet és civilizáció*, Budapest, Balassi Kiadó, 2001.

Jürgen KLEIN, *Herborns Calvinistische Theologie und Wissenschaft im Spiegel der Englischen Kulturrevolution des 17. Jahrhundert*, Vortrag zur Eröffnung der Hochschulwoche der Universität-Gesamthochschule Siegen in Herborn am 5. November 1984 in der Aula der Hohen Schule, HiMoN Diskussionsbeiträge, Diskussion Papers 40., Siegen, 1984.

KNAPP Éva, *Johann Heinrich Alsted könyvtárának egy kötete a budapesti Egyetemi Könyvtárban*, Magyar Könyvszemle, 121. évf. (2005) 1.sz,
<http://epa.oszk.hu/00000/00021/00044/Ksz2005-1-04.htm> (2013. november)

Klaus KOCH, *What is Apocalyptic? An Attempt at a Preliminary Definition = Visionaries and their Apocalypses, Issues in Religion and Theology 2.*, ed: Paul D. HANSON, London, SPCK, 1983.

Klaus KOCH, *Auserwähltes Volk, Universalgeschichte und Reich der Ewigkeit - Das Geschichtsverständnis des Danielbuches = Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt, Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuches*, hrsg. von Mariano DELGADO, Klaus KOCH, Edgar MARSCH, Stuttgart, Universitätsverlag Freiburg Schweiz, 2003.

Klaus KOCH, *Europabewusstsein und Danielrezeption zwischen 1648 und 1848 = Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt, Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuches*, hrsg. von Mariano DELGADO, Klaus KOCH, Edgar MARSCH, Stuttgart, Universitätsverlag Freiburg Schweiz, 2003.

KOHN Sámuel, *A szombatosok, Történetük, dogmatikájuk és irodalmuk, Különös tekintettel Péchi Simon főkancellár életére és munkáira*, Budapest, Athenaeum, 1889.

Konzepte des Hermetismus un der Literatur der Frühen Neuzeit, hrsg. Von Peter-André ALT, Volkhard WELS, Vandenhoeck&Ruprecht, 2010.

Werner KORTHAASE, *Comenius Letzte Posaun über Deuschland = Comenius und der Weltfriede* hrsg von: Werner KORTHAASE, Sigurd HAUFF, Andreas FRITSCH, Berlin, Deutsche Comenius Gesellschaft, 2005.

KŐSZEGHY Miklós, *A négy világbirodalom koncepciója Dániel könyvében (Dán2) = Aelius Aristeidés, Róma magasztalása*, Fordítás és kísérő tanulmányok, KRE BTK. Ókortörténeti Tanszék kiadványai II. 2002.

- Milos V. KRATOCHVIL, *Comenius élete*, Madách, 1979.
- Jan KUMPERA, *Tranquilla Libertas - Frieden in Freiheit in Comenius Vorstellungen = Comenius und der Weltfriede* hrsg von: Werner KORTHAASE, Sigurd HAUFF, Andreas FRITSCH, Berlin, Deutsche Comenius Gesellschaft, 2005.
- Romlás és reménység, Magyar évszázadok*, szerk: KURUCZ Gyula, Budapest, Kortárs Kiadó-Magyarok világszövetsége, 2000.
- D. KURZE, *Prophecy and History, Lichtenberger's forecasts of events to come = Journal of the Wartburg and Courtauld Institutes*, Vol.21., The Warburg Institute, 1958.
- Johann KVACSALA, *Johann Amos Comenius, Sein Leben und seine Schriften*, Berlin, Leipzig, Wien, Verlag von Julius Klinkhardt, 1892.
- Johann KVACSALA, *Az angol-magyar rintkezések történetéhez (1620-1670)*, Századok, 1892.
- André LACOCQUE, „*Én Istenem, én Istenem, miért hagytál el engemet?*” zsolttár 22, in: Paul RICOEUR, André LACOCQUE, *Bibliai gondolkodás*, Budapest, Európa Könyvkiadó, 2003.
- LADÁNYI Sándor, *A coccejanismus jelentkezése és hatása a magyar református teológiai gondolkodásra a 17–18. században – különös tekintettel a bibliai tudományokra = Ostium in caelo, Jubileumi kötet dr. Bolyki János teológiaprofesszor 75. születésnapjára*. KRE HTK Ráday Könyvesház, 2006.
- William M. LAMONT, *Godly Rule, Politics and Religion 1603-60*, Macmillan, St. Martin's Press, 1969.
- LÁNG Benedek, *Rajmundus Lullus és az Ars Magna*, Magyar Filozófiai Szemle, 1997/1-2, 192.
- Richard LANDES, *Roosters Crow, Owls Hoot: On the Dynamics of Apocalyptic Millennialism = War in Heaven, Heaven on Earth, Theories of the Apocalyptic, Millennialism and Society*, Volume 2. ed: Stephen D. O'LEARY, Glen S. McGHEE, London, Oakville, 2005.
- Continental Millenarians: Protestants, Catholics, Heretics, Millenarianism and Messianism in Early Modern European Culture*, Volume IV, eds. John Christian LAURSEN, Richard H. POPKIN, Dordrecht - Boston - London, Kluwer Academic Publishers, 2001.
- Robert E. LERNER, *Millennialism = The encyclopedia of Apocalypticism, Volume 2., Apocalypticism in Western History and Culture*, ed: Bernard MCGINN, New York, 1999.
- Volker LEPPIN, *Antichrist und Jüngster Tag das Profil apokalyptischer Flugschriftenpublizistik im deutschen Luthertum 1548–1618*, Heidelberg, Gütersloher Verlaghaus, 1999.
- Günther LIST, *Chiliastische Utopie und Radikale Reformation, Die Erneuerung der Idee vom tausendjährigen Reich im 16. Jahrhundert*, München, Wilhelm Fink Verlag, 1973.
- Karl LÖWITZ, *Világtörténelem és üdvtörténet, A történelemfilozófia teológiai gyökerei*, Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 1996.

- LUFFY Katalin, *Puritán elvárások 1660-1668 közötti alkalmi beszédekben*, in: *Tudomány – Egyetem – Diszciplína*, szerk: BERSZÁN István, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2003.
- Magyarország története 1526–1686. II.* Szerk. PACH Zsigmond Pál, Kötet szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, Budapest, Akadémiai, 1985.
- Bernard MCGINN, *Antikrisztus, Az emberiség kétezer éve a gonosz bűvöletében*, Budapest, AduPrint, 1995.
- Bernard MCGINN, *The meanings of the millenium*, Washington D.C., IDB Cultural Center, 1996.
- Gerhard MENK, *Die Hohe Schule Herborn in ihrer Frühzeit (1584 - 1660), Ein Beitrag zum Hochschulwesen des deutschen Calvinismus im Zeitalter der Gegenreformation*, Wiesbaden, Selbstverlag der Historischen Kommission für Nassau, 1981.
- Gerhard MENK, *Johann Amos Comenius und die HOHE Schuler Herborn*, Acta Comeniana 8, 1989.
- MÉSZÁROS István, *Az iskolaügy története Magyarországon*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981.
- Eliade MIRCEA, *Az örök visszatérés mítosza*, Budapest, Európa Könyvkiadó, 2006.
- M.E.H.N. MOUT, *Calvinoturcismus und Chiliasmus im 17. Jahrhundert = Chiliasmus in Deutschland und in England im 17. Jahrhundert, Pietismus und Neuzeit*, Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Protestantismus, Band 14., hrsg. von Martin BRECHT, Friedrich de BOOR, Klaus DEPPERMAN, Ulrich GABLER, Hartmut LEHMANN, Johannes WALLMANN, Göttingen, Vandenhoeck Ruprecht, 1988.
- Walter MICHAEL, *Der Herborner Philosoph Johann Heinrich Alsted und die Tradition*, Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophisches Fakultät der Johann Wolfgang Goethe-Universität zu Frankfurt am Main, 1969.
- Johann Amos Comenius Leben, Werk und Wirken*, szerk: Gerhard MICHEL, Jürgen BEER, Sankt Augustin, Academia Verlag, 1992.
- Bruce T. MORAN, *The Alchemical World of the German Court, Occult Philosophy and Chemical Medicine in the Circle of Moritz of Hessen (1572 - 1632)*, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1991.
- Nicolette MOUT, *Chiliastic Prophecy and Revolt in the Habsburg Monarchy during seventeenth century = Prophecy and Eschatology*, ed. Michael WILKS, The ecclesiastical History Society, Blackwell Publishers, 1994.
- Graeme MURDOCK, *Calvinism on the Frontier 1600-1660, International Calvinism and the Reformed Church in Hungary and Transylvania*, Oxford, Clarendon, 2000.
- M. MUSLOW, *Who was the Auctor of the Clavis Apocalyptica of 1651-, Millenarianism and*

Prophecy between Silesian Mysticism and the Hartlib Circle = Continental Millenarians: Protestants, Catholics, Heretics, Millenarianism and Messianism in Early Modern European Culture, Volume IV, szerk. John Christian LAURSEN, Richard H. POPKIN, Dordrecht, Boston, London, Kluwer Academic Publishers, 2001.

NAGY László, *Várad szerepe a Partium és Erdély életében*, in: *Végvárak és régiók a XVI-XVII. században*, szerk: PETERCSÁK Tivadar, SZABÓ Jolán, Studia Agriensia 14, Eger, Heves Megyei Múzeumi Szervezet, 1993.

NÉMETH S. Katalin, *Comenius elfelejtett propagandistái: Johann Jakob Redinger és Christian Hoburg*, ItK, 1997/ 1-2.

<http://epa.oszk.hu/00000/00001/00002/nemeths.htm> (2013. augusztus)

NÉMETH S. Katalin, *Magyar vonatkozású iratok Johann Jakob Redinger hagyatékában = Művelődési törekvések a korai újkorban, Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk: BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÖTVÖS Péter, Szeged, József Attila Tudományegyetem Régi magyar irodalom tanszéke, 1997.

S. Katalin NÉMETH, *Zwei Propagandisten der politischen Ziele von Comenius = Comenius und der Weltfriede*, hrsg von Werner KORTHAASE, Sigurd HAUFF, Andreas FRITSCH, Berlin, Deutsche Comenius-Gesellschaft, 2005.

ÖTVÖS Péter, *A panasz artikulációi, Imre Mihály, Magyarország panaszja*, Tiszatáj, 1997.

<http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/folyoiratok/tiszataj/97-01/otvos.htm> (2014. november)

ŐZE Sándor, „*Bűneiért bünteti Isten a magyar népet*”, *Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*, Budapest, 1991.

ŐZE Sándor, „*A kereszténység védőpajzsa*” vagy „*Üllő és verő közé szorult ország*”, *Magyarok Kelet és Nyugat közt*, szerk HOFER Tamás, Bp., Néprajzi Múzeum – Balassi Kiadó, 1996.

ŐZE Sándor, *Felekezetváltás a 16. századi végvári katona népességnél, Felekezetek és identitás Közép-Európában az újkorban*, szerk.: ILLÉS Pál Attila, PPKE Btk Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Piliscsaba-Budapest, 1999.

ŐZE Sándor, *Apokaliptika és nemzettudat a XVI. századi Magyarországon = Religio, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk: BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004.

ŐZE Sándor, *A határ és a határtalan – identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél*, Budapest, METEM, 2006.

ŐZE Sándor, *Az apokaliptika mint legitimációs eszköz Magyarországon, a reformáció idején = Mindennapi választások, Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára* szerk. ERDÉLYI Gabriella–TUSOR Péter, *Történelmi Szemle* 49, 2007/2, CD-melléklet.

- ŐZE Sándor, *Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció Magyarországon (1526 - 1566)*,
akadémiai doktori disszertáció, Piliscsaba, 2011.
- P. SZATHMÁRY Károly, *A Gyulafehérvári_nagyenyedi Bethlen Főtanoda története*, Nagyenyed,
1868.
- Walter PAGEL, *The Paracelsian Elias Artista and the Alchemical Tradition = Medizinhistorisches
Journal, Kreatur und Kosmos: Internationale Beiträge zur Paracelsusforschung*, Franz
Steiner Verlag, 1981. <http://www.jstor.org/stable/25803645> (2014. január)
- PENMAN, Leigh T.I., "*Repulsive blasphemies*" *Paul Nagel's appropriation of unprinted works of
Jakob Böhme and Valentin Weigel in his prodromus astronomiae apocalypticae (1620)*,
Daphnis, 2009.
- PENMAN, Leigh T.I., *The Unanticipated Millennium. Orthodoxy, Heterodoxy and Chiliastic Error
in Paul Egard's Posaune der göttlichen Gnade und Liechts (1623) = Pietismus und Neuzeit.
Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Protestantismus*, 35, 2009.
- PENMAN, Leigh T.I., *Climbing Jacob's Ladder: Crisis, Chiasm, and Transcendence in the
Thought of Paul Nagel (†1624), a Lutheran Dissident during the Time of the Thirty Years'
War* , Intellectual History Review 20 2010.
- PENMAN, Leigh T.I., *Boehme's Intellectual Networks and the Heterodox Milieu of his Teosophy,
1600 - 1624 = An Introduction to Jacob Boehme, Four Centuries of Thought and Reception*, ed.
Ariel HESSAYON, Sarah APETREI, Routledge, 2010.
- PENMAN, Leigh T.I., *A seventeenth-century prophet confronts his failures: Paul Felgenhauer's
Speculum Poenitentiae, Buss Spiegel (1625) = Angels of Light: Sanctity and the Discernment
of Spirits in the Early Modern Period*, *Studies in Medieval and Reformation Traditions*, eds.
Clare COPELAND, Johannes MACHIELSEN, Leiden, Brill Academic Publishers, 2013.
- PÉTER I. Zoltán, *A nagyváradi vár királyszobrai*, <http://epa.oszk.hu/00100/00181/00071/399.htm>
(2014. augusztus)
- PÉTER Katalin, *A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei*, Budapest, Akadémiai Kiadó,
1973.
- PÉTER Katalin, *A magyar romlásnak századában*, Budapest, 1975.
- PÉTER Katalin, *Reformáció és művelődés a XVI. században*, Magyarország története 3/I 1526-
1686, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985.
- PÉTER Katalin: *Az alattvalók ellenállási joga Magyarországon a reformáció után = Tanulmányok a
lutheri reformáció történetéből, Luther Márton születésének 500. évfordulójára*, szerk.
FABINYI Tibor, Bp, A magyar Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, 1984.
- PÉTER Katalin, *A haza és a nemzet az ország három részre hullott állapotában*, Folia Historica

1993.

PETRŐCZI Éva, *XVII. századi puritán szerzőink magyarságképe*, in: *Religio, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk: BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004.

Richard H. POPKIN, *The Third Force in Seventeenth - Century Thought*, Leiden - New York - Kobenhavn - Köln, E.J. Brill, 1992.

Robert POWELL, *Tycho Brahe, Johannes Kepler, Rudolf II and the Prague Hermetic Renaissance = The Rosicrucian Enlightenment Revisited*, ed.: Ralph WHITE, United States of America, Lindisfarne Books, 1999.

Rafał T. PRINKE, *The Twelfth Adept = The Rosicrucian Enlightenment Revisited*, ed.: Ralph WHITE, United States of America, Lindisfarne Books, 1999.

PUKÁNSZKY Béla, NÉMETH András, *Neveléstörténet*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996.
<http://mek.oszk.hu/01800/01893/#> (2013. május)

R. VÁRKONYI Ágnes, *Magyarország keresztútjain, Tanulmányok a XVII. Századról*, Budapest, Gondolat, 1978.

R. VÁRKONYI Ágnes, *Erdélyi változások, Az erdélyi fejedelemség a török kiűzésének korában 1660–1711* (Nemzet és emlékezet), Budapest, Magvető, 1984.

R. VÁRKONYI Ágnes, *Europica varietas - Hungarica varietas*, Budapest, 1994.

R. VÁRKONYI Ágnes, *A Tűzvész tanúi*, Budapest, Liget, 1995.

R. VÁRKONYI Ágnes, *Apafi-Zrínyi-Comenius, Erdély a nemzetközi török háborúban 1663-1664* in: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1996.

R. VÁRKONYI Ágnes, *Miért sír Kemény János*, in: *Századfordulóink*, Budapest, Liget, 1999.

Marjorie REEVES, *The Influence of Prophecy in the Later Middle Ages, A Study in Joachimism*, Oxford, 1969.

Marjorie REEVES, *Patter and Purpose in History in the Later Medieval and Renaissance Periods = Apocalypse Theory and the Ends of the World*, ed: M. BULL, Oxford, 1995.

Marjorie REEVES, *The Prophetic Sense of History in Medieval and Renaissance Europe*, Alersshot, Ashgate Variorum, 1999.

RÉVÉSZ Imre, *Magyar református egyháztörténet 1520–1608*, Debrecen, 1938.

RÉVÉSZ Imre, *Debrecen lelki válsága, 1561–1571*, Budapest, 1936.

Paul RICOEUR, *A panasz mint ima*, in: Paul RICOEUR, André LACOCQUE, *Bibliai gondolkodás*, Budapest, Európa Könyvkiadó, 2003.

Rosenkreuz als europaisches Phanomen im 17. Jahrhundert, hrsg von der Bibliotheca Philosophica

Hermetica, Amsterdam, In de Pelikaan, 2002.

RÓZSA Huba, *Ószövetségi egzegézis*, Budapest, 1992.

RÓZSA Huba, *Az Ószövetség keletkezése I.*, Budapest, Szent István Társulat, 1999 (3. átdolgozott és függelékkel kiegészített kiadás).

RÓZSA Huba, *Az Ószövetség keletkezése. II.*, Budapest, Szent István Társulat, 2002 (3. átdolgozott kiadás).

RÓZSA Huba, *Ószövetségi bevezető*, Budapest, 1991.

Robert RUSCONI, *Antichrist and Antichrists = The encyclopedia of Apocalypticism, Volume 2. Apocalypticism in Western History and Culture*, ed: Bernard McGINN, New York, 1999.

RÚZSÁS Lajos, *Magyar közvélemény útkeresése Mohács után a XVI. században*, Mohács, tanulmányok a mohácsi csata 450.évfordulója alkalmából, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986.

Johannes SCHILLING, *Der liebe jüngste Tag, Endzeitwartung um 1500 = Jahrhundertwenden, Endzeit und Zukunftsvorstellungen vom 15. bis zum 20. Jahrhundert*, hrsg. von Manfred JAKUBOWSKI-TIESSSEN, Hartmut LEHMANN, Johannes SCHILLING, Reinhart STAATS, Göttingen, Vandenhoeck&Ruprecht, 1999.

Wilhelm SCHMIDT - BIGGEMANN, *Über die Erwartungen an die Weltgeschichte, ihre Naturalisierung und deren Preis, = Apokalyptic versus Chiliasmus? Die kulturwissenschaftliche Herausforderung des neuen Milleniums*, hrsg. Walter SPARN, Erlangen, Universitätsbibliothek Erlangen - Nürnberg, 2002.

Wilhelm SCHMIDT - BIGGEMANN, *Apokalyptische Universalwissenschaft, Johann Heinrich Alsted's "Diatriben de mille annis apocalypticis" = Pietismus und Neuzeit*, Ein Jahrbuch zur Geschichte des Neueren Protestantismus, hrsg. von Martin BRECHT, Band 14, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht

SZABÓ Zoltánné, *Az 1630. évi, hamis szebeni impresszummal közreadott Wunderbarliche Prophezeihung nyomdászja*, MKSZ, 1-2., 1976.

SZENTPÉTERI Márton, *Egyetemes tudomány Erdélyben, Johann Heinrich Alsted és a herborni hagyomány*, Budapest, Universitas, 2008.

SZENTPÉTERI Márton, *A Central European Example of 17th-Century Calvinist Intellectual Communication: Johann Heinrich Alsted and Albert Szenci Molnár*, <http://magyar-irodalom.elte.hu/contentware/marci/cikk.htm> (2014. február)

SZENTPÉTERI Márton, VISKOLCZ Noémi, *Egyetemes tudomány Erdélyben, Alsted, Bisterfeld és Comenius*, Villanyspenót, <http://villanyspenot.hu/?p=szoveg&n=12309> (2013. augusztus)

SZIRÁKI Szilvia, *Nemzeti identitás és biblikus látásmód a XVII. század végi Erdélyben*, Doktori disszertáció a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájában,

Témavezető: ÖZE Sándor, Piliscsaba, 2010.

Régi Magyar Egyetemek Emlékezete, Memoria universitatum et scholarum maiorum regni

Hungariae 1367-1777, szerk. SZÖGI László, Budapest, Eötvös Lóránd Tudományegyetem, 1995.

SZÖGI László, *Egyetemek és egyetemjárás, a magyar művelődés mérföldkövei*, in: *A magyar*

államiság ezer éve, szerk.: GERGELY Jenő, IZSÁK Lajos, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2001.

TARNAI Andor, *Extra Hungariam non es vita...*, Budapest, Akadémiai, 1969.

TARNAI Andor, "A magyar nyelvet írni kezdik": *Irodalmi gondolkodás a középkori*

Magyarországon, Budapest, 1984.

TARNÓC Márton, *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában*, Budapest,

Gondolat, 1978.

TÓTH-SZABÓ Pál, *Nagyvárad az erdélyi fejedelmek s a török uralom korában*, Nagyvárad, 1904.

TÓTH Zsombor, *Az emlékezés poétikája*, in: *Moribunda Transsylvania, XVII. századi erdélyi*

emlékirók, Kolozsvár, Polis Könyvkiadó, 2000.

Hugh TREVOR-ROPER, *The Crisis of the Seventeenth Century, Religion, The Reformation and*

Social Change, Indianapolis, Liberty Fund, 2001.

ÚJLAKI - NAGY Réka, *A szombatosok chiliazmusa*, EME,

[http://eda.eme.ro/bitstream/handle/10598/26094/EM_2011_2_003_Ujlaki-Nagy_Reka-](http://eda.eme.ro/bitstream/handle/10598/26094/EM_2011_2_003_Ujlaki-Nagy_Reka-A_szombatosok_chiliazmusa.pdf?sequence=1)

[A_szombatosok_chiliazmusa.pdf?sequence=1](http://eda.eme.ro/bitstream/handle/10598/26094/EM_2011_2_003_Ujlaki-Nagy_Reka-A_szombatosok_chiliazmusa.pdf?sequence=1) (2014. február)

VISKOLCZ Noémi, *Johann Heinrich Bisterfeld (1605-1655): Bibliográfia: A Bisterfeld-könyvtár,*

Budapest-Szeged, 2003.

VISKOLCZ Noémi, *Jövendölések és váradalmak 17. századi protestáns irodalmunkban = A*

harmincéves háború prófétái és chiliaisztái. Források és tanulmányok, összeáll. JUHÁSZ

Levente és VISKOLCZ Noémi, Szeged (Fiatal Filológusok Füzetei 4/1.), 2003.

VISKOLCZ Noémi, *Johann Heinrich Bisterfeld – ein Professor als Vermittler zwischen West und*

Ost an der siebenbürgischen Akademie in Weißenburg 1630–1655, In: *Calvin und*

Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen: Helvetische Bekenntnis, Ethnie und Politik

vom 16. Jahrhundert bis 1918, szerk: Márta FATA, Anton SCHINDLING, Münster, 2010.

Walter MICHAEL, *Der Herborner Philosoph Johann Heinrich Alsted und die Tradition*, Inaugural-

Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophisches Fakultät der Johann

Wolfgang Goethe-Universität zu Frankfurt am Main, 1969.

E. van der WALL, *Mystical Millenarianism in the Early Modern Dutch Republic*, in: *Continental*

Millenarians: Protestants, Catholics, Heretics, Millenarianism and Messianism in Early

- Modern European Culture*, Volume IV, szerk. John Christian LAURSEN, Richard H. POPKIN, Dordrecht, Boston, London, Kluwer Academic Publishers, 2001.
- Charles WEBSTER, *From Paracelsus to Newton, Magic and the Making of Modern Science*, Cambridge, Cambridge University Press, 1982.
- WEISZ Attila, *Bethlen Gábor Kollégium, Nagyenyed*
<http://lexikon.adatbank.ro/muemlek.php?id=222> (2013. május)
- Stephen WESSLEY, *A New Writing of Joachim of Fiore: Preliminary Observations*, in: *Prophecy and eschatology*, ed. Michael WILKS, The ecclesiastical History Society, Blackwell Publishers, 1994.
- The Rosicrucian Enlightenment Revisited*, ed. Ralph WHITE, United States of America, Lindisfarne Books, 1999.
- Michael WIDMANN, *Wege aus der Krise, Frühneuzeitliche Reformvision bei Johann Valentin Andreae und Johann Amos Comenius*, Ettenheim, Bibliotheca Academica Verlag.
- Prophecy and eschatology*, ed. Michael WILKS, The ecclesiastical History Society, Blackwell Publishers, 1994.
- Die Martikel der Hohen Schule und des Paedagogiums zu Herborn*, hrsg von Gottfried ZEDLER, Hans SOMMER, Wiesbaden, Verlag von J.F. Bergmann, 1908.
- ZOVÁNYI Jenő, *A reformáció Magyarországon 1565-ig*, (Az 1921-es kiadás reprintjeként) Dabas, 1986.
- ZOVÁNYI Jenő, *A reformáció Magyarországon 1565-ig*, Debrecen, 1921.
- ZOVÁNYI Jenő, *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*, Budapest, 1977.

Források

- Johann Heinrich ALSTED, *Praecognitorum theologicorum libri duo*, Frankfurt am Main, 1614.
- Johann Heinrich ALSTED, *Thesaurus Chronologiae, In quo Universa temporum & historiarum series in omni vitae genere ponitur ob oculos*, Haerbornae Nassoviorum, 1624.
- Johann Heinrich ALSTED, *Encyclopaedia septem tomis distincta*, Haerbornae Nassoviorum, 1630.
- Johann Heinrich ALSTED, *Diatribes de Mille Annis Apocalypticis, Non illis Chiliastarum et Phantastarum, sed Beatorum Danielis et Johannis*, Francofurti, 1630.
- Johann Heinrich ALSTED, *Diatribes de mille annis Apocalypticis*, Christlicher und Wolgegründeter Bericht von Der künfftigen Laufend Jährigen Glückseligkeit der Kirchen Gottes auss dieser Erden / nach der Weissagung des heiligen Propheten Daniels; und des heiligen Evangelisten und Apostel Johannis, verdeutschet durch Sebastianum Francum, Schleusungens, 1654.
- Johann Heinrich ALSTED, *Prodromus religionis triumphantis*, Gyulafehérvár, 1641.
- ALVINCZI Péter, *Magyarország panaszainak megoltalmazása és válogatás prédikációiból, leveleiből*, kiad. HELTAI János, Budapest, 1989.
- Der von Gott bestimpten Zahlen deß Antichrists, 1260. endlicher Außgang und Ende, Apocal. 11. 12. 13. Sampt widerholung, wie und welcher Gestalt, gemeldte von Gott bestimpte Zahlen, diese verschiebene Jahr her; bey deß regirenden Käysers Rudolph Zeiten, auffß gewisseste zum offternmal zuetroffen*, 1608.
- Johannes DOBRICIUS, *Χρονομηνητωρ, das ist Zeiterinner / In welchem...erkleret und anzeiget wird / In was vor einer zeit wir jetzo sein / und was nun mehr unfehlbar der Welt und uns schierkünfftig zuegewarten*, Liegniz, 1612.
- Paul EGARD, *Posaune der Göttlichen Gnade und Liechtes*, 1623.
- Erdélyi Országgyűlési Emlékek, XIII (1661-1664)*, szerk. SZILÁGYI Sándor, Budapest, 1888.
- Nicolaus HARTPRECHT, *Tuba temporis ider Wahrhafftige/ Unseilbare Zeitrechnung/ Der gleichen die Welt noch nie gesehen hat*, 1620.
- M. Gottlieb HEYLAND, *Examen Cronologicum oder Sämtliche Anleitung, zu dem rechten eygentlichen Hauptverstande der H. Offenbahrung S. Johannis unnd anderer Weissagungen Göttlicher Schrift, neben deutlicher Außführung, was bey der Kirchen Gottes und währenden vier Monarchien S. Daniels bißhero von Zeiten zu Zeiten daran erfüllet oder noch zugewarten*, 1623.
- Christian HOBURG, *Regenspurgischer Heerholdt, Nebenst beygefügetem Extract etlicher wunderlichen Newen Offenbahrungen/ angehende diesen Türcken-Krieg*, 1664.

KECSKEMÉTI Alexis János, *Dániel próféta könyvének magyarázata*, sar: SZUROMI Lajos, bevezető tanulmányt írta: GOMBÁNÉ Lábos Olga, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974.

Ioannis a LIPTITZ, Nobilis Silesii, *Mysteria Apocalyptica, Das ist: Kurze doch gewisse Demonstrationen, daß in Anno Christi 1623. die großmächtige Enderung/ mit bald hernach folgendem deß Antichrists fewrigem Untergang eynbrechen werde*, 1621.

Paul NAGEL, *Des neuen Cometen und Wundersterns im October, November und December 1618. erschienen/ wahrhafftige Deutung und Außlegung per Magiam insignem, dergleichen zuvor nicht gesehen: Allen Menschen auff Erden zur guten Nachrichtung und Warnung fürgestellt*, 1619.

Propheseyen und Weissagungen jetzt gegenwertig und künfftige sachen/Geschicht und Zufäll/ biß zum Ende der Welt ankündend. Als nemblich: M. Johann Liechtenbergers/ Johann Carionis/ M. Josephi Grumpeck/ Der Sibyllen/ und vil anderer. Den Frommen zur Ermahnung und Trost: färnämblich aber den bösen zum Schrecken und Warnung/ ohne alle Partheyligkeit/ zusammen getragen/ und auß den alten Exemplaren gtrewlich nachgetrucket. Im Jahr 1620.

Régi Magyar Költők Tára, közreadja SZILÁDY Áron, DÉZSI Lajos, II., Budapest, MTA, 1877 - 1930.

A Rózsakereszt Szerzetének Hitvallása, Confessio Fraternitatis R.C., szerk. J.van RIJCKENBORGH, Rozekruis Pers - Haarlem - Hollandia, 2004.

Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez, reneszánsz kor, Szerk: BITSKEY István, JÁNOS István, TARNAI Andor, Budapest, Tankönyvkiadó, 1990.

TOFEUS Mihály, *Szent zsoltárok resolutioja és azoknak az erdélyi fejedelmi evangelica reformata udvari szent ecclesiára lelek és igasság szerint való szabása*, Kolozsvár, 1683

Várad várának az pogány Török által megh szállásáruul, veszedelmes állapottyáruul, és Véghre, nem lévén sohonnand segítséghebelly reménsége bizonios io Conditioalatt, föl adasarul valo rövid emlekezete, Debrecen, 1662.

Publius VERGILIUS Maro, Vergilius összes művei, fordította LAKATOS István, <http://mek.niif.hu/06500/06540/06540.htm> (2013. augusztus)

Wunderbarliche Prophezeyhung und Weissagung eines Siebenbürgischen Prophetem/ betreffende was sich im 1630. Jahr/ mit den vornembsten Potentaten der Welt/ sonderlich aber zwischen dem Keyser/ Türcken/ Franzosen/ Schweden/ Hispanien/ Bapst und andern Heuptern der Christenheit zugetragen werde, Hermanstadt, 1630.